

શ્રી જીવન વાલ્ય

શ્રી. વૈજ્ઞાનિકોદયેણી-સાવરપર.

શ્રી માણિક્યદેવસુન્દરિત (નદાયતપત્રી)
શ્રી દમયંતી ચરિત્ર.

(જેમાં મહાસતી દમયંતીના અસાધારણ પુણ્ય-શીલના માહાત્મ્યવડે બનેલા અનેક અત્કારીક પ્રસંગો, વિવિધ વિષયોના જાણવા યોગ્ય વર્ણનો, નળરાજ્ય પ્રત્યેની અપૂર્વ પતિભક્તિ, આરવર્ષ સુધીના દાંપતી વિયોગનું અદ્ભૂત વર્ણન, ઘૂતાસકતથી થતી દુર્દશા, વગેરેનું હૃદયગ્રાહી વર્ણન, પ્રતિષ્ઠાપાલન, વનનિવાસ વખતે અપૂર્વ ધીરજ, શાંતિ, વગેરેની ભાવભરિત નોંધ, પ્રાસંગિક મનોહર ઉદાહરણો અને અંતર્ગત સુંદર અન્ય કથાઓ વગેરે આવેલાં છે.)

(પરમપવિત્ર શ્રી શત્રુઞ્જય ગિરિ)

પ્રસિદ્ધકર્તા—

શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર.

વીર સવત ૨૧૭૫ આ.મ સવત ૫૩ ત્રિ. સ ૨૦૦૧

: प्रकाशक :

गांधी वल्लभदास त्रिभुवनदास

(साहित्यभूषण)

ऑन. सेक्रेटरी

श्री जैन आत्मानंद सभा (तरङ्गी)

भावनगर.

शीयल महिमा.

सम्यगारघितस्यास्य, प्रभावोऽप्यद्भुतावहः
एहिकः पारत्रिकश्च सुप्रतीतोजयत्रये ॥

भावार्थ—सम्यक्प्रकारे शीयलना आराधन करवाथी तेमने प्रभाव छंडलोक तेमज परलोकने विषे तथा त्रणु जगतने विषे अत्यंत अद्भुत-आश्चर्यने उत्पन्न करवाभां प्रसिद्ध कथन करवाभां आवेल छे.

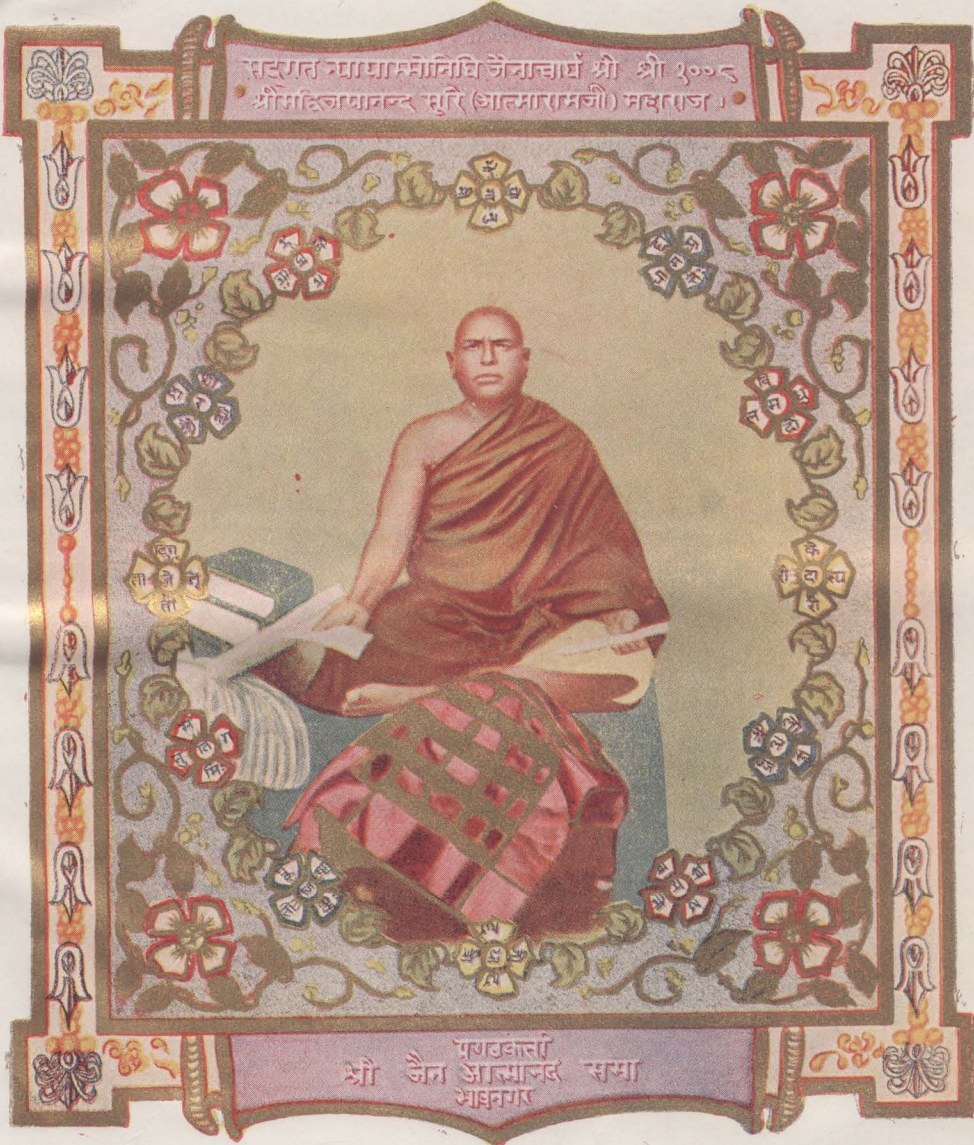
(श्रीमद् भावविजयगण्डि)

: मुद्रक :

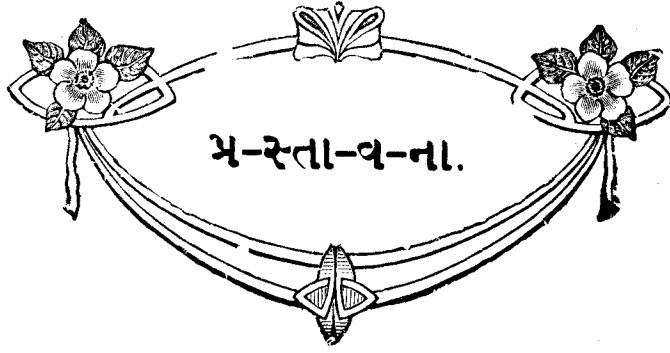
श्री ६ गुलामचंद लखुभाउ

श्री महोदय श्री. प्रेस-भावनगर.

न्यायाभेनिधि श्री १००८ श्री विजयानन्दसूरि
(मसिद्धनाम श्रीआत्भाराभण्ड मडाराज)

श्री भद्राहम प्रेस-भावनगर.

મ-સ્તા-વ-ના.

શ્રી તીર્થંકર ભગવંત પરમાત્માના વચન, સુધારસનાણી, દેશનારૂપી ઉદ્ધાનમાંથી નાના પ્રકારના ધોષક, સુખદરૂપ, રમણીય અને પવિત્ર વિવિધ સાહિત્યરૂપી સુગંધી પુષ્પો લઈ તેની સુવાસ અખિલ વિશ્વમાં જૈન પૂર્વાચાર્ય મહારાજઓએ પ્રસારી છે, અને ભવ્યાત્માઓ પોતાની યોગ્યતા અને શક્તિ પ્રમાણે તે ગ્રહણ કરી આત્મકલ્યાણ સાધી ગયા છે. તેવા પુષ્પોરૂપી સાહિત્યમાંથી શાંત, વૈરાગ્યરસાદિ સૌંદર્યથી સુશોભિત, ભવ્યજનોને ધોષપ્રદ અને આત્મકલ્યાણ કરનાર તત્ત્વજ્ઞાન, ન્યાય, આચાર, ઇતિહાસ અને કથા-સાહિત્ય વગેરેના અનેક ગ્રંથો રચેલા છે, જેમાં કથા સાહિત્યમાં તો તીર્થંકર ભગવંતો, સત્ત્વશાળી નરરત્નો અને આદર્શ જૈન સ્ત્રીરત્નો વગેરેના અનેક ઉત્તમ ચરિત્રો કે જેમાં સત્ય ઉપદેશ અને સદ્જ્ઞાનરૂપી અમૃતનું પાન કરાવનાર પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષામાં ગદ્ય અને પદ્યરૂપે લખી આપણા ઉપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે. એવા મહાન ઉત્તમ પુરુષો વગેરેના ચરિત્રોના, પઠનપાઠનથી મનુષ્ય હૃદય ઉપર જેટલી અસર જલ્દી થાય છે તેટલી ખીજ્જથી થતી નથી, જેથી તેવા સુધોષક પુસ્તકોના મનનપૂર્વક વાંચનથી તેમાં આવતાં સત્પુરુષો કે સત્ત્વારીઓના જીવનવ્રતાંતમાંથી સાર લઈ પોતાના જીવન ઉપર તેનો પ્રકાશ પાડવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને ધર્મશ્રદ્ધા, નીતિ, વિવેક, ચાતુર્ય વગેરે ઉત્તમ ગુણોને ગ્રહણ કરી દુર્ગુણોને દૂર કરવા નિરંતર પ્રયત્ન સેવવો જોઈએ. એવા શુભ હેતુથી જ તેવા ઉત્તમ ગ્રંથોનું વાંચન છે, વળી તેવા અનુપમ ધાર્મિક કથાઓના મનનપૂર્વક વાંચનથી ધર્મભાવનાના સમૃદ્ધિદાયક તત્ત્વો, બ્રહ્મચર્ય, તપસ્યા કે આરાધનાના ઉત્તમ ફલો અને તેનું મહાત્મ્ય પ્રગટ થતાં જનસમૂહની ધર્મભાવના વૃદ્ધિ પામે છે અને સાંસારિક ઉન્નતિના માર્ગના કારણભૂત નીતિ માર્ગનું જનસમાજમાં પણ સારી રીતે અવલોકન થાય છે. એવા ઇતિહાસ-કથા સાહિત્યમાં લખાયેલા ઉત્તમ નરો વગેરેના જીવનનો મહાન પ્રભાવ હોવાથી જ આ સભાએ પૂજ્ય પૂર્વાચાર્ય મહારાજકૃત પ્રાકૃત સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલા સુંદર, પ્રમાણિક, ચરિત્ર ગ્રંથોનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરાવી પ્રકટ કરવાનો ક્રમ ધણા વર્ષોથી શરૂ રાખ્યો છે.

પુરુષ ઉપયોગી ચરિત્રના કરતાં સ્ત્રી ઉપયોગી ચરિત્ર વાંચનની ઉપયોગિતા જૈન-જૈનેતર શાસ્ત્રકારો, સાહિત્યકારો, યુદ્ધિમાનો અને વિદ્વાનોએ જગતમાં વિશેષ જણાવેલ છે, કારણ કે સ્ત્રી ઉપયોગી વાંચનોથી

જ સ્ત્રીઓ ખુદ્ધિમત્તા, સંસ્કારી, સુશીલા, પતિવ્રતા અને ઉત્તમ પ્રકારની ગૃહિણી બની શકે છે અને તેવી આદર્શ માતાઓ જ ગુણવાન નરરત્નપુત્રનો જન્મ આપી સંસારતું કલ્યાણ કરી શકે છે.

સ્ત્રીજીવન ઉપર જગતના જીવન અને ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર છે, કારણ કે ઉત્પન્ન થયેલ મહાન પુરુષોને પ્રાથમિક સંસ્કાર પ્રેરનાર-ગૃહશિક્ષણ આપનાર માતા છે, તેથી સ્ત્રીજીવન શુદ્ધ અને સંસ્કારી હોવાની ખાસ જરૂર છે. ઉપરોક્ત વગેરે કારણોથી આ સભાએ મહાન પુરુષોના ચરિત્રની જેમ સતી ચરિત્રો, આદર્શ જ્ઞાન સ્ત્રીરત્નોના ચરિત્રોના પ્રકાશનનો ક્રમ પણ સાથે જ ચાલુ રાખ્યો છે. જે અત્યાર સુધીમાં પ્રથમ શ્રીચંપકમાલા ચરિત્ર, આદર્શ જ્ઞાન સ્ત્રી રત્નો (પહેલો ભાગ), સતી સુરસુંદરી, શ્રી મહાવીર દેવના વખતની મહાદેવીઓ અગાઉ પ્રકટ કરેલ છે, અને આ પૂર્વાચાર્ય શ્રી માણિક્યદેવસૂરિવિરચિત સંસ્કૃત (નવાયન) ઉપરથી આ મહાસતી શ્રી દમયંતી ચરિત્રનું પ્રકાશન એમો જ્ઞાન સમાજ પાસે આજે મુકીયે છીયે, તેની રચના ધણી જ રસમય, સુંદર અને અનુપમ છે.

નળદમયંતી ચરિત્રો પ્રાકૃત સંસ્કૃત ભાષામાં કાવ્ય, કથા, ચમ્પૂ, નાટક વગેરેમાં ધણુ છે; જેવાંકે નળ વિલાસ નાટક, નળચરિત્ર, નળોપાખ્યાન, નળ ચરિત્ર, નૈષધીય ચરિત્ર, નળોદય કાવ્ય, નળોદયુદય, નળચરિત્ર નાટક, નળવર્ણન કાવ્ય, નળવિક્રમ નાટક, દમયંતીપરિણય કાવ્ય, નળભૂમિપાળ, દમયંતી ચરિત્ર, દમયંતી પ્રબંધ, દમદંતી કથા વગેરે જુદા જુદા પૂજ્ય વિદ્વાન પૂર્વાચાર્ય મહારાજની સ્વતંત્ર કૃતિ(રચના)ના ધણુ છે, તેમ શ્રી વસુદેવહિંડી, શ્રી તેમનાથ ભગવંત ચરિત્ર, શ્રી સંઘપતિ ચરિત્ર, શ્રી ત્રિપદિ શ્લાકા પુરુષ ચરિત્ર, કુમારપાળ પ્રતિબોધ, પાંડવ ચરિત્ર, શીલોપદેશમાળા, ભરહેસર બાહુબળ વૃત્તિ, હરિવંશપુરાણ, પાંડવપુરાણ, વગેરે ગ્રંથમાં અંતર્ગત ચરિત્ર તરીકે તે તે ગ્રંથના પૂજ્ય પુરુષોએ રચેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમજ અપ્રસિદ્ધ જ્ઞાન ભંડારોમાં હસ્તલિખિત પ્રતોમાં પણ સચવાયેલ છે પરંતુ આ પૂજ્ય માણિક્યદેવસૂરિએ રચેલ નવાયન(કુમેર પુરાણ)માં આવેલું સતી શ્રી દમયંતીનું ચરિત્ર ધણુ જ સુંદર, રસિક, ચિત્તાકર્ષક, રસ અલંકાર અને અનુપ્રાસ વગેરેથી અત્રંગૂત હોઈ વાચકવર્ગને આત્મિક આનંદ ઉત્પન્ન કરવા સાથે મનનપૂર્વકના અધ્યયનથી ઉચ્ચ આદર્શશિક્ષા આપનાર ચરિત્ર છે.

પૂજ્ય પૂર્વાચાર્ય શ્રી માણિક્યદેવસૂરિ મહારાજે આ અનુપમ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં પદ્યરૂપે દશ સ્કંધો અને ૯૯ સર્ગોમાં ૪૦૫૦ શ્લોક પ્રમાણમાં રચેલો છે. આ મૂલ ગ્રંથનું જુદા જુદા બે ભંડારોની પ્રતો પાસે રાખી પૂજ્ય વિદ્વાન આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિ મહારાજે બહુ જ સુંદર રીતે સંશોધન કર્યું છે. મૂળકૃતિ બહુ જ સુંદર, ચિત્તાકર્ષક, રસ અલંકાર અને અનુપ્રાસ વગેરેથી અત્રંગૂત હોઈ વાચકવર્ગને આત્મિક આનંદ ઉત્પન્ન કરવા સાથે મનનપૂર્વકના અધ્યયનથી ઉચ્ચ આદર્શશિક્ષા આપનાર ચરિત્ર છે.

આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી માણિક્યદેવસૂરિ ક્યારે ક્યા સૈકામાં થયા, તે સંબંધમાં આ ચરિત્ર મૂળના પ્રકાશનના સંશોધક આચાર્ય મહારાજે તેની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં શ્રી માણિક્યદેવસૂરિ ચૌદમા સૈકામાં વિદ્યમાન હતા એમ જણાવેલ છે, કે જે હકીકત એમોને પણ આધારભૂત લાગે છે.

આ ગ્રંથના મૂળ કર્તા પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ જણાવે છે કે-પંદરમા તીર્થંકર ધર્મનાથ ભગ-

વંત અને સોળમા દેવાધિદેવ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના આંતરામાં નળરાજ્ય રાજ્ય કરતા હતા. નળી રાજાનાં પૂર્વના અસાધારણ પુણ્યોદયે કરીને તેમનું અસાધારણ રૂપ, અતુલ બળ, મહા અબ્યુદય, પરોપકાર વૃત્તિ અને અનુપમ મહિમા-માહાત્મ્ય વગેરે હતું. માટે જ “નળરાજાની પ્રશંસા કરવા સાથે તેમનું કીર્તન અને નામસ્મરણ માત્રથી મનુષ્યોને ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્તિ થાય છે,” તેમ ગ્રંથકાર મહારાજ ગ્રંથની શરૂઆતમાં જણાવે છે.

શ્રી દમયંતી સતીશિરોમણી ગણાય છે, કારણ કે પૂર્વભવે પરમાત્મા ભક્તિ અને મહાન તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે દમયંતીનું અસાધારણ સ્વરૂપ, યુદ્ધિચારુર્ય અને અનુપમ મહિમા હતો. વળી શ્રી દમયંતી સતી પોતાના ભાલપ્રદેશમાં તિલક લઈ જન્મેલ હતા કે તે તિલકના કિરણોવડે સૂર્યની જેવે પ્રકાશ અધિકારમાં થતો હતો. વળી આ મહાસતીના તે અસાધારણ પુણ્ય પ્રભાવે જ્યારે તેમના પિતા ભીમરાજ્યએ તેમના લગ્ન માટે સ્વયંવર મંડપ રચ્યો હતો અને તેમાં દેવો તથા દેશોદેશના અમિત્રિત સર્વ રાજ્યો સ્વયંવરમંડપમાં આવી બેઠા હતા, તે વખતે સાક્ષાત્ શ્રી શારદાદેવી પોતે આવી મંડપમાં આવેલા અને બેઠેલાં દેવો તથા રાજ્યોના નામ, દેશ, વૈભવ, ગુણ વગેરેનું વર્ણન સતી દમયંતીની સાથે રહીને (એક સખી તરીકે) કરતા હતા. આવી કેટલીક અસાધારણ પુણ્ય રચનાની હકીકત આ કાળની સર્વ સતીરત્નોમાં માત્ર સતી દમયંતીમાં જોવાય છે.

આટલું જ નહિ પરંતુ મહાસતી દમયંતીના અસાધારણ શીલ માહાત્મ્યના પ્રભાવવડે યમતકારિક અનેક પ્રસંગોના વર્ણનો ગ્રંથમાં આવેલ છે. સાથે નળરાજ્ય પ્રત્યે અપૂર્વ પતિભક્તિ, સતી દમયંતી સાસરે જતાં માતૃપિતાએ આપેલી સોનેરી શિખામણો, જીગરથી થતી ખાનાખરાખી, ધૂર્તજનની ધૂર્તતા, પ્રતિજ્ઞા પાલન, સતીઓના ધર્મો, રાજ્યનીતિ, વનનિવાસ વખતે આવતાં સુખદુઃખો વખતે ધીરજ, શાંતિ, અનુભવની ભાવકરિત નોંધ, વગેરેનું અદ્ભૂત વર્ણન અને પ્રાસંગિક ઉદાહરણોવડે આ ગ્રંથની ગ્રંથકાર મહારાજે અનુપમ રચના કરી છે.

વિશેષ નલદમયંતીને કલિવડે (અશુભ કર્મના ઉદયે) થયેલ આર વર્ષ સુધીના દંપતી વિયોગ, ઘૂતાસકત મનુષ્યની દુર્દશાનું વર્ણન સાથે જીવનનું પરિવર્તન કેવું હૃદયદ્રાવક અને છે તેનો હૃદયગ્રાહી તાદ્દશ ચિતાર, પ્રાસંગિક મનોહર દૃષ્ટાંત, બોધપાઠો, શિક્ષાપ્રદ વચનો અને રસિક ખીન્ન વર્ણનો સાથે પૂજ્ય માણિક્યદેવસૂરિ મહારાજે આ ગ્રંથમાં આપેલ છે; તેમજ પ્રાસંગિક અંતર્ગત શકુંતલા-કુબ્યંત, કલાવતી સતી, સુભદ્રા, તિલકમંજરી વગેરે આદર્શ રમણીઓની સુંદર કથાઓ આપી અપૂર્વ કૃતિ બનાવી છે.

નલરાજ્ય દમયંતીને વનમાં સૂતી મૂકીને ચાલ્યા ગયા ચારે દમયંતીએ તે સંકટના સમયમાં ધૈર્યતાથી ઉત્તમ ભાવના ભાવવામાં અને કર્મનો દોષ આપવા સાથે પોતાના તે વિરહના દિવસો કેવી રીતે ગુજર્યા છે અને લાંથી આગળ ચાલતાં કેટલેક સ્થળે શાસનની ઉન્નતિ કરી કેટલાય મનુષ્યોને ધર્મ પમાડ્યો છે અને અનેક પ્રસંગોએ અદ્ભૂતરીતે શિયલવ્રત (સાયબ્યું) છે, રક્ષા કરી છે વગેરે તેમના સતીપણાના અપૂર્વ માહાત્મ્યનું વૃત્તાંત વાચકને આત્મિક આનંદ ઉત્પન્ન કરે તેવું છે.

એક મુસાફર જેમ નલરાજ પાસે આવી દમયંતીના અસાધારણ રૂપ, ગુણનું વર્ણન કરેલ છે તેમ હંમેસા સતી દમયંતી પાસે આવી નલરાજના સુંદર દેહ, ગુણ, મહિમા અને માહાત્મ્યનું વૃતાંત જણાવેલ છે તે, તથા ઋતુ, નગરરચના અને પ્રાસંગિક સમયોચિત અનેક ઘટનાઓ વગેરેનું સાથે આપેલું વર્ણન મનન કરવા જેવું હોઈ અંથકર્તાની અસાધારણ વિદ્વતા અને અંથની સુંદર શૈલી માટે સર્વાને માન ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહેતું નથી.

આ સતી શિરોમણી શ્રી દમયંતીનું ચરિત્ર સુંદર, રસિક, બોધપ્રદ અન્ય જાણુવા યોગ્ય વિવિધ વિષયો સહિત અને આપણી બહેનો માટે અનુકરણીય હોવાથી આ ઉત્તમોત્તમ ચરિત્ર સાથે કોઈ પુણ્યશાળી આદર્શ બહેનનું નામ અંકિત થાય તો તેનો સુંદર મેળ થયો કહેવાય તેમ સભાની ઇચ્છા હતી, દરમ્યાન આ સભાના પરમશ્રદ્ધાળુ અને આ સભાને જેમણે પોતાના કુટુંબની માનેલ છે, સાથે સભા ઉપર અત્યંત પ્રેમ, લાગણી અને તેની વિશેષ પ્રગતિ કેમ થાય તેવી નિરંતર ભાવનાવાળા માનનીય બંધુ કૃતેહુચંદ ઝવેરભાઈએ પોતાના પરમ રનેહી દાનવીર શેઠ શ્રી મણિલાલ વનમાળીદાસ કુંડલાનિવાસી(હાલ કલકત્તા)ને જણાવતાં પોતાના સદ્ગત સુશીલ શ્રીમતી સૂરજ બહેનના ઉપકારનું ઋણ અદા કરવા તે બહેનનું નામ આ ચરિત્ર અંથમાળા તરીકે પ્રકટ કરવા આ સભાને ધારા પ્રમાણે આર્થિક સહાય આપવાથી આ અંથ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે જેથી દાનવીર શેઠ મણિલાલ વનમાળીદાસને આભાર માનવામાં આવે છે અને આ સભાના ઉપપ્રમુખ શ્રીયુત કૃતેહુચંદભાઈએ જે પ્રયાસ કરી સાહિત્ય-સેવા અને જ્ઞાનભક્તિ કરી છે તે માટે તેમનો પણ સભા આભાર ભૂલી શકતી નથી.

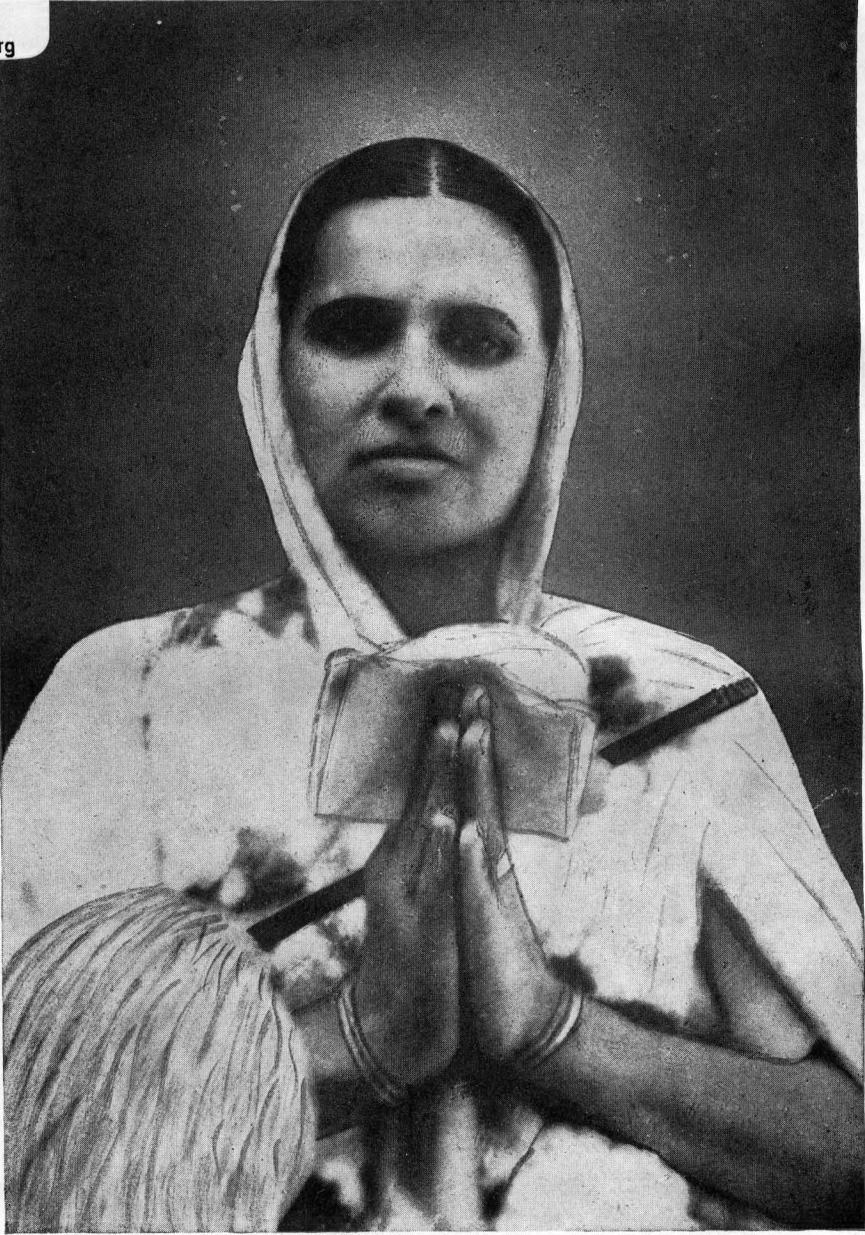
હજીસુધી છાપકામની સઘળી વસ્તુઓની અતિ મોંઘવારી હોવા છતાં આવા પૂજ્ય પૂર્વાચાર્ય મહારાજકૃત ઉત્તમ સાહિત્ય અથોનું સુંદર સચિત્ર પ્રકાશન કરવા માટે અંથમાળા માટે મળેલી આર્થિક સહાય કરતાં વિશેષ ખર્ચ કરવો પડે છે, કારણ કે આવા ચરિત્રની આંતરિક અનુપમ વસ્તુ અતિ સુંદર હોવાથી બહાર સુંદરતામાં વૃદ્ધિ કરવી પડે છે, તે દષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને જ આવા ચરિત્ર અથોનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે.

આ અંથનો અનુવાદ પંડિત જગજીવનદાસ પોપટલાલે બહુ જ કાળજીપૂર્વક કરેલો હોવાથી અમારો આનંદ તે માટે વ્યક્ત કરીએ છીએ.

આ અંથની શુદ્ધિ માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, છતાં દષ્ટિદોષ, પ્રેસદોષ કે અન્ય કારણોથી આ ચરિત્ર અંથમાં કોઈ સ્થળે સ્પલના જણાય તો ક્ષમા માંગવા સાથે અમોને જણાવવા નમ્ર વિનંતિ છે.

આત્માનંદ ભવન.
વીર સંવત. ૨૪૭૫ વિ. સં. ૨૦૦૫
શ્રી પવિત્ર શત્રુંજય તીર્થ : શ્રી ઋષભદેવ
પ્રભુ પ્રતિષ્ઠા-વર્ષગાંઠ દિવસ.
વૈશાક વદી ૬ બુધવાર.
તા. ૧૮-૫-૪૬.

ગાંધી વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ,
ભાવનગર.

श्रीमती सूरजभेन नरोत्तमदास शेड-भावनगर.

શ્રીમતી સૂરજબહેનનું જીવનવૃત્તાંત.

પૂર્વે ધર્મારાધન કર્યા સિવાય પછીના ભવમાં સુસંસ્કાર પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેમજ દેવ, ગુરુ ધર્મની ભક્તિ પણ થઈ શકતી નથી.

ધર્મરૂચી, ગુરુભક્તિ, ધર્મારાધન, શાસ્ત્રશ્રવણ અને સંસ્કારી કુટુંબનો સંયોગ એ સર્વે પણ પુણ્યોદય સિવાય પ્રાપ્ત થતાં નથી.

જે બહેનનું આ જીવનચરિત્ર લખાય છે, તે સુસંસ્કારી, ધર્મ આરાધક, પતિ-પરાયણ અને આદર્શ જીવન જીવી ગયા છે અને અન્ય બહેનોને તેનું જીવન અનુકરણીય હોઈ અહિં આપવામાં આવ્યું છે.

સ્વ. શ્રી સૂરજ બહેનનો જન્મ ભાવનગર તાલુકા સાવરકુંડલા (સૌરાષ્ટ્ર) ગામમાં સં. ૧૯૪૯ માં થયો હતો. બાલ્યકાળમાં માતાપિતાની સાધારણ સ્થિતિ હોવાથી ચાર ગુજરાતી ચોપડી સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. છતાં સંસ્કાર અને ધર્મભાવના સાથે લઈ જન્મ્યા હતા. પૂર્વજન્મના પ્રબળ પુણ્યોદયે લગભગ પંદર વર્ષની ઉંમરે ભાવનગરનિવાસી શ્રેષ્ઠિવર્ય સ્વ. શેઠ નરોત્તમદાસ ભાણુજી કાપડીઆ સાથે લગ્ન સોનગઢ મુકામે થયા હતાં. શ્વસુર પક્ષમાં ધર્મ કરવાની સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થવાથી સૂરજ બહેનનો ધર્મ પ્રત્યેનો પ્રેમ દિવસાનુદિવસ ખૂબ જ વિકાસ પામવા લાગ્યો અને લગ્ન થયા બાદ ત્રીજે વર્ષે જ તપસ્યા કરવાની ભાવના જાગૃત થતાં, અઠાઈ કરી અને શ્રેષ્ઠિવર્ય નરોત્તમદાસે તે માટે ઉત્સાહપૂર્વક ભારે મહોત્સવ આરંભ્યો. ત્યારબાદ દિનપ્રતિદિન શ્રી સૂરજ બહેન ધર્મારાધનમાં ખૂબ રક્ત બનવા લાગ્યા. ભૂતકાળની ગરીબ અવસ્થા અને તેને અંગેનો અનુભવ પ્રવાહરૂપે સામાજિક ઉન્નતિ કરવામાં પરિણમ્યો. તેના પ્રતિકરૂપે પાલીતાણામાં હાલ જે શ્રાવિકાશ્રમ આવે છે તે સંસ્થાનો પાયો સ્વ. હરકોર બહેનની પ્રબળ પ્રેરણાથી સૂરજ બહેનનાં શુભ

હસ્તે નાંખાયો, અને પોતાની લાગવગનો ઉપયોગ કરી, પ્રારંભમાં સારી રકમ એકઠી કરી અને શ્રાવિકાશ્રમનું પાલીતાણાના મહારાણી સાહેબનાં વરદ્ હસ્તે ઉદ્ઘાટન કર્યું કે જે સંસ્થા હાલ ચાલુ છે.

જૈન સમાજની આબાલવૃદ્ધ બહેનો આ સંસ્થામાં રહી ધાર્મિક અભ્યાસ કરી આત્મ-ઉત્કર્ષ સાથે એજ ઉપરોક્ત સ્ત્રી સંસ્થાની સ્થાપના માટે તેમની ભાવના હતી.

ભાવનગરમાં એક આદર્શ ગૃહિણી તરીકે જીવન જીવવા ઉપરાંત ધન સામગ્રીનો અદ્વૈયય ગુમરીતે બહોળા પ્રમાણમાં કરતા હતા. તેથી પરિણામે સૂરજબહેનનું સ્થાન જૈન સમાજમાં અગ્રપદે આવ્યું હતું. શ્રેષ્ઠિવર્ય નરોત્તમદાસભાઈનો સહકાર સૂરજબહેનની દરેક પ્રવૃત્તિમાં ખૂબ જ પ્રશંસનીય હતો. એમના સમયમાં શ્રીયુત નરોત્તમદાસ જૈન સમાજના ગોહીલવાડનાં એક દાનવીર તરીકે તાજ વગરના રાજા હતા.

સૂરજબહેનને સંતાનમાં ત્રણ દીકરા અને ત્રણ દીકરીઓ હાલ હૈયાત છે. પૂર્વભવના કર્મજન્ય વિપાકરૂપે તેત્રીશ વર્ષની ઉંમરે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું. શ્રેષ્ઠિવર્ય નરોત્તમદાસના અવસાન સમયે તેમની ખીરજ અન્નેડ હતી. શોકને બદલે કર્મના સ્વરૂપની વિચારણા ભગી અને પછી પરિણામે વૈધવ્ય દશામાં અનુરૂપ એવું ધાર્મિક જીવન ગાળવાનો વેગ વધાર્યો.

પૂજ્યપાદ શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીજીના પ્રવચન અને ઉપદેશે એમના આત્મા ઉપર અનેરું ઝોજસ પ્રકટયું. તેમના જ સાનિધ્યમાં ત્રણ ઉપધાનો સુખપૂર્વક પૂરા કર્યાં, અને તે ગુરુવર્ય પાસે પોતાની આત્મકથા વર્ણવી, ભવ આલોચણા લીધી. તપશ્ચર્યા પ્રત્યે ખૂબ જ ભાવ હોવાથી અને કરેલાં કર્મોને ભસ્મીભૂત કરવામાં અમોઘ શસ્ત્રરૂપ તપશ્ચર્યા છે એમ માન્યું અને સૂરીશ્વરજીએ તેમને પ્રાયશ્ચિતરૂપે છકુ, અકુમની વિધિ બતાવી. સંખ્યાબંધ છકુ, અકુમ એકી સાથે પૂરા કર્યાં. વૈધવ્ય બાદ કોઈ દિવસ ખુલ્લે મોઢે તેઓ રહ્યા જ નથી. તદુપરાંત પ્રતિવર્ષે ચૈત્ર, આસોની આયંબીલની ઝાળી વિધિવિધાન સહિત પોતાના શાંતાકુબના બંગલામાં સેંકડો ભાઈ બહેનો સાથે કરતા અને કરાવતા હતા. શાંતાકુબમાં શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતનું ગૃહ દેવાલય શેઠશ્રી નરોત્તમદાસે પોતાના બંગલામાં કરાવ્યું હતું; જ્યાં સૂરજ બહેન નિરંતર દેવભક્તિ કરતા હતા. નૂતન મંદિર શાંતાકુબમાં થયા બાદ પ્રતિમાજીઓ ત્યાં પધરાવ્યા અને છેવટનું ચોમાસું કરવા પાલીતાણા સં. ૧૯૯૮ માં આવ્યા, જે વખતે પૂજ્યપાદ આચાર્યમહારાજ વિજયરામચંદ્રસૂરીજી સાહિત્યમંદિરમાં ચોમાસું રહ્યા હતા. પ્રારંભમાં સાત છકુ અને બે અકુમ કર્યા બાદ માસખમણ લેવાની

ભાવના થઈ. શરીર તો બહુ જ કૃશ થયું હતું પરંતુ આત્મબળના પરિણામે માસક્ષમણી હિંમત કરી અને પ્રથમ પંદર ઉપવાસના હાથ બેઝ્યા. શ્રી સિદ્ધગિરિમાં શેઠ નરશી નાથાની ધર્મશાળામાં આરાધનાપૂર્વક તપશ્ચર્યા કરતા હતા. દશેક ઉપવાસ બાદ શરીર વધારે શિથિલ થવા માંડ્યું છતાં પંદર ઉપવાસ બાદ પારણું નહિં કરતાં છ ઉપવાસનાં ફરી હાથ બેઝ્યા. એકવીસ પુરા થતાં તો શારીરિક હાલત વધારે મંદ થઈ. સ્વજન બંધુઓએ ઉપવાસ વધારે નહિં લંબાવવા વિનંતિ કરી પરંતુ પ્રખર આત્મબળનાં પ્રભાવે એક એક ઉપવાસનું પરચખાણુ કરતા ગયા. કોઈપણ હિસાબે માસક્ષમણુ સિદ્ધક્ષેત્રમાં પૂરું થાય તો ઠીક એ ભાવનાએ આગળ વધ્યા. દેહનું મમત્વ ફગાવી દીધું. છેવટે ભવિતવ્યતાનાં યોગે છવીસ ઉપવાસ પૂર્ણ થતાં ભાદરવા સુદી એકમના સવારનાં પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ, અન્ય સાધુગણ અને સેંકડો શ્રાવિકા અને આત્મજનની હાજરીમાં નમસ્કાર મહામંત્રની ઉદ્ઘોષણાપૂર્વક સવારનાં સાડા સાતવાગે દેહવિલય થયો અને પોતાનું જીવન ધન્ય કરી ગયા. છેલ્લા દિવસોમાં પાણીની તૃષા વધારે હતી છતાં પાણુહારનું પરચખાણુ કર્યા બાદ ગમે તેટલી તૃષા હોય તો પણ પરિવહ સહન કરીને બીજે દહાડે પ્રભુના દર્શન કર્યા બાદ જ પાણી વાપરતા. પ્રબુદ્ધ જૈનના અધિપતિએ પણ તે વખતે સૂરજખંડેનની પૂર્ણ-માસખમણુ કરવાની ભાવના, ટેક-દહતા અને પ્રતિજ્ઞા પાલનની અડગતા માટે એક લેખ લખી ઘણી પ્રશંસા કરી છે.

પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજે વ્યાખ્યાનમાં એક આદર્શ જીવન તરીકે નોંધ લીધી. અવસાન સમયે તેમની નવ્વાણું યાત્રા કરવાની ભાવના અધૂરી રહી. બિછાના પાસે તેમનાં દાનવીર ધર્મનિષ્ઠ બંધુ મણિલાલ વનમાળીદાસ નવકાર મંત્રનો ઉચ્ચાર કરતા બેઠા હતા. ગુણવાન બંદેન જેવી બંદેન ગુમાવતા હૈયું હાથ ન રહ્યું પરંતુ છેવટે પાણી મૂકીને અભિ-ગૃહ કર્યો કે સૂરજખંડેનનાં નિમિત્તે નવ્વાણું કર્યા પછી જ પાલીતાણા છોડવું. પરિણામે શ્રીયુત મણિલાલભાઈએ તેમનાં ગૃહિણી સૌભાગ્યબંદેન અને તેમનાં ભાણી રૂપાળીબંદેન સહિત નવ્વાણું યાત્રા પૂર્ણ કરી.

એક પ્રસંગની યાદ દેવી જરૂરી છે કે-શાંતાકુઝમાં જિનેશ્વર ભગવંતનું બાહેર મંદિરનું કાર્ય ઘણા વરસોથી અટક્યું હતું. પૂજ્યપાદ શ્રી કનકવિજયજી મહારાજનાં ઉપદેશથી સૂરજખંડેને પોતાના ચાલુ વરસીતપમાં જ્યાં સુધી ગામમાં મંદિર ન થાય ત્યાંસુધી ધી વિગયનો સર્વદા ત્યાગ કર્યો. પરિપાકરૂપે અંતરાયનો ઉચ્છેદ થયો અને વરસીતપનું

પારણું થાય તે પહેલાંજ નૂતન મંદિરનો પાયો નાંખાયો. આજે ભવ્ય મંદિર ઊભું છે અને સેંકડો નરનારીઓ દર્શનનો લાભ લઈ સમ્યક્ત્વની સિદ્ધિ કરે છે.

શાન્તાકુઝખાતે ઉપાશ્રયનાં અભાવે પોતાનાં જ અંગલામાં જતાં આવતાં મુનિવરોને દિવસો સુધી રોકતા અને શાન્તાકુઝના જૈન સમાજને ઉપદેશ વાણીનો લાભ અપાવતા અને તે માટે ત્યાં ઉપાશ્રય કરવાની ભાવના પણ હતી, જેથી તેમના પ્રિયબંધુ શ્રીયુત મણિલાલભાઈએ પોતાની ધાર્મિક જીવન જીવી ગયેલ આદર્શ જહેનની ભાવના પૂર્ણ કરવા હાલમાં રૂ. ૧૧૦૦૧) સૂરજ જહેનના સ્મારક તરીકે ત્યાંના શ્રી સંઘને તેમના નામને ઉપાશ્રય કરવા આપી પ્રિય જહેનની ભાવના પૂર્ણ કરી અને ઉપાશ્રય સાથે જહેનનું નામ જોડવામાં આવ્યું. બંધુ અને જહેનની આ આદર્શ અને અનુકરણીય જોડી અન્યને દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

સૂરજ જહેનનો ઉપકાર તેમના બંધુ ઉપર અનેરો હતો અને પોતાનામાં ધાર્મિક સંસ્કાર જન્મ્યા તે જહેનને લીધે જ હતા તેમજ મણિભાઈ ઉપરનો નિર્મળ બંધુ-પ્રેમ હતો. વળી પોતાના ધર્મપત્ની સૌભાગ્યદેવીને ત્રણ ઉપધાનો સાથે રહી સૂરજ જહેને કરાવ્યા હતા તેથી શ્રીયુત બંધુ મણિલાલભાઈ તે ઋણ અદા કરવા એ ઉપરોક્ત પ્રમાણે જહેનનું સ્મારક શાન્તાકુઝમાં ઉપાશ્રય કરાવી અદા કર્યું છે,

વિશેષમાં આ મહાન સતી શ્રી દમયંતી ચરિત્ર સાથે સૂરજજહેનનું નામ અંકિત કરી સીરીઝ તરીકે આ સભાથી પ્રકટ કરાવી શ્રીયુત મણિલાલભાઈએ પોતાની ઉદારતા પણ ખતાવી છે.

विषय

५४

इच्छे पहिलो (सगं पंदर)

१	मंगलाचरण	१
२	अरिप्रारंभ	२
३	नण राजवीनुं माहात्म्य अने महिमा...	३
४	नणराजना समये पृथ्वी डेवी रसाण इती ?	४
५	नणराजना समयनुं सुभाकारीपणुं	५
६	वर्षाऋतुनुं वर्णुंन...	६
७	नणराज पास तापसेनुं आगमन	७
८	नणराजये करेल सत्कार ने पृच्छा	८
९	नणराजने तापस लोकोये ज्ञावेळ पोतानी उत्पत्ति	९
१०	कौयकर्णुं नामना राक्षसना वध भाटे तापस लोकोनी विसृष्टि	१०
११	कौयकर्णुं ने नलनुं शस्त्रास्त्रोदारा तुमुळ युद्ध	१२
१२	कौयकर्णुंनुं श्रुत्यु ने नलने विजय	१४
१३	नणने थयेळ शिक्षाचरने भेणाप	१५
१४	शिक्षाचर करेल दंडक वननुं वर्णुंन	१६
१५	प्रसंगोपात शिक्षाचर करेल दमयंतीनुं स्वयंभू	१७
१६	नलराजनी व्याकुणता	१८
१७	शिक्षाचरने आपेळ पारितोषिक	१९
१८	दमयंतीनुं वर्णुंन सांखत्या थाद नलनी कामपीडा	२०
१९	सरस्वतीने पोताना वाहन हंसने शाप	२२
२०	हंसनुं पोतानी पत्नी हंसीने आश्वासन	२३
२१	हंसे करेल दमयंती तथा नलना भेणापने निरुध्य	२४

વિષય

પૃષ્ઠ

૨૨ શરદ્ગુણતુલ્ય વર્ણન...	૨૫
૨૩ મૃણાલલતિકાએ નલ રાજવી સમક્ષ કરેલ વનવર્ણન	૨૬
૨૪ હંસનું પૃથ્વીપીઠ પર આગમન અને નલનું હંસને પકડવું	૨૭
૨૫ ખાલચંદ્ર હંસને છોડી મૂકવા સોમકલા હંસીની નલને પ્રાર્થના	૨૮
૨૬ દિવ્યવાણી અને હંસે કહેલ નળ-પ્રશંસા	૨૯
૨૭ ભીમરાજાએ કરેલ ચક્રેશ્વરી દેવીની આરાધના	૩૧
૨૮ દેવીની પ્રસન્નતા અને વરદાન...	૩૨
૨૯ દમનક મુનિના આશિર્વાદથી ભીમરાજાને દમયંતીની પ્રાપ્તિ...	૩૩
૩૦ દમયંતીની કુશળતા અને સૌંદર્યપ્રાપ્તિ	૩૪
૩૧ નળ તેમજ હંસનો વાર્તાલાપ	૩૭
૩૨ હંસનું કુંડિનપુર પ્રતિ પ્રયાણ	૩૮
૩૩ હંસનું દમયંતી નજીક આગમન	૩૯
૩૪ નળરાજાનું વર્ણન કરવા દમયંતીની હંસને વિદ્યુત્પ્રાપ્તિ	૪૧
૩૫ હંસે વર્ણવેલ નળ-ચરિત્ર	૪૨
૩૬ નળને થયેલ યોદ્ધ-પૂર્વાધારી શ્રીધર મુનિનો મેળાપ	૪૩
૩૭ કનકાવલીનું નળે કરેલ રક્ષણ અને વિદ્યા-પ્રાપ્તિ	૪૪
૩૮ કનકાવલી સાથે નળનું પાણિગ્રહણ.	૪૬
૩૯ વીરસેન રાજવીનું ચરિત્ર-ગ્રહણ ને નલનો રાજ્યાધિકાર	૪૭
૪૦ હંસે દમયંતી સમક્ષ આજેખેલ નળ રાજવીનું ચિત્ર	૪૮
૪૧ હંસે નળ-દમયંતીનું પરસ્પર કરેલ સ્નેહ-સંધાન	૪૯
૪૨ નળરાજાને હંસે આપેલ વધામણી...	૫૦
૪૩ નળ તથા દમયંતીની પરસ્પર વિરહ-વ્યથા	૫૧

સ્કંધ બીજો (સર્ગ સોળ)

૪૪ દમયંતીનો સ્વયંવર મહોત્સવ	૫૩
૪૫ નળરાજાનું કુંડિનપુર પ્રતિ પ્રયાણ...	૫૪
૪૬ ઈંદ્ર અને નારદ વચ્ચે વાર્તાલાપ...	૫૫
૪૭ નારદે ઈંદ્રને જણાવેલ દમયંતીના સ્વયંવર સંબંધી હકીકત	૫૬
૪૮ સ્વયંવર મહોત્સવ પ્રસંગે ઈંદ્રાદિ દેવોનું પૃથ્વીપીઠ પર આગમન...	૫૮
૪૯ નળનો વિંધ્ય પ્રદેશમાં વસવાટ	૫૯
૫૦ નળના સૌંદર્યથી દેવોનું આશ્ચર્યમુગ્ધ થવું	૬૧
૫૧ નૈગમેષી દેવનું નળ પાસે આગમન	૬૨
૫૨ દમયંતીના નિમિત્તે પોતાનો દૂત બનવા ઈંદ્ર નળને કરેલ સૂચન	૬૩
૫૩ નળનો માનસિક ખેદ અને લોકપાલો સાથે વાર્તાલાપ...	૬૫

૫૪	પુષ્કરાક્ષ મંત્રીનું આગમન અને કિન્નર યુગલનું નળને ભેટણું	૬૭
૫૫	નલની દૂતકાર્ય સંબંધી ચિંતા	૬૯
૫૬	નલનું કુંડિનપુરમાં આગમન અને ભીમ રાજ્યએ કરેલ સત્કાર	૭૦
૫૭	નલે દમયંતીને ભેટણા તરીકે મોકલેલ રત્નાભરણ	૭૨
૫૮	અદૃશ્ય સ્વરૂપે નળનું દમયંતીના અંતઃપુરમાં આગમન...	૭૩
૫૯	દમયંતીએ એકાગ્ર ચિત્તે નળનું કરેલ નિરીક્ષણ...	૭૪
૬૦	નળના સ્વરૂપની દમયંતીએ કરેલ પ્રશંસા	૭૫
૬૧	લોકપાલોને વરવા માટે નલે કરેલ આગ્રહ	૭૭
૬૨	દમયંતીએ યુક્તિપૂર્વક આપેલ જવાબ	૭૯
૬૩	નલે ઈંદ્રાદિ લોકપાલોને વરવા કરેલ પુનઃ સમર્થન	૮૨
૬૪	દમયંતીએ કેશિની વિદ્યાધરી મારફત આપેલ યુક્તિપૂર્ણ જવાબ...	૮૩
૬૫	નલનું દમયંતીને પુનઃ સમગ્નવનું	૮૫
૬૬	દમયંતીનો મક્કમ નિર્ણય અને જવાબ	૮૬
૬૭	લોકપાલોને સ્વીકારવાનો નલનો આગ્રહ	૮૮
૬૮	દમયંતીનો હૃદય-સંતાપ	૮૯
૬૯	નલનું પ્રત્યક્ષ થવું અને પશ્ચાત્તાપ	૯૦
૭૦	બાલચંદ્ર હંસનું આગમન અને ઘટનાનો સ્ફોટ	૯૧
૭૧	નલનું અદૃશ્ય રૂપે યાદયા જવું	૯૨

સ્કંધ ત્રીજો (સર્ગ નવ)

૭૨	નલરાજ્યએ કરેલ જનપૂજન અને સ્તુતિ	૯૪
૭૩	સ્વયંવર મંડપનું વર્ણન	૯૫
૭૪	ઈંદ્રાદિ લોકપાલોએ ધારણ કરેલ નલનું સ્વરૂપ	૯૬
૭૫	દમયંતીના સ્વયંવર મહોત્સવ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ દેવોનું આગમન	૯૭
૭૬	ભીમરાજ્યની ચિંતા	૯૮
૭૭	શારદા દેવીની સ્તુતિ અને આગમન	૯૯
૭૮	સ્વયંવર મંડપમાં દમયંતીના આગમનબાદ રાજ્યોની વિવિધ વિચારણા	૧૦૦
૭૯	શારદા દેવીએ આવેલા દેવોનું કરેલ વર્ણન	૧૦૨
૮૦	શારદા દેવીએ આવેલા રાજ્યોનું કરેલ વર્ણન	૧૦૩
૮૧	નલના પાંચ રૂપોથી દમયંતીને થયેલ મૂંઝવણ	૧૦૬
૮૨	દમયંતીએ લોકપાલોની કરેલ સ્તુતિ	૧૦૯
૮૩	દમયંતીએ જ્ઞાનદારા જાણેલ ઈંદ્રાદિ લોકપાલોનું સ્વરૂપ	૧૧૦
૮૪	દમયંતીનું નલના કંઠમાં માળારોપણ	૧૧૦
૮૫	ઈંદ્રાદિ લોકપાલોનો નલને આશીર્વાદ	૧૧૧
૮૬	નલ-દમયંતીનો પાણિગ્રહણ મહોત્સવ	૧૧૩

વિષય

પૃષ્ઠ

૮૭ ભીમરાજની દમયંતીને શિખામણુ	૧૧૪
૮૮ નલરાજનું સ્વરાજધાનીમાં આગમન	૧૧૫

સ્કંધ ચોથો (સર્ગ તેર)

૮૯ ઇંદ્રાદિ દેવોને કલિનો મેળાપ	૧૧૭
૯૦ દમયંતીનો સ્વયંવર મહોત્સવ જોવામાં કલિની નાશીપાસી	૧૧૮
૯૧ ઇંદ્રાદિ દેવોના કથનથી કલિનો ઉશ્કેરાટ	૧૧૯
૯૨ સરસ્વતીની નલ સંબંધી રતુતિથી કલિનો ક્રોધ	૧૨૦
૯૩ નલને કષ્ટમાં પાડવાની કલિની પ્રતિજ્ઞા... ..	૧૨૧
૯૪ કલિનું નલની રાજધાનીમાં આગમન... ..	૧૨૩
૯૫ બહેકાના વૃક્ષ પર કલિએ લીધેલ આશ્રય	૧૨૪
૯૬ નલ-દમયંતીને થયેલ સંતાનપ્રાપ્તિ	૧૨૫
૯૭ વસંતઋતુનું વર્ણન	૧૨૬
૯૮ નલના દેહમાં કલિનો પ્રવેશ	૧૨૭
૯૯ દૂરોદર (ઘૂત) નામના દેવને કલિએ કરેલ આદેશ	૧૨૮
૧૦૦ કૂખર સાથે નલે શરૂ કરેલ ઘૂતક્રીડા	૧૨૮
૧૦૧ ઘૂતક્રીડા ન કરવા માટે દમયંતીએ નલને આપેલ શિખામણુ... ..	૧૨૯
૧૦૨ ઘૂતના માઠા ફળ સંબંધી દમયંતીએ નલને કહેલ કડુ અને વિવતાનું વૃત્તાંત... ..	૧૩૦
૧૦૩ ઘૂત ન રમવા સંબંધી નલે આપેલ દમયંતીને વચન	૧૩૩
૧૦૪ પ્રતિજ્ઞા જૂલીને નલની પ્રનઃ ઘૂતક્રીડા... ..	૧૩૪
૧૦૫ રાજસભામાં દમયંતીનું આગમન અને કૂખર પ્રતિ કથન... ..	૧૩૫
૧૦૬ નલના ન માનવાથી દમયંતીને થયેલ દુઃખ ને કેશિનીનું શાંતવન	૧૩૬
૧૦૭ કેશિનીએ આપેલ અશુભસૂચક ચિહ્નોની સમજણ... ..	૧૩૭
૧૦૮ સ્વસંતાનોનું દમયંતીનું કુંડિનપુર મોકલવું	૧૩૯
૧૦૯ નલરાજનું ઘૂતમાં સર્પસ્વ હારી જવું... ..	૧૪૧
૧૧૦ નલ તથા દમયંતીનું પરદેશગમન	૧૪૨
૧૧૧ નલે વિશાળ સ્તંભને આકાશમાં ઉછાળીને દર્શાવેલ સ્વ-પરાક્રમ	૧૪૪
૧૧૨ ગંગાનદીને કિનારે નિવાસ	૧૪૫
૧૧૩ ભીલલોકો સાથે નલને થયેલ સંગ્રામ	૧૪૬
૧૧૪ ઉત્તરીય વસ્ત્રનું પક્ષીઓએ કરેલ અપહરણ	૧૪૭
૧૧૫ ભીમરાજ પાસે જવા માટે દમયંતીએ નલને કરેલ આગ્રહ	૧૪૮
૧૧૬ શ્વસુરગૃહે જવાની નલની અનિચ્છા	૧૪૯
૧૧૭ નલનું મનોમંથન	૧૫૨
૧૧૮ નલની આત્મનિંદા... ..	૧૫૩
૧૧૯ નલે કરેલ દમયંતીનો સાગ અને વસ્ત્રના છેડા પર કરેલ સૂચન	૧૫૫
૧૨૦ નલને સર્પનું ઉદ્દેશોધન	૧૫૬
૧૨૧ સર્પસંધી નલનું કુખ્જ બની જવું	૧૫૭

વિષય

પૃષ્ઠ

૧૨૨ કર્કાટક સર્પે નળને આપેલ બીલીના ફળ	૧૫૯
૧૨૩ ઋતુપર્ણુ રાજવીની વિનીતા નગરીમાં નળનું આગમન	૧૬૦
૧૨૪ કુબ્જરૂપી નળનું હરતીને વશ કરવું	૧૬૧
૧૨૫ ઋતુપર્ણુ રાજવીનો મેલાપ અને નળનું સારથી તરીકે બાહેર થવું	૧૬૨
૧૨૬ ઋતુપર્ણુની સાથે તેણે કરેલો નિવાસ	૧૬૩

રૂકંધ પાંચમો (સર્ગ એકવીશ)

૧૨૭ દમયંતીને આવેલ દુષ્ટ સ્વપ્ન... ..	૧૬૪
૧૨૮ નળને નહીં દેખવાથી દમયંતીનો વિલાપ	૧૬૫
૧૨૯ દમયંતીએ ચારે તરફ કરેલ નળની શોધ	૧૬૭
૧૩૦ નગના વિરહમાં દમયંતીએ કરેલ-શૂંગારનો ત્યાગ	૧૬૮
૧૩૧ દમયંતીના માર્ગમાં થયેલ વિધ્નો	૧૬૯
૧૩૨ અજગરનું દમયંતીને ગળી જવું	૧૭૧
૧૩૩ બીલે કરેલ દમયંતીનો ખચાવ અને તુચ્છ માગણી	૧૭૨
૧૩૪ દમયંતીનું ભીંચને અનેક પ્રકારે સમગ્રવવું	૧૭૪
૧૩૫ બીલનું ભરમીલૂત બનવું	૧૭૬
૧૩૬ સાથે સાથે દમયંતીનું પ્રયાણ અને સાર્થનું નાશી જવું... ..	૧૭૮
૧૩૭ દમયંતીને થયેલ મુનિ-સમાગમ	૧૭૯
૧૩૮ દમયંતીએ મુનિવરને કહેલ સ્વવૃત્તાંત	૧૮૦
૧૩૯ મુનિવરે તેની શાંતવના માટે કહેલ શકુંતલાનું વૃત્તાંત	૧૮૧
૧૪૦ વિશેષ શાંતવના માટે મુનિવરે પુનઃ કહેલ કલાવતીનું વૃત્તાંત	૧૮૬
૧૪૧ કલાવતીનો પૂર્વભવ	૨૧૫
૧૪૨ શ્રી શાંતિનાથ ભગવંતની પ્રતિમાની દમયંતીએ કરેલ રચના	૨૧૭
૧૪૩ દમયંતીની જિનપૂજા અને ચારણ મુનિનું આગમન	૨૧૮
૧૪૪ ચારણ મુનિએ કહેલ કેશિનીનો પૂર્વ વૃત્તાંત	૨૧૯
૧૪૫ દમયંતીનું કુંડિનપુર પ્રતિ પ્રયાણ	૨૨૧
૧૪૬ માર્ગમાં ભરવાડણે કહેલ સતી સુમદ્રાનો વૃત્તાંત... ..	૨૨૨
૧૪૭ દમયંતીનું તેની માસીના ગૃહે આગમન	૨૨૫

છઠ્ઠો રૂકંધ (સર્ગ સાત)

૧૪૮ ભીમરાજના ચરપુરુષ સુદેવ અને શાંડિલ્યે કરેલ દમયંતીની શોધ... ..	૨૨૭
૧૪૯ શ્રીવહ્નન નગરમાં બંનેનું આગમન અને દમયંતીની તપાસ	૨૨૮
૧૫૦ દમયંતીનું પિતાના ગૃહે આગમન	૨૨૯
૧૫૧ ભીમરાજએ શરૂ કરેલ નળરાજની શોધ	૨૩૧
૧૫૨ નળને શોધી કાઢવા માટે દમયંતીએ કહેલા નલનાં લક્ષણો	૨૩૨
૧૫૩ દમયંતીના શાંતવન માટે સુદેવ તથા શાંડિલ્યે કહેલ તિલકમંજરીનું વૃત્તાંત... ..	૨૩૩
૧૫૪ બંને દૂતોને નલનો થયેલ મેળાપ	૨૩૯
૧૫૫ નળ સમીપે બંનેએ વર્ણવેલ દમયંતીની વીતક-કથા	૨૪૦

વિષય

પૃષ્ઠ

૧૫૬ કુબ્જના કેટલાક લક્ષણો - પરથી બનેલી નળ સંબંધી થયેલ ખાત્રી	૨૪૪
૧૫૭ કુબ્જ રૂપી નળના સમાચારથી દમયંતીનો સંતાપ	૨૪૭
૧૫૮ નલને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રિયંગુમંજરીની યુક્તિ...	૨૪૯
સ્કંધ સાતમો (સર્ગ ૭)			
૧૫૯ કુરુચક દૂતનું અયોધ્યા નગરીમાં આગમન	૨૫૦
૧૬૦ દમયંતીના પુત્ર: સ્વયંવરના સમાચારથી નલની અસ્વસ્થતા	૨૫૧
૧૬૧ ઋતુપર્ણુ રાગ્ન તથા કુબ્જનું કુંડિનપુર પ્રતિ પ્રયાણુ...	૨૫૨
૧૬૨ કુબ્જની અપૂર્વ અધ્વવિદ્યા	૨૫૩
૧૬૩ ઋતુપર્ણુ રાજવીની સંખ્યા-ગણતરીમાં કુશળતા	૨૫૪
૧૬૪ કંલિનું પ્રગટ થવું અને પશ્ચાત્તાપ	૨૫૪
૧૬૫ કુંડિનપુરમાં નળ તથા ઋતુપર્ણુનું આગમન	૨૫૫
૧૬૬ સ્વયંવર મહોત્સવની તૈયારીના અભાવથી નલની વિરમયતા	૨૫૬
૧૬૭ નળની ખાત્રી માટે કેશિનીનું કુબ્જ પાસે આવવું	૨૫૭
૧૬૮ કુબ્જનું દમયંતી પાસે આગમન	૨૫૯
૧૬૯ બનેનો પરસ્પર વાર્તાલાપ	૨૬૧
૧૭૦ દમયંતીના સમજાવવા છતાં નલ ન સમજવાથી દમયંતીનો અનશનનો નિરધાર...	૨૬૨
૧૭૧ કેશિનીનો નલને ઉપાલંબ	૨૬૩
૧૭૨ દિવ્ય વાણીથી નલનું પ્રત્યક્ષ થવું	૨૬૪
૧૭૩ કેશિનીનું પોતાના સ્વામીને નિર્વિષ કરવા વૈતાલ્યે આગમન	૨૬૬
સ્કંધ આઠમો (સર્ગ ૮)			
૧૭૪ નળ રાજવીનો દિગ્વિખ્ય	૨૬૮
૧૭૫ કૂચર સાથે પુત્ર: દ્વનકોડા	૨૭૩
૧૭૬ નળનો નિષધા નગરીમાં રાજ્યાભિષેક...	૨૭૫
૧૭૭ કલ્યાણક મહોત્સવ પ્રસંગે તમોપહ તીર્થે નલનું ગમન...	૨૭૬
૧૭૮ નળે કરેલ મુનિભક્તિ	૨૭૭
સ્કંધ નવમો (સર્ગ ૯)			
૧૭૯ નળરાગ્ન તથા દમયંતીનો પૂર્વભવ	૨૭૯
સ્કંધ દશમો (સર્ગ ૧૦)			
૧૮૦ વીરસેન રાજવીના શુભે નળને કરેલ પ્રતિબોધ	૨૮૭
૧૮૧ નળરાગ્નને ઉત્પન્ન થયેલ વૈરાગ્ય	૨૮૮
૧૮૨ નળરાગ્નને સુદામાસુરિએ આપેલી ધર્મદેશના	૨૮૯
૧૮૩ ઈંદ્રસેનનો રાજ્યાભિષેક	૨૯૦
૧૮૪ નળરાગ્નએ લીધેલ દીક્ષા	૨૯૧
૧૮૫ ઈંદ્રે નળરાગ્નને કરેલ અનુકૂળ ઉપસર્ગ...	૨૯૧
૧૮૬ નળનો સ્વર્ગવાસ અને ત્યાં શ્રી અનંતનાથ તીર્થે કરેલી સ્તુતિ	૨૯૩
૧૮૭ નળ અને દમયંતીને મોક્ષ પ્રાપ્તિ	૨૯૪

ॐ अहम्

॥ अनंतलब्धिनिधान श्री गौतमस्वामिने नमः ॥

॥ श्रीमद् विजयानन्दसूरीश्वरपादपद्मेभ्यो नमः ॥

श्रीमाणिक्यदेवसूरिविरचित-

श्री ह्मयंती यत्रि.

(नलायन)

उत्पत्ति स्कंध पडेडो :: (सर्ग १ वो)

[नण तेमज नणना गुणोनुं वरुण.]

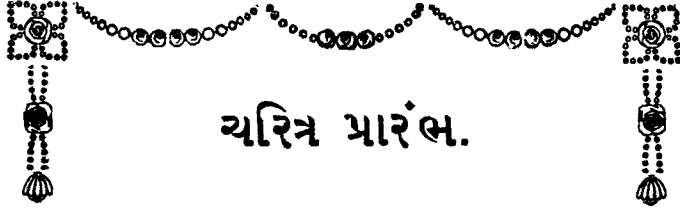
भंगणायरण.

कुवणज्ञानस्वरूप, अष्ट मह* अने कामहेवने पराजित करनार अने यिरस्थायी श्री वीतराग

परमात्मा (जगतमां) जयवंत वते. कुमुद सरणी उज्ज्वण अने अनेक सहलावेधी लरपूर श्री लारती देवी-श्री सरस्वती देवी पणु जयवंत वते. वणी कविज्जनेतो कामण जेवो वाष्पीविलास पणु जयवंत वते. पापने नाश करवामां तपर, संतपुरुषोतो उद्धार करवामां धैर्यवान, लक्ष्मीनुं दान देवामां उदार, धर्मने विसामो लेवाने माटे वृक्षरूप, दृढ मनोपणवाणा, डोष्ट पणु जतना कलंक रहित तेमज समग्र दोषने दूर करनार कुभेर* नामने लोकाण आ विश्वमां हरहंभेशने माटे जयवंत वते छे. कलि-काणना पापरूपी काज्जने दूर करनार, प्रगाढ, नवीन (ताज्ज) दूधना जेवो मनोहर अने आह्लादक तथा निर्माण यशवडे जेमणे जगतने पवित्र अनाव्युं तेवो तेमज कुभेरना पूर्व-आगला अवताररूप, यतुरशिरोमण्डि, निषध देशने राज नण सहैव तमारा कल्याणुने विस्तारो-करो. लैमी (ह्मयंती) अने तेना लता-स्वामी नण राजनुं सकण लोकमां प्रसिद्ध, सुंदर, अमरकारिक, मनोहर, निर्माण अने कलिकावना दूषणुने हरनारुं तेमज यिरकाण पर्यंत रહેनारुं आ समग्र यत्रि तमे सावधानतापूर्वक सांलणो. आ संजधमां श्री शारदा-सरस्वती देवी तमने सर्वदा सहाय करो.

* १ लतिमह, २ कुणमह, ३ अणमह, ४ रूपमह, ५ तपमह, ६ ऋद्धिमह, ७ विद्यामह, ८ लालमह आ आठ प्रकारना मह कहेवा छे.

* कुभेर जे उत्तर दिशानो स्वामी गणाय छे.

ચરિત્ર પ્રારંભ.

આ અવસર્પિણી કાળમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે નિષદ્ધ નામના દેશમાં ભરત

મહારાજના વંશમાં ભૂષણ સમાન નળ નામનો રાજા થયો હતો. સમસ્ત ગુણોથી સંપૂર્ણ, દરેક અંગોથી સુંદર, સર્વ પ્રકારના *પુરુષાર્થને જાણનાર, સકળ શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા, ધનુર્ધારીઓમાં ઉત્તમ, રાજર્ષિઓના કુળમાં દીપક સમાન, પૃથ્વીપીઠના આભૂષણ સદૃશ, દુર્જનોના સમૂહને ભસ્મીભૂત કરવામાં દાવાનળ તુલ્ય, ગુણરૂપી રત્નોનો સાગર, સદ્વચનોરૂપી જળબિંદુઓની વૃષ્ટિ કરવામાં મેઘ સમાન, શત્રુઓરૂપી વૃક્ષોને ઉખેડી નાખવામાં પવન સરખો, શસ્ત્રોરૂપી કિરણોને ફેંકવામાં સૂર્ય સદૃશ, સૌભાગ્યમાં કામદેવ જેવો, રાજ્યશાસન ચલાવવામાં ઈંદ્ર સરખો, મનોહરપણામાં સિંહ સમાન, તેજસ્વીપણામાં સૂર્ય જેવો, પર્વતોને વિષે મેરુપર્વત સરખો, પૃથ્વીને (રત્નોને) વિષે ચિંતામણી રત્ન તુલ્ય અને વૃક્ષોને વિષે કદવૃક્ષ જેવો તે નળ રાજા સમસ્ત રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ હતો. તેને થઈ ગયાને આટલો બધો કાળ વ્યતીત થવા છતાં હજી સુધી ગ્રામ, આકર અને નગરોને વિષે થતાં તેના ગુણકીર્તનથી પૃથ્વી સુંદરરીતે શોભી રહી છે. વળી જેની સૂર્યપાક રસવતી(રસોઈ), નળ એવું નામ, ઘૂતકીડા અને અશ્વશાસ્ત્રની કુશળતા અદ્વાપિ પર્યંત પ્રખ્યાતિ પામેલાં છે. તારાઓરૂપી કોડીઓ જ્યાં વેરાયેલી છે તેવા વિશાળ ગગનરૂપી ચોપાટ પર સ્વર્ગમાં રહેલા દેવો નળરાજાએ કરેલી ઘૂતકીડાને હજી સુધી ખેલી રહ્યા છે, તેમજ પવન પોતાના ઝંઝાવાતથી અને નદીઓ પવનપ્રેરિત મોજાઓદ્વારા નળરાજાની અશ્વકીડાને-વિધવિધ ચાલને હજી સુધી માત્ર શીખી જ રહ્યા છે. દિગ્ગયાત્રાના સમયે સૈન્ય-સમૂહના ભારથી દબાઈ ગયેલો કૂર્મ-કાચખો હજી પણ સંકોચને લીધે ટૂંકા(નાના) ગાત્રવાળો બન્યો જણાય છે, તેમજ દિગ્વિજયના ભારથી નમી ગયેલ નાગરાજ-શેષનાગ અદ્વાપિ પર્યંત કુંડળ(ગોળ) જેવા શરીરને ધારણ કરી રહ્યો છે. વળી જેના પ્રયાણ સમયે ઘોડાઓની ખરીથી ખોદાયેલી રજ(ધૂળ) ચંદ્રને વિષે કલંકના-ડાઘાના બહાનાથી રહેલી હજી સુધી પણ જોવાય છે. ખરેખર નળ જેવો રાજા ભૂતકાળમાં થયો નથી અને ભવિષ્યકાળમાં થશે નહિ. એમ જો ન હોત તો તેના જેવા ગુણોવાળી અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ કેમ સાંભળવામાં આવતી નથી? જેમ શ્રી શાંતિનાથ

* ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ-એ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ છે.

ભગવાનના સ્મરણ માત્રથી દુઃસ્વપ્ન, ઈદ્રજિત(રાવણનો પુત્ર મેઘનાદ)ના સ્મરણથી ભયંકર ઝેર નાશ પામી જાય તેમ નળ રાજના નામસ્મરણથી નિરંતર પાપનો વિનાશ થાય છે. ગંગા નદીના જળસ્નાનથી, સદ્ગુરુનું પૂજન કરવાથી તથા જીવોનું રક્ષણ કરવાથી જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય તેટલું પુણ્ય નળ રાજનું કીર્તન-ગુણગાન કરવાથી ઉપાર્જન થાય છે. જેમ જિનાણામાં શરીર પર ચંદનનું વિલેપન શીતળતા ઉપજાવે છે, વર્ષાઋતુમાં માલતી પ્રિય લાગે છે, વસંતઋતુમાં કોયલનો ટહુકાર કર્ણપ્રિય બને છે તેમ નળ દમયંતીનું ચરિત્ર પ્રમોદ પ્રગટાવે છે. જેવી રીતે દાન કલ્યાણ કરનારું છે, તપશ્ચર્યા પાપને હરનાર છે, શિયલ પવિત્ર બનાવે છે તેવી રીતે નળ રાજના ગુણગાન કલ્યાણકારક, પાપહર અને પવિત્ર કરનાર છે. કોઈ પણ કાર્ય કરવાના અવસરે એક તરફ શુભ ને ફળદાયક બધાં શકુનો હોય અને બીજી બાજુ નળ રાજનું માત્ર નામસ્મરણ જ હોય તો પણ પૂરતું છે અર્થાત તે સર્વ કરતાં નળનું નામસ્મરણ અધિક ફળદાયી છે. યાત્રાદિક કાર્યપ્રસંગોમાં ભરત, અભ્યુત્તર, પૃથુ રાજ અને નિષધ દેશના સ્વામી નળ રાજને કાર્યસિદ્ધિ માટે યાદ કરવા જોઈએ. * ભીમ નહિ હોવા છતાં ભીમવાળું અને મરાલ રહિત હોવા છતાં મરાલવાળું એવું આ ચરિત્રનું વાંચન (પઠન) કોને આશ્ચર્ય ઉપજાવતું નથી ? (એટલે કે ભીમ=ભયંકર નહિ હોવા છતાં ભીમ(દમયંતીના પિતા) રાજની કથાવાળું અને મરાલ=દુર્બલતા રહિત હોવા છતાં મરાલ=હંસ(દમયંતી પાસે નળ રાજની પ્રશંસા કરનાર)ના વૃત્તાંતવાળું આ ચરિત્ર કોને અચંબો ઉપજાવતું નથી ?) વિશ્વવિખ્યાત, નિષ્કલંક, ધૈર્ય ગુણ યુક્ત અને વિસ્તૃત એવું આ પવિત્ર કીર્તિશાળી નળ રાજર્ષિનું કીર્તન પાપનો નાશ કરનાર છે.

એથા આરામાં શ્રી ધર્મનાથ તથા શ્રી શાંતિનાથ ભગવંતના આંતરામાં વીર-સેનનો પુત્ર નળ નામનો રાજ રાજ્ય કરતો હતો. પૂજ્ય પુરુષોને વિશ્વાસપાત્ર, સોળ વર્ષની ઉમરવાળો અને બળદની બાંધ જેવા બલિષ્ઠ શરીરવાળો તે પ્રબળે અત્યંત પ્રિય હતો. પોતાના રૂપવડે અશ્વિનીકુમારને પણ જીતી લેનાર, તેમજ સત્યવાદી નળ રાજ જ્યારે રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે પ્રબલ સુખી હતી. આ ઉપરાંત શાંતિ, સમૃદ્ધિ, સુરાજ્ય ને અસાધારણ સુખને કારણે આર્યાવર્તની ભૂમિએ અન્ય દેશોમાં શ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વાવ, કૂવા, પરબ, બગીચા, મઠ-આશ્રમ અને મંદિરોરૂપી ધર્મસ્થાનકો બનાવવા-રૂપી કાર્યોથી લોકોના દિલસો અતીત થતા હતા. વિધવિધ પ્રકારના કલ્યાણને કરનાર માંગલિક ધ્વનિપૂર્ણ, હમેશાં ઉત્સવવાળા અને અતિશય સમૃદ્ધિવાળાં ગામડાઓ પણ શોભતા હતા. ધર્મ, અર્થ ને કામ-આ ત્રણ પુરુષાર્થને કારણે નળ રાજથી શાસિત

* અમીમં મીમસંગુક્તમમરાલં મરાલવત્ ।

ન કસ્ય વિસ્મયં દત્તે, વાચ્યમાનં નલાયનમ્ ॥ ૨૫ ॥ [સ્કંધ ૧, સર્ગ ૧]

આ પૃથ્વી સ્વર્ગ તેમજ પાતાળ કરતાં પણ ચઢિયાતી બની હતી. વર્ષાઋતુઓમાં ખેડૂતોની જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં વરસાદો વરસતા હતા અને સ્વચક્ર કે પરચક્રનો ભય તો સ્વપ્નમાં પણ સંભવતો નહિ. પૃથ્વી, ખેતરોદ્વારા ધાન્ય-અનાજ, ખાણોદ્વારા રત્નો, આકર(નગરાદિ)દ્વારા ઉત્તમ વસ્તુઓ અને અરણ્યોદ્વારા હાથીઓને પ્રગટાવતી હતી. આ ઉપરાંત જ્યારે નળરાજ્ય રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે દેવો સાનિધ્ય કરનારા હતા, તપસ્વીઓ પ્રભાવશાળી હતા, અધ્યાપકો વિદ્યાવાન હતા તેમજ ગૃહસ્થો દ્રવ્યસંપત્તિથી પરિપૂર્ણ હતા. ગાયો દૂધ આપનારી, વૃક્ષો નિરંતર ફળ આપનારા, નદીઓ સદૈવ અખૂટ જળવાળી અને સ્ત્રીઓ જીવિત સંતાનવાળી હતી, અર્થાત્ કે માતાની હયાતિ સુધીમાં કોઈપણ સંતાન મૃત્યુને વશ થતું ન હતું. વ્યાકુળતા (ગાઠપણું) ફક્ત બગીચામાં હતી, અક્કડપણું (ગર્વીષ્ઠપણું) માત્ર પીપળામાં જ હતું અને સરોગપણું કમળને વિષે જ હતું. (એટલે કે કોઈ માનવી વ્યાકુળ ન હતો, ફક્ત અતિશય ઝાડ-પાન, ફળ-ફૂલને લીધે બગીચો જ વ્યાકુળ દેખાતો, કોઈ પુરુષ ગર્વીષ્ઠ ન હતા, પણ નમ્ર હતા; ફક્ત એક પીપળો જ અક્કડ-ટટ્ટાર-ગર્વીષ્ઠ જણાતો અને કોઈપણ માણસ સરોગ-રોગવાળો ન હતો, પણ ફક્ત કમળ જ સરોગ હતું, અર્થાત્ સરોગ સરોવરમાં ઊગનારું હતું.) બંધન(પાળ) તળાવને જ હતું; પ્રહાર વાજિંત્રને જ થતો, સુવર્ણનો જ છેદ કરવામાં આવતો, દંડ તો ફક્ત છત્રમાં જ રહેતો, વક્રપણું-વાંકડીયાપણું તો કેશકલાપમાં જ હતું, કઠોરતા તો સ્ત્રીઓના સ્તનોમાં જ હતી; તેમજ ચપળતા તો માત્ર સ્ત્રીઓના નેત્રોમાં જ સ્થિર થઈ ગઈ હતી અર્થાત્ તે દેશની પ્રભામાં ઉપરોક્ત દુર્ગુણો કે શિક્ષાઓનો અભાવ જ હતો. વળી પાપી, વક્ર, જડબુદ્ધિવાળો, બુગારી, કોષી, દુર્બુદ્ધિવાળો, કૃતધન. (ઉપકાર પર અપકાર કરનાર), કંબુસ, નિર્દય તેમજ અભિમાની કોઈપણ ન હતું. આવી રીતે જે દિવસોમાં નળરાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો તે દિવસોને પણ નમસ્કાર હો ! તેમજ જે જે મનુષ્યોએ તેમની વાણીરૂપી અમૃતનું પાન કર્યું હોય તે પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે ! અતિશય પ્રેમના કારણે જેમનો કંઠ પણ ગદ્ગદ થઈ ગયો છે તેવા વિદ્વાન પુરુષોની વાણી પણ જેના શુભને ગ્રહણ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડી છે તે નળરાજ્યનું વર્ણન પણ શી રીતે થઈ શકે ? પૃથ્વીપીઠ પર રહેવા છતાં જે સ્વર્ગીય ભોગોપભોગને ભોગવતો હતો તે નળ રાજના શુભોની પ્રશંસા જગત પર ફેલાઈ રહી છે. આ પૃથ્વીમંડળ પરના સર્વ નૃપતિઓમાં ફક્ત એક નળરાજ જ એવો હતો જેણે પોતાની રૂપ-સમૃદ્ધિથી દેવોને પણ જીતી લીધા હતા. આ ઉપરાંત સહસ્રાક્ષાદિ બિરુદ (યથાર્થ ઉપનામ) ધારી જે ઈંદ્ર કૃપાવડે લાખો કટ્પવૃક્ષો, સેંકડો કામધેનુઓ તેમજ હજારો ચિંતામણિ રત્નો દાનમાં આપી શકે

† પ્રકારાંતરે કવિવરે સાતે જાતની ધૃતિઓનો અભાવ જણાવ્યો છે. વરસાદ યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય એટલે અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ ન હોય. અને એ ન હોય ત્યારે ઊંદર, તીડ કે પોપટનો પણ ઉપદ્રવ ન હોય. તેમજ સ્વચક્ર તથા પરચક્રનો તો સ્વપ્નમાં પણ ભય નહોતો. અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ઊંદર, તીડ, પોપટ, સ્વચક્ર અને પરચક્ર-આ જાતની સાત ધૃતિ-ઉપદ્રવો ગણાય છે.

છે તે પણ પ્રિયા (દમયંતી)ના પ્રેમરૂપી ક્ષીરલોજન ખાવાને ચાહતા એવા નળ રાજના અણુધાર્યા અતિથિપણુને પામ્યો. (એટલે કે નળ રાજ જ્યારે દમયંતીના સ્વયંવરમાં જઈ રહ્યો હતો ત્યારે ઈંદ્ર, વરુણ, યમ અને અગ્નિ એ ચાર દેવો નળના સત્વની પરીક્ષા કરવા માટે ત્યાં આવ્યા અને પોતાને માટે દમયંતીની માગણી કરવા પોતાનું દૂતપણું કરવા સૂચવ્યું અને નળે પણ પોતાના અતિથિરૂપ તેઓના કહેવા પ્રમાણે કાર્ય કર્યું.) વળી તે નળ રાજએ દાનાદિકમાં સર્વસ્વ આપવા છતાં પંચ સમરાંગણમાં કદી શત્રુને પીઠ આપી ન હતી, સમસ્ત વિશ્વમાં વીરયુરુષોમાં અગ્રેસર હોવા છતાં જે અપવાદથી ડરતો હતો, વિચક્ષણ હોવા છતાં પારકાની નિંદા કરવામાં મૂર્ખશિરોમણિ જેવો હતો અર્થાત્ કે તે કોઈની પણ નિંદા કરતો નહિ તેમજ ઉન્નત મસ્તકવાળો છતાં પોતાની કીર્તિ-ગાનના અવસરે જે નમ્ર-વિનયી બની જતો હતો. સમૃદ્ધિની સાથેસાથ વિકાસ પામતી જેની ઉજ્જવળ કીર્તિએ જગતને ચારે તરફથી ગંગાના જળપ્રવાહની જેમ પવિત્ર કર્યું, ચંદ્રના કિરણોની માફક પ્રકાશિત કર્યું, ક્ષીરસમુદ્રના કલ્લોલોની જેમ ભરપૂર કરી દીધું, હિમ-બરફની જેમ શીતળ બનાવ્યું, કુમુદના પુષ્પોની પેઠે સુગંધિત કર્યું, અને મોટા-મોટા મોતીના સમૂહની જેમ સુશોભિત કર્યું. તેજસ્વી, નળરાજ પાસેથી યાચકવૃદ્ધોએ અસંખ્ય કનકરાશિ પ્રાપ્ત કર્યા ત્યારે અસંખ્યાતા સમયરૂપી મોટા જોબને જ લીધે હોયની તેમ કલ્પવૃક્ષ શરમને અંગે અવનત-નીચા મુખવાળું બન્યું. (એટલે કે અસંખ્યાત વર્ષો સુધી યુગલિકો વિગેરેને વાંછિત આપવાને કારણે થાકી જવાથી તેમજ પોતે તો માત્ર ઇચ્છિત-માગેલ વસ્તુ જ આપે છે જ્યારે આ નળરાજ તો માગ્યા કરતાં પણ અધિક આપે છે એમ જાણીને જ કલ્પવૃક્ષ નીચા મુખવાળું બન્યું) (એવી કર્તા કલ્પના કરે છે.) બળવાન તે નળરાજને જોયા પછી દુશ્મનો તેમજ સ્ત્રીઓના ગાત્રોમાં અકારા વિનાનો અત્યંત પરસેવો પ્રગટે છે, ઠંડી વિનાની ધુભરી છૂટે છે. દીક્ષા અંગીકાર કરી ન હોવા છતાં પણ મૌનપણું ધારણ કરવું પડે છે, ઉપાધિરહિત બનવાથી જેની સંપત્તિ નિસ્તેજ બને છે અને વિના પરિશ્રમે શૈથિલ્ય ઉદ્ભવે છે. રણભૂમિ પર દુશ્મનોની ઝોપરીરૂપી મહાન પલંગ પર મહોન્મત્ત હસ્તિઓના કર્ણથી પ્રેરાયેલ હોય તેમ વીરશિરોમણી તે નળરાજએ ચિરકાળ સુધી, નિષ્ક-પટલાવે, નિર્ભય રીતે અને નિઃસંદેહપણે વિજયલક્ષ્મીને લોગવી. (એટલે કે સ્ત્રીના લોગ-વટામાં પ્રેરણા અને પલંગની જરૂરિયાત હોય તેવી રીતે આ રાજએ દુશ્મનોની ઝોપરીના ઢગલાનો પલંગ બનાવ્યો અને હસ્તિઓના ચંચળ-ક્ષણે ક્ષણે ચાલતા કર્ણને પ્રેરણારૂપ માન્યા.) મારું (કવિનું) તો પહેલેથી જ કહેવું છે કે-વીરશિરોમણિ નળરાજ વિદ્યમાન છતે શ્રદ્ધાળુજનોએ પોતાના હૃદયમાં તેના દાન દેવાના અવસરે, તેમજ રણસંઘ્રામની મધ્યે “હા” એવો શબ્દ કેટલાકોએ નહિં કર્યો હોય? એમ વિચાર્યું અર્થાત્ સર્વએ કર્યો હતો. (એટલે કે કવિ કહેવા માગે છે કે જ્યારે નળરાજ દાન આપતો ત્યારે અને રણ-સંઘ્રામમાં યુદ્ધ કરતો ત્યારે લોકોના મુખમાંથી “હા” એવો આશ્ચર્યજનક અવાજ નીકળી જતો.

सर्ग षोडश.

[तापसोऽनुं नण पासे आगमनः तापसोऽनी उत्पत्तिवर्णनः
कैऽन्त्यकल्पं राक्षसना वध करवा माटे भागणी : नणनुं प्रयाण]

युवावस्थायै पडोऽथैला नणे उत्कृष्ट द्विगुविज्य कथो अने कुशण येवा ते डोशखपतिभ्ये

पोताना भजनाने-द्रव्य बांडारने अपभूट अनाव्यो. ते हुंभेशा याचक जनने प्रिय येवुं दान आपतो हुतो तेमज धनिक-तवंगर मनुष्यो पणु तेना दानने पात्र अनता हुता. दुरभेनोने पोताना दास-सेवक रूप अनावीने पराक्रमी ते नणराज हुंभेशा संतपुरुषनी सेवामां स्वयोपव्यो रडेतो हुतो. *वणी तेना शत्रुभ्यो स्व-दृशने छेडीने तेना आदेश-हुकमने स्वीकारनारा अन्या हुता. आहुभणने त्याग करीने कंभण (कंभण-धामणो) स्वीकारनारा अन्या हुता. अर्थात् वन-जंगलमां बाटकनारा अन्या हुता. तेमज समरांगणुने त्यलने आरित्र स्वीकारनारा (तपस्वी) अन्या हुता. अश्वर्यशाणी, सौभाग्यनिधि ईंद्र सरथां लोको लोकावतार तेमज स्वेच्छापूर्वक विहरनार ते राज मंत्रीभ्येने राज्य भागा-वीने क्रीडा-लीलां मशगुल रडेतो हुतो. वणी वीरांगनाथी वीटणां येव ते कोध कोध वभत नगरनी नलुकना उपवनमां रडेली वेदीना समूहमां पुष्प युंटावानी क्रिया करतो हुतो. आ प्रभाषे वीर पुरुषने योग्य विलासपूर्वक राज्य करतां तेनी सेवाना समयने समजती डोय तेम वर्षांस्तु आनी पडोऽथी.

ते अवसरे ज्यारे मेधराज गर्जना करवा लाग्यो त्यारे पडज स्वरोने घोष करतां मयूरोनी त्रणु प्रकारना वाजिंत्रना नादथी परिपूर्ण मनोहर क्रिया थवा लागी. वणी कामदेवे विरहिणी स्त्री माटे प्रभकुल वृक्षने अक जेवुं, अम्पक वृक्षने लाला जेवुं अने डेतकी वृक्षने कर्णी आणु जेवुं अनाव्युं अर्थात् विरहिणी स्त्रीभ्यो आ वर्षांस्तुमां भीदी ठिकेला अकुल, अम्पक अने डेतकी वृक्षने अनुक्रमे अक, लालु अने कर्णी शर-भाणु जेवुं मानवा लागी; डारणु डे उपर्युक्त शस्त्रो जेम वेदना उपजवे छे तेम ते ते वृक्षो पणु विरहिणी स्त्रीभ्येने स्वाभीनी गेरहाजरीमां वेदना उपजवता हुता.

* विहाय देशमादेशं, बलं मुक्त्वा च कम्बलम् ।

चरणं च रणं मुक्त्वा, भेतिरे यस्य वैरिणः ॥ ४ ॥ [स्कंध १, सर्ग २]

x भोरसखी.

આવા સમયમાં કોઈ એક શ્રેષ્ઠ દિવસે નળરાજ મહેલના ઝરૂખામાં બેઠો હતો ત્યારે પંડિત પુરુષો, વીરાંગનાઓ, મિત્રો, છડીદારો, પ્રતિહારીઓ, ભાટો, વિદ્યુષકો-મશ્કરાઓ, બંસી વગાડનારાઓ, તેમજ શાસ્ત્રાભ્યાસ અને સદાચારથી પોતાની સરિષો, મહામિત્રરૂપ, સાલંકાયનનો પુત્ર શ્રુતશીલ નામના પોતાના મહામંત્રીશ્વર વિગેરેથી ચારે તરફ વીંટળાયેલા તેણે, વર્ષા-ઋતુએ પોતાની સમૃદ્ધિથી શોભાયમાન બનાવેલ સમસ્ત વિશ્વને અવલોકતાં દ્રશ્ય આવતા કેટલાક વૃદ્ધ તાપસોને જોયા. શરીરે ભસ્મ ચોળેલા, પીળી તેમજ ઊંચી જટારૂપી સુકુટથી શોભતા તે તાપસો યજ્ઞના અગ્નિને ઉપાડીને જાણે ચાલતા ન હોય તેવા શોભતા હતા. જ્યારે તેઓ રાજદ્વારે આવી પહોંચ્યા ત્યારે પુરોહિતે સામે જઈને તેમનું પૂજનાદિ કર્યું. પછી આશ્ચર્ય પામેલા તે તાપસોએ નળરાજને મળવાને પ્રવેશ કર્યો, એટલે જેમ નાવિકો-ખલાસીઓ સમુદ્ર મધ્યે પોતાના મુસાફરોને એક દ્વીપથી બીજે દ્વીપ લઈ જાય તેમ દ્વારપાળો, “ કઈ બાણુ જવું ” એમ દિગ્મૂઠ બનેલા તે મુનિજનોને મહેલના અંતર-ભાગમાં લઈ ગયા ત્યારે હજારો શિખરવાળા કૈલાસ પર્વતની જેવા શ્વેત તેમજ શ્રેષ્ઠ રાજમહેલ પર ચઢતા તે તાપસો થાકી ગયા. વળી નીલ વર્ણવાળા રત્નોથી બાંધેલી પડથાર પાસે આવીને પર્વત પરથી નીકળતી નદીની બ્રાંતિને લીધે “ આ નદી તરવી-ઓળંગવી મુશ્કેલ છે ” એમ વિચારીને શંકાપૂર્વક પગલાં મૂકતા તેઓ કંઈક પાછા રહી ગયા. બાદ ખડ્ગ, બાણ, ભાથા પ્રમુખ શસ્ત્રો, રાબને યોગ્ય છત્ર, આમર વિગેરે રાજ્યચિહ્નો, સીપ્રા-શીરૌઠ, ચપક-બમ, ઝારી, પારી-ઉત્તમ કળશ પ્રમુખ શ્રેષ્ઠ રત્નમય ને રજતમય કરોડો પાત્રો, શણુગારાયેલા અને સ્વેચ્છાપૂર્વક અહીંતહીં ખેલતા મહોન્મત્ત ચક્રોર, પોપટ, ચક્રવાક, કોયલ, કળૂતર પ્રમુખ કોડાપક્ષીઓ વિગેરે વિગેરે નળરાજની પ્રત્યેક દિવ્ય વસ્તુઓ તેઓએ જોઈ કે જે પદાર્થોનું તેઓએ આ જિંદગીમાં સ્વપ્નમાં પણ નામ સાંભળ્યું ન હતું. પછી કપૂરની ગંધથી યુક્ત, પુષ્કળ અગરુના ધૂપથી વાસિત તેમજ સુખડના વેરાયેલા રજકણ્ણોથી ભરચક મધ્યમાર્ગથી તેઓ પસાર થયા. બાદ તે મહેલ પર ચઢીને તે તાપસો જાણે સ્વર્ગ તદ્દન નજીક આવ્યું હોય, પૃથ્વીતળ દૂર ગયું હોય અને સૂર્ય તેમજ ચંદ્ર હથેલીમાં રહ્યા હોય તેમ માનવા લાગ્યા. ત્યારબાદ ક્ષણ-પુષ્પાદિકને ધર્યા બાદ આશીર્વાદ આપીને આસનો પર તેઓ બેઠા એટલે નળરાજએ તેઓને કહ્યું કે—“ હે તપસ્વીઓ ! વનમાં રહેનારા, હંમેશા દુષ્કર તપારાધન કરતાં એવા તમોને શિષ્યોયુક્ત બધી રીતે કુશળ છે ને ? તમારા પવિત્ર આશ્રમમાં રહેલા વૃક્ષોને વજ્ર, (વીજળી) અગ્નિ, પવન, સર્પ અને પાણી પ્રમુખથી કોઈપણ જાતનો ઉપદ્રવ તો થતો નથી ને ? તાપસ કન્યાઓ દ્વારા પુત્રની માફક પ્રેમપૂર્વક સ્નેહથી પાલન-પોષણ કરાયેલા તમારા વૃક્ષો સર્પ, શિકારીજનો અને હિંસક પ્રાણીઓથી સુરક્ષિત (નિર્ભય) છે ને ? વાદળાના પ્રગટપણથી તેની છાયાને લીધે વટેમાર્ગુ જેમ ખુશી થાય તેમ આપના સ્વયમેવ આગમનથી હે પૂજ્યો ! હું ઘણો જ સંતુષ્ઠ થયો છું એટલે કે જેમ

વટેમાર્ગું સખત તાપમાં ચાલ્યો જતો હોય અને એવામાં અચાનક સૂર્યની આડું વાદળું આવી જાય અને તેની છાયાથી વટેમાર્ગુને સંતોષ ઉપજે તેમ હું પણ આપના દર્શનથી તુષ્ઠ થયો છું. પૂર્વસંચિત પાપનો નાશ કરનાર, ભવિષ્યના સુંદર ફળને સૂચવનાર, અને સર્વ તીર્થસ્વરૂપ અતિથિ-મુનિજનો અભવી જીવને આંગણે આવતા નથી, અર્થાત્ અભવી જીવને અતિથિ-તાપસનો સમાગમ થતો નથી. અતિથિઓને અપાતું દાન એ જ ખરેખર મનુષ્યપણું છે અર્થાત્ માનવ જીવનની એ જ સાર્થકતા છે. પોતાના ઉદરનું પરિપોષણ કરવા સિવાય પશુઓનું ણીજું કયું લક્ષણ હોઈ શકે ? અર્થાત્ પશુઓ પણ પોતાની ઉદરપૂર્તિ તો કરે જ છે પણ મનુષ્યમાં એ જ વિશેષતા છે કે તે અતિથિસત્કાર પણ કરી શકે છે. જો તે અતિથિસત્કાર ન કરતો હોય તો તેના અને પશુના જીવનમાં તફાવત રહેતો નથી. વૃક્ષ અને ણીજની માફક સંપત્તિનું ફળ ધર્મ છે અને ધર્મનું ફળ સંપત્તિ છે—એમ આ પરસ્પર કાર્ય-કારણ યોગ જાણવો. એટલે કે જેમ ણીજમાંથી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય અને ઊલટું એ જ વૃક્ષમાંથી પાછાં ણીજ પ્રગટે તેમ ધર્મ અને સંપત્તિનો યોગ જાણવો. વૃદ્ધિ થવાના હેતુપૂર્વક ક્ષેત્રમાં ણીજ અને યોગ્ય પાત્રોમાં ધનનું દાન કરનાર મનુષ્યો માટે તો આ ખેડૂતના જેવી ફરજ જ ગણાય, એમાં પરોપકાર જેવી વસ્તુ જ નથી. એટલે કે ખેડૂત ખેતરમાં ણીયાં વાવે તેમાં તેનો હેતુ વધારે પાક મેળવવાનો છે, તે કાંઈ ખેતર ઉપર ઉપકાર નથી કરતો. તેવી રીતે તમારા જેવા અતિથિ જનને દાન હેતુ તે અમારી ફરજ જ છે; તેમાં કાંઈ અમે પરોપકાર નથી કરતા. કસાઈ લોકો, અભવ્યો તેમજ હત્યા (બ્રહ્મહત્યા, સ્ત્રીહત્યા, બાળહત્યા, ગોહત્યા વિગેરે વિગેરે) કરનારાઓના ગૃહે મુનિઓ જતા નથી. વિધવા સ્ત્રીને યૌવન, જંગલમાં ઊગેલા વૃક્ષને ફળ તેમજ કંબુસ મનુષ્યને આપેલ ધન આ ત્રણે વસ્તુમાં વિધિ-નશીબનો શ્રમ ફોગટ જ ગયો છે અર્થાત્ તે ત્રણે વસ્તુઓ નિષ્ફળ પ્રાય છે. જે પીડિત જનનું રક્ષણ કરતો નથી, જે અતિથિઓને આદરસત્કાર આપતો નથી અને જે પોતે પરાક્રમી નથી તે ખરેખર અધમ પુરુષ જાણવો. આપના સમાગમથી આજ મારા પિતૃઓ ખુશી થયા છે, આજ લક્ષ્મીદેવી જાતે આવીને અને ખરેખર વરી છે, તેમજ આજે હું ધન્યભાગી-કૃતકૃત્ય થયો છું; માટે આપની આજ્ઞાનું પાલન કરનાર મને કહો કે આપ કોણ છો ? કયા વનપ્રદેશમાંથી આવ્યા છો ? અને શેને માટે આ પરિશ્રમ લીધો છે ? આપના આગમનરૂપી મહેરબાનીનો મદલો કઈ રીતે વાળી શકાય ? આ પૃથ્વી, આ લક્ષ્મી, આ રાજ્ય અને આ રાજમહેલ સર્વસ્વ આપનું જ છે. ”

આ પ્રમાણે મનોહર, ઔદાર્યયુક્ત અને ગંભીર વાણી સાંભળીને હર્ષિત થયેલા તેમજ વિચક્ષણ તાપસ જનોએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે—“ હે દુશ્મનોને પરાજિત કરનાર ! હે પૃથ્વીપીઠ પર ચંદ્ર તુલ્ય ! હે નિષધ દેશના સ્વામી નળ રાજ ! પૂર્વે પ્રાપ્ત નહીં થયેલ કુશળતા આજ તમારા દર્શનથી પ્રાપ્ત થઈ છે એમ તું માન. હંમેશા ફળ આપવા-

વાળા, ઊંચા અને પુષ્પસમૂહથી વિરાજતા કલ્પવૃક્ષની જેમ હે રાજન્ ! તારું દર્શન પણ દુર્લભ છે. હે સ્વામિન્ ! વીરસેન રાજના વંશરૂપી સમુદ્રમાં તું કલાવાન, નિર્મળ, શાન્ત, સદાચારી અને પંડિત પુરુષની પીડાને હરનાર ચંદ્ર તુલ્ય ઉત્પન્ન થયો છે. હે નળ ! તારા બાણો અને તારી બુદ્ધિ દાહની અણી જેવી તીક્ષ્ણ છે. દાન તેમજ યશગાથાથી તેં સમગ્ર દિશાઓને પરિપૂર્ણ કરી દીધી છે. વળી હે રાજન્ ! તું યમ, કુબેર, સૂર્ય અને વરુણ સરખો છે, કારણ કે તે ચારે લોકપાળોના પ્રતિબિંબરૂપે તેં આ પૃથ્વીપીઠ પર અવતાર લીધો છે.

पद्मभृत् पद्मवासा च पद्मिनी पद्मलोचना । महाप्रज्ञप्रदा देवी पद्मानि च सति त्वयि ॥४६॥
पदपद्मयुगं जुष्टं, समुदा येन सेव्यते । स निर्धनोऽपि लक्ष्मीनां समुदायेन सेव्यते ॥४७॥

[સ્કંધ ૧, સર્ગ ૨]

હે સ્વામિન્ ! પદ્મભૃત-કમળને ધારણ કરનારી, પદ્મવાસા-કમળ પર વસનારી, પદ્મા-લક્ષ્મી, પદ્મલોચના-કમળ જેવા નેત્રોવાળી પદ્મિની સ્ત્રી અને મહાપદ્મ નામના નિધાનને આપનારી મહાપદ્મા દેવી તેમજ પદ્મો-કમળો-આ બધી વસ્તુઓ તારા વિદ્યમાનપણામાં કશું પણ કરવાને સમર્થ બની શકતી નથી; કારણ કે સેવાયેલા તારા ચરણપદ્મ-ચરણકમળની જે હર્ષપૂર્વક ઉપાસના-સેવા કરે છે તે દરિદ્રી હોવા છતાં પણ લક્ષ્મીનો સમુદાય તેને આપોઆપ આવી મળે છે અર્થાત્ રંક જનોને લક્ષ્મી વિગેરેની સેવા કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી; કારણ કે તું ખુશ થઈને એટલું બધું વિપુલ દાન આપે છે કે તેઓ ધનાઢ્ય થઈ જાય છે. આરક્ષકોથી વીંટાયેલ હે રાજન્ ! તું કલારસિક હોવા છતાં દુઃખનેને તાત્કાલિક ત્રાસ આપનાર છે. વળી હે સભાના શૃંગાર ! તું સરલાશયી હોવા છતાં મહાન્ સાહસિક છે અર્થાત્ સરલાશયી તેને કહેવાય કે જે તદ્દન ભોળા અને ઊભાથી રક્ષણ કરાવા લાયક હોય પરંતુ તારામાં એવી ખૂબી છે કે તું સરલાશયી-નિષ્પાપ હોવા છતાં મહાન્ સાહસિક છો. તારા જેવી આવી શક્તિ, આવી ભક્તિ અને આવી બુદ્ધિ આ પૃથ્વીમંડળ પર શું ઊભા કોઈ રાજની જેવાય અગર તો સંભળાય છે ? અર્થાત્ તારી જેવો કોઈ શક્તિશાળી, ભક્તિમાન અને બુદ્ધિમાન રાજ જ નથી. ગૃહસ્થોને યતિજન તીર્થરૂપ છે; જ્યારે તાપસોને ગૃહસ્થો તીર્થરૂપ છે એટલે હે નૃપ ! પવિત્ર કીર્તિવાળા તારા દર્શન કરીને અમે હર્ષિત થયા છીએ. હે રાજન્ ! અમારું વૃત્તાંત સાંભળો:—

પૂર્વે આ પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ વંશમાં જન્મેલા, સાંસારિક અવસ્થાનો ત્યાગ કરનારા, બુદ્ધિમાન અને મહાપરાક્રમી કુચ્છ અને મહાકુચ્છ નામના બે રાજાઓ થયા હતા. તેઓ બંને અન્યક્ત સ્વરૂપી, જટારૂપી મુગુટથી શોભતા, કામદેવનો નાશ કરનાર, આત્મિક

સુખને આપનાર કલ્યાણસ્વરૂપ, દિશારૂપીx વસ્ત્રવાળા, દુઃસહ ક્રિયાપૂર્વક આરાધવા લાયક, મહાદેવ, મહાન ઈશ્વર, વૃષભ(બળદ) જેવા બાંધવાળા અને વૃષભ(બળદ)ના લાંછનવાળા શ્રી આદિનાથ જિનેશ્વરની ભક્તિપૂર્વક સેવા કરતા હતા. તેઓ બંનેની ઉપાસનાથી પ્રમોદ પામેલા પુંડરીક ગણુધરે તેઓને ચાર વેદો અને ઉત્તમ કલ્યાણકારી હિતશિક્ષાઓ આપી. તે બંનેના કુળપતિ શ્રી ઋષભદેવ પરમાત્મા હોવાથી તે બંને તપસ્વીઓ મહર્ષિઓની મધ્યે મુખ્ય-અગ્રેસર ગણાવા લાગ્યા. તે કચ્છ-મહાકચ્છના વંશને વિષે નિષધ દેશમાં રહેનારા, ખરી પડેલા પાંદડાં તેમજ કૃળને આહાર કરનારા અમે આર્થ તાપસો ઉત્પન્ન થયા છીએ. ભરત મહારાજએ કરાવેલું, સમથ્ર પાપને હરનારું અને પવિત્ર એવું તમોપહ નામનું અમારું તીર્થ ગંગાનદીના કિનારા પર છે. ત્યાં મેઘ જેવી ગર્જના કરતા નલિનીગુદમ જિનાલયમાં શ્રી ઋષભસ્વામીને મૂળનાયક તરીકે સ્થાપન કરેલ છે. રથામ જટાવાળા તે શ્રી ઋષભજિનને પ્રણામ કર્યા પછી પ્રાણીઓને વિવિધ પ્રકારની નરકની વેદનાઓ પ્રાપ્ત થતી નથી. વળી જેઓના *કલ્યાણક દિવસોમાં કલ્યાણકારી ભક્તિવાળા ને ખુદ્ધિમાન દેવો જાનુ(ઢીંચણ)પ્રમાણુ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે. તે સ્થાનમાં નિરુપદ્રવપણે દીર્ઘકાળ પર્યંત અમે રહેતા હતા તેવામાં દુષ્ટ ભાગ્યયોગે પ્રેરાયેલો હોય તેવો કૌંચકર્ણુ નામનો રાક્ષસ ત્યાં આવ્યો. પાપી, કુવિદ્યાની સાધનાવાળો તેમજ રાક્ષસોને વિષે અધમ તે વિદ્યાધરને તેના બાંધવોએ વૈતાલ્ય પર્વત પરથી હાંકી કાઢ્યો છે. મહાન્ માયાજાળવાળો, નિર્દયી, દુષ્ટાત્મા અને છેતરપોંડી કરવામાં અતુર તે રાક્ષસ એક દિવસ પણ સુખશાંતિપૂર્વક અમને રહેવા દેતો નથી. અત્યારે અમારું તે વન નહીં જેવા લાયક, આનંદ રહિત, સુખશાન્તિ વિનાનું, સ્વાધ્યાયવિહોણું, સ્નાનાદિ ક્રિયા વગરનું તેમજ ધ્યાનશૂન્ય બન્યું છે. જેમ અભવ્યને આપેલો પ્રતિબોધ-ઉપદેશ નિરર્થક બને છે તેમ યજ્ઞ તથા રાક્ષસને હાંકી કાઢનારા અમારા તે તે પ્રકારના મંત્રો તેમજ યંત્રો પણ નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે; માટે હે રાજન્ ! જેમ સંયમરૂપી નોકા સંસારરૂપ મહાસાગરમાંથી બચાવે તેમ તારે શરણુ આવેલા અમારું તે અધમ રાક્ષસથી રક્ષણુ કર. હે વીરસેન નૃપતિના પુત્ર નળરાજ ! હે વીરશિરોમણિ ! દશ હજાર હાથીના બળવાળા, ક્રોધી, મહાઅભિમાની અને ગદાના આયુધવાળા તે રાક્ષસને તું વિનાશ કર. હમેશાં દુષ્ટ માણસને શિક્ષા અને સજ્જનોની રક્ષા કરવી એ પરંપરાથી આદ્યો આવતો રાજાઓનો કુળધર્મ છે. વિક્રાન્ પુરુષના સંગને માટે, પોતાના આત્માની તુષ્ટિને ખાતર, અતુરાઈની પ્રાપ્તિ અર્થે, પવિત્ર પુરુષની લીલાને અહણુ કરવા

x પ્રણુ અચેલક હોવા છતાં તેમના અતિશયને કારણે પ્રાણીવર્ગ તેમને વસ્ત્રવિહીન જોષ શકતા નથી.

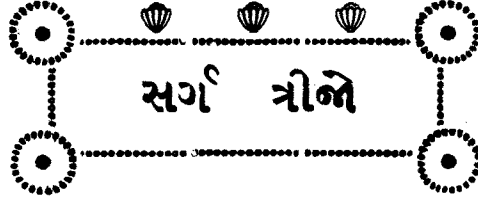
* અવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણુ-આ પાંચ જિનેશ્વરોના કલ્યાણક ગણાય છે.

માટે તેમજ સ્વકાર્યની સિદ્ધિને માટે ચતુર પુરુષો શીઘ્રતાથી તારો મેળાપ કરે છે. હે નળ ! તારા દર્શને આવવામાં આ સિવાય અમારો બીજો કોઈ પણ ઉદ્દેશ નથી. હે પૃથ્વી-મંડળના ઈંદ્ર ! જેવી રીતે પૃથ્વી પર પૃથક્-પૃથક્ પ્રવાહવાળી ગંગા અને યમૂનાનદીનો પ્રયાગ તીર્થ સંગમ થાય છે તેવી રીતે લક્ષ્મી અને સરસ્વતીએ તારા એકમાં જ નિવાસ કર્યો છે. આ કારણથી દૂર દેશોમાંથી તમામ લોકો પોતાની મનોબિલાષા જણાવવાને માટે નિરંતર તારી પાસે આવ્યે બાય છે. અગણિત ધર્મકાર્યોના આચરણથી ચંદ્ર જેવી કાંતિવાળા યશને તું સારી રીતે સ્વેચ્છાપૂર્વક પ્રાપ્ત કર, અને તારા યશરૂપી મોહનંદ્રો દ્વારા ઉત્તમ કવિઓની જળકીડાણી લીલા લલે દશે દિશામાં વિસ્તરો. ”

આ પ્રમાણે તાપસોના ઉત્તમ વચનોને સાંભળીને દુશ્મનને નષ્ટ કરનાર નળ રાજાએ તેઓની હકીકત સ્વીકારીને તરત જ મનોહર, યોગ્ય, તરંગ જેવા અપળ અને ચતુર ઊંચા અશ્વ પર આરોહણ કર્યું. પછી તાપસોના વિચારને સમજતો, શસ્ત્રધારી, થોડેસ્વાર યુક્ત, પાપને તિરસ્કારનાર, શત્રુનો સંહાર કરનાર, સુંદર વસ્ત્રોથી અલંકૃત, થોડાક પરિવારવાળો, કોતુહી અને ઉદાર અંતઃકરણવાળો નળ રાજા ચાલ્યો.

[નળ તેમજ કૌંચકર્ણે રાક્ષસનું ભીષણ યુદ્ધ : નળે કરેલ રાક્ષસવધ :]

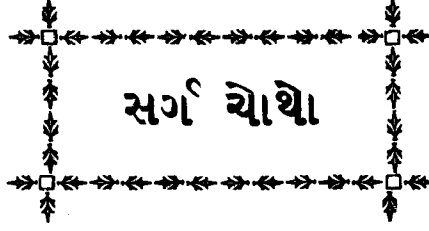
ત્રેહષ્ટિનું આકર્ષણ કરવામાં આંધેલી ભૂમિની સ્પર્ધા-હરિક્ષા કરતી રેતીવાળી તેમજ સરખા વર્ણવાળું, પોપટના પીંછાઓની કાંતિવાળું ગોળ છત્ર જેવું. બાદ કુળોથી શ્યામ અને સ્નિગ્ધ કાંતિવાળા જંબૂ વૃક્ષના સમૂહવાળાં, અત્યંત ગાઠ અંધકારમય અને પર્વતના નજીક ભાગમાં આવેલાં અરણ્યમાં નળ રાજા ગયો. ત્યાં પોતાની સમક્ષ. અત્યંત દુર્ગંધીવાળા, વીખરાયેલા વાળવાળા, દાઢરૂપી કરવતથી ઓછને કચડતા અને બળતી અગ્નિની જેવા લોચનવાળા રાક્ષસને તેણે જોયો. તે રાક્ષસ પણ તેઓને જોઈને તિરસ્કારપૂર્વક ભયંકર અટ્ટહાસ્યવડે દિશાઓને ત્રાસ પમાડતો ઊંચે સ્વરે આ પ્રમાણે બોલ્યો: “અરે! અરે! મનુષ્યરૂપી પશુઓ ત્યાં જ ઊભા રહો, ત્યાં જ ઊભા રહો! ખરેખર તમારા કાળે જ-મૃત્યુએ જ તમોને અહીં મારી આગળ મોકલ્યા જણાય છે. મને આજે તમારો સરસ આહાર મળ્યો જેથી ક્ષુધોત્તેજક(ભક્ષણ કરવા માટે લલચાવનાર) તમારા અતિ સ્નિગ્ધ અને મધુર માંસથી હું મારી જઠરાગ્નિને ખુઝાવીશ.”

આ પ્રમાણે બોલતાં ઊભા થઈને પર્વતના શિખરને ફેંકવાની ઇચ્છાવાળા તે રાક્ષસ તરફ પવિત્ર કીર્તિવાળો અને શત્રુનો પરાભવ કરનાર નળરાજ એકલો ગયો અને કહ્યું કે- “અરે! દુષ્ટ આચરણવાળા! કઠરૂપા દેખાવવાળા હે રાક્ષસ! બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, ગર્ભ અને ગાયનો વધ કરવો એ તારો કુળધર્મ છે. જો કે તારી આ દુર્ગંધી અત્યંત અસહ્ય છે તો પણ તારા મૃત્યુને આહવાનાઓના સંતોષની ખાતર મહાપાપી એવા તારો હું વધ કરીશ. પહેલાં તો તું તારા શક્તિ પ્રમાણે મારા પર પ્રહાર કર. પછી જ તને, તું જેને તારો ભક્ષ્ય માને છે તેવો હું, મારા શસ્ત્રોનો સ્વાદ ચખાડીશ.” આ પ્રમાણે ઘૈર્યં યુક્ત મનોહર હાસ્ય કરતાં નલ તરફ ક્રોધ પામેલા કૌંચકર્ણે પર્વતના શિખરને ફેંક્યું, એટલે પ્રલય કાળના મેઘની જેવા અવાજવાળા ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને નળરાજાએ તે પડતા શિખરને તીક્ષ્ણ બાણોથી અને રાક્ષસને વચનોથી ઘાયલ કર્યો. પછી શાલ તેમજ તાલ- (તાડ) વૃક્ષોના સમૂહની વૃષ્ટિ કરતાં રાક્ષસ અને તીર, ભાલા, નારાય તેમજ અર્ધચંદ્રાદિ

ખાણેના સમૂહને વર્ષાવતાં નળરાજને પરસ્પર જગતને ભયંકર સંગ્રામ થયો. તે બંનેના અસ્રોની વૃષ્ટિથી જગતભરમાં ગાઠ અંધકાર છવાઈ ગયો. પૃથ્વી પર રાજના સામંતો અને આકાશમાં દેવતાઓ દ્વરથી જ તે બંનેનો સંગ્રામ જોવા લાગ્યા. તે સમયે અચળ (નહીં ચલાયમાન થતી) એવી ધરણી પર ધૂણી ભડી અને પવન પણ સ્થિર થઈ ગયો. ખાણેથી અખિલ વિશ્વ છવાઈ ગયું અને દિશાઓ શિખરોથી છવાઈ ગઈ. કેાંઈક વખતે નળરાજ વિજયી બનતો તો કેાંઈક સમયે તે રાક્ષસ જીત મેળવતો. તે સમયે ખાણના અવાજથી આકાશમંડળ વ્યાપ્ત થઈ ગયું અને હુંકારવથી દિશાઓ ધૂંજવા લાગી, વીર પુરુષો હર્ષિત થયા અને તાપસો ભયભીત થવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પરસ્પર ઘોર સંગ્રામ ચાલતો હતો તેવામાં કપટી તે રાક્ષસે ક્ષત્રિય સિવાયના વિપ્ર વિગેરે અવધ્ય છે એમ વિચારીને તીક્ષ્ણ ધારવાળું, કાતીલ છરા જેવું, હબ્બર કિરણોવાળું, દૈવી માયાવાળું શસ્ત્ર નળરાજ પ્રત્યે ફેંક્યું, એટલે નળે પણ પોતાના વાયવ્ય નામના અસ્રબળથી તેને છેદી નાખ્યું ત્યારે ભંભાના જેવા સુખવાળું તે દશે દિશામાં ટૂકડે ટૂકડા થઈ ગયું. પછી તે રાક્ષસે અપળ નેત્રોવાળી, કૃષ્ણ કાંતિવાળી અને વિશાળ જઘનપ્રદેશ તેમજ સ્તનવાળી સ્ત્રીઓને શસ્ત્રરૂપ બનાવી-માયાવી સ્રોસમુદાય વિકુચ્યો ત્યારે નળરાજના સમ્રાજ્ય નામના અસ્રથી તેજ-હીન આંખોવાળી, છેદાયેલા ગાત્રોવાળી અને વીખરાયેલા વાળવાળી તે સર્વ સ્ત્રીઓ મૂર્ચ્છિત બનીને પૃથ્વી પર પડી ગઈ. આ પ્રમાણે જોઈને પહોળા વદનવાળા, વારંવારના હુંકારવથી ભયંકર જણાતા તે રાક્ષસે સુખરૂપી અગ્નિમાંથી “ અગ્ન્યસ્ત્ર ” વિકુચ્યું એટલે દાનથી જેમ દારિદ્ર અને દંડ-શિક્ષાથી જેમ દુષ્ટ નીતિ શાંત થઈ જાય તેમ નળે આવતા એવા અગ્ન્યસ્ત્રને “ મેઘાસ્ત્ર ”થી શાંત કરી દીધું-શક્તિ રહિત બનાવ્યું. પછી દૈવી અસ્રોની માયાથી નળને જીતવાને પોતે શક્તિમાન નથી એમ બાણીને પ્રચંડ ગદાને ઉછાળતો તે રાક્ષસ તેની પ્રત્યે દોઝ્યો ત્યારે દીર્ઘ બાહુવાળો અને પરાક્રમી તેને ગોળ કુંડાળા ફેરવતા, કુંડલાકારે ખૂબ નમાવેલા ધનુષ્યને ઊંબાડીયાની માફક કંપાવતા નળે અર્ધ ચંદ્ર ખાણે, બાલાઓ તેમજ કાતર જેવા સુખવાળા “ ક્ષુરમ્ ” ખાણેથી તેના મર્મસ્થાનમાં પ્રહાર કર્યો ત્યારે ક્ષણમાં નાનો, ક્ષણમાં લાંબો, ઘડીકમાં આકાશમાં તો પલકમાં પૃથ્વી પર, ઘડીકમાં પોતાની સમક્ષ તો ક્ષણ માત્રમાં પોતાની પાછળ, ઘડીકમાં જમણી તરફ તો ઘડીકમાં ડાબી તરફ-આવી રીતે લાંબા સમય સુધી ચિત્ર-વિચિત્ર ચેષ્ટાથી નળની નજરને છેતરતો તે દુષ્ટ રાક્ષસ વરાહનું રૂપ કરીને શીઘ્રતાથી નાસવા લાગ્યો, એટલે સર્પની પાછળ જેમ ગરુડ દોડે તેમ તે શ્રેષ્ઠ અશ્વરોહી નળ તે માયાવી વરાહની પાછળ તેર યોજન સુધી દોઝ્યો. તે સમય દરમિયાન તેના વેગવાન અશ્વે પક્ષીની માફક ઓળંગાતી ખીણ, પર્વત, નદી કે વૃક્ષો વિગેરેની લેશ માત્ર પરવા કરી નહિ. તે વરાહને જોઈને પાછળ-પાછળ દોડતા નળરાજને પોતાનો ઘોડો, પલાણુ, પોતાની જાત અને ખાણે માત્ર રેખા રૂપે જણાતા હતા. પછી પાછું સૂર્યદ્વારા વારંવાર સ્થિર રહીને જોવાતું તે

અંનેનું પર્વતને પણ કંપાવનારું ભયંકર યુદ્ધ થયું. એ પ્રમાણે પરસ્પર તુચ્છ યુદ્ધ થતાં બાહુબલી તે નળે તે રાક્ષસને પોતાના લાલાથી પૃથ્વી સાથે જડી દીધા ત્યારે ભયંકર આક્રંદ કરતો તે તરત જ મૃત્યુ પામ્યો. ગમે તે ભોગે રાક્ષસને રણક્ષેત્રમાં હણીને, સમથ તાપસજનોને જલ્દી ભય રહિત બનાવીને તે ક્ષણ માત્ર શરીરે થાકવાળો બન્યો-તેણે ક્ષણ માત્ર થાક ઊતાર્યો પરંતુ ત્યારબાદ તરત જ તે સ્વસ્થ ચિત્તવાળો બન્યો. પછી ગરુડના જેવા વેગવાળા પોતાના અશ્વ પરથી નીચે ઊતર્યો એટલે લક્ષ્મીના મિત્રરૂપ પરિવાર જનનું રક્ષણ કરનાર, શેષનાગ જેવી ભુજાવાળા નળરાજના નવીન નોકરરૂપ બનેલા પવનોએ સેવા શરૂ કરી-એટલે કે શીતળ પવન વાવા લાગ્યો. વળી વિકસિત અને પત્ર-પુષ્પથી લચી રહેલ લીંબડો, કરંબ, જંબૂ, જંબૂર, કીર, કટુક, અબ્દુન, કેતકી વિગેરે વૃક્ષોવાળી તેમજ ઊંચા તાડ વૃક્ષો અને નાની નાની કેળોના પવનવાળી વનભૂમિએ તે રાજના શરીરના શ્રમને સવ પ્રકારે દૂર કર્યો. વળી હરણ, મયૂર, પોપટ, અકોર, ચાતક, કપિંજલ પ્રમુખ પક્ષીગણવાળી તથા નજીકમાં રહેલ ગાંધર્વના સતત ગીત-ગાનમાં તન્મય બનેલા હરણોવાળી વનરાણ્યે પણ તેને અત્યંત આનંદ ઉપજાવ્યો.

[नणने भणेल लिक्षाचर : दंडक वननुं उतपत्तवर्णन : लिक्षाचरे
करेल कोर्ध अक राजकुमारी(दमयंती)तुं मनोदुर वर्णन.]

आ समये कोपीन (लंगोट) धारणु करेदो, दुर्बल देहवाणो, विचक्षणु, परदेशी, वेदीना रेसाथी जांघेल जटावाणो कोर्ध अक लिक्षुक त्यां आवी अज्यो. तेना हाथमां लाकडी-दंड हतो, गणे पत्थरना पारानी भाणा हती, भला पर धाजणो हतो अने सोपारीनी छाल जेवुं सक्के पात्र(कमंडल) हतुं. राजनुं विशेष सोलाग्यशास्त्री शरीर जेधने ते अतुर लांणा समय पर्यंत मनमां विचार करवा लाग्यो के- “समुद्र जेवा गांभीर्यवाणो, अंद्रनी जेवा शान्त स्वभाव युक्त, गुरुजनना माझक संग करवा लायक अने पर्वतनी जेवा सामर्थ्यवाणो; तेमज जेना अक, धनुष्य, अंकुशादि संपूर्ण लक्षणे स्पष्ट रीते योग्य स्थाने रडेला छे तेवो; वणी जेवी रीते लक्षणांतुं अधिकपाणुं छे तेवी ज रीते शुणसमुदाय पणु विशेष छे; माटे अरेअर आ कोर्ध सागर अगर तो पृथ्वीपीठने स्वामी राज जणाय छे. राजज्यो, महान् तीर्थो, श्रेष्ठ औषधीज्यो अने मुनीश्वरो धणुं करीने अदप लाग्यशाणी माटे दुर्बल दर्शनवाणा होय छे अर्थात् हीन लाग्यवाणा दोको तेज्योना दर्शनने प्राप्त करी शकता नथी. आवी व्यक्तियेनी साथे मेणाप अे सहलाग्यनी निशानी छे.” आ प्रमाणे विचारीने विनयी जेवा तेणे राजने आशीर्वाद आप्यो: ”

क्षमाघार ! क्षमाघार ! महाकर ! महाकर ! सदानंद ! सदानन्द ! सभाजनसभाजन ! ॥ १ ॥

प्रोतायाः कालसूत्रेण सृष्टिश्रेणेर्विभिद्य यः ।

एको मणिरिव भाति पातु स त्वां त्रिकालवित् ॥ १० ॥ (युग्मम्) ।

[स्कंध १, सर्ग ४]

हे क्षमाने धारणु करवावाणा ! हे पृथ्वीपति ! हे महाबुजवाणा ! हे शुणुपी रत्नेनी आणु समान ! हे हंमेशां आनंदी ! हे सज्जनाने आनंद उपजवनार ! हे योग्य पुरुषोवाणी सलावाणा राजन् ! काणुपी होरावडे अेटले भूत, लावी अने वर्तमान समयुपी होरावडे अंधायेदी सृष्टिनी श्रेणीने लेदीने-तेनी आरपार जधने जे

અસાધારણ મણિની માફક શોભી રહ્યા છે તે ત્રિકાળજ્ઞાની-સર્વજ્ઞ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે. ” એટલે આ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપતા તે ભિક્ષુકને કુશળ સમાચાર પૂછવાપૂર્વક રાજાએ કહ્યું કે—“ હે તીર્થયાત્રી ! તારું કહ્યાણુ થાયો ! તમે ક્યાંથી આવ્યા છો ? અને હમણા ક્યા ક્યા તીર્થસ્થળોએ ધર્મયાત્રા માટે તમે ગયા છો ? અહીં મારા પાસે ઘેસીને કોઈ પણ જાતનું નવીન વૃત્તાંત જણાવો; કારણ કે પૃથ્વીપીઠ પર અપૂર્વ વસ્તુને નીરખનારા તમારા જેવા જ હોય છે. પૂર્વમાં કદી નહીં થયેલ આપણો મેળાપ, અદ્ય સ્નેહ અને આપણો નૂતન પરિચય-એમ વિચારીને આ બાબતમાં તમારે મનમાં લેશમાત્ર પણ ફોલ રાખવો નહિ અર્થાત્ સંકોચ રાખ્યા સિવાય કોઈ પણ નૂતન વૃત્તાંત તમે સંભળાવો. એક જ ભૂમિ પર આપણો બંનેનો વાસ છે, વળી મનુષ્ય તરીકેની આપણી એક જ જાતિ છે એટલે આ વિશ્વમાં સર્વ લોકો સ્વજન જેવા છે એમ તમારે સમજી લેવું. ”

આ પ્રમાણે બોલતાં નગરાબને પોતાના અંતઃકરણમાં વખાણતો અને પુરુષના હૃદયને પારખનાર તે ભિક્ષુક આદરભાવપૂર્વક બોલ્યો કે—“ હે સર્વ વિદ્યાઓમાં વિચક્ષણ ! તમે સાંભળો. પૂર્વે હું દક્ષિણ દિશામાં આવેલા અને શત્રુગણથી જીતાવામાં અશક્ય એવા નાશકય (નાશીક) નામના નગરમાં ગયો હતો. ત્યાં અષ્ટ કર્મનો નાશ કરનાર, નામથી અને તેજથી યથાર્થ નામધારી આઠમા ચંદ્રપ્રભુના મેં દર્શન કર્યાં. ત્યારબાદ કૂર શિકારી પશુઓથી વ્યામ, ખીણો, ગુફાઓ અને પર્વતોવાળાં, તેમજ જેમાં દુઃખે કરીને પસાર થઈ શકાય છે એવાં દંડકારણ્યમાં મેં પ્રવેશ કર્યો. પૂર્વે આ દંડકારણ્ય, દંડકે નામના રાજાનું કુંભકારકટ નામનું નગર હતું. તે દંડકરાજને પ્રતિબોધ પમાડવા માટે નવતત્ત્વના જાણનાર, અને પૂર્વના *સંબંધી સ્કંદકે નામના આચાર્ય તે વનપ્રદેશમાં આવ્યા હતા. દંડકરાજને ધર્મપરાયણ તેમજ તે સ્કંદકાચાર્ય પ્રત્યે લક્ષિતભાવવાળો જોઈને રાજાના પાલકે નામના પુરોહિતને ઇર્ષ્યા ઉપજી. કોઈએક સમયે જ્યારે આચાર્ય પોતાના શિષ્ય-પરિવાર સાથે સ્થંડિલ ભૂમિએ ગયા હતા ત્યારે તેમના રહેઠાણ સ્થાનમાં તે કપટી પાલકે ભૂમિની અંદર શસ્ત્રો સંતાડાવ્યા. બાદ રાજા પાસે જઈને કહ્યું કે—“ હે સ્વામિન્ ! ખરેખર મહાન લય ઉત્પન્ન થયો છે. સુનિવેષધારી આ સ્કંદકાચાર્ય તમારા વધને માટે અહીં આવેલ છે. આપનો આ સાળો રાજ્યાર્થી બનીને આપને હણવાને ઇચ્છે છે. તે મહારથી જેવા શિષ્યો સાથે ગુપ્ત શસ્ત્રવાળો છે એટલે કે સાથેના સાધુઓ એ સાચા સાધુઓ નથી પણ તેવા વેષમાં રહેલા મહારથીઓ છે અને તેઓએ ગુપ્ત રીતે શસ્ત્રો ભૂમિમાં સંતાડ્યા છે તેની તપાસ કરો. ” પાલકે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે અવિચારી દંડકે તેમ કરતાં શસ્ત્રાસ્ત્રોને જોયા અને તેઓના વધ માટે તેણે પાલકને જ આજ્ઞા આપી. તે પાપીષ્ઠ

x જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, અંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ-આ નવ તત્ત્વો કહેવાય છે.

* ગૃહસ્થાશ્રમમાં દંડકે રાજાના સાળા.

પાલકે પણ નિરપરાધી-નિર્દોષ મુનિવરોને ઘાણીમાં નાખીને તલની જેમ પીધ્યા. તે બધા તપસ્વી સાધુઓ કાળઘર્મ પામીને સ્વર્ગે સીધાવ્યા. પછી છેલ્લા બાકી રહેલા એક બાળ-સાધુ માટે સ્કંદકાચાર્યે પાલકને કહ્યું કે-“ મને પહેલો ઘાણીમાં પીલીને તારી મનોકામના પૂર્ણ કર. આ બાળસાધુને મારી નજર સમક્ષ પીલાતો જેવાને હું શક્તિમાન નથી. ” એટલે મર્મને છેદવામાં કુશળ તે પાલકે બલટા તેમના વચનનો તિરસ્કાર કરીને તે બાળસાધુને તેમના દેખતાં જ ઘાણીમાં પીલી નાખ્યો. એટલે બુદ્ધિમાન ને રોષે ભરાયેલા સ્કંદકાચાર્યને એટલો બધો ઉગ્ર ક્રોધ ઉદ્ભવ્યો કે જે કોપ આ જગતમાં સમાઈ શક્યો નહિ. અગ્નિ ઝરતાં મુખને ધારણ કરતાં અને વારંવાર સિંહનાદ કરતા તેમજ ક્રોધે ભરાયેલા તેમણે “ કુંભકારકટ ” નગરને બાળી ભસ્મ કરી નાખ્યું.* નાના કીડાથી માંડીને સમસ્ત શહેરને ભસ્મીભૂત કરીને અત્યંત ક્રોધિત થયેલા તેમણે ફરીથી આ પ્રમાણે શ્રાપ આપ્યો કે-“ જે હું જિનાણાનો વિરાઘક ન હોઉં તો મારા કથનથી આ ભૂમિ કદાપિ કાળે પણ માણસોને વસવા લાયક ન બનેા ” એટલે નવ યોજન પહોળું અને બાર યોજન લાંબું તે સ્થાન ઉજ્જડ બન્યું અને તેની સીમા-મર્યાદા તરીકે પાંચ વડલા ઉગાડવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે તીર્થોની યાત્રાઓ કરતો, દાની લોકોથી પૂજાતો-સત્કારાતો અને પરિપૂર્ણ મનો-રથવાળો હું મારા દેશ પ્રત્યે પાછો ફરી રહ્યો છું. ચાલતાં ચાલતાં મહાલક્ષ્મીને પ્રણામ કરીને કાંતિ નામની નગરીથી નીકળેલ હું રસ્તામાં કોઈ એક વડલા નીચે થાક બાવા બેઠો. તે વખતે મેં એવું કંઈક જોયું કે જે મેં આ જિંદગીમાં કદી કોઈપણ સ્થળે સાંભળ્યું કે જોયું પણ ન હતું. હે રાજન! તું તે વૃત્તાંત સાંભળ. તમારું કલ્યાણ થાઓ; કારણ કે યોગ્ય વાત પાત્ર-યોગ્ય પુરુષને જ કહેવાય છે. ખરેખર આ પૃથ્વી વિવિધ જાતના આશ્ચર્યોથી યુક્ત છે. તે અવસરે જાણે મારા ભાગ્યેદયથી પ્રેરાયેલા હોય તેમ ભીલ લોકોની સેનાથી પરિવરેલી, સેંકડો કંચુકીઓથી વીંટળાયેલી, છત્રને ધારણ કરતી, ચામરોવડે વીંઝાતી, સુગંધી પુષ્પરસથી રસ્તાને સિંચન કરતી, બાદ્યાવસ્થાને કંઈક ધારી રાખેલ છે તેવી ખીલતા ચોવનવાળી, હાથણી પર બેઠેલી, પ્રૌઠ સખીવૃંદથી પરિવરેલી અને કોઈ સ્થળે જતી કોઈ એક રાજકુમારીએ ત્યાં આવીને પોતાના પરિવાર સાથે સુહૃત્ત માત્ર વિસામો લીધો. વાણીમાં, વયમાં, વિદ્યાઓને વિષે, આંખમાં, શરીરને વિષે તેમજ વૈભવ-વિલાસમાં ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાએ પહોંચેલી, આ પૃથ્વીમંડળ પર અદ્વિતીય, તેમજ સુંદર હાસ્યવાળો તે કુમારીને આશ્ચર્ય પામેલા ગામડીયાની જેમ ઉત્કંઠાપૂર્વક અને તૃપ્તિ પામ્યા વિનાના મનુષ્યની માફક મેં લાંબા સમય સુધી જોઈ. વળી સર્વ સ્ત્રી-સમુદાયને વિષે

* કેટલેક સ્થળે એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે-તેઓએ તે નગરને બાળી નાખવાનું નિયાણું ક્યું. પછી ઘાણીમાં પીલાઈને કાળઘર્મ પામ્યા બાદ અગ્નિનિકાયમાં દેવ થયા અને પૂર્વનું વૈર સંભારીને તે સમસ્ત નગરને બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યું.

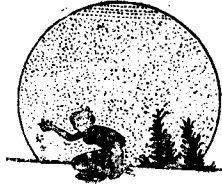
અલોકિક એવું તેનું એક ચિહ્ન મેં જોયું કે જેનું વર્ણન બીજાને કહેવામાં આવે તો પણ વિશ્વાસપાત્ર બને નહીં. હે ભૂપાળ ! તે કન્યાના લલાટમાં સૌંદર્યરૂપી રાજ્યની ધ્વજા તુલ્ય અને ઊગતા અરુણની જેવી કાન્તિવાળું પવિત્ર નિર્મળ તિલક હતું. હે પૃથ્વી માતા ! હે દેવી ! ખરેખર તું રત્નગર્ભા છે ! તે પુરુષ ધન્ય થશે કે જેની તે કન્યા અર્ધા-ગિની-પત્ની બનશે. શુભ રીતે તેના રૂપને જોવામાં કૌતુહલવાળો હું તેની નજીકમાં રહીને લાંબા સમય સુધી આ પ્રમાણે વિચારી રહ્યો હતો તેવામાં આપનાવડે જેમ હું પુછાયો તેવી જ રીતે તેણીથી પુછાયેલા ઉત્તર દિશાના કોઈએક મુસાફરે પ્રશંસાપૂર્વક વર્ણન કર્યું, ત્યારે તે મુસાફરદ્વારા વર્ણવાયેલા ઉત્તર દિશાના કોઈએક રાજવીનું અત્યંત પ્રશંસા-પાત્ર ચરિત્ર મેં પણ સાંભળ્યું. તે મુસાફરે તેણીને આ પ્રમાણે સંભળાવ્યું હતું કે—“ તું સૌભાગ્યરૂપી અમૃતની સાગર સમાન છે. જ્યારે તે સૌંદર્યરૂપી અમૃતના સમુદ્ર સમાન છે. તમારા બંનેનો યોગ્ય સમાગમ થવામાં વિધિ-ભાગ્ય દેવીનો પ્રયત્ન સફળ થાયો. ”

રૌમાંચપૂર્વક, ઉત્કંઠા યુક્ત તેણીએ તે વિચક્ષણ પુરુષદ્વારા વર્ણવાતી વ્યક્તિનું વર્ણન સાંભળ્યું કે તે વર્ણવાયેલી વ્યક્તિનું હું નામ પણ જાણી શક્યો નહિ. હે રાજેન્દ્ર ! જ્યારે મનોહર સ્વરૂપવાળી તે સ્ત્રી ચાલી ગઈ ત્યારે શૂન્ય મનવાળો તેમજ ખીલાની માફક સજ્જડ બની ગયેલો હું તે જ વડલા નીચે લાંબો સમય બેસી રહ્યો. જાણે મારી સમક્ષ હજી તેણી જાણી ન હોય તેમ કોમળાંગીને હું મારા હૃદયમાંથી દૂર કરી શકતો નથી, પણ અત્યારે તેણીના સરખા આપના મનોરમ દર્શનથી તે જાણે બેવડાઈ ગઈ હોય, બે રૂપે ભિન્ન ભિન્ન થઈ ગઈ હોય તેમ મને લાગે છે અર્થાત્ આપ સૌંદર્યમાં તેનાથી લેશ માત્ર પણ ઉતરતા નથી. હવે વારંવાર વધારે કહેવાથી શું ? કારણ કે દક્ષિણ દિશામાં તેણીના દર્શનથી અને આ ઉત્તર દિશામાં તમારા પરિચયથી હું ફલિભૂત મનોરથવાળો બન્યો છું. હે રસિક પુરુષોમાં અગ્રેસર ! તમારી સમક્ષ આ વૃત્તાંત મેં કહી સંભળાવ્યો છે. તમારું કલ્યાણ થાયો. હવે મને રજા આપો હું સ્વેચ્છાએ મારા સ્થાને જાઉં. ”

આ પ્રમાણે તે ભિક્ષાચરની વાણી સાંભળીને અર્થાત્ તે કન્યાના રૂપ-ગુણના વખાણ સાંભળીને ચતુર નળ પોતાના રૂપના અભિમાન રહિત બન્યો, ને વિચારવા લાગ્યો કે— સ્ત્રીસમુદાયરૂપી રત્નોની ખાણ સમાન તે દેશ તો મારા જાણવામાં આવ્યો, પણ બ્રહ્માની રચના પણ વિવિધ પ્રકારની છે. આ ભિક્ષુક પણ સત્ય વક્તા છે. આ બંધું મળતું આવે છે, પરંતુ તેનું વૃત્તાંત સાંભળીને ધીર છતાં પણ મારું મન કેમ અકુળવ્યાકુળ બન્યું છે ? તેનું દર્શન તો દૂર રહ્યું, તેનું સ્થાનક પણ જાણ્યું નથી, તેમજ તેના નામ-રૂપી અમૃત પણ પીધું નથી છતાં પણ જેમ ચાંદની પોયણાને જાગૃત-વિકસિત બનાવે તેમ સુખ બનેલા મને વારંવાર જાગૃત કરતી તે જાણા મારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરી રહી છે. જેમ મેઘના અવાજથી હૃદયમાં લાગેલું શબ્દ એકદમ બ્રહ્મ બને છે-ખરી પડે છે અને મંત્ર-જપથી ઇચ્છિત વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ સામાન્ય લાવે સાંભળેલી આ કન્યાની કથા, જાણે મારો

તેણીની સાથે ગાઠ પરિચય હોય તેવા પ્રકારના સ્નેહને કેમ પ્રગટાવી રહી છે ? અરેબર, આ જગતમાં મનુષ્યોનો કર્મજન્ય સંબંધ ચિત્રવિચિત્ર છે. કર્મના ગૂઠ રહસ્યને કોણ જાણી શકે ? ” આ પ્રમાણે અંતરમાં વિચારતો નળરાજ તે બિક્ષુક સાથે કથાઓ કરવાવડે સમયને વીતાવવા લાગ્યો. બાદ નિઃસ્પૃહી બિક્ષાચરને પોતાના શરીર પરથી રત્નજડિત સુવર્ણના આભૂષણો આપીને, મધુરાલાપથી ઉત્તમ મિત્રની માફક સત્કાર કરીને તેને વિદાય કર્યો. તેટલામાં ત્યાં આવી પહોંચેલા પોતાના અસ્વારોના સમૂહથી વીંટળાયેલા, બિક્ષાચરે કહેલી વાતને અંતરમાં ધારણ કરતો, વાંછિતની પૂર્તિથી ખુશ થયેલા તાપસોવડે સ્તુતિ કરાતો તે નળભૂપાળ પોતાના મનોહર મહેલે ગયો.

सर्ग पांचमो.

[नगराजनी कामपीडा]

पश्चिम दिशाना मुसाइरे कडेल सर्पना उेर तुह्य वृत्तांतने सांबल्ये। त्यारथो
 मांडीने नगराजनुं मन व्याकुण जन्युं। सांबणेद्री
 कथा मात्रथी प्रगटेला प्रेमइपी रोगथी पीडायेला ते नगराजने मध्यरात्रिजे के मध्याहुने,
 रात्रिजे के दिवसे, प्रातःकाणमां के संध्यासमये, मुहूर्त्त मात्र के जेक क्षण पण, गृहमां
 के गृहोद्यानमां, जेकांतमां के सलामध्ये, क्रीडापर्वत पर के वावमां, छायामां के तडकामां,
 पोताथी अजर णीज द्वारा लेशमात्र पण शांतिसुख प्राप्त थयुं नहिं. “जेनी ज्ञाति तेमज
 नाम पण जणुवामां आव्युं नथी तेवी, हर देशमां रहेनारी कौछजेक व्यक्तितवडे हुं केवी
 रीते अकडाठ गयो? अर्थात् पराधीन जन्यो? तेनुं वृत्तांत, ज्ञाति के कुण विगेरे जणुवामां
 आवे तो पण मात-पिताने परवश अने णीज प्रत्ये स्नेहशील ते कन्या मने अत्यंत
 प्रिय होवा छतां पण मारे स्वाधीन केवी रीते करी शकय? सकण कार्यइपी वृक्षाने द्रेषी,
 जेक मात्र संतापइपी इणने देनार कामदेवइपी कछ जतनेो हावानण मारा शरीर विषे
 उत्पन्न थयो छे? जेवी रीते आशरो लेनार व्यक्तित पोताना आश्रयस्थानने ज नष्ट करे
 तेवी रीते मानसिक विकारइप पापी कामदेव पोताना आश्रयस्थान जेवा मारा मनने
 पीडी रह्यो छे. *धूनरी, परसेवेो विगेरे लक्ष्मोद्वारा जेणभातो आ कामदेव निंदांने
 पात्र जेवा xआम(अजुर्णु) रोग जेवो कडेवाय छे. हरि-कृष्ण अने हर-शंकर प्रमुख
 पण स्त्रीनुं मुख जेवा मात्रथी परवश जन्या छे तो क्षुद्र प्राणीज्जेनी तो वात ज शी?
 अरेअर पांच छंद्रियेइपी सुखवाणो ते कामदेव असाधारण +केशरीसिंह जेवो छे. वणी
 ते सेवन करवा छतां पण प्राणीज्जेने मृत्यु पमाडे छे; कारण के पतंगीयुं, लभरेो, हरण,
 हाथी अने माछलुं जेक जेक छंद्रियना परवशपण्णथी मृत्युने आधीन थाय छे तो जे

* धूनरी, परसेवेो, भूज्छां, जेजेनी विगेरे दश प्रकारनी कामदेवनी दशा होय छे. ज्यारे छेद्वी
 दशमी दशाने प्राणी प्राप्त थाय त्यारे ते मृत्यु पावे छे.

x “आम” जतना अजुर्णु रोगनी पण दश दशा होय छे तेथी “काम” ने तेनी उपमा आपी छे.

+ केशरीसिंहने पांच मुख होवानी मान्यता छे.

પાંચે ઇંદ્રિયોને પરાધીન છે તેની તો કઈ ગતિ ? શાંત ચિત્તવાળાને વ્યથ્ર બનાવતો, શીતને ઉષ્ણ અને ઉષ્ણને શીત બનાવતો, જડતાને પમાડતો આ કામદેવ ખરેખર નવીન જ બ્રહ્મા-સૃષ્ટિ જણાય છે. હે કામદેવ ! તું વિચાર કર. સજ્જન પુરુષ પ્રત્યે તારી આવી દુર્જનતા ઘટતી નથી. ક્યો ડાહ્યો પુરુષ સાકર સાથે મીઠાનું મિશ્રણ કરે ? અર્થાત્ સાકરમાં મીઠું નાખે ? જે કન્યા જોવામાં નથી આવી છતાં મારા અંગને બાળી રહી છે તો તેમાં ખરેખર પૂર્વજન્મનું કોઈ કારણ જ સંભવે છે. ” આ પ્રમાણે વિચારતા ને કામ-પીડાથી પીડાતા નળે કમળાક્ષી તેની પરંપરા (એટલે કે કુળ, ગોત્ર, નામ વિગેરે) જાણવાને માટે બીજી કોઈપણ હકીકતને જાણવાને નહીં ચાહતા તેણે માત્ર તેણીના સંબંધની જ બીનાની તપાસ કરાવી. તપાસને અંતે નામથી અને અનુભવથી દમયંતી એવા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલી ભીમરાજની પુત્રી વૈદહી તરીકે તે કન્યાને જાણી. (બાહ વિચારવમળમાં અટવાતો નળ વિચારવા લાગ્યો કે-) “ અરે રે ! તે મુસાફરે તેણીના પાસે કયા પુરુષનું વર્ણન કર્યું હશે ? અરે ! શું તે દમયંતી નામ માત્રથી પણ મને નહીં જાણતી હોય ? હવે ક્યો રસ્તો લેવો ? હવે શું કરવું ? શું અમારા બંનેનો સમાગમ થશે નહિ ? તે વૈદહી મને પ્રાપ્ત થાય તેટલી જ મારા જીવનની મહત્ત્વાકાંક્ષા છે. જાણે મનમાં શુદ્ધાઈ ગઈ હોય, ચિત્રની અંદર આલોખાયેલી હોય, પ્રગટી નીકળી હોય, બંધાઈ ગઈ હોય, અંતઃકરણમાં પ્રવેશી ગઈ હોય અને જકડાઈ ગઈ હોય તેમ કમળ જેવા નેત્રવાળી તે કન્યા ક્ષણભર પણ મારા મનમાંથી એક દોરા માત્ર ફર થતી નથી. ” આ પ્રમાણે મનમાં વિવિધ પ્રકારના સંકેદપ-વિકેદપ કરીને અત્યંત ધૈર્યશાળી નળ લાંબા વખત સુધી વિચારમાં તલ્લીન બની ગયો. એ સમયે કયા કયા મિત્રો તેમજ વૈદ્યોને તે નળરાજ સમુદ્રની માફક વિચારપાત્ર ન બન્યો ? અર્થાત્ તે સવે ને તે વિચારણીય થઈ પડ્યો. કુંડિનપુરના સ્વામી ભીમરાજ પાસે તેની પુત્રી દમયંતીની માગણી કરીને યાચનારૂપી દીનતાને વશ થવા નળ ઇચ્છતો ન હતો કારણ કે સમરાંગણમાં દુશ્મનોથી નિર્ભય હોવા છતાં પણ પોતાની પ્રાર્થનાના ભંગથી તે ડરતો હતો.

સર્ગ છઠ્ઠો.

[સરસ્વતી દેવીનું મેરુપર્વત પર આગમન : પોતાના વાહન હંસને આપેલ શ્રાપ : હંસનું પૃથ્વીપીઠ પ્રત્યે આગમન.]

આ અવસરે અપ્સરાઓની સાથે સરસ્વતીદેવી નવરાત્રિની ઉત્સવક્રીડા કરવા માટે મેરુપર્વત પર ગઈ. ત્યાં આગળ મેરુપર્વતના શિખર પર સરસ્વતી દેવીની સાથે શ્રી, હ્રી, ક્રીતિ અને કાંતિ વિગેરે દેવીઓએ સુખપૂર્વક ક્રીડા કરી. તે દેવીઓના હંસ, પોપટ પ્રમુખ કરોડો વાહનોએ તે પ્રદેશમાં આનંદ-પૂર્વક ભ્રમણ કર્યું. વળી કૌતુકી તે બધી દેવીઓએ સિદ્ધાયતન—જિનાલયમાં કંકણના અવાજપૂર્વક હાવભાવયુક્ત નૃત્ય કર્યું. પછી સ્વગૃહે જવાની ઇચ્છાવાળી તે દિવ્ય દેવીઓના પ્રયાણસમયે સરસ્વતી દેવીનું વાહન હંસ હાજર થયો નહિ. ખાલચંદ્ર નામનો હંસ પક્ષી પોતાની સોમકલા નામની પત્ની સાથે કમળોના જ્યૂથમાં રતિ-ક્રીડા કરવામાં મશગૂલ બન્યો હતો. યથાયોગ્ય સમયને નહીં જાણતો તે હંસ પ્રમાદી બનવાથી સરસ્વતી દેવીના કારણે તે બધી દેવીઓને પ્રયાણ કરવામાં વિલંબ થયો. પછી બીજા વાહનોના અવાજદ્વારા “આજે અહીં યાત્રા માટે આવવું થયું છે,” એમ જાણીને લાંબા સમય બાદ હંસીની સાથે રતિક્રીડા કરવાથી મસ્ત બનેલ તે હંસ સરસ્વતીદેવી સમક્ષ આવી ભલો રહ્યો એટલે ક્રોધિત થયેલી સરસ્વતી દેવીએ તેને કહ્યું કે—“હે હંસ ! શિક્ષા કર્યા વિના તું સુધરીશ નહિ. કાર્ય કરવાના પ્રસંગે તું પ્રમાદી બને છે અને તીર્થને વિષે પણ તું સંભોગસુખમાં લપટ બને છે માટે હવેથી હંમેશાં તારો ભૂમિ પર જ વાસ થાઓ.” સરસ્વતી દેવીએ આ પ્રમાણે શ્રાપ આપ્યો ત્યારે દીનતા દર્શાવતા તે પક્ષીએ ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરીને નમ્રતાસહિત શાપમાંથી શીઘ્ર મુક્ત થવા માટે મહેરબાનીની માગણી કરી. વળી તે હંસની મુક્તિની બાબતમાં બીજી દેવીઓએ પણ વિનંતિ કરી એટલે શરમાળ બનેલી સરસ્વતી દેવી બોલી કે—“જ્યારે તારું કરાવેલું કેાઈ પણ કાર્ય કે જે દેવ, દાનવ અને માનવદ્વારા પણ અલંબનીય બનશે ત્યારે તું શાપમાંથી છૂટો થઈશ.” ત્યારબાદ સ્મરણ માત્રથી હાજર થયેલા બીજા હંસ પર આરોહણ કરીને વીણા વગાડતી વગાડતી પરમેશ્વરી શારદાદેવી ત્યાંથી વિદાય થઈ ગઈ.

પછી તે હંસે પોતાની પ્રિયાને કહ્યું કે—“હે કાન્તે ! શું આવી પડ્યું તે તું જો.

અકસોસ ! દેવીના આદેશથી આપણુ ખંનેને હવે પૃથ્વી પર જવું પડશે. આજથી આપણા સ્વર્ગીય સુખો દૂર થશે. કદપાન્તે પણ સરસ્વતી દેવી જૂઠું ખોલતી નથી. અન્યતું સર્વસ્વ હરી લેવું, અથવા હાણી નાખવું અગર તો વેચી નાખવું તે ભલે યોગ્ય હોય; પરંતુ પોતાના માખાપ તેમજ સ્વામીની આજ્ઞાનો પ્રતિકાર કદાપિ પણ કરવો યોગ્ય નથી. સમથ દોષોથી કલંકિત અનેલા ધણી, મા, ખાપ, સ્વામી, ગુરુ, આચાર્ય તેમજ ઉપકારી વિગેરેની તો પૂજા કરવી જ યોગ્ય ગણાય. પારકાનું કાર્ય સાધી આપવામાં હું શૂરવીર છું તો મારા પોતાના માટે હું કેમ પાછો પડું ? સરસ્વતી દેવીના વિમાન તુલ્ય હું હંસ છું તો મારું બુદ્ધિકૌશલ્ય તું જો.

દક્ષિણ દિશામાં સ્ત્રીઓમાં શિરોમણિ તેમજ પ્રખ્યાતિ પામેલી ભીમરાજની દમયંતી નામની પુત્રી છે. જ્યારે મૃગલોચની તેણીને સ્વયંવર થશે ત્યારે ત્યાં આગળ દેવ, દાનવ, મનુષ્ય તેમજ ભુવનપતિ વિગેરે આવશે. ભવિષ્યકાળનું આ વૃત્તાંત જાણીને જ આપણી સ્વામીની સરસ્વતી દેવીએ તે કન્યાની મદદને માટે અને દેવોની મહેરબાનીને માટે મને ભૂમિ પર મોકલ્યો જણાય છે. તેણીના સ્વયંવર-મહોત્સવને ઉપયોગી, સાંભળવા લાયક, જોવા લાયક તેમજ ભિન્ન ભિન્ન ભાષાવાળા કરોડો નાટકો ખનાવીને સરસ્વતી દેવીએ ભજવવા લાયક નાટકો ભરત મુનિને અને ગાવા લાયક નાટકો નારદમુનિને સમજાવવા પૂર્વક શીખવ્યા છે. સરસ્વતીના આવાસમાં રહેલો હું આ વૃત્તાંત પહેલેથી જ જાણું છું. વળી ગઈ કાલે સંપાતિનો પુત્ર સુપાર્શ્વ મને મળ્યો હતો. હે સુંદરી ! દૂર સુધી જોઈ શકનાર, દૂરથી સાંભળવાની શક્તિ ધરાવનાર, મલયાચળ પર્વત પર રહેનાર, પક્ષીઓના રાજા ગરુડને તે સુપાર્શ્વ પૌત્ર થાય છે. દક્ષિણ દિશા સંબંધી લોકોના વૃત્તાંતને તે જાણે છે અને તેણે જ મને કહ્યું છે કે-“દમયંતી નળ પ્રત્યે અનુ-રાગિણી બની છે.” ચતુર અને મહાપરાક્રમી તે સુપાર્શ્વે જાતે જ જોયેલ, નળ પ્રત્યે પ્રીતિલાવવાળી દમયંતીની નીચે પ્રમાણેની સ્થિતિ મને જણાવી છે. “રાજસભામાં રહેલા જગતને જીતનાર ભીમરાજના ખોળામાં બેઠેલી તે દમયંતી, સ્વભુજબળથી કૌંચકર્ણુ રાક્ષસનો પરાભવ કરનાર તેમજ ભાટચારણોદ્ધારા સ્તુતિ કરાતા તે નળરાજને વારંવાર સાંભળી-સાંભળીને પોતાના કાનને ખજવાળે છે અર્થાત કાન ખજવાળવાના મિષથી નળના પુરુ-ષાર્થને કબૂલ કરી રહી છે. રાત્રિએ સૂઈ ગયેલી તે દમયંતી ભાગ્યશાળીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને રૂપવતીના પુત્ર નળને સ્વપ્ન મધ્યે જોઈને વિચારમાં મગ્ન બની જાય છે. તેના સ્મરણ માત્રથી અતીવ રોમાંચ, પરસેવો અને ધૂનરીથી વ્યાસ બનતી તે ભોળી દમયંતી જાગવા છતાં પણ “શરણુહીન અનેલી એવી હું કયાં છું ?” એમ સમજી શકતી નથી. મનને વિષે નળરાજ સંબંધી પવિત્ર રાગથી તેના વંશ અને વ્યક્તિત્વના વૃત્તાંતવાળું પરિપૂર્ણ રૂપક-કાવ્ય-નાટક બનાવ્યા બાદ શાસ્ત્રમાં ફરમાવ્યા મુજબ પદ્ધતિએ ગાવાને, તેનું ગળું સુકાઈ જવાને કારણે સમર્થ બનતી નથી તેમજ થાકથી ભીંજાઈ ગયેલા આંગળીઓના ઠેરવાવડે વીણા વગાડવાને

પણ તે સમર્થ થતી નથી. સ્વપ્નમાં, ચિત્રમાં, દરેક દિશામાં, દિવસે તેમજ રાત્રિએ નળ-રાજાનું જ અંતઃકરણમાં ધ્યાન ધરતી, તેને જ નીહાળતી તેમજ અતિ દીન બનેલી દમયંતી તીરછી રીતે ચકળવકળ ફરતા નેત્રવાળા અને લાંબા નિસાસા મૂકતા મુખને ધારણ કરી રહી છે. વળી અતિ શીતળ વૃક્ષોના વર્ણનપ્રસંગે સખીઓથી વર્ણવાતા નળ(નદી-કાંઠા) નામના ઘાસને ધૂજતા કમળનાળના પ્રતિબિંબરૂપ માનીને ઉતારણે-ઉતાવળે તે તેને શ્રદ્ધા કરે છે. આ ઉપરાંત પૃથ્વીપીઠ પર વિચરનારી, સૂર્યદેવની ઉપાસના કરનારી અપ્સરાઓદ્વારા પણ મેં સાંભળ્યું છે કે-“ તેણીના નળ તરફ અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ છે. તે ભિક્ષાચરે વર્ણન કરેલી, કપાળમાં તિલકના ચિહ્નવાળી, વિદર્ભરાજ-ભીમરાજની અતિ તેજસ્વી કન્યાને સાંભળીને ચતુર નળરાજ, સ્વ-શરીર-સમૃદ્ધિદ્વારા પોતે સુવર્ણ જેવી કાંતિવાળો હોવા છતાં બીસતંતુ(કમળનાળના રેસા)ના ટુકડા સરખી કાંતિવાળો બન્યો છે એટલે કે કાંઈક હીન કાંતિવાળો બન્યો છે. ભાગ્યયોગે પરસ્પર આકર્ષાએલ અને એક બીજાને સ્વીકારવામાં તેઓ બંને દૃઢ ચિત્તવાળા છે, તેથી કથાઈ વર્ણવાળા વસ્ત્રની જેમ તે બંનેના અંતઃકરણમાં આરાગને વૃદ્ધિ પમાડી શકાય તેમ છે અર્થાત તે બંને પરસ્પરને ચાહે છે એટલે તે બંને વચ્ચે સંબંધ બેઠી આપવાનું મારું કાર્ય સફળ બનશે. હે સુંદરી ! સમગ્ર પરિવારની રબલ લઇને ક્ષણ માત્રમાં હું નળરાજ પ્રત્યે જઈ છું. નળરાજને બધો વ્યતિકર સમજાવ્યા બાદ દમયંતીને પણ તે નળરાજના પ્રેમરૂપી સાગરના તરંગોમાં ડૂબતી બનાવીશ અર્થાત તેને તેના પ્રત્યે દૃઢ અનુરાગવાળી બનાવીશ. વજ્રના લેપ સરખાં મારાં વચનોદ્વારા નળ પ્રત્યે સ્નેહાળ બનેલી દમયંતીને શું કરોડો દેવ, દાનવ, મનુષ્ય, ભુવનપતિઓ, સિદ્ધ પુરુષો, યજ્ઞો તેમજ ગાંધર્વોથી પણ છેતરી શકાશે ખરી ? અર્થાત તેને છેતરવાને માટે કેાઈ પણ સમર્થ નીવડશે નહિ.” આ પ્રમાણે પોતાની પત્નીને કહીને હંસ-કુળને દીપાવનાર તે રાજહંસ કરોડો હંસો સાથે આકાશ-માર્ગથી પૃથ્વીમંડળ પ્રત્યે ચાલ્યો.

* નળ તેમજ દમયંતીના પક્ષમાં રાગ-પ્રેમ અને વસ્ત્રના પક્ષમાં રાગ-રંગ.

સર્ગ સાતમો

[શરદ ઋતુનું આગમન: માળીની કન્યા મૃણાલલતિકાએ નળ વૃષ્ટ સમક્ષ કરેલ વનવર્ણન: હંસનું આગમન: નળે પકડેલ હંસ:]

આ અવસરે ચંદ્ર તુલ્ય સુખવાળી, પ્રકૃતિલલિત પોયણા સમાન હાસ્યયુક્ત અને નિર્મળ આકાશરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરનારી મનોહર

શરદઋતુ આવી પહોંચી. વળી રમણીય “ખંજન” નામના પક્ષીરૂપી મંજરાવાળો, સ્વેચ્છાપૂર્વક વિહરતા પોપટોની પક્ષિરૂપી પુષ્પમાળાવાળો તેમજ સ્વેત વાદળારૂપી વસ્ત્રોવાળો દિશારૂપી સ્ત્રીઓ શોભી રહી હતી. આ ઉપરાંત કમળની ધૂળીના સમૂહથી પીળા થઈ ગયેલા ભમરાઓના વૃદ્ધ વિયોગી પુરુષના અંતઃકરણમાં કામદેવરૂપી અગ્નિના તણખાને ઉત્પન્ન કર્યા અર્થાત્ વિરહાનળ પ્રગટાવ્યો. આવી રીતે શરદઋતુ પૃથ્વીપીઠને શોભાવવા લાગી ત્યારે જાણે ફરીને નવીન રૂપધારી બન્યો હોય તેમ નળરાજાને વિરહરૂપી અગ્નિ પ્રાદુર્ભૂત થયો, તેથી ચંદનનું વિલેપન દેહને દાહ-તાપ ઉપજવવા લાગ્યું, ચાંદની પણ પ્રમોદ પમાડવાને અસમર્થ નીવડી, કમળનાળે સર્પના જેવું ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું અને કર્પૂર જળના પ્રવાહરૂપ બની ગયું હતું અર્થાત્ શરીરના આંતરિક દાહથી ઓગળી જતું હતું, પાણીથી પલાળેલો પંખો પણ બળતરા ઉપજવવા લાગ્યો, માલતી મ્લોન બની ગઈ-કરમાઈ ગઈ, હાર ખારો લાગવા માંડ્યો અને કર્તૂરી પણ અસહ્ય બની* એટલે અતિ નિપુણ અને મનોહર મિત્રોની સાથે ક્ષણભર મનના વિનોદ માટે તે નગરના નજીકના બગીચામાં ગયો. ત્યારે મધુર વાણીના મંદિરરૂપ મૃણાલલતિકા નામની વનપાળ-માળી-ની કન્યા તે બગીચામાં તેની સમક્ષ આવી ઊભી રહી. પછી માલતીની કળીઓવડે સુંદર રીતે શુશ્રેણી હાર બનાવીને, તે હારને રાજાના કંઠમાં નાખીને તે વનપાળ-કન્યા મધુર વાણીથી બોલી કે-“હે કામદેવ સદૃશ રૂપશાળી રાજન્! આ તમારું ક્રીડાવન નંદનવન જેવું છે. વૃક્ષો તેમજ પક્ષીગણનો જ્ઞાતા વિચક્ષણ પુરુષ પણ આ વનના વૃક્ષો

* કર્તૂરીનો ઉપયોગ શીત નિવારવા માટે થાય છે. શરદ ઋતુ હોવાથી રાજાએ કર્તૂરી લગાડી હતી, પરંતુ અંતરમાં વિરહાનળનો દાહ અને બહાર કર્તૂરીની ગરમી આ પ્રમાણે ગરમે ગરમ વસ્તુનો સંયોગ થતાં તે તેને અસહ્ય થઈ પડી.

તેમજ પક્ષીઓના રહસ્યને જાણી શકતો નથી. * તું અપારિજાત-દુશ્મનનો નાશ કરનાર હોવાથી તને પારિજાત વૃક્ષ યુક્ત, તેમજ તું નિરંજન-નિષ્કલંક હોવાથી અંજન વૃક્ષના સમૂહવાળું આ વન સંરક્ષણ કરવામાં સમર્થ તને પ્રેમ પ્રગટાવી શકતું નથી. વળી હે રાજન્ ! સુંદર પુષ્પોના ભારથી લચી પડેલા, મકરંદરસના ખિંદુઓને ટપકાવતાં, તેમજ હર્ષજન્ય અશ્રુજળ વરસાવનારા આ તરુવરો, ધર્મ-વૃક્ષ જેવા તને વંદન કરે છે. આ ખાણુ પ્રકુલિત કરણના ઝાડ પર રહેલ વાંદર, ધીમે ધીમે વહેતી નદીના પાણીમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈને (પ્રતિસ્પર્ધી વાનર માનીને) સ્વહસ્તમાં રહેલા ક્ષણને વારંવાર ફેંકે છે. વળી ખરી પડતા બીજરૂપી મોતીઓના કણ્ઠીયાથી પોતાના ક્ષણરૂપી ખબ્બાને વૃદ્ધિ પમાડતા પોપટની ચાંચના અગ્રભાગના ઘસારાની સંખ્યાને આ દાડમણી વિસ્તારતી હોય છે અર્થાત્ આ દાડમણી સેંકડો પોપટોને આકર્ષી રહી છે. વિકસિત પ્રમદવનના પારિભદ્ર વૃક્ષના પ્રકુલિત પુષ્પ-ગુચ્છોઓને કારણે અકાળે ઉપસ્થિત થયેલ સંધ્યાથી ભયગ્રસ્ત બનેલ ચક્રવાકx પક્ષી ત્વરાથી લાંબા સમય સુધી દૂર થઈ જાય છે. એટલે કે સંધ્યાનો ભ્રમ થવાથી તે ચક્રવાકીને શોધવા વન બહાર નીકળી જાય છે અને ત્યાં સૂર્યનારાયણને તપતો જોઈ પોતાનાં ભ્રમનો નિરાસ થવાથી પાછો આ વનમધ્યે આવી સ્વક્રીડામાં મશગૂલ બને છે. ચપળ ને હસતો આ વાનર ટોળામાં રહેલ પોતાના સ્ત્રીના સ્તનમંડળને જોતો જોતો પાકી ગયેલા નારંગ વૃક્ષના ક્ષણને ચુંબન કરે છે. તેમજ ભમરીઓના કર્ણપ્રિય ગીત-ધ્વનિને સાંભળીને ખાધેલ વસ્તુ વાગોળતો, સુખપૂવક જોઈલો અને જાણે ચિત્રમાં આળે-ખાયેલો હોય તેવો આ કસ્તુરીમૃગ “ ગ્રન્થિપર્ણ ” નામના વૃક્ષને તોડતો નથી અર્થાત્ ચારો ચર્ચા વિના તદ્દલીન થઈને ભમરીઓનું સંગીત સાંભળી રહ્યો છે. કૃતમાલ, તમાલ, તાલ (તાડ), હિન્તાલ, શાલ, સરલ, અર્જુન અને સર્જ વિગેરે નામવાળા વૃક્ષો યુક્ત તેમજ પ્રકુલિત બકુલ, વંજુલ અને આમ્રલતાના મધ્યે રહેલ હંસના સંસર્ગવાળા આ અને તે વનપ્રદેશો છે. અહીં સૂર્યના કિરણોનો પ્રવેશ અશક્ય હોઈને શ્યામ શીતળ ભૂમિવાળા વનપ્રદેશોમાં કૉકિલ (કોયલ), કપિંજલ, ચક્રવાક, હંસ, ચાતક અને પોપટ પ્રમુખ પક્ષીગણો નિરંતર વાસ કરીને રહ્યા છે. આ ઉપરાંત સારસ, શરારિ, ચક્રોર, પોપટ, જળકુકડી (ટીંટોડી), વનકુકડો, કપિંજલ વિગેરેથી સુંદર અને ગાઠ કાઢવને ખુંદવામાં ચપળ સુવરના અવાજથી વ્યામ એવા આ નદી-કિનારાઓ અહીં વર્તે છે. પૂતળીઓના સ્તનના અગ્રભાગમાંથી ઝરતા જળખિંદુઓના પાનમાં તન્મય બનેલા પારેવાઓના સમૂહવાળો, શ્યામ વસ્ત્રસરખા વાદળાઓ દ્વારા હંમેશાં નાચતા મયૂરોના જથ્થાવાળો અને મૃદંગ- (ઢોલ) ના જેવો અવાજ કરતો આ વિશાળ કુવારો અહીં રહેલો છે. વળી વાંદરાઓથી

* અપારિજાતસ્ય સપારિજાતં નિરંજનસ્યાપિ ઘનાજ્જનૌઘમ્ ।

તથાપિ રાજન્ ! ન તવાપિ હર્ષે વનં વિઘત્તામવનપ્રિયસ્ય ॥ ૧૧ ॥

[સ્કંધ ૧, સર્ગ ૭]

x ચક્રવાક અને ચક્રવાકીનો એવો ગાઠ પ્રેમ હોય છે કે સંધ્યા કાળ થતાં જ તેઓ એક બીજને શોધવા ત્વરાથી અહીંતહીં ભ્રમ્યા કરે છે.

વ્યાસ, સાગ વૃક્ષોની શ્રેણી યુક્ત, ભૂમિ ઉપરના કમળોથી રમણીય, સિદ્ધપુરુષ તેમજ ગાંધર્વોથી સેવવા લાયક, રત્નોની ળનાવેલ ભીતોવાળો, મૂલ્યવાન વૈકુણ્ઠ મણિના શિખર-વાળો તેમજ રતિકીડામાં રક્ત કિન્નરોના જ્યોત્સ્વલો આ કીડાપર્વત છે. ભમરાઓએ ડોલાવેલ કમળોના સમૂહમાંથી ઉછળતી પરાગના સમૂહથી મિશ્રિત પાણીવાળું અને સંઘ્યાસમયની લાલીમા દર્શાવતું આ કીડાસરોવર, છીપ જેવા સ્વચ્છ તારા ગણુથી વિભૂષિત આકાશ જેવું છે. હે શત્રુઓનું ઉચ્છેદન કરનાર રાજા ! પાણીથી શોભતા, કમળની કળીઓના સમૂહથી મનોરમ શીતળ સ્થાનોમાં આ હાથણી રતિસુખના સંગને ધરે છે. *સમગ્ર વાજિત્રના નાદને શૃતવાપૂર્વક મનોહર ધ્વનિ કરતો અને હાથણી પાછળ ઉત્કંઠિત અનેલો આ હાથી, શીતળ જળમાં સ્નાન કરીને કમળના કોશ(ડોડા)થી ચઢીયાતી સૂંઠના અગ્રભાગને દરેક જળસ્થાનોમાં ફેંકી રહ્યો છે. હે સિંહ જેવા સુંદર મુખવાળા ! હે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી ! હે વિષ્ણુ જેવા જળશાળી ! હે ઈંદ્ર સરખા સુંદર સમૃદ્ધિવાળા ! હે નરશ્રેષ્ઠ ! મનોહર કમળોવાળું આ પુંડરીકવન-કમળવન ખરેખર શોભી રહ્યું છે. ”

આ પ્રમાણે તે મૃણાલલતિકાથી વર્ણવાયેલા વનના આંતરિક વિભાગોનું વ્યાકુળ મનવાળો રાજા જેવામાં નિરીક્ષણ કરે છે તેવામાં પ્રકાશિત સેંકડો ચંદ્રમાના સમૂહને પશુ તિરસ્કારતો આકાશનો મધ્ય ભાગ દેખાયો. “ અરે ! આ શું શંકરનું અદ્વિહાસ્ય પ્રગટી નીકળ્યું છે ? શું આ તે હિમાલયના શિખરસમૂહનું પતન થઈ રહ્યું છે ? ” આવી રીતે માણુસો અસંખ્ય તર્કપરંપરાથી વ્યાકુળ બન્યા તેટલામાં કરોડો રાજહંસો પૃથ્વી પર ઊતરી આવ્યા. પછી પોતાની પત્ની સાથે નજીકમાં ચાલતો, કંઠમાં રત્નની માળાવાળો, વજ્રમણિના ગાંઝરથી શોભતો, સુવર્ણ કમળના જેવા મુખવાળો પક્ષીઓનો સ્વામી બાલચંદ્ર નળરાજાની નજરે પડ્યો એટલે રાજાએ કૌતુકપૂર્વક સરસ્વતી દેવીની ચરણરજથી વાસિત અનેલ તે હંસને પોતાના પંજથી પકડ્યો ત્યારે તે દિવ્ય વાણીથી બોલવા લાગ્યો કે- “ કુમુદના હાસ્યને હસી કાઠનાર, યશવટે સમગ્ર જગતને ખીલાની માફક સ્તબ્ધ કરનાર, હે સકળ શત્રુઓને પરાજિત કરનાર ! હે વીર પુરુષોદ્ધારા સેવાયેલ આજ્ઞાવાળા નળ-રાજા ! તમે હંમેશાં જય પામો ! હે રાજેન્દ્ર ! રમણીય બ્રમરગણુના આનંદને ઉપભવનાર ઊંચા તમાલ વૃક્ષથી રમ્ય આ આપની વનરાજી શોભી રહી છે અથવા તો કહો કે સમાન વયની સહિયરોવાળી, અંજન સરખા સ્યામ કૈશવાળી કોઈ એક રાજપુત્રી શોભી રહી છે. ” આ પ્રમાણે અર્થગંભીર, એકધારી, સુકોમળ વાણી વહતા તે હંસે નળરાજાના પવિત્ર મનને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે તેવા વૃત્તાંતદ્વારા વ્યાકુળ બનાવ્યું.

* જિતપુષ્કરં સકલરુદ્રપુષ્કરં નિનદન્નુદારમનુદારમુત્સુકઃ ।

इह शीतलं समवगाह्य पुष्करं प्रतिपुष्करं क्षिपति पुष्करं करी ॥ २५ ॥

हरिचारुवक्त्र ! हरितुल्यदीधिते ! हरिभूरिसार ! हरिरम्यवैभव ! ।

नरपुण्डरीक ! नवपुण्डरीकवरन्ननु पुण्डरीकवनमत्र राजते ॥ २६ ॥

[સ્કંધ ૧, સર્ગ ૭]

x વાસુદેવ.

સર્ગ આઠમો.

[હંસને મુક્ત કરવા હંસીએ કરેલ નળનૃપને
પ્રાર્થના : આકાશવાણી : હંસની મુક્તિ અને કથન.]

પછી તે નિષધપતિ અંતઃકરણમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“ અરે ! લાંબા સમય
પછી આ કંઈક જોવાય છે. આ લાંબો પક્ષીઓ કોણ હશે ?
તેઓનો આ નાયક કોણ હશે ? આ હંસના મુખમાં આવી મનોહર વાણી ક્યાંથી ? અરે !
સર્વ સ્થળે પક્ષીઓ તો પીંછાની શોભાવાળા હોય છે તેને બદલે આ હંસને આવી ભતના
રત્નના આભરણો ક્યાંથી ? જે પ્રકારે તેની શ્રેષ્ઠતા દેખાઈ રહી છે, તથા જે પ્રકારે તેના
શુભનો આવિષ્કાર દેખાઈ રહ્યો છે તેથી જણાય છે કે પક્ષીરૂપે આવેલો આ કોઈ દેવ છે.
સ્વેચ્છાથી અથવા કોઈ કાર્યના હેતુથી, શાપને અંગે અથવા માયા-પ્રપંચથી વિધવિધ
રૂપને ધારણ કરનારા પ્રાણીઓ જગતમાં વર્તે છે. જાણે મારું મનોવાંછિત તરતમાં જ મને
પ્રાપ્ત થવાનું હોય એમ સૂચવતો હંસને પકડી રાખનાર આ મારો જ મણો હાથ ફરકે
છે, જેને અંગે મારા મનની પ્રસન્નતા થઈ રહી છે તેથી હું માનું છું કે—આ હંસનું
દર્શન ખરેખર નિષ્કળ થશે નહિ.” આ પ્રમાણે વિચારતાં અને આશ્ચર્યથી વિકસિત
નેત્રવાળા નળરાજ પ્રત્યે જાણે ભયભીત બની હોય તેમ સ્તોમકલા હંસી નમ્રભાવે
તરત જ વિજ્ઞપ્તિ કરવા લાગી કે—

“ હે મહારાજ ! આપે આ અણુઘટનું શું કર્યું ? કારણ કે હે રાજાઓની મધ્યે
સિંહ સમાન ! ખરેખર આપે જગતમાં “ પુણ્યલોક ” એવું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું છે
તેથી જ અંતઃકરણમાં આપનો ઠઠ વિશ્વાસ રાખીને દૂર દેશથી અમે આપના દેશમાં વસ-
વાટ કરવા માટે આવ્યા છીએ; તો શા માટે આપ મારા સ્વામીને પકડવાને ઈચ્છો છો ?
આમ કરવાથી આપને શું વિશ્વાસઘાતનું પાપ નહિં લાગે ? અરે ! અરે ! અમારા માટે
આ શું બન્યું ?—આ શું સંકટ આવી પડ્યું ? જેના દ્વારા રક્ષણ મળવું જોઈએ તેનાથી જ
ભય ઉત્પન્ન થયો છે, અર્થાત્ “વાડ ચીબડા ગળે” તેવું થયું. શું કદી પણ અંદ્રથી અંગારાની
વૃષ્ટિ થાય ખરી ? જે માત્ર દૂધ અને પાણીનું પૃથક્કરણ કરવામાં વિચક્ષણ છે તે મારા
સ્વામી વિવેકી હંસને મારવો આપને ઘટે નહિ. હે મહારાજ ! મારા પ્રાણાધારને છોડી
દો. હે નિષધસ્વામી ! મારા પર મહેરબાની કરો ! અને મને મારા સ્વામીની બિક્ષા

આપો ! જોઈએ તો મારા અને તેના સર્વ અલંકારો આપ ગ્રહણ કરો, પરંતુ હે દેવ ! મારા ધણીના પ્રાણોત્તું તમે રક્ષણ કરો—તેને બચાવો. હું આપની દાસી બની રહું, આપ મારું બલિદાન કરો અથવા આપ મહારાજ ભલે મને મારી નાખો. હે રાજન ! હું તમને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરું છું. મારી ઉપર કરુણા કરો. ” “ ગુરુજન વિષે આજ્ઞાંકિતપણું, વૈરીઓને વિષે પરાક્રમશીલતા અને દીનજનો પ્રત્યે દયાળુપણું—આ ત્રણ મહાન પુરુષોનાં લક્ષણો છે. હે રાજન ! અમારા ટોળાના આ નાયક વિના મારો પ્રાણત્યાગ થશે અને આ બધા નિર્નાયક પક્ષીઓ મૃત્યુને શરણુ થશે. ”

આવી રીતે સોમકલા હંસી વિલાપ કરતી હતી તેવામાં અચાનક રાજને ઉદેશીને આકાશમાં કર્ણપ્રિય દિવ્ય વાણી થઈ કે—“ હે મહારાજ ! મોહને ત્યજી દઈને આ રાજ-હંસને છોડી મૂક. આ હંસ દમયંતીને મેળવી આપવામાં તારું દૂતપણાનું કાર્ય કરશે. ” આ પ્રમાણેની આકાશવાણી તેમજ સોમકલાના વચનો સાંભળીને અત્યંત આશ્ચર્યમાં મગ્ન બનેલા અને પ્રસન્નતા પામેલા નળે જવાબ આપ્યો કે—“ હે ભોળી હંસી ! તું આવા પ્રકારના વચનો બોલ નહિ. હે ચતુરા ! તારી કુશંકા દૂર કર, મારી પ્રત્યેની કોઈ પણ બતની ભીતિ રાખ્યા વગર તું તારા સ્વામી હંસની સાથે સુખપૂર્વક સંચર, અર્થાત તું તારા સ્વામીને લઈ જા. હે ભાગ્યશાલી હંસી ! રાજર્ષિના વંશમાં જન્મેલા મને તું સત્પુરુષોત્તું રક્ષણ કરનાર અને દુર્જનોને દમનાર બાણુ. હે ભોળી હંસી ! ક્ષત કુતુહલના કારણે જ કલ્યાણકારી માનીને વિવેકી, વિનયશાલી, વિચક્ષણુ, સમૃદ્ધિમાન, સૌમ્ય—સરળ સ્વભાવી, શાન્ત, પવિત્ર, મનોહર રૂપશાળી તેમજ દીર્ઘજીવી આ હંસ મારાવડે ક્ષણભરને માટે મારા નેત્રોના ઉત્સવરૂપ કરાયો હતો એટલે કે માત્ર કુતુહલતાથી તેને પકડીને મારા નયનોને આનંદ પમાડ્યો હતો. અણુધારી રીતે ઉપસ્થિત થયેલ તમારો જે સમાગમ થયો છે તે મને આકાશમાંથી પડેલા અને હાથમાં જ પ્રાપ્ત થતા કૃણની જેવો લાગે છે; કારણ કે તમારા પ્રત્યે બતાવેલ અયોગ્ય આચરણના કારણે જ પ્રગટેલી આકાશવાણી વિરહસાગરમાં ડૂબતા—ગરક બનતાં મારા માટે વહાણુ સરખી નીવડી છે. ”

આ પ્રમાણે કહીને રાજાઓના સમુદાયમાં વિષ્ણુ સરખો નળ બોલતો બંધ થયો એટલે જાણે પ્રેમપૂર્વક હસતો હોય તેમ હંસરાજ ફરીથી બોલ્યો કે—“ હે સ્વામિન ! આ મારી સ્ત્રી તમારા વાત્સલ્યને બાણુતી નથી અને તેથી જ બીજા રાજવીઓને સામાન્ય એવી કૂરતાની તમારા વિષે કલ્પના કરે છે. ત્રણ જગતના પ્રાણી માત્રને અભય આપવામાં સમર્થ નળરાજની તુલ્ય શીકારી સરખા બીજા રાજાઓ હોઈ શકે જ નહિ. *સરસ્વતી

* મજતો ભારતીં દેવીં, મુજ્જતો ભારતીં મુવમ્ ।

વિમ્બ્રતો ભારતીં શાઝાં, મૂયાસ્તાં ભારતી તવ ॥ ૩૧ ॥

[સ્કંધ ૧, સર્ગ ૮]

દેવીનું સેવન કરતા, ભારતભૂમિને ભોગવતા તેમજ ભરત મહારાજના વંશને વિસ્તૃત કરતા તમારી આ ભારતી (વિદ્યા, ભૂમિ અને વંશ) તે(દમયંતી)ને પ્રાપ્ત થાય અર્થાત્ તે તમારી સહધર્મચારિણી બને. કવિગણની કળારૂપી ક્રીડાને વિષે કુતુહલભાવવાળી દ્વીલામાં આસક્ત અર્થાત્ વિદ્વાન વર્ગની સાથે કળા સંબંધી ચર્ચા કરવામાં રક્ત, ગૌરવનો સાગર, સહભાગ્યના તિલકરૂપ, દારિદ્ર્યનો નાશ કરનાર, સમગ્ર તેજના સ્થાનરૂપ, સત્ય વાણીની ખાણ જેવા સત્યવાદી હે નળરાજ ! તમે યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ-ભ્યાં સુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર પ્રકાશે ત્યાં સુધી વિશ્વમાં જયવંત વર્તો. હે નૃપ ! હાથીના દંતુશૂળ જેવી શ્વેત કાંતિવાળા તમારા ગુણો આપોઆપ પંડિત પુરુષના હૃદયનું રંજન કરે છે, અને શત્રુઓના મુખને શ્વાન-ગાંધા બનાવે છે. ચાંદની પોતે ઉજ્જવળ છે અને વિશ્વભરને ઉજ્જવળ બનાવે છે, ગંગા પોતે પવિત્ર છે અને જગતને પવિત્ર બનાવે છે તેવી જ રીતે હે પૃથ્વીપીઠના ઇંદ્ર સરખા રાજન ! ધન્યવાદને યાત્ર ઓવી તે કન્યા (દમયંતી) બીજા કયા પુરુષને ધન્ય બનાવશે ? ”

सर्ग नवमो.

[लीमराजानुं वृत्तांतः अकेश्वरी देवीनुं आराधनः
देवीये दीधेल वरदानः दमनक मुनिनुं आगमनः]

अलौकिके अतुराधवाणी दक्षिण दिशानी शोलाइप तेमज विदल देशना अण्ड
कुंडण समान कुंडनपुर नामनुं नगर हुतुं. ते नगरमां
अनेक दुश्मने तेमज वारांगनाद्वारा गवायेल उज्ज्वण यशवाणे अने शत्रु-सेनाने भयं-
कर लीम नामने वैभवशास्त्री राज हुतो. ते छत्रीश प्रकारना शस्त्रोने सागर, स्त्रीतेर
लाण सेनाने स्वामी अने दक्षिण देशने अधिष्ठाता डोवाथी तेनुं वर्णुन करवाने डोण
शक्तिमान थाय ? शंकरने जेम पार्वती छे तेम त्रणु लुवनमां ज्यात कीर्तिवाणा ते
राजने प्रियंगुमंजरी नामनी पत्नी हुती. ते प्रियंगुमंजरी मनोहर, राजप्रिय, स्वमान-
वाणी, दानशील, भंगणकारी, पवित्र, स्नेहाण, विदुषी, लोणी अने भृगना समान नेत्रवाणी
हुती. अतुराध, निर्मणता, सौंदर्य अने शिथलादि गुणो युक्त ते तथाप्रकारना गुण-
समूहवाणा लीमराजानी योग्य पत्नी तरीके शोभती हुती. विचक्षण प्रियंगुमंजरी साथे
वैषयिक सुभ लोगवतां लीम राजने केटलोक समय व्यतीत थछ गये.

कौशल्येक वपते वसंतऋतुमां ते तेष्णीनी साथे निर्मण जणमां रडेल वेतस (नेतर)
जतना वृक्षेना स्वेच्छापूर्वक इरइरता पवनवाणी वनभूमिमां विचरवा लाग्ये. त्यां आगण
विविध हरणोना जेडांजेने जेतो हुतो तेवामां जन्मवाणी कौशल्येक वांदरी तेनी नजर
पडी. पोताना जन्मजेनुं लावन-पालन करवामां अति स्नेहाण वांदरीनी कीडाने कारणे
ते अने राज-राणीनुं अित पोताने संतान नहि डोवाना कारणे व्याकुण जन्थुं. “ इण
नहीं आपनार वृक्षनी जेम आपणुने आ राज्यथी शुं ? ” आ प्रमाणे निःसंतान तेजेना
हृदयमां अत्यंत संताप प्रगट्यो. आह संताननी प्राप्ति भाटे तत्पर आतुरतावाणा,
धंदियेने काजमां राणनारा अने प्रतिदिन व्रत-नियमने धारण करनार ते अनेजे जते ज
लांजा समय सुधी शासनदेवी अकेश्वरीनी आराधना करी. जरी पडेलां पांढडां तेमज
इणने आहारवाणा, धास-तृणनी शय्यावाणा, त्रणे काण पूज करनारा, निरंतर जप
तेमज डोम करवामां रक्त जेवा ते अनेजे पणवाडीया पछी शंभ, अक, गहा तेमज
शाङ्गि-धनुष्यने आर हाथमां धारण करनारी अने गरुडना वाहनवाणी अकेश्वरीदेवीनुं

x अकेश्वरीदेवीनुं वाहन वाधणु छे, अहिं गरुड जणुवेल छे.

(સ્વપ્નમાં) દર્શન કર્યું, એટલે તેઓ બંને યોદ્યા કે—“એવકરૂપ બનેલ દેવ, દાનવ અને માનવથી સ્તુતિ કરાયેલી શત્રુની સેના સમૂહને ભયભીત કરનાર હે ચક્રેશ્વરી દેવી ! તમને નમસ્કાર થાઓ. હે માતા ! હે ત્રણ ભુવનને અંકુરિત કરવામાં મેઘમાળા સમાન ! હે અતિ સૌંદર્યશાળી ! હે સિદ્ધિદાયક હસ્તવાળી ! હે મહાકાળી ! તમને પ્રણામ થાઓ. સમશ્ર પાપના નાશને માટે, દુર્જન પુરુષોના વિનાશને માટે તેમજ દારિદ્ર્યનો પાર પામવાને માટે હે નારાયણી ! તમને વંદન હો !” આ પ્રમાણે ભાવભીની ગદ્ગદ વાણીથી સ્તુતિ કરતાં તે બંનેને વિચરતી જંગમ કદપવેલડી લતા સરખી, જગતની માતા ચક્રેશ્વરી દેવીએ કહ્યું કે—“હે વત્સો ! તમારા બંને પર હું તુષ્ટમાન થઈ છું. આ તમારો નિયમ (પ્રતિજ્ઞા) પૂર્ણ કરો. પ્રાતઃકાળમાં જ મારાથી પ્રેરણા કરાયેલ, શમતા રસના સાગર, યૌવનથી દીપતા, દમનકે નામના ચારણુશ્રમણ મુનિવર અત્રે આવીને પોતાની લલ્લિધદારા તમારા બંનેની ઈચ્છા પરિપૂર્ણ કરશે.” આ પ્રમાણે કહીને જગદંબા ચક્રેશ્વરી દેવી અંતર્ધ્યાન થયા બાદ રાજમહેલમાં રહેલા તેઓ બંનેએ રાત્રિના પ્રાંતભાગે *નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો.

બાદ પ્રાતઃકાળનું કાર્ય કરીને, ભકિતપુરસ્સર દેવપૂજાદિ વિધાન પતાવીને સ્વપ્નના અર્થનો વિચાર કરતા તેઓ જેવામાં આશ્ચર્યમાં મગ્ન થાય છે તેવામાં કમળના કિંજલક-રેસાના ગર્ભ (અંદરનો ભાગ) જેવી સ્વેત કાંતિકારા આઠે દિશાઓમાં સુવર્ણવૃષ્ટિ કરતા, હાથમાં અંથપુસ્તક હોવા છતાં+ નિર્ગંથી-કષાયાદિકથી રહિત, શ્રી-શોભા યુક્ત હોવા છતાં લક્ષ્મીરહિત એવા આકાશમાર્ગથી આવતા કોઈએક મુનિપુંગવને બંનેએ જોયા એટલે વિકસ્વર રોમરાણવાળા ભીમનૃપતિએ પોતાની પત્ની સાથે, રાજમંદિરમાં આવી પહોંચેલા તે મુનિવરનો અંજલી જોડવાપૂર્વક સામા જઈને સત્કાર કર્યો. પછી અતિ હર્ષિત થયેલા નૃપતિએ તે મુનિને સુવર્ણના આસન પર બેસારીને ત્રણુવાર પ્રદક્ષિણા આપીને પ્રિયા સહિત જલ્દી પ્રણામ કર્યા. બાદ મુનીશ્વરની સન્મુખ નીચા આસન પર બેઠેલો અને વિકસિત નેત્ર તેમજ પ્રસન્ન મુખવાળો ભીમ નૃપતિ યોદ્યો કે—“આજે મારા હાથમાં ચિંતામણિ રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ છે. ખરેખર આજે મારે આંગણે કદપવૃક્ષ ભગ્યો છે; કારણ કે આપ પૂજ્યનો મને મેળાપ થયો છે.” આ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું એટલે ઉચ્ચાભિલાષી રાજા પ્રતિ સંતુષ્ટ થયેલા અને સમતા રસથી વિભૂષિત તે દમનકમુનિ

* સારું સ્વપ્ન આવ્યા પછી તરતજ જગી ઊઠવું અને શેષભાગ ધર્મકાર્યમાં વીતાવવો એવું શાસ્ત્રમાં દ્રશ્ય છે.

+ સગ્રન્થં ગ્રન્થનિર્મુક્તં, સશ્રીકં શ્રીવિવર્જિતમ્ ।

દૃષ્ટવન્તૌ તમાયાનામ-ન્તરિક્ષાન્મુનીશ્વરમ્ ॥ ૨૪ ॥

[સ્કંધ ૧, સર્ગ ૨]

અંથી-ગાંઠ. તે દ્રવ્ય ને ભાવથી બે પ્રકારે છે. દ્રવ્યથી નવ પ્રકારનો પરિગ્રહ અને ભાવથી રાગ-દ્વેષાદિ કષાયો. તે અંથીથી જે રહિત હોય તે નિર્ગંથ કહેવાય છે.

બોલ્યા કે—“ જો તારા જેવા ભવ્ય જીવો ઉપભોગ (ઉપયોગ) કરનારા ન હોય તો તપશ્ચર્યાદ્વારા પ્રાપ્ત થતી લબ્ધિઓ પણ ખરેખર નિષ્ફળ નીવડે. સદ્બાગ્યની વાત છે કે— હે રાજન્ ! તારા ભક્તિભાવથી હું અત્યંત આનંદિત થયો છું. જો કે સાધુપુરુષો સંસારી જીવોથી નિઃસંગી હોય છે તોપણ અરિહંત ભગવાનના ઉપાસકો-શ્રાવક જનો પરત્વે તો તે બાંધવતુલ્ય જ છે અર્થાત્ તેઓના પર આવી પડતાં કષ્ટોને નિવારવાને યોતાની તપોલબ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે. *જેમ સમુદ્ર મધ્યે વારંવાર ઉત્પન્ન થતાં કરોડો કલ્લોલો-મોજાંઓ પાછા તેમાં જ ગરકાવ થઈ જાય છે તેમ જે અગાધ જ્ઞાનરૂપી સાગરમાં હરિ-વિષ્ણુ, હર-શંકર અને બ્રહ્મા વિગેરે પણ લયલીન બન્યા છે તે અવજ્ઞ નીચ, નિર્માળ, અનુપમેય, અબાધિત, અવિભાજ્ય, શાશ્વત અને અગમ્ય એવું અસાધારણ જ્ઞાન તારા મુખોને વિસ્તારો-તારું મંગળ કરો.

* યસ્મિન્ યાન્તિ લયં પુનઃ પુનરપિ પ્રત્યુદ્ગતાઃ કોટિશઃ
 કલ્લોલા ઇવ વારિઘૌ હરિહરબ્રહ્માદયસ્તેઽપિ હિ ।
 નિર્વ્યુત્પત્તિ નિરજ્જનં નિરુપમં નિષ્કેવલં નિષ્કલં
 નિત્યં નિર્વિષયં તનોતુ પરમં તદ્ બ્રહ્મ શર્માણિ તે ॥ ૩૨ ॥

[સ્કંધ ૧, સર્ગ ૯]

સર્ગ દશમો.

[દમનક મુનિનો આશીર્વાદ : દમયંતીનો જન્મ: દમયંતીનું વર્ણન]

આ પ્રમાણે યોદ્ધીને રાજના વાંછિતની પૂર્તિ કરવા માટે ફરીથી દમનક મુનિવર યોદ્ધા કે-“ હે રાજેશ્વર ! તારી પટ્ટરાણી પ્રિયંશુમંજરી પણ હંમેશાં તારી રાજ્યઋદ્ધિની લાગીદાર છે. આ ઉપરાંત વિચક્ષણુ તમારી આ પત્ની અમને માનનીય છે. સ્મૃતિઓ પણ ફરમાવે છે કે-‘ રાજની માફક રાજપત્ની પ્રત્યે પણ વર્તવું જોઈએ. ’ હે ભાગ્યવતી ! તારા મસ્તક પર આ મંદાર નામના કદપવૃક્ષની માંજર ધારણુ કર. તેથી તને ત્રણ ભુવનના સત્કારપાત્ર પુત્રી થશે, કે જે કન્યા ખરેખર ત્રણ જગતને પવિત્ર કરનારી બનશે. આ ઉપરાંત, હે પુત્રી ! તને સદ્ગુણના ભાજન ત્રણ પુત્રો પણ થશે. ” આ પ્રમાણે મુનિવચન સાંભળીને પ્રકુદ્દલ મુખવાળી રાણી અને રાજ બંને ફરીથી યોદ્ધા કે-“ હે પૂજ્ય ! અમારા કલ્યાણની ખાતર આપની પાસે ફરીથી માગણી કરીએ છીએ કે-ગર્ભ સંબંધી વૃત્તાંતમાં અમારું કોઈપણ જાતનું અનિષ્ટ ન થાય તે માટે આપ મહેરબાની કરો. આપનો માર્ગ મંગળકારી બને અને આપનું ઇચ્છિત પૂર્ણ કરો અર્થાત્ આપ આપની સાધના સાધો. ” આ પ્રમાણે યોદ્ધા તે બંને દંપતીની રજા લઈને વિચક્ષણુ ને સૂર્ય સદૃશ પ્રભાવાળા દમનક મુનિ આકાશમાર્ગે ચાલ્યા ગયા.

બાહ હુષ્ટપુષ્ટ શરીરવાળી અને વેલડીની માફક સ્નિગ્ધ કાંતિવાળી, ગોડદેશની રાજપુત્રી પ્રિયંશુમંજરીએ ગર્ભ ધારણુ કર્યો. પછી ગંગા નદીના જળથી ભિશ્રિત ક્ષીરસાગરના જળવડે સ્નાન કરવાનો સરળ પ્રિયંશુમંજરીને અંતઃકરણમાં દોહલો ઉત્પન્ન થયો. અનુક્રમે ઉપનિષદો જેમ વિદ્યાને જન્મ આપે (વિદ્યા સમજાવે) તેમ તેણીએ સમસ્ત ગુણોથી પરિપૂર્ણ તેમજ સર્વ પ્રકારનાં કલેશનો નાશ કરનારી પુત્રીને જન્મ આપ્યો. તે સમયે તે પુત્રીના ભાલસ્થળમાં ઉદય પામેલા નૂતન સૂર્ય જેવું, સકલ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતું સ્વાભાવિક તિલક જેવામાં આંચું અને લોકોએ આકાશમાં દિવ્ય વાણી સાંભળી કે-‘ આ કન્યા તેના ભર્તારને ત્રણ ખંડનું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવશે. ’ વળી અદ્ભુત સુગંધી મન્દ તેમજ શીતળ પવનો વાવા લાગ્યા, આશ્ચર્યને ઉપજવતી યુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી, આકાશ-મંડળમાં જોરથી ગંભીર દેવદુંડુલી વાગવા માંડી અને પૃથ્વીતળ સ્વર્ગ સમાન બની ગયું. પહેલા જ સંતાનના જન્મથી પ્રગટેલા આનંદને કારણે હર્ષિત બનેલા સભજન

પુરુષોએ તે જન્મમહોત્સવને કોળાહળથી પરિપૂર્ણ બનાવ્યો અર્થાત્ સંતપુરુષોએ હર્ષ દર્શાવતો અત્યંત કોળાહળ કરી મૂક્યો.

સુકુમાર હંસી જેમ એક કમળ પરથી બીજા કમળ પર જાય તેવી રીતે તે કન્યા ઘડીએ ઘડીએ એકના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં ફરતી હતી. જન્મથી માંડીને જ સ્ત્રી સમુદાયના સમગ્ર ગર્વનું જાણે દમન કરતી હોય તેમ જણાવાથી કુટુંબીવર્ગે તે કન્યાનું દમયંતી એવું યથાર્થ નામ રાખ્યું. વળી તેના જન્મદિવસે દાવાનળથી પીડાયેલો કોઇ એક હાથી નગર મध्ये આવ્યો એટલે તેના પિતાએ તેનું “દવદંતી” એવું અપરનામ રાખ્યું. તેણે વેદ, સિદ્ધાંત, પુરાણો, આગમો, સંહિતાઓ, તર્ક, -ન્યાયશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર તેમજ અલંકારશાસ્ત્રના સમૂહનો અભ્યાસ કર્યો. તેમજ સંગીત, નૃત્ય, લેખન-કળા, ગણિતશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, શય્યાજ્ઞાન, કૂલગુંથન, તરવું, ચિત્રકળા, લેપકર્મ વિગેરે વિગેરે કળાઓ, તેમજ જ્યોતિષવિદ્યા, રસોઇ-પાકશાસ્ત્ર, શકુનશાસ્ત્ર, દૂતકીડા, ગંધશાસ્ત્ર, વધારે કહેવાથી શું ? એવી કોઈપણ કળા ન હતી કે જે તેણી જાણતી ન હોય અર્થાત્ તેણી સ્ત્રીઓની ચોસઠ કળામાં ચતુર હતી. આવી રીતે સમગ્ર કળાસમૂહમાં કુશળ, સમસ્ત જગતમાં અજોડ, વિધવિધ પ્રકારના વિદ્યાસોથી તેમજ નવયૌવનથી તે દમયંતી અત્યારે વાણીથી વર્ણવવાને પણ અશક્ય બની છે-અર્થાત્ વાણીદ્વારા તેનું વર્ણન થઇ શકે તેમ નથી; તેથી હું (હંસ) માનું છું કે-કામદેવના સામ્રાજ્યની રાજધાનીરૂપ, સૌંદર્યથી પવિત્ર એવા તેના દેહને જેવા માટે ભગવાન બ્રહ્મા પોતે પણ અસમર્થ બન્યો હોય તેમ ધ્યાન ધરવાના બહાનાથી પોતાની આઠે xઆંખો બંધ કરી દેવાથી પોતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવા છતાં પણ તેણીના સરખી સુંદર કૃતિવાળી સુંદરી ફરીવાર બનાવવાને હજી પણ શક્તિમાન બન્યો નથી. અર્થાત્ જગતમાં તેની જોડ મળવી મુશ્કેલ છે. હે રાજન્ ! કામદેવના હાથમાં રહેલ ભાલા સરખી, હાવભાવ દર્શાવતી અલૌકિક વેલડી સમાન, યુવાન પુરુષના હૃદયને મહોન્મત્ત કરવામાં મહિરા સરખી, સર્વ સદ્ભાગ્યના મંદિરરૂપ, વિશ્વને માનનીય, ત્રણ ભૂવનને વિષે વિજયધ્વજ સરખું તેણીનું ઉત્કૃષ્ટ રૂપ સર્વોત્તમ છે. હે સ્વામિન્ ! ઉદરપ્રદેશ પર દેખાતી ત્રણ રેખારૂપી કુંડાળામાં ઉછળતાં મોભાંવાળું, નિતમ્બ પ્રદેશ પર પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવતું-નિતમ્બ પ્રદેશને પુષ્ટ બનાવતું, સ્તનરૂપી કળશને વૃદ્ધિ પમાડતું, કપોલપ્રદેશ પર તરવરતું, બંને હાથને અતિકોમળ અંકુશરૂપ બનાવતું, કેશપાશને વિસ્તારતું, બંને નયનોને પ્રકુલિલત-અપળ બનાવતું તેણીનું યૌવન ખીલી રહ્યું છે. વળી તે રાજકન્યાને સમાન ધર્મવાળી, સરખી સદાચારવાળી, સરખા વેષને ધારણ કરનારી, કુલીન, સરખી ઉન્મરની તેમજ ચેષ્ટાવાળી સાતસો રાજપુત્રીઓ સહીયરભાવે ભજે છે. જગતની સમગ્ર સ્ત્રીઓનો જય કરવારૂપ અસાધારણ રાજ્ય પર અભિષેક કરાયેલી તે કન્યા જન્મથી જ

x બ્રહ્માને ચાર મુખ હોવાથી આઠ આંખો હોય છે.

બ્રહ્માવટે લાંછનના-ચિહ્નના મિષથી કરાયેલા તિલકને પોતાના લલાટપ્રદેશમાં ધારણ કરે છે. એટલે કે જેમ કોઈનો રાજસિંહાસન પર અભિષેક કરવામાં આવે ત્યારે તેના કપાળમાં કુંકુંમનું તિલક કરવામાં આવે છે તેવી રીતે આ કન્યા સમથ સ્ત્રીજનનો પરાજય કરીને રાજસિંહાસન પર અભિષેક કરાયેલી ન હોય તેવી રીતે તેના કપાળમાં કુદરતી તિલકને ધારણ કરે છે. x કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ હેતુથી વારંવાર જોવાયેલા તેણી (દમયંતી)ના શરીરને ક્ષણે ક્ષણે નવીન રૂપે જ જોવે છે તેથી *મારા (હંસના) મનમાં બુદ્ધનો આ ક્ષણિકવાદ કોઈક અંશે સત્ય જણાય છે; પરંતુ જે કોઈ તેણીનું અતિકૃશ-પાતળું એવું ઘડીકમાં દેખાતું અને ઘડીકમાં નહિં દેખાતું ઉદર-પેટ જુવે છે તે તો બીજા હેતુથી સ્યાદ્રાદ સિદ્ધાન્તરૂપી લક્ષ્મીથી શોભતી આર્હતી વાણી-અર્હદ્ ભગવંતના વચનને આ જગતમાં સારી રીતે ચિરકાળ જ્યવંત વર્તતી માને છે. જેને જોઈને માણસ પોતાનો જન્મ અને જીવિત સફળ માને છે તે નીતિશાસ્ત્રમાં નિપુણ નૃપકન્યા, હે સુંદર શરીર-વાળા રાજન્! તારા કલ્યાણને વિસ્તારો.

x દૃષ્ટં દૃષ્ટં નવનવમિવ પ્રેક્ષ્યતે યત્તદક્લં,
તસ્માદસ્મન્મનસિ ઘટતે સૂનૃતં શાક્યવાક્યમ્ ।
દશ્યાદશ્યં નનુ તદુદરં યેન તેન પ્રકામં,
સમ્યગ્ જૈની જયતિ સદસદ્વાદવિચાજયશ્રીઃ ॥ ૨૭ ॥

[સ્કંધ ૧, સર્ગ ૧૦]

* આ સ્લોકથી કવિ એમ કહેવા માગે છે કે-બુદ્ધનો “ક્ષણિકવાદ” અમુક નયની અપેક્ષાએ અધભેસતો છે; જ્યારે જૈન સ્યાદ્રાદ સિદ્ધાન્ત અકાલ્ય અને સંપૂર્ણ છે.

મિત્ર હંસ ! આ તે તારો મારા પ્રત્યેનો કેવો આદરભાવ ? મિત્રધર્મને યોગ્ય તારી આ મારા પ્રત્યેની કંઈ જાતની સેવાવૃત્તિ ? ખરેખર કોઈપણ સહભાગ્યને કારણે મારી મદદને માટે જ હંસના બહાનાથી અકારણ બંધુ એવો તું અહીં આવી ચલ્યો છે. મેઘરાજ આપમેળે વરસે છે અને સૂર્ય સ્વયમેવ તપે જ છે. જગતમાં પરોપકારપણું અન્યની પ્રાર્થનાની અપેક્ષા રાખતું જ નથી. હે હંસ ! તારા કાર્યની સિદ્ધિ થાઓ. તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન બને. નિર્મળ હાસ્યવાળી દમયંતીને જોઈને અમને તું વિસરી જઈશ નહિ.” આ પ્રમાણે રાજા બોલી રહ્યો એટલે હંસની રજા લઈને અને પોતાના કિંકરવર્ગને આદેશ આપીને લાખો હંસપક્ષીઓથી પરિવરેલો બાલચંદ્ર કુંડિનપુર પ્રતિ આલ્યો. જતાં એવા તેને નીહાળવામાં જેટલામાં નળરાજની આંખ તેમજ મન મશગૂલ બન્યાં હતાં તેટલામાં તે તે આકાશમંડળમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો અને તેનો પડછાયો પણ ભૂમિ પર દેખાતો બંધ થયો.

અત્યંત રમણીય કરોડો પર્વતો, નગરો, મોટા ગિરિવરો તેમજ નદીઓને લીલા માત્રમાં ઓળંગી જઈને નળરાજના ગુણગાન કરનાર અને હંસકુળના ભૂષણ સમાન પ્રચંડ વેગવાળો બાલચંદ્ર શીઘ્રતાથી કુંડિનપુર પહોંચી ગયો. ત્યાં આવતાં વનપ્રદેશમાં બધી બાબુથી ભીંચો, મરકત મણિના શિખરવાળો, ચિત્તને નચાવવા માટે નાટ્યમંડપ-રંગમંડપ સરખો, બનાવેલ સુવર્ણની કેળોરૂપી વીજળીથી પ્રકાશિત અને જળથી ભરપૂર મેઘઘટા જેવી શોભાવાળો દમયંતીનો ક્રીડાપર્વત તેણે જોયો. કર્પૂરની ધૂળીસમૂહથી બનાવેલ કયારાવાળા, છિદ્રરહિત અને સુગંધી પાણીની નીકોદ્ધારા સીંચાતા વૃક્ષોવટે બિરાજતા દમયંતીના તે વનને જોઈને તેણે તરત જ નંદનવનને યાદ કર્યું અર્થાત્ તે વન નંદનવન સરખું શોભાયુક્ત હતું. સ્થળે સ્થળે વજ્ર, મણિ અને વૈદુર્ય મણિઓ જડેલ હોવાથી તેના કિરણોરૂપી દુર્વા(ધરે)ને લીધે જેને ભૂમિપ્રદેશ જોઈ શકાતો નથી તેવી વનભૂમિમાં દમયંતીની સહિયરોને દરેક દિશામાં જોયા બાદ ત્રીજી દશા-યુવાન દશાને ભોગવતા દેવને માત્ર નામથી જ સહભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યો એટલે કે ત્રિદશ એટલે દેવ, એ નામનું યથાર્થ આચરણ તે દમયંતીની સાહેલીઓ જ કરી રહી હતી અર્થાત્ કે તેની સખીઓ જ યુવાનીની મોજ માણી રહી હતી. શું આ સખીઓ ભુવન-વિશ્વને કેદી બનાવવા માટે સોનાની સાંકળો છે ? અરે ! આ શું લોકોને મોહવસ્તુ બનાવવાને ઝેરી ઝાડની વેલડીઓ છે ? આવી જાતની દમયંતીની ક્રીડા કરવામાં અપણ સખીઓને જોતો જોતો તે હંસ દીર્ઘકાળ પર્યંત વિચાર કરવા લાગ્યો તેવામાં ત્યાં આગળ ક્રીડા માટે હાથમાં લીધેલ કમળને આમ-તેમ ફેરવતી, બાલ્યાવસ્થાને વીતાવતી, જગતના નયનેને રમાડતી દમયંતી અચાનક તેના જોવામાં આવી. રૂપવડે સુવર્ણ સરખી દેખાતી, તારાગણની જેવી સખીઓના સમુદાયથી વીંટળાયેલી સમગ્ર દેવતા, સિદ્ધ પુરુષના સમૂહથી રાખવા લાયક મેરુપર્વતની ચૂલિકા સરખી દમયંતીએ હંસના મનનું આકર્ષણ કર્યું. પછી તેણીની સમક્ષ જવાને માટે ચારે તરફથી ગાઠ આકાશમાર્ગને વીંધતો, મનોહર સ્વેત ચંદરવાને વિસ્તારતો હોય તેમ તે પક્ષીરાજ ભૂમિ પર આવવાને માટે લાંબા સમય સુધી આકાશમાં જમણ કરવા લાગ્યો.

સર્ગ બારમો.

[કુંડનપુરમાં હંસનું આગમન : હંસે કરેલી નળપ્રશંસા]

ત્યારબાદ પક્ષીઓના કુળમાં ભૂષણરૂપ તે હંસ પોતાની બંને પાંખોને સંકોચતો આકાશમાર્ગથી દમયંતીની નજીકમાં પૃથ્વીપીઠ પર આવી પહોંચ્યો, એટલે મધુર અવાજવાળી તેની પાંખના ફફડાટને સાંભળીને “ આ શું ? ” એમ સંભ્રમથી તેણીએ તેની સામે જોયું ત્યારે અચાનક હંસને જોઈને તેને પકડવાની ઇચ્છાવાળી, તેમજ અવાજ વિનાની ધીમી ગતિથી ચાલતી તેણી કાષ્ટની પૂતળી માફક ક્ષણભરને માટે શોભી ઊઠી. તેણીના તેવા મનસૂબાને જાણવા છતાં પણ હંસ ત્યાંથી ન ચાલ્યો ગયો, ત્યાં ન સ્થિર ઊભો રહ્યો તેમજ પકડાયો પણ નહીં. હંસ જેવો સામાન્ય પક્ષી દમયંતીથી પકડાયો નહિ એટલે તેની સહિયરોએ હાથની તાલી આપવાપૂર્વક તેની હાંસી કરી, એટલે દમયંતી બોલી કે—“ હાથતાલી આપીને તમે શા માટે આ હંસને ફર હાંકી કાઢો છો ? જે કોઈ સખી આ વિષયમાં અંતરાયભૂત થશે તે મારા રોષનું પાત્ર બનશે.” આ પ્રમાણે સોગન આપવા છતાં પણ સખીવૃંદથી હાંસી કરાતી દમયંતી તેઓની હાંસીને નહીં ગણકારતી છાયાની માફક તે હંસની પાછળ-પાછળ ગઈ. એ પ્રમાણે તેણીની આગળ-આગળ લાંબા સમય સુધી ચાલતો હંસ તેણીની ગતિના સ્ખલનની હાંસી કરતો હોય તેમ દીધી ઊભ્યો. પગલે-પગલે પોતે દમયંતીથી પકડાઈ જતો હોય એમ દેખાવ કરતો ને દમયંતીની પકડી લેવાની ઇચ્છાને વધારતો હંસ ચંચળ નેત્રવાળી તેને ફર સુધી ખેંચી ગયો અર્થાત તેની સખીઓથી તેને વિખૂટી પાડી દીધી.

બાદ તેને પરસેવાથી રેખાંજલ થઈ ગયેલી, વિલખી બનેલી તેમજ એકલી જોઈને હંસ કોઈપણ જાતને સંકોચ રાખ્યા વગર દમયંતી પ્રતિ બોલ્યો—“ હે ચતુર રાજકન્યા ! મને પકડવાને શા માટે મથ્યા કરે છે ? હે મુગ્ધા ! આ ગાઠ અરણ્યને જોઈને તને શું ભય ઉપજતો નથી ? અયોગ્ય સ્થાને વિચરતી તને આ લતાઓ પ્રેમ લાવીને સખીની માફક પોપટના ધ્વનિકારા તને રોકી રાખતી હોય-અટકાવતી હોય તેમ જણાય છે તે તું જો. હે ભોળી ! પૃથ્વી પર વસનારાઓને પક્ષીઓ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તું તો હવે યુવતી બની છે, માટે તારી આ બાલ્યાવસ્થાને યોગ્ય ચેષ્ટા ત્યજ દે. હે રાજપુત્રી ! “ પુણ્યક્ષોક ” બિરુદધારી નળરાજનો હું કીડાહંસ છું. કોઈપણ સ્થળે અમને રાજ-

હંસને લેશ માત્ર પણ ભય નથી. જેની સાથેના યુદ્ધમાં મનુષ્યો તેમજ રાક્ષસો પણ ટકી શકતા નથી તેનો તુલ્ય માત્ર પણ પરાભવ કરવાને કોણ શક્તિશાળી અને ? તે પૃથ્વીપતિ નળરાજને એટલે તે ચતુર પુરુષનો હું પ્રેમપાત્ર સેવક છું. દરેક દિશાઓમાં બનતી ધીનને જણાવનારો હું પક્ષીરાજ છું. તેના ક્ષીડાધાનમાં સરોવરના કિનારા પર વિધવિધ કાર્યોમાં ઉપયોગી નીવડે તેવા મારા જેવા કરોડો હંસો છે. તેમાંના કેટલાક રતિકીડાના પ્રસંગે પોતાની પાંખોથી પવન નાંખે છે અને કેટલાક કમળના પાંદડાઓની તેઓને માટે સુકુમાર શય્યા તૈયાર કરે છે. ધીબ કેટલાક તેની અર્ધાંગનાઓને વિવિધ પ્રકારના ગતિવિલાસો શીખવાડે છે અને ધીબ કેટલાક રતિકીડા પ્રસંગે તેઓની પાસે રહે છે. તે રાજની સ્ત્રીઓ અમારી સાથે સ્વતંત્રતાપૂર્વક વાર્તાલાપ કરે છે. અમને તિર્યંચોને શરમ શી ? અને તિર્યંચોથી શરમાય પણ કોણ ? પ્રસન્ન થએલ સરસ્વતી દેવીએ તેમના વિમાનરૂપ અને સકળ શાસ્ત્રોમાં વિચક્ષણ અમોને તેની સેવામાં સોંપ્યા છે. અમે હંસો સામાન્ય મનુષ્યને જેતા પણ નથી અને મંદ બુદ્ધિવાળા લોકોની નજરે પણ ચઢતા નથી. હે દમયંતી ! તું સર્વ કુમારિકાઓની મધ્યે મુગટ-શિરોમણિ તુલ્ય છે. હે ચતુરા ! તું ભીમ રાજની પુત્રી સામાન્ય વ્યક્તિ નથી અને એટલા જ ખાતર હું તારા વનમાં આવ્યો છું અને તારી નજરે પડ્યો છું. તારી સાથે વાર્તાલાપ કરવા માટે જ સહીયરોને મેં તારાથી અજાણી કરી છે-વિખૂટી પાડી છે. વિષમ-અનુચિત-અયોગ્ય એવી ગોષ્ઠી કરવી નહિ અને યોગ્ય ગોષ્ઠી કરવાનો સમય કદી ત્યાગવો નહિ. જે પહેલી ક્રિયા કરવામાં આવે તો પ્રાણોત્તું હરણુ કરે છે અને ધીજીનો જે ત્યાગ કરવામાં આવે તો પ્રાણોનો નાશ થાય છે અર્થાત્ યોગ્ય વાર્તાલાપ કરવો હિતાવહ છે. હે મંગળકારિણી ! તું સમગ્ર શાસ્ત્રોમાં પંડિતા છે માટે કંઈ પણ સુભાષિત કહે-બોલ. હે કૃશ ઉદરવાળી ! તું પોતે મને પૂછવું ઘટે તે કંઈ પણ પૂછ. હે કોમળાંગી ! મારી પાછળ લાંબા વખત સુધી દોડતી તને મેં થકવી નાખી છે તેના બદલામાં હું તારું શું કહ્યાણુ કરું ? ” આ પ્રમાણે હંસના વચનોરૂપી અમૃતતું પાન કરીને દમયંતીનું મન હર્ષ, શરમ, ભય તેમજ મોહાદિથી વ્યાપ્ત બન્યું. પછી કમળ જેવા નયનવાળી તેણી વિચારવા લાગી કે-“ આજે મારે સોનાનો સુરજ ઊગ્યો છે.-ખરેખર સફલાગ્યને લીધે મારો આજનો દિવસ ધન્ય છે; કારણ કે મારી હાર્દિક ઈચ્છાને સમજનાર પ્રિય સેવક મને પ્રાપ્ત થયો. પરંતુ હું આ વિચક્ષણ પક્ષીને કંઈ કહેવાને સમર્થ થઈ શકતી નથી. હું મારો મનોરથ આ હંસને કેવી રીતે કહી બતાવું ? વળી અસ્પષ્ટ બોલનાર આ હંસની આવી મનુષ્યવાણી ક્યાંથી હોઈ શકે ? મારા ભાગ્યને કારણે આ કોઈ દેવ કે દાનવ તો નહીં હોય ને ? પક્ષી-ઓમાં પણ કોઈ કોઈ જાતના પક્ષીમાં અક્ષરોત્તું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણુ જણાય છે; કારણ કે પોપટ અને સારિકા-મેના શું દરેક સ્થળે બોલતા નથી જોવાતા ? અર્થાત્ પક્ષીગણમાં પોપટ અને મેના પણ સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરી શકે છે. હે નળરાજ ! તું વિજય પામ કારણ કે

તારા પક્ષીઓ મહામાત્યો કરતાં પણ ચઢીયાતા અને વિશ્વને વિસ્મય ઉપભવનારા છે. આ મહાત્મા હંસ મારા ઉદ્યાનમાં શા માટે આવ્યો હશે ? શું નળરાજ્યે જ આને અહીં મોકલ્યો હશે ? અરે ! મંદભાગ્યવાળી એવી મારું તેવું અદ્ભુત નશીબ ક્યાંથી હોય ? તેના પ્રત્યેના મારા પ્રેમને તે નળરાજ્ય શું જાણે છે ? મને લાગે છે કે તેથી નળરાજ્યને આ દીર્ઘજીવી ક્ષીડાહંસ આજે મારા ઉદ્યાનમાં આવ્યો જણાય છે. આ હંસરૂપી તીર્થંકારા નળના બંને કર્ણુમાં પ્રવેશ પામીને જો હું તેના હૃદયમાં સ્થાન મેળવું તો મારું કયું કાર્ય સિદ્ધ ન થાય ? “લલ્લે એમ થાઓ” એ પ્રમાણે લાંબા સમય સુધી વિચારીને વિશાળ નેત્રવાળી ને નિર્મળ હાસ્યવાળી દમયંતી આદરપૂર્વક બોલી કે—“હે આર્ય શ્રેષ્ઠ ! રાજ-સભાને લાયક ! સૌમ્ય ! સર્વાંગે સુંદર ! કમલિનીના વનના શૃંગાર સદૃશ ! હે રાજહંસ ! તું દીર્ઘ સમય પર્યન્ત જય પામ. મારી પાસે આવેલ તું દૂર સુધી લઈ જવાયો છો તો હે પક્ષીરાજ ! મારા તે અયોગ્ય આચરણને તું માફ કર; કારણ કે જે ક્ષણથી તું મારી નજરે પડ્યો છે ત્યારથી જ સૌથી પ્રથમ મારું મંગળ કરાયું છે અને ફરીથી તારા દ્વારા પણ પ્રિય પ્રાપ્ત કરવાને મારી ઈચ્છા છે, તો હે હંસ ! ત્રણ જગતના પ્રાણી માત્રના મનરૂપી વનને વિકસિત કરવામાં જેનો યશ સર્વત્ર પયોવૃષ્ટિ સમાન વૃત્તાંતના સમૂહથી શોભી રહેલ છે તે ધનુર્ધારી મહારાજ્ય નળ કોણ છે ? તેનો આદિથી અંત સુધીનો વૃત્તાંત મહેરબાની કરીને તું મને કહે.” ત્યારે હંસ બોલ્યો કે—“હે કમલાક્ષી ! જેનો વિશ્વને જીતનાર શુભસમુદાય અંતઃકરણને તથા ચંદ્રને રંજિત કરે છે તેમજ શત્રુ અને વિક્રાનને વશીભૂત બનાવે છે તે નૃપશિરોમણિ નળરાજ્યનું વૃત્તાંત તું સાંભળ. તેનું વર્ણન કરવાને સાક્ષાત્ સરસ્વતી જ સમર્થ બની શકે, હું તો માત્ર તારા કૌતુકની ખાતર જ આ વિષયમાં યત્કિંચિત્ યત્ન કરું છું, તો જો હું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત ન કહી સંભળાવું તો તું મને માફ કરજે.” આવી રીતે ચક્રોર દષ્ટિવાળી દમયંતી પ્રત્યે બોલતા હંસે સંપૂર્ણ નળચરિત્ર સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહી સંભળાવ્યું.

સર્ગ તરમે.

[દમયંતી સમક્ષ હુંસે વર્ણવેલ નળયરિત્ર.]

ગંગા નદીના જળથી શોભતા આ આર્યાવર્ત દેશમાં નિષધ્યા નામની નગરીમાં વીરસેન નામનો રાજા છે. તે રાજાની ચારિત્રશીલ રૂપવતી નામની રાણી કે જે પૂર્વભવમાં ચંદ્રની ભગિની-લક્ષ્મી હતી તેણે ગર્ભ ધારણ કર્યો. બાદ વ્યાધિના પ્રતિકારની માફક નિરંતર દાન દેતી તેણી અતિશય હર્ષને કારણે પાત્ર યા અપાત્ર તેમજ સમયાસમયને પણ જાણતી નથી, અર્થાત્ તેણી નિરંતર સર્વ કાળે દરેકને દાન આપતી હતી. આવા પ્રકારની શ્રેષ્ઠ ભાવનાદ્વારા મહાભાગ્યોદયને સૂચવતી તેણીએ પૂર્વ દિશા જેમ સૂર્યને પ્રગટાવે તેમ યોગ્ય સમયે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. ઉભય મહાયોગની પ્રાપ્તિ થતાં સૂર્ય મેઘ રાશિના પૂર્વ અંશમાં આવ્યો ત્યારે તેમના જન્મસમયે દિનલગ્ન ઉચ્ચ સ્થાને રહેલા પાંચ શ્રેષ્ઠ ગ્રહો યુક્ત હતાં.

દાન દેવાથી જેમ સંપત્તિ, જ્ઞાનથી જેમ સુશીલપણું, વિનયથી જેમ વિચક્ષણતા દીપ્તી નીકળે તેવી રીતે તે રૂપવતી પુત્રથી શોભી રહી હતી. નિઃસ્પૃહી આ પુત્ર, ધર્મ ખાતર અર્પણ કરાયેલ ધન સજ્જન પુરુષો પાસેથી હરી લેશે નહિ એમ સમજીને ચતુર કુટુંબી-વર્ગે તેનું “નલ” એવું નામ પાડ્યું. બાદ જેવી રીતે વૃક્ષો ઉપરના પુષ્પોમાંથી પવન સુગંધ હરી લે તેવી જ રીતે નળે અધ્યાપક વર્ગના મુખદ્વારા સમગ્ર શાસ્ત્રો શીખી લીધાં. કાર્તિકેય જેવા પરાક્રમી નળ છ અંગો, ચાર વેદો, છ દર્શન, છ પ્રકારના રસશાસ્ત્ર, અને છ પ્રકારના ભાષાતત્ત્વને જાણે છે. વધારે કહેવા માત્રથી શું? આ વિશ્વમાં જે કંઈ હેય, જેય ને ઉપાદેય છે તે સર્વ અસાધારણ બુદ્ધિશાળી નળ જાણે છે. હે સુંદર અંગવાળી દમયંતી! હું તેના સૌભાગ્યશાળી ગુણનું શું વર્ણન કરું? તેને જોતાં જગત પર જાણે ગુણનો રાશિ ઉદ્ભવ્યો હોય તેમ જણાય છે.

કોઈ એક દિવસે પોતાના ઘોડેસ્વારો સહિત અશ્વક્રીડાંગણમાં ગયેલા તે અશ્વદ્વારા હરણ કરાઈને અહોરાત્રિ વ્યતીત થયા બાદ કોઈ એક વન મધ્યે આવી ચઢ્યો. ત્યાં આગળ કોઈ એક સરોવરને કાંઠે થાકી ગયેલા ઘોડા પરથી નીચે ઊતરીને સ્નાન કર્યા બાદ તેણે કરુણ સ્વર સાંભળ્યો, એટલે પીડિત પ્રાણીનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર તે “આ શું?” એમ જાણવાને માટે તે અવાજને અનુસારે આગળ જતાં કોઈએક શીશમના

હસે દમયંતી પાસે નળરાજના. સુંદર દેહ અને મહિમાનું કચેલ વર્ણન. પૃષ્ઠ-૪૨

ઝાડ પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ શીશમના થડ સાથે બંધાયેલ, આઠે અંગથી જકડાયેલ, કોઈએક કન્યા યુક્ત રુદન કરતાં શિષ્યને તેમજ મૌનભાવે રહેલા મુનિવરને તેણે જોયા ત્યારે તેના પૂછવાથી રુદન કરતો શિષ્ય બોલ્યો કે—“ હે કુમાર! આ અમારો વૃત્તાંત લાંબો છે, તે તું લક્ષપૂર્વક સાંભળ:—

શ્રેષ્ઠ ગુણુશાળી શ્રીમાન્ આ શ્રીધર નામના ચૌદ પૂર્વધારી મુનિવર તીર્થયાત્રા નિમિત્તે સમેત્તશિખર ગિરિવરના દર્શન કરવા નીકળેલ છે. થાકી ગયેલા આ મુનિશ્રેષ્ઠે આ સરોવરના કિનારા પર વિસામો લીધો અને હું તે પૂજ્યની ક્ષણુમાત્ર વૈયાવચ્ચ કરવા લાગ્યો તેવામાં કોઈએક દુરાચારી અને અધમ વિદ્યાધર આ રાજપુત્રીનું હરણ કરીને આકાશમાર્ગે જવા લાગ્યો. તે જેટલામાં જાય છે તેટલામાં તો આ કન્યાના પ્રેમી કોઈ એક વ્યક્તિએ તે વિદ્યાધરની સામે આવીને આકાશમાં જ તેનો માર્ગ રુધ્ધો એટલે તે બંનેનું ખડ્ગનું તેમજ હાથોહાથ દ્રંદ્રનું યુદ્ધ થયું. તે સમયે અંચળ નયનવાળી આ કુમારિકાએ પોતે પોતાની જાતને વિમાનમાંથી છૂટી કરી અને અપળ તરંગવાળા આ સરોવરને મધ્યે પડતી મૂકી અને સરોવરને જલ્દીથી તરી જઈને વિચક્ષણુ તે રાજકુમારી “ હે પૂજ્ય! મારું રક્ષણુ કરો! મારું રક્ષણુ કરો!” એમ બોલતી મુનિ સમીપે આવી પહોંચી. અને કહેવા લાગી કે—“ હું જલંધર દેશના રાજાની કનકાવલી નામની પુત્રી છું અને આ વિદ્યાધરના ભયથી ત્રાસ પામેલી હું આપના શરણુ આવી છું.”

આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતી અને ભયભીત બનેલી તેને આશ્વાસન આપીને વિદ્રાન મુનિપુંગવે જાંગુલી વિદ્યાના પ્રભાવથી તેને સર્વાંગે સુરક્ષિત બનાવી. તેવામાં પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી શત્રુને જીતીને પ્રહારથી જર્જરિત શરીરવાળો તે અધમ વિદ્યાધર આ મનોહર મુખવાળી કન્યાને ગ્રહણ કરવા માટે અહીં આવ્યો, પણ જેમ પુણ્યવિહીન પ્રાણી ભંડારમાં રહેલી લક્ષ્મીને સ્પર્શી શકે નહિ તેમ વિદ્યાના પ્રભાવથી ભયંકર સર્પોદ્ધારા વ્યાસ બનેલી તેણીને અંગુલીથી પણ સ્પર્શ કરવાને શક્તિમાન થયો નહિ. મુનીશ્વરની આવા પ્રકારની શક્તિ જાણીને ક્રોધને કારણે લાલ લોચનવાળો અને શસ્ત્રોના પ્રહારોથી જર્જરિત બનેલો તે પાપી વિદ્યાધર મુનિને જકડીને—સ્થંભિત કરી દઈને ચાલ્યો ગયો. કર્મ—નિર્જરા કરતાં આ પૂજ્યવર્ય તે બધું કષ્ટ સહન કરે છે. મોક્ષના અભિલાષી સત્ત્વવંત પુરુષો કદાપિ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરતા નથી—કરવા ઇચ્છતા નથી અર્થાત્ પારકાના દુઃખ નિવારણમાં જ પોતાનું વીર્ય ફેરવે છે. પુંડરીક(શત્રુજય)પર્વત પર “માયાનિર્મૂલની” નામની શ્રેષ્ઠ ઔષધી છે, પરન્તુ બત્રીશ લક્ષણુવાળો કોઈ મહાસાહસિક યુવાન રાજપુત્ર તેની શાખાને જલ્દીથી લાવે તો આ ઉપદ્રવ—ઉપસર્ગ દૂર કરી શકાય. સિંહ, વાઘ અને વરુથી વ્યાસ તે દિવ્ય ઔષધીને જલ્દી લાવવા માટે કોઈ પણ સત્ત્વવિહુણો પુરુષ સમર્થ થઈ શકતો નથી. એક પ્રહર પછી જો તે દિવ્ય ઔષધી લાવવામાં આવે તો પણ તેનાથી કોઈ પણ હેતુ સરશે

નહિ અથાત્ પ્રહર પછી તે ઔષધી પણ નકામી નીવડશે; કારણ કે આ કિલ્લનવિદ્યા મધ્યાહ્ન સમયે જરૂર પ્રાણને હરી લેશે, તો અત્યારે અમને કોણ સહાય કરશે? આ પૃથ્વી-પીઠ પર પારકાને ખાતર દુઃખી થનાર કોઈક જ હોય છે. અત્યારે અમારા ત્રણેનું મરણ ચોક્કસ નજીક આવી પહોંચ્યું છે. આ મારા પૂજ્ય ગુરુ નક્કી મૃત્યુને આધીન બનશે અને જો મારા ગુરુનું મૃત્યુ થાય તો મારે પણ અણસણ જ સ્વીકારવું પડશે; કારણ કે પહેલાં મેં પણ ગુરુ સાથે જ મૃત્યુ અંગીકાર કરવાનું કળદ્યું-સ્વીકાર્યું છે. અરે ! અરે ! અક્ષોસાગ્રની વાત છે કે-આ રાજપુત્રીનું રક્ષણ કરવા છતાં પણ ખરેખર રીતે તેનું રક્ષણ થઈ શક્યું નથી, કેમકે જ્યારે ગુરુનું મૃત્યુ થશે ત્યારે વિચક્ષણ તેણી પણ પોતાના પ્રાણને ત્યાગ કરશે.”

આ પ્રમાણે શોકથી પીડા પામતા તે તપસ્વી મુનિવરની વાણી સાંભળીને પારકાના દુઃખે દુઃખી થયેલો અને ઊંઠો નિસાસો નાખતો નળ તેમના પ્રત્યે બોલ્યો કે-“ હે તપસ્વી ! હું રાજપુત્ર છું અને બત્રીશ લક્ષણો મારામાં છે. અત્યંત ક્રોધવાળા યમરાજથી પણ મને ભય નથી, પરંતુ સર્વ પ્રકારે શક્તિશાળી મારો અશ્વ એક પ્રહર માત્રમાં પુંડરીક પર્વત પર જવા-આવવાને સમર્થ થઈ શકે તેમ નથી. આ પૂજ્ય પુરુષ પણ શક્તિ-હીન બનતા બંધ છે અને હવે તેઓ લાંબો સમય પસાર કરે તેવું મને લાગતું નથી. પારકાનું કાર્ય સાધી આપવામાં અશક્તિમાન અને મિથ્યાભિમાની મને ધિક્કાર હો ! ” આવા પ્રકારની નળની વાણી સાંભળીને પ્રમોદ પામેલા શિષ્યે જણાવ્યું કે-“ હે કુમાર ! તારા આગમન માત્રથી જ સઘળાં કાર્યો ખરેખર સિદ્ધ થયાં છે, કારણ કે મારા ગુરુ-દેવની મહેરબાનીથી પ્રાપ્ત થયેલ સામાન્ય તેમ જ વિશેષ બળનું પૃથક્કરણ કરનાર “ અશ્વ-કુળા ” નામનો મંત્ર મારી પાસે છે. હે ઉત્તમ પુરુષ ! પાઠસિદ્ધ મારો આ મંત્ર તું સ્વીકાર કે જેના માહાત્મ્યથી અશ્વો પણ પક્ષીઓની પેઠે ઊડી શકે છે, ત્વરિત ગતિવાળા બની શકે છે, કારણ કે મંત્ર શીખ્યા પછી ગમન કરવાની ઇચ્છાવાળા કોઈ પણ દૂર કે નજીક, ટાઢ કે તડકો, ભૂખ અથવા તરસ તેમજ જમીન યા આકાશ કંઈ પણ બંધુતા નથી તો મંત્રાધિષ્ઠિત અશ્વ પર ચઢીને જતાં એવા તારા માટે પુંડરીક પર્વત બસો યોજન દૂર હોવા છતાં નજર સમક્ષ જ છે, અર્થાત્ તું અશ્વદ્વારા ત્યાં જઠ્ઠી પહોંચી જઈશ. તે પર્વતના સૌથી શ્રેષ્ઠ શિખર પર ત્રણ પાંદડાંવાળી, તિકત-તીવ્ર ગંધવાળી, શ્વેત પુષ્પવાળી, હાંમેશાં ડૂળ આપનારી, હિંસક બનવરોથી વ્યાપ્ત તે ઔષધી છે. ” આ પ્રમાણે કહીને તેણે નળકુમારને તે મંત્ર આપ્યો એટલે તેના દ્વારા મંત્રાધિષ્ઠિત બનેલ અશ્વ અર્ધા પ્રહર-માં તે પર્વત પર પહોંચી ગયો. ત્યાં આગળ સિંહ વિગેરેનો પરાભવ કરીને, તે શ્રેષ્ઠ દિવ્ય ઔષધી લઈને તેટલા જ સમયમાં એટલે કે અર્ધ પ્રહર માત્રમાં જ પાછો તે મુનિ-વર્થ સમક્ષ આવી પહોંચ્યો. બાદ તે ઔષધીના સ્પર્શમાત્રથી જ તે મુનિ બંધનમુક્ત બન્યા એટલે પુનઃ ચૈતન્યને પ્રાપ્ત થયેલા તેમણે નળરાબને નીચે પ્રમાણે ધન્યવાદ આપ્યો:-

“હે રાજકુમાર ! લક્ષ્મીને વશીભૂત કરવામાં ચૂર્ણની મુદ્ધિ સરખી, ધર્મરૂપી પૃથ્વીના પરમાણુને વિકસિત કરવામાં વૃદ્ધિ સમાન, સકળ જગતને પવિત્ર કરવામાં અસાધારણ શક્તિશાળી શ્રી વીતરાગ પરમાત્માના ચરણકમળની ધૂલી તને પવિત્ર કરે. સરસ્વતીના વિલાસ માટે હંસ સરખા, હંસની જેવી ઉજ્જવળ કાન્તિવાળા, અતુલ યુદ્ધિમાન, આત્મજ્ઞાનમાં રમણતાવાળા, શ્રેષ્ઠ આસનવાળા વીતરાગ પરમાત્મા હજારો વર્ષો પર્યંત તારા હર્ષને માટે થાઓ. સ્વવીર્યથી અસંખ્ય પરોપકાર કરવામાં કુશળ હે કુમાર ! આ પૃથ્વી-પીઠ પર તારા સરખો ગૌરવવાળો બીજો કોઈ થશે નહિ એમ હું માનું છું, તે હે વીર્ય-શાલી ! સર્વ પ્રકારે અહિંસક ભાવે અમારું કલ્યાણ કરતો તું મહાતેજસ્વી, વિજયને પ્રાપ્ત કરાવનાર “ સંમોહન ” પ્રમુખ જ્ઞાંભકાસ્ત્રોનો સ્વીકાર કર.”

આ પ્રમાણે બહુ પ્રકારે વાર્તાલાપ કરતાં સમતા રસના સાગર શ્રીધર આચાર્યવર્યે તેને જ્ઞાંભક પ્રમુખ અસ્ત્રો આપ્યા. અને તરત જ જેનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું છે તેવા નળરાજને ધર્મોપદેશ આપીને તેને પ્રમુદિત બનાવ્યો. બાદ આગ્રહપૂર્વક નળકુમારની રજા લઈને તે મુનિવર શિષ્ય સહિત સમ્મૈત્તશિખર તીર્થે ગયા અને તેમની જ આજ્ઞાથી નળે કનકાવલીને હાથી પર બેસારીને તેના પિતાની રાજધાનીમાં પહોંચાડી.

સર્ગ ચૌદમો

[દમયંતી સમક્ષ હંસે !વર્ણવેલ નળચરિત્ર (ચાલુ)
હંસનું નળ પ્રત્યે પુનરાગમન.]

પૃષ્ઠી પોતાને નગરે પહોંચેલ, મંત્રાધિષ્ઠિત અસ્ત્રોની પ્રાપ્તિથી અતિ દેહીધ્યમાન અને પિતૃસેવાપરાયણ તે નળરાજનું એક પખવાડીયું પસાર થઈ ગયું તેટલામાં તો જલંધર દેશના રાજા ચંદ્રબાહુએ મોકલેલ દૂતે આવીને, વીરસેન મહારાજને પ્રથમ કરીને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે—“ હે રાજેશ્વર ! અમારા ચંદ્રબાહુ ભૂપાળે પોતાની અતુર કનકાવલી નામની કન્યા આપના નળ નામના પુત્રને અર્પણ કરી છે. સ્વજીવિતનું રક્ષણ થવાથી જાણે ખરીદાયેલી હોય તેમ જ અગાઉથી જ નળ પ્રત્યે પ્રેમાનુરાગિણી તે કનકાવલી નગરના દરવાજે રહેલી છે તો તેનો આપ સ્વીકાર કરો. ” એટલે દૂતનું તે કથન સ્વીકારીને વીરસેન રાજાએ તે જ દિવસે વર-વધૂનો લગ્નમહોત્સવ હર્ષપૂર્વક કરાવ્યો. બાદ કેટલોક સમય વીત્યા પછી નળને રાજ્ય-ધૂરા વહન કરવામાં સમર્થ જાણીને વીરસેન રાજાએ પોતાના સાલંકાયન નામના મહામંત્રીને જણાવ્યું કે— “ હે મહામાત્ય ! પ્રજ્ઞરક્ષાનું કાર્ય કરતાં મારા દશ લાખ વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયા છે. હવે મારે મારા સ્વાર્થનો ચિંતા કરવી જોઈએ અર્થાત્ મારે મારું આત્મસાધન કરવું જોઈએ. હવે નળ યુવાન, ધનુર્ધારી, મહાપરાક્રમી તેમજ પ્રજા-પાલનમાં પ્રવીણ બન્યો છે, તો રાજ્યનો ભાર વહન કરવા માટે તું તેને જણાવ-સમજાવ. ” આવા પ્રકારનું રાજાનું વચન સાંભળીને “ ભલે એમ થાઓ, જેવી આપની આજ્ઞા. ” એમ કહીને મંત્રીશ્વર સાલંકાયને નળ આગળ જઈને ગંભીર વાણીથી કહ્યું કે—“ જગતના આધારરૂપ હે કુમાર ! પરોપકારપરાયણ, પ્રવીણ, ગંભીર અને યશસ્વી એવા તમારો પિતૃભક્તિ કેમ ન હોય ? અર્થાત્ અવશ્ય હોય જ; કારણ કે પુત્ર હોવા છતાં અને વૃદ્ધ બનવા છતાં સંયમના પિપાસુ આ તમારા પિતા હજી પણ રાજ્યભારને વહન કરી રહ્યા છે, તો ચાલો રાજાજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી પૃથ્વીનું પાલન કરો. તમારા જેવા પુત્રદારા વીરસેન રાજા સ્વ-મનોરથની પૂર્તિ કરે અર્થાત્ પોતાની અભિલાષા ખર લાવે. ” આ પ્રમાણે કહીને કમળ જેવા વિકસિત નયનવાળા તેને જીલો કરીને શરમથી વ્યાકુળ અને નીચે નમાવેલ મસ્તકવાળા નળને વીરસેન નૃપતિ સમક્ષ હાજર કર્યો ત્યારે “ હે પિતાજી ! આપ મારો કેમ ત્યાગ કરો છો ? મારાવડે આપની શી અવગણના થઈ છે ? હું રાજ્યભાર વહન

કરવાને શક્તિમાન નથી. આપ સ્વામી જ તેને માટે પૂરેપૂરા લાઘક છે. ” આવી રીતે વારંવાર ઓલતાં નિઃસ્પૃહી તેમજ પુરુષશ્રેષ્ઠ નળને સિંહાસન પર સ્થાપીને મંત્રીએ છત્ર ધારણ કર્યું અને વીરસેન રાજાએ પોતે જ તેનું રાજ્યતિલક કર્યું. બાદ કળશ ધારણ કરેલ અન્ય જનોએ તીર્થજળદ્વારા તેનો રાજ્યાલિષેક કર્યો. રાજા, સામંત તેમજ મંત્રી પ્રમુખે તેને નમસ્કાર કર્યો અને તે સમયે જ આવી આકાશવાણી સ્પષ્ટ રીતે સંભળાઈ કે-“ હે રાજેશ્વર ! સર્વ કરતાં અનુપમ, શાલ્હિ-ડાંગર કરતાં પણ અધિક ઉલ્લસન તારી કીર્તિ અને પ્રતાપ નિરંતરને માટે ચિર સ્થાયી રહે. ” બાદ અશ્વોના હેષારવ સાથે, હાથીઓના ગર્ભરવની સાથે દિવ્ય ડુંદુભીના નાદથી આખું આકાશમંડળ બહેરું થઈ ગયું. પછી દીન લોકોને દાન આપવામાં આવ્યું, કેદી જનોને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા, હર્ષિત બનેલ લાટ-ચારણો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા તેમજ નટ લોકો નૃત્ય કરવા લાગ્યા. ખંસી, વીણા, મૃદંગ, ઝાલર, ભેરી, ભુંગળ વિગેરેથી પરિપૂર્ણ અવાજ પડઘા પાડતો ચારે તરફ ફેલાઈ ગયો.

પછી ત્રણ અહોરાત્રિ પર્યંત મહાન્ દાન દેવાપૂર્વક અંતઃપુરની સાથે વીરસેન નૃપ વનવાસ માટે ચાલી નીકળ્યા. પછી “ હે ચિરાયુષી ! વંશપરંપરાગત તમારા સેવક તુલ્ય મારા પુત્રને આપ સ્વીકારો-આપની સેવામાં નિયુક્ત કરો. ” એમ નળરાજાને કહીને સાલંકાયન મહામાત્યે પણ પોતાના શ્રુતશીલ નામના પુત્રને નળને સોંપ્યો અને પોતે વૃદ્ધ વીરસેન નૃપની સાથે ચાલી નીકળ્યો. એટલે પગે ચાલતો અને રુદન કરતો નળ સહુની પાછળ-પાછળ લાંબા સમય સુધી ચાલવા લાગ્યો ત્યારે “ હે પુત્ર ! તને આ છેલ્લું ચુંબન લઉં છું અને છેલ્લું આલિંગન આપું છું. તને મારા સોગન છે કે હવે તું આગળ વધીશ નહિ-અહીં જ રોકાઈ રહે. ” આ પ્રમાણે વીરસેને પોતે જ પાછો વાળેલો નળ-રાજ મંદિરે આવીને એક મહિના સુધી નીચે પ્રમાણે વિલાપ કરતો રહ્યો.

“ હે વજ્ર સરખા કઠોર હૃદય ! પિતાએ આપેલ તાંબૂલ અને પિતાની સાથે કરેલ ભોજનને યાદ કરવા છતાં તું કેમ ચીરાઈ જતું નથી ? ” ત્યારે શ્રુતશીલ મંત્રીએ તેને સમજાવ્યાથી શોકને ઓછો કરતો નળ રાજ્યકાર્ય સંભાળવા લાગ્યો. પછી દિગ્વિજય કરીને અને રાજ-સમુદાયને જીતી લઈને કરાકમી તે નળે નિષદ્દેશના ખંડિયા રાજ્યોને જય સ્તંભથી વિભૂષિત કર્યા અર્થાત પોતાની જયપતાકા ફરકાવી. હે દમયંતી ! વિવિધ પ્રકારના ધર્મ-મહોત્સવોદ્વારા અનેક ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ દર્શાવતો, જુદી જુદી જાતના ભેટણાંને હાથમાં ઘડણ કરીને આવતાં રંજિત રાજાઓથી સેવાતો, અનેક રાજાઓની પુત્રો સાથે ક્રીડા કરવામાં વિચક્ષણ શ્રીમાન્ નળરાજા અત્યારે રાજ્ય કરી રહ્યો છે. મહાસાગરનું પાણી ખાકું છે, ચંદ્ર ક્ષય પામે છે, શંકર ભિક્ષા માગે છે, ધંદ્ર પણ સ્થાનબ્રહ્મ બને છે, કામદેવ શરીર વિનાનો છે, કૃષ્ણ શ્યામ છે, શેષનાગ વિષયુક્ત છે, બ્રહ્મા ઘરડો છે, કદપ-

વૃક્ષ કાષ્ટ-જડ છે. આ બધી ઉત્તમ વસ્તુઓ દોષ મુક્ત છે જ્યારે ફક્ત નળરાજ એક જ દોષ રહિત છે. કલ્પિંગ, બંગ, મગધ, શ્રીગૌડ, ચૌડ, કર્ણાટક, દ્રાવિડાદિ દેશોના રાજ પ્રમુખ કરોડો ભૂપાળો, દેવો તેમજ સેંકડો નાગરાજો, વધારે કહેવાથી શું ? આ સિવાયના અન્ય પણ નળની સાથે રૂપમાં હરિક્ષ્મ કરવાને ભૂતકાળમાં કોઈ જન્મ્યા નથી, અત્યારે વિદ્યમાન પણ નથી તેમજ ભવિષ્યકાળમાં કોઈ પણ થશે નહિ. સમસ્ત વિસ્વના વીરપુરુષોને વશ કરવામાં વીર્યશાળી અને રાજ-મહારાજાઓમાં મુગટ-મણિ સમાન નળરાજ કોઈ અપૂર્વ દેવસ્વરૂપ છે. વધારે કહેવાથી શો લાભ ? જેણે તે નળરાજને નીરખેલ છે તેણે પ્રમાદને પરિહરનાર ચંદ્ર, શરીરધારી કામદેવ, ચૈતન્યયુક્ત ચિંતામણિ રત્ન, પુરુષરૂપે સરસ્વતી દેવી તેમજ માનવરૂપધારી ઈંદ્રને પ્રત્યક્ષ કરેલ છે અર્થાત્ ચંદ્ર તો પ્રમાદ પ્રગટાવનાર છે ત્યારે નળ રાજ પ્રમાદને પરિહરનાર ચંદ્રસ્વરૂપ છે, કામદેવ શરીર વિનાનો છે જ્યારે નળ શરીરધારી કામદેવ જેવો જણાય છે, ચિંતામણિ રત્ન તો જડ છે જ્યારે નળ તો ચૈતન્યયુક્ત ચિંતામણિ રત્ન છે, સરસ્વતી દેવી સ્ત્રી-સ્વરૂપ છે જ્યારે નળ તો પુરુષ રૂપધારી સરસ્વતી જેવો છે અને ઈંદ્ર તો દેવસ્વરૂપ છે જ્યારે આ તો માનવરૂપે ઈંદ્રતુલ્ય છે. તારાઓની સંખ્યા ગણવાને કોણ શક્તિમાન થાય ? નવીન મેઘની જળધારાઓની ગણના કરવાને કોણ સમર્થ અને ? હે મનોહર બ્રહ્મટીવાળી બાળા ! મહાસાગરની રેતીના કણીઆઓની ગણત્રી કરવી તે કયાં અને નળરાજના ગુણોનો પાર પામવો તે પણ કયાં ? અર્થાત્ કદાચ ઉપરની વસ્તુઓની ગણના થઈ શકે છતાં પણ નળના ગુણો વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તારા મનોરંજન માટે મેં આ તો તેના ચરિત્રમાંથી એક અંશ માત્ર જ તને કહેલ છે. હે શંખ જેવા સ્વેત કંઠવાળી ! હું હવે જવાની ઇચ્છા ધરાવું છું. હું તારું શું કહ્યાણુ કરું તે ફરીથી મને કહે.”

આ પ્રમાણે બોલીને હંસ વિરામ પાર્શ્વે એટલે આશ્ચર્યમુગ્ધ અનેલી દમયંતી બોલી કે—“ હે પક્ષીરાજ ! આવા પુણ્યશાળી પુરુષનું ચરિત્ર સાંભળતાં કોને તૃપ્તિ-સંતોષ થાય ? જો ફરી વાર પણ મારું ઇષ્ટ કરવાની તારી કંઈપણ કામના હોય તો તે નળરાજને આજેખીને મને બતાવ.” આ પ્રમાણે દમયંતીનું કથન સાંભળીને હંસે પોતાના નખવડે આજેખેલા નળ રાજના અત્યંત મનોહર રૂપને જોઈને કામદેવથી પીડિત, થાકને કારણે પ્રસ્વેદજિંદુઓથી ભીંજાયેલી, શરીરે ધૂજતી અને શ્રેષ્ઠ જંઘાવાળી દમયંતીએ પોતે જ એકદમ તે આજેખેલા નળના ગળામાં પોતાને મોતીનો હાર પહેરાવ્યો, એટલે “ તું જ્ય પામ, જ્ય પામ ! તારું કહ્યાણુ થાઓ. તું દીર્ઘાયુષી થા, દીર્ઘાયુષી થા.” એમ બોલતાં હંસે “ આ શું ? ” એમ તેણીને પૂછ્યું ત્યારે આંખોની પાંપણુ હાંશ્રુથી ભીંજવાને કારણે ગદ્ગદિત કંઠવાળી, કામદેવને આધીન મનવાળી દમયંતી પણ શરમ ત્યજી દઈને બોલી કે—“ હે હંસ ! આ વિષયમાં તું આશ્ચર્ય પામ નહિં. આ હાર ગ્રહણુ કર અને જેનો હાર છે તેને તું સમર્પણુ કરજે-તેને આપજે. કરાયેલ કાર્ય કરવામાં તને

શે થાક લાગવાનો છે ? હે દેવતાઈ દર્શનવાળા ! તું તારા કાર્યમાં સફળ થયે. આ મારી ચેષ્ટા છે એમ તું માનીશ નહિ. તું મૃષાવાદી-બૂઠો નહીં પડે એની તું ખાતરી રાખજે; કારણ કે મારી વાણી અને મન બંનેની એક જ સ્થિતિ છે. કફપાંતકાળે પણ મારું વાક્ય મિથ્યા થનાર નથી. દીર્ઘ સમય પર્યંત તારી પ્રાર્થના શું કરવી ? કારણ કે તું અતિ ચતુર છો. તેને વધારે શું શોખવાડવું ? કારણ કે સમય જોગખીને કહેવામાં તું પંડિત-શિરોમણી છો. અને મારો મનોરથ તારા દ્વારા જ સિદ્ધ થાઓ. ભવાંતરમાં પણ હું આ કાર્ય કરવાને શક્તિમાન થઈશ એમ તું ચોક્કસ માનજે. હું પૂર્વથી જ નળ રાજાને બાણું છું અને તેને માટે જ જીવન ધારણ કરી રહી છું તેમજ મારું સર્વસ્વ પણ તેને માટે જ છે, તેના સંગ્રહમાં વિશેષ પરિચય મેળવવા માટે જ મેં આટલો વાર્તાલાપ તારી સાથે કર્યો છે. હે હંસ ! તને નમસ્કાર થાઓ, તું મારા મનોરથની પૂર્તિ કર." આ પ્રમાણે હર્ષિત બનેલી અને પ્રેરણા પામેલી દમયંતી પ્રત્યે હંસ બોલ્યો કે—

“ હે કૃશોદરી ! જો આ તારો નિર્ણય જ હોય તો તું સાંભળ. હે મધુરભાષિણી ! નળ રાજાએ જ મને તારી તરફ મોકલ્યો છે. હે અપળ નેત્રવાળી ! તારા મૃત્યુ પામવાથી તેને વિસ્મરણજન્ય ભય એટલો મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે તેમજ તારા જીવવાથી તેને વિરહ-પીડા દુભવે છે માટે તારો પ્રિય નળરાજા અત્યારે તો તારી ખાતર જ મરણ-જીવન વચ્ચે ઝોલાં ખાઈ રહ્યો છે. બુદ્ધા-બુદ્ધા ભાટ-આરણ્યો અને વટેમાર્ગીઓના મુખથી સાંભળાયેલ—વર્ણવાયેલ તારો જ વારંવાર વિચાર કરતા નળરાજાએ બીજી રાજરમણીઓના સમુદાયના સંગ્રહારા પ્રગટતાં સેંકડો સુખોને તિલાંજલિ આપી છે અર્થાત્ બીજી રાણીઓ સાથેના ભોગ-વિલાસોથી તેને સુખ ઉપજતું નથી. તારા વિયોગમાં પૃથ્વીરૂપી ચક્ર તેમજ પોતાનું હસ્તકંકણ તેને પ્રિય થતું નથી, રાજમહેલ તેમજ ઉપવન પણ તેને આનંદદાયક થતાં નથી, દર્દભર્યા કરુણ સ્વરે તે બોલે છે તેમજ વૈભવ-વિલાસમાં અને પોતાના જન્મ પ્રત્યે પણ તે નિઃસ્પૃહી *જન્યો છે અર્થાત્ તારા વિયોગમાં તેને જીવવાની પણ ઝંખના નથી. હે સુંદર જંઘાવાળી ! તારા વિરહને કારણે તેનું મન કર્તાવ્યવિમૂઢ બન્યું છે, શરીરમાં દુર્બળતા પ્રાપ્ત થઈ છે, ચિત્ત અલિપ્ત થયું છે અને બોલતાં બોલતાં સ્ખલના થાય છે. આ બધું તારા વિરહથી થાય છે તો હે બુદ્ધિશાળી દમયંતી ! હસ્તિના હંતુશૂળ જેવા શ્વેત કાંતિવાળા, તેજસ્વી, શ્રેષ્ઠ, આનંદી, નિષ્કપટી, ઉદાર સ્વભાવવાળા તારા વૃત્તાંત

* કુવલયં વલયં ચ વિલુમ્પતિ, સ્વભવનં ચ વનં ચ વિમુચ્ચતિ ।

અકરુણં કરુણં પ્રતિભાવતે, સ વિભવેડપિ ભવેડપિ ગતસ્પૃહઃ ॥

[સ્કંધ ૧, સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૪૬]

શ્રવણથી પ્રમોદ પામેલા તારા પ્રેમી નળને હૃદયમાં હર્ષ પ્રગટાવ. અસાધારણ કામથી પ્રેરાયેલી, ચપળ પવનને અંગે અનેક ભમરાઓની કીડાથી ભયભ્રાંત બનવાપૂર્વક આમ-તેમ દોડતી, કમળ સરખા મુખવાળા ને કામદેવ સરખા નળરાબની સાથે જોડાયેલી હે દમયંતી! તું તેની સાથે નિશ્ચયપૂર્વક સંપૂર્ણ કીડા કર. અત્યારે તારા સંગમરૂપી આશાને તે નળરાબ ફલિભૂત કરે. તમારા બંનેનો આ લગ્નસંબંધ હું શીઘ્રતાથી સાધવા માગું છું.”

આ પ્રમાણે બોલીને, રડતી દમયંતીને આશ્વાસન આપીને, તે વનપ્રદેશનો ત્યાગ કરીને હંસ આકાશમાર્ગે બિડી ગયો, એટલે “હે વિચક્ષણ! હે શરદ્ ઋતુના વાદળા જેવી શ્વેત કાંતિવાળા! શારદાદેવીના વાહનરૂપ હે પ્રાણુપ્રિય હંસ! તું આટલામાં ક્યાં બિલો છો? અરે હંસ! અરે હંસ! મુક્તાત્મા-સિદ્ધાત્મા જેમ ભવશ્રેણીને ત્યજી દે તેમ તેં મને અચાનક અત્યંત દૂર કેમ ત્યજી દીધી?”

એવામાં દમયંતીના પગલે પગલે ચાલતી, અતિ દુભાયેલી મનવાળી સહચરીઓએ આવીને આવા પ્રકારના જુદી જુદી બતના વિચાર-વમળમાં અટવાયેલી, વનને છેડે એકલી રહેલી અને મોહમુગ્ધ બનેલી એવી તે દમયંતીને ચારે તરફથી ઘેરી લીધી, અને બોલી કે- “હે સખી! તું કેમ ધૂજે છે? તને કોઈપણ વ્યક્તિથી ભય કેમ હોઈ શકે? તું અહીં ક્યાંથી આવી ચઢી? શું તારું ભાન ભૂલી ગઈ છે? હે ભોળી! રડવાનું ત્યજી દે. ઘરે ચાલ.” “આપણે ચાલીએ” એમ સખીઓને કહીને તેઓને જલ્દીથી રાજમંદિરે લઈ ગઈ.

આ બાબુ સમગ્ર દિક્ષાળેને બાણે આમંત્રણ આપતો હોય, મધ્યાહ્ન સૂર્યથી તમ બનેલી દિશાઓને બાણે જલ્દીથી પંખો નાખતો હોય તેમ પાંખોને ફફડાવતો તેમજ ભેટણાંરૂપે દમયંતીએ આપેલા હારને રજૂ કરતો હંસ લુપ્થ ચિત્તવાળા નળરાબની પાસે આવીને બોલ્યો કે-“હે સ્વામિન્! દમયંતી આપને ઘણા વખતથી સારી રીતે બાણે છે. તેણીએ બંને જ તમને પ્રિયતમ તરીકે સ્વીકાર્યા છે અને તે વસ્તુની સાબિતી ખાતર તમારા માટે આ નિર્મળ મોતીની માળા મોકલી છે.” ત્યારે “તારું કાર્ય સિદ્ધ થયું.” એમ સેંકડો વખત પૂછતો, હંસના જવાબને વારંવાર બોલતો-વિચારતો અને તે સંબંધી વિચારણા કરતો નળ કોઈપણ રીતે સંતોષ પામી શક્યો નહિ.

सर्ग पंद्रहो.

[नण-दमयंती जनने प्रगटेस विरह-व्यथा]

त्यारभाह ते नगराब्ज्जे निर्मण, हुंसे आण्णुल दमयंतीनेो हार तेमज्ज कार्थने आटोपीने विरहइपी सागरनेो किनारो हण्णु हूर छे ज्जेम मानतो ते अति उत्कंठित मनवाणो जन्यो, अने हुंसद्वारा लवायेला तेव-द्विस काष्ठ सरणा वचनो-सद्वेशाज्जोथी नगराब्ज्जे विरहइपी दावानण अत्यंत प्रदीप्त जन्यो ज्जेटले दमयंतीने पोताना प्रत्ये त्रेमपरायण्णु ज्जणीने तेना संगमने माटे उत्कंठित मनवाणा नणने आश्वासन आपतो हुंस केटवोके समय त्यां न रहो. पछी केधंज्जेक दिवसे रात्रिना प्रांतलागमां नणनी रज्ज दीधा सिवाय हुंस पोताना समुदाय साथे तीर्थयात्रा अर्थे नीकणी पज्ज्यो, अने पोताना आ कार्थने शुभ राभवाने माटे तेमज्ज देवाने आश्चर्यमां गरकाव ज्जनाववा माटे पोतानी ज्जतने छुपावतो हुंस पृथ्वीपीठ पर ज्ज्यां त्यां (पोताना छष्ट स्थणे) लांजो समय विचर्यो.

आ आण्णु दमयंती तथा हुंसना विरहने कारणे अति मानसिक चिंतावाणो नण प्रथम करतां पण्णु विशेष विड्वण जन्यो. हुंस पक्षीना याह्या ज्जवाथी युवान नगराब्ज्ज ढाणेला दोहना जिणा सरणो स्तब्ध ज्जनी गयो होय तेम पोताना मित्रो साथे रडेवा *लाग्यो. आवी रीते पोते ज्जेकलेो न विरहइपी सागरमां डूणतो तेमज्ज भधुरलापी नण मनमां ने मनमां न हुंसनुं स्मरण्णु करतो प्रलाप करवा लाग्यो. “ सय्योगमां शत्रु अने वियोगमां मित्र दुःख उपज्जवे छे. ते ज्जने दुःखदायक थछ पडे छे तो पछी शत्रु अने मित्रमां तद्भावत शो ? ” आ रीते विविध प्रकारना विचार करतो अने नगरमां प्रवेश करवाने नही छच्छतो नण वनमां न दिवसेो व्यतीत करवा लाग्यो.

आ आण्णु कामपीडाथी व्याकुण ज्जनेली दमयंती धरे लछ नवा छतां पण्णु कंठपण्णु ज्जणी शकवाने-समज्ज शकवाने समर्थ ज्जनी नहि अर्थात् विमूढ ज्जेवी ज्जनी गछ. आकाश

* वयस्यथ गते तस्मिन् वयस्यभिनवे नृपः ।
वयस्यसहितस्तथावयस्ययमिवाहितः ॥

[स्कं० १, सर्ग १५, श्लो० ८]

તરફ, દિશામાં અને વિદિશામાં રાત્રિદિવસ ફક્ત નળરાબને જ નીરખતી તેણીએ સકલ વિશ્વને નળમય જ માની લીધું. શૃંગાર વિનાની, આહાર રહિત, ભોજન વગરની, વિનોદ વિનાની, ઉદમ રહિત-જડ જેવી તેમજ વિરહ-વ્યથાથી વ્યાકુળ બનેલ તેણીએ જગતને ઉજ્જડ જંગલ જેવું માન્યું. વળી શુદ્ધ આચારનું સેવન કરવા લાગી, સુખશય્યાનો ત્યાગ કર્યો, સ્નાન કરવું પણ ત્યજી દીધું અને સત્પુરુષો સાથે વાર્તાલાપ કરવો પણ અંધ કર્યો. દમયંતીને રડતી જોઈને તેના દુઃખે દુઃખી થયેલી અને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળી તેની સહાયરો તેણીને અધિક રીતે જ આવીસન આપવા લાગી. પછી જ્યારે કમલીની સરખી દમયંતી મૂર્છારૂપ મહાસાગરમાં ડૂબી ગઈ અર્થાત્ મૂર્છા પામી ત્યારે ટીટોડીના સમૂહની જેમ તેની સખીઓનું ટોળું આકંઠ કરવા લાગ્યું અને “ અરે સખીઓ ! પાણી છાંટો, પાણી છાંટો; પવન નાખો, પવન નાખો; આસન પર બેસાડો; છત્ર ધારણ કરો, છત્ર ધારણ કરો. ” આવા પ્રકારે ભયભીત થઈને વ્યાકુળ બનેલી સખીવૃંદના સુખમાંથી મોટો કોળાહળ અચાનક પ્રગટી નીકળ્યો ત્યારે સખીઓનો આવા પ્રકારનો શોકયુક્ત ધ્વનિ સાંભળીને કંઈક વ્યથ બનેલ ભીમ રાજ પોતાની પુત્રી દમયંતીના રાજમહેલે જલ્દી આવી પહોંચ્યો, એટલે પોતાના ચરણમાં નમસ્કાર કરતી, કામ-પીડાના ચિહ્ને નહીં જણાવા દેતી દમયંતીને ભીમ નૃપતિએ વિરહાતુર બનેલી સમજી લીધી. શું ચતુર પુરુષો પારકાના અભિ-પ્રાયને જાણી લેવાને સમર્થ બનતા નથી ? પછી દમયંતીનું મસ્તક ઊંચું કરીને તેણે તેને આશીર્વાદ આપ્યો કે-“ હે પુત્રી ! કેટલાક દિવસો બાદ સ્વયંવરને વિષે તું ગુણવાન પતિને પ્રાપ્ત કરજે. ” પછી તેની સહાયરોને ઉદ્દેશીને જણાવ્યું કે-“ હે દાસીવર્ગ ! તમારી સખી દમયંતીની નજીકમાં થનારા સ્વયંવર મહોત્સવ માટે રુચિ જલ્દી પ્રગટાવો અર્થાત્ તેને સ્વયંવર મહોત્સવ માટે તૈયાર કરો. ” એટલે દમયંતીના મનોરથને જાણનાર ભીમ રાજની આ વ્યાજ્ઞેકિત-ગૂઠ જ્વાણી સાંભળીને વિચક્ષણ સખીવર્ગનું ચિત્ત અત્યંત આનંદરૂપી મહાસાગરમાં લયલીન બન્યું.

પંડિતપ્રવર શ્રી માણિક્યદેવસૂરિએ નૂતન મંગળસ્વરૂપ અને શ્રેષ્ઠ પંક્તિનું આ નળચરિત્ર રચ્યું છે તેનો સંતપુરુષના કર્ણની શોભા સરખા કમળરૂપ નળાયન(નળચરિત્ર)નો સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રથમ સ્કંધ પૂરો થયો.

इति श्रीमाणिक्यदेवसूरिकृते नलायने प्रथम उत्पत्ति-
स्कन्धः समाप्तः ॥

* બોલવું કંઈક ને સમજાવવું કંઈક.

હૃત્ય સ્કંધ બીજો.

સર્ગ પહેલો.

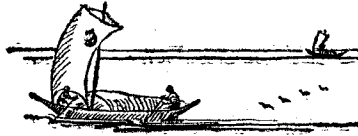
[દમયંતીના સ્વયંવર મહોત્સવ: નળરાજનું પ્રયાણ.]

ત્યારબાદ કુંડનપુરાધીશ ભીમ રાજાએ અન્ય નૃપતિઓને આમંત્રણ આપવા માટે ચારે દિશામાં પોતાના દૂતો મોકલ્યા એટલે પોતાના સ્વામીના આદેશથી તે દૂતો ગોડ, ચૌડ(ચૌલ), કર્ણાટક, લાટ, દ્રવીડ, ચેદી, અંગ, અંગ ને તિલંગ વિગેરે દેશોમાં ગયા. તે દૂતો પૈકી ઉત્તર દિશામાં મોકલાયેલ વૃદ્ધ દેવદત્ત નામના દૂતને વૈદર્ભીએ પોતાની સખીદ્રારા કહેવરાવ્યું કે—“હે પૂજ્ય ! ઉત્તર દિશાના બધા રાજાઓને આમંત્રણ કરવામાં તમારે એવું કાર્ય કરવું જોઈએ કે જેથી નળ રાજા અહીં જલ્દી આવવાને અતિ ઉત્કંઠિત મનવાળો બને.” એટલે સંપૂર્ણ વસ્તુસ્થિતિને જાણી લેનાર તેણે પણ તેવો જ જવાબ આપ્યો.

બાદ સ્વજનને આલિંગનાદિ આપીને તે ઉત્તર દિશામાં ચાલી નીકળ્યો. સૌમ્ય-શાન્ત, વાકૃપટુ, ત્વરિત વેગવાળો, સમયજ્ઞ દેવદત્ત નામનો દૂત બધા રાજાઓને આમંત્રણ આપતો આપતો આર્યાવર્તમાં આવી પહોંચ્યો. તેવામાં વનપ્રદેશમાં નદીના કિનારા પર અશ્વ ઉપર બેઠેલ, ધનુષ્યકળાના અભ્યાસમાં રક્ત, શ્રુત તેમજ શીલથી યુક્ત નળરાજા તેના જોવામાં આવ્યો ત્યારે રાજાધિરાજ, પરાક્રમી અને કમળ જેવા નયનવાળા નળરાજાને જોઈને દેવદત્તે પોતાના બંને નેત્રોની સફળતા માની. પછી રત્નોત્તું ભેટણું ધરીને, પ્રણામ કરીને, લલાટ પ્રદેશ પર બે હાથ જોડીને આ પ્રમાણે વિનય કરવા લાગ્યો કે—“હે સ્વામિન્ ! વિદર્ભ દેશનો સ્વામી શ્રીમાન્ ભીમ નરેશ્વર આપને સ્વયંવર મહોત્સવને માટે આમંત્રણ આપે છે. તાલ અને હિંતાલના વૃક્ષોથી શોભતા તેમજ મયૂર સમૂહના સંચરણથી-વિચરવાથી સુંદર દેખાતા તેમજ ઈચ્છાને પરિપૂર્ણ કરનાર કુંડિનપુરનગરના સીમાડાને આપ અલંકૃત કરો. વધારે કહેવા માત્રથી શું ? હે પૃથ્વીચંદ્ર ! ભીમરાજાનો ભૂમિપ્રદેશ આપના સૈન્યસમુદાયનો જલ્દીથી આદર-સત્કાર કરશે. અર્થાત્ ત્વરિત ગતિએ આપ ત્યાં પધારો. હે વિચક્ષણ મહારાજ ! હે દાક્ષિણ્યના ભંડાર ! ચતુરંગી સેનાથી પરિવરીને આપ દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રયાણ કરો.” આ પ્રમાણેની ગૂઠાર્થવાળી વાણી સાંભળીને ચતુર નળરાજાએ પોતાને અનુલક્ષીને દમયંતીએ મોકલાવેલ જુદો સંદેશ જાણી લીધો. બાદ નળરાજાની સંજ્ઞા-ઈશારાથી શ્રતશીલ મંત્રી બોલ્યો કે—“હે દૂત ! કુદરતી રીતે જ જન્મથી ભાલમાં

તિલકવાળી વિદર્ભ દેશની પુત્રી દમયંતી અમારા સાંભળવામાં આવી છે. તે રમણીય દમયંતીને સ્વયંવર મહોત્સવમાં પ્રાપ્ત કરનાર અમારા સ્વામી તેમજ સૈનિકોનો હર્ષ લાંબા સમય સુધી વૃદ્ધિ પામે. અમારા પ્રયાણમાં કંઈપણ વિલંબ નથી. અમે ત્યાં પહોંચ્યા જ જાણીએ. અમે વૈશાખ શુદ્ધિ પુનમ પહેલાં ત્યાં આવી પહોંચશું.” આ પ્રમાણે શ્રુતશીલ મંત્રી બોલી રહ્યા બાદ નળરાજ્યે તે દેવદત્ત દૂતને હબર ઘેરા યુક્ત એક કરોડ સુવર્ણ ઇનામ તરીકે આપ્યું. પછી નળરાજ્યવડે બહુમાનપૂર્વક વિસર્જન કરાયેલ દેવદત્તે કુંડિનપુરે પાછા આવીને તે બધો વૃત્તાંત ભીમરાજને જણાવ્યો અને મત્સ્યની માફક પ્રિયતમના સમાચારરૂપી અમૃતને ઇચ્છતી દમયંતીને તેની સખીદ્વારા કહેવરાવ્યું કે— “ઉત્તર દિશાના સઘળા રાજ્યોને અને નળને કુંડિનપુર આવવાની ઉત્કંઠાવાળા કરતા મને કોઈએક સુવર્ણની સાંકળ પ્રાપ્ત થઈ છે.” એટલે આવા પ્રકારના વચન-ચાતુર્યને સમજનારી દમયંતીએ નળરાજનો મેળાપ થશે એમ માનીને તે દેવદત્તને પાંચ અંગોને શોભાવનાર સુવર્ણના અલંકારો અર્પણ કર્યાં.

આ બાબુ નિશ્ચયથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી પ્રિયતમાના દર્શન માટે આતુર મનવાળા નળરાજ્યે ચતુરંગી સેના સાથે પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે શેષનાગ પીડા પામવા લાગ્યા અર્થાત્ નળરાજના સૈન્યભારને સહવાને અશક્ત બન્યા, કાચબો વિલખો બની ગયો, પૃથ્વીતલ પાતાલમાં પ્રવેશવા લાગ્યું, મહાસાગરો બળભંગી ઊઠ્યા, પર્વતો પડવા લાગ્યા, દિગ્ગજો આકેંદ કરવા લાગ્યા, આકાશમંડળ અદૃશ્ય થઈ ગયું, દિશાઓ શૂન્ય બની ગઈ, સૂર્ય ધૂળવડે ઢંકાઈ ગયો અને ચાલતા એવા તેના સૈન્યદ્વારા ત્રણ જગત પણ વ્યાકુળ બની ગયા. વળી તે સમયે રસ્તામાં આવેલા પર્વતસમૂહો ભાંગીને ભુસ્કો થઈ ગયા, બધી નદીઓ કાદવવાળી બની ગઈ-સુકાઈ ગઈ, ઉખરભૂમિ-ઉજ્જડ ભૂમિ તળાવ જેવી બની ગઈ અને ગાદ જંગલો જલદીથી ઝળહળી ઊઠ્યા.

સર્ગ બીજો

[ઈંદ્ર અને નારદ વચ્ચે વાર્તાલાપ]

કુંડિનપુર જવાની ઇચ્છાવાળો નળરાજા જેટલામાં નર્મદા નદીના કિનારા પર પડાવ નાખીને રહ્યો તેટલામાં તે સમયે નારદ મુનિ ઈંદ્રને

મળવાને માટે હિમાચળ પર્વત પર ગયા, એટલે દૂરથી આવતા એવા નારદ મુનિને ઈંદ્રે જોઈ લીધા; કારણ કે રાજા સર્વ સ્થળે જોનાર હોય છે અને તેમાંય ઈંદ્ર તો હજાર નેત્રવાળો હોઈને વિશેષ પ્રકારે જોઈ શકે. શાન્ત રસ, શૃંગાર રસ, હાસ્ય રસ, અહભુત રસ અને રોદ્ર રસની પ્રતિકૃતિ સરખા નારદ મુનિએ દેવોના હૃદયમાં એક સાથે અનેક રસો પ્રગટાવ્યા. પછી નજીકના આસન પર બેઠેલા નારદમુનિની પૂજા-અર્ચા કરીને, બીજાઓનો કોળાહળ-ધ્વનિ નીવારીને ઈંદ્રમહારાજે વિનયપૂર્વક તેમને કહ્યું કે—“ હે તપસ્વી મુનીશ્વર ! આપના દર્શનથી હું આજે અત્યંત ખુશી થયો છું, કારણ કે આપની હાજરીમાં આ મારું હૃદય જાણે નાચતું હોય તેમ જણાય છે. જેને જોઈને પ્રાણીઓના મનની શાન્તિ થાય તે જ દેવો છે, તે જ તીર્થો છે, તે જ ગુરુ છે અને તે જ આગમ અર્થાત્ સિદ્ધાન્ત છે. હે પૂજ્ય ! અત્યારે આપ કયાંથી મારી પાસે આવી ચઢ્યા તે કહો. હે નારદમુનિ ! પવનની પેઠે આપ સર્વત્ર યથેચ્છવિહારી છો અર્થાત્ આપ ગમે ત્યાં ઇચ્છાપૂર્વક વિચરી શકો છો. હે સ્વામિન્ ! હંમેશાં ઇચ્છાપૂર્વક વિચરતા આપ જગતના સમસ્ત વૃત્તાંતને જાણો છો તો આ મૃત્યુલોક સંબંધેનો મારો એક સંશય આપ દૂર કરો. હે નારદજી ! વિશ્વના દરેક યુદ્ધોમાં આપ સાક્ષી રહ્યા છો તેથી આપને પૂછું છું કે-પૃથ્વી પર કોઈ નવું યુદ્ધ થવાનું કારણ જણાય છે ખરું ? રાજાઓના વંશમાં જન્મેલા રાજકુમારો શું આ પૃથ્વીપીઠ પર નથી ? શું આ પૃથ્વી વીરપુરુષ રહિત અગર તો વંધ્યા બની ગઈ છે ? કારણ કે રંગ-રાગમાં-ભોગવિલાસોમાં મસ્ત બનેલાની માફક રાજાઓ અત્યારે ભાગ્યહીન સ્ત્રીની સરખી સ્વર્ગલક્ષ્મીની ઇચ્છા કરતા નથી. યુદ્ધને ચાહનારા વીરપુરુષો પોતાના પ્રાણોને તણખલાની તુલ્ય ગણે છે. રણમેદાનમાં-યુદ્ધભૂમિમાં બે જાતના લાલો-ફાયદાઓ સમાયેલા છે. જે જીતે તો સ્વામીનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે અને મરે તો સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. હાડ-ચામની કાયાને ત્યજી દીધેલા, મૃત્યુ પામેલા અને દિવ્ય-દેવતાઈ શરીરને પ્રાપ્ત કરનારા કરોડો સુભટોનું હું હંમેશાં અગાઉ આતિથ્ય-આદરસત્કાર કરતો આવ્યો છું, પરંતુ અત્યારે જાણે હું હત્યા કરનારો બન્યો હોઉં તેમ તેઓ વીર સુભટો મારી પાસે આવતા નથી તેથી હું

મારી જાતને સ્વર્ગલક્ષ્મીના રક્ષણ કરનારની જેવો માનું છું. જેમ ભમરાઓવડે રસ પીવાતા પુષ્પો-ફૂલો અધિક રીતે શોભી ભેડે છે તેમ અતિથિઓવડે વહેંચાઈને ભોગવાતું ધન પણ અધિક રીતે દીપ્તી નીકળે છે. તે લક્ષ્મીથી શું? જ્યાં આગળ દાન દેવાથી થતાં કોળાહળથી વ્યાસ દરવાજે નથી અર્થાત્ જ્યાં દાન આપવામાં આવતું નથી. ક્ષણયુક્ત બનેલા ગ્રાહ ઉપર જો પક્ષી-ગણુ બેસીને તેનો ઉપભોગ ન કરે, તો તે વૃક્ષનું પ્રયોજન શું? દાન નહીં આપનાર મનુષ્યના જે દિવસો પસાર થઈ ગયા છે અને થઈ રહ્યા છે તે દિવસોને નહિં જન્મેલા અથવા મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યોના દિવસોની જેવા જ હું ચોક્કસપણે માનું છું અર્થાત્ જેઓ દાન આપતા નથી તેઓ જન્મ્યા છતાં નહીં જન્મેલા અને જીવવા છતાં પણ મૃત્યુ પામેલા છે.” આ પ્રમાણે શ્રુતના સાગર સમી ઈંદ્રની વાણી સાંભળીને નારદ પ્રેમપૂર્વક બોલ્યા કે-“ હે ઈંદ્ર! તેં ઠીક કહ્યું. ખડુ સારું કહ્યું. હે ચતુર! તું પ્રસંગને યોગ્ય જ પૂછે છે. હે વાસવ! સદ્ભાગ્યની વાત છે કે-આ તારી વાસના ધર્મયુક્ત છે. હે ઈંદ્ર! આવા પ્રકારનો શ્રેષ્ઠ વૈભવ અને આવો ઉત્કૃષ્ટ વિનય આ બંને વસ્તુઓ પંડિત પુરુષોને પ્રાપ્ત થવા મુશ્કેલ છે; કારણ કે અતિથિઓના અભાવમાં તું શોક કરે છે તે ખરેખર તને ઘટે છે, કેમકે કૃતકૃત્ય થયેલા તારી આ ન્યૂનતા તારા પુણ્ય પ્રકર્ષની એટલી કચાશતા જણાવે છે. તારા આ આચરણથી-વર્તનથી હું અત્યંત પ્રમોદ પામ્યો છું. વધારે શું કહું? તું વિજયવંત રહે. હે પરાક્રમી! તું અસંખ્યાત સમય સુધી સ્વર્ગના રાજ્યનો ભોગવટો કર. યુદ્ધરૂપી યજ્ઞમાં પ્રાણોની આહુતિ આપનાર રાજાઓનું જે આગમન અટક્યું છે તેનું અંતઃકરણને વશ કરનારું વૃત્તાંત તું સાંભળ:-

ભીમરાજાની દમયંતી એવા નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલી, પૃથ્વીના શણગારરૂપ અનુપમ પુત્રી જયવંત વર્તે છે. સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ આ ત્રણે લોકમાં તેના સરખું રૂપ નથી તેમજ ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ તથા વર્તમાન કાળમાં તેવું રૂપ શું સાંભળવામાં આવે છે ખરું? અર્થાત્ ભૂતકાળમાં તેના જેવું સૌંદર્યયુક્ત કોઈ હતું નહિ, ભવિષ્યકાળમાં તેવું કોઈ થશે નહિ અને વર્તમાનકાળે કોઈ છે નહિ. તે દમયંતી જગતના યુવાન પુરુષોમાં અલંકારરૂપ, શુદ્ધ શ્રેષ્ઠ વંશવાળા અને મહાવીર્યશાળી કોઈ એક સદ્ભાગી પુરુષ પ્રત્યે અત્યારે પ્રેમભાવને ભજી રહી છે. તેણીના મનમાં જે કોઈ પુરુષ સ્થાન કરીને રહેલો છે તે જાણી શકાતો નથી અને તેણીનું શરમાળપણું તે વ્યક્તિને જણાવા દેતું પણ નથી. પ્રત્યક્ષ કામદેવતા સંતાપવાળા અને વિરહ-વ્યથાને જણાવનારા તેના અંગોદ્વારા તેણીને તેવી ભેદને તેના પિતા ભીમ નૃપતિએ સ્વયંવર મહોત્સવ શરૂ કર્યો છે. હાલમાં જળ-માર્ગ અને સ્થળમાર્ગ દ્વારા દિશાઓ તેમજ વિદિશાઓના રસ્તાઓ વટેમાર્ગુઓથી રાત્રિ-દિવસ ભરચક બન્યા છે અર્થાત્ આ સ્વયંવર મહોત્સવને કારણે પુષ્કળ જનસમૂહ દરેક દિશાઓથી આવી રહ્યો છે. વળી પૂર્વના વૈરભાવને ત્યજી દઈને રાજાઓ સાથે પ્રયાણ કરતાં હોઈને જિનેશ્વર ભગવંતના સમવસરણુ જેવું પૃથ્વીપીઠ બની ગયું છે અથવા જેમ

જિનેશ્વર ભગવંતના સમવસરણુમાં જાતિવૈરવાળા સિંહ-મૃગ, ઉંદર-ગિલાડી, સર્પ-નેાળીયો વિગેરે પરસ્પરનું વૈર ભૂલી જાય છે. તેમ રાજાઓ પણ વૈરભાવ ભૂલીને સાથે ચાલવા લાગ્યા છે. સદ્ભાગ્યની કસોટી સરખા દમયંતીના તે સ્વયંવર મહોત્સવ પ્રસંગે જે રાજા શીઘ્રતાથી આવી પહોંચતો નથી તે પોતાના સ્થાનથી બ્રહ્મ અને છે-રાજા તરીકેની ગણતરીમાં ગણાતો નથી. જે જે ગુણો અને અલંકારોને વિષે દમયંતી રક્ત છે તે તે અલંકારો અને ગુણોને વિષે પોતપોતાનું સર્વોપરિપણું બતાવવું તે જ અત્યારે તો રાજાઓનો પરમ પુરુષાર્થ થઈ પડ્યો છે, અર્થાત્ રાજાઓ યુદ્ધ કરવા કરતાં દમયંતીને પોતપોતાના પ્રત્યે આકર્ષવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે; એટલે હાલમાં આ સ્વયંવર મહોત્સવ જ યુદ્ધકાર્યમાં વિઘ્નકર્તા બન્યો છે, કારણ કે રાજાઓ દમયંતી અને દેવભવની પ્રાપ્તિમાં મોટો તકાવત સમજી રહ્યા છે. આ જિંદગીમાં જ દેવાંગનાઓ કરતાં પણ અધિક સૌંદર્યશાળી પત્ની પ્રાપ્ત થતી હોય તો મૃત્યુ પામીને સ્વર્ગે જવા કોણ ઇચ્છે ? સ્વયંવરના સમારંભને સૂચવતી દરેક મંત્ર પર રહેલી રમણીય ધ્વજાઓથી કુંડિનપુર સર્વ સ્થળે વ્યાપ્ત બન્યું છે. પછી યુદ્ધકાર્યમાં શૂન્ય-નિષ્ક્રિય બનેલા પૃથ્વીતલને જોવાને અશક્તિમાન બનેલા, અને અગણિત યુદ્ધજન્ય સુખની ઇચ્છાવાળો હું સ્વર્ગમાં આવ્યો છું. હે વજ્રને ધારણ કરનાર ઈંદ્ર ! હે વૃત્ર રાક્ષસનો નાશ કરનાર ઈંદ્ર ! હે પરાક્રમી ! હે શત્રુઓને પરાસ્ત કરનાર ઈંદ્ર ! ભવિષ્યમાં યુદ્ધ નિમિત્ત ઉપસ્થિત થવું જોઈએ એમ હું માની રહ્યો છું.” નારદ મુનિ આવી રીતે બોલી રહ્યા ત્યારે ઈંદ્ર બોલ્યો કે-“ હે પૂજ્ય ! મને તો યુદ્ધનો કંઈ પણ સંભવ જણાતો નથી.” એટલે ઊંડેથી નિઃશ્વાસ નાખતાં અને ઉત્સાહ રહિત બનેલા નારદ મુનિ બોલ્યા કે-“ હું હવે પૃથ્વીપીઠ પ્રત્યે જાઉં છું. અહીંયા ફ્રેગટ રહેવાથી ફાયદો શો ? કદાચ આ સ્વયંવર સમયે રાજાઓ પરસ્પર યુદ્ધ કરે તો મારી ચોટલીને ઉછાળવા-પૂર્વક નાચ કરતો હું તે યુદ્ધ નીરખીશ.” આ પ્રમાણે બોલીને પાછળ આવતા ઈંદ્રને દરવાજેથી આગ્રહપૂર્વક પાછો વાળીને કલહપ્રિય નારદમુનિ પૃથ્વીપીઠ પર ગયા.

બાદ નારદરૂપી મેઘરાજની દમયંતીના ગુણવર્ણનરૂપ ગંભીર ગર્જના સાંભળીને સ્વયંવર મહોત્સવ નીરખવાના કુતુહળપૂર્વક પૃથ્વીપ્રદેશ પર જવાની ઇચ્છાવાળા પરાક્રમી ઈંદ્ર પણ તૈયાર થયા. ખરેખર આ સમગ્ર વિશ્વ ગાડરીયા પ્રવાહ જેવું છે. વધારે શું કહીએ ? યમ, વરુણ અને અગ્નિ એ ત્રણે દિગ્પાલો પણ કુતુહળી બનીને જલદી ઈંદ્રનો સાથે ગયા. જ્યારે ઈંદ્ર પોતે માનવદેહ ધારિણી રાજયુત્રી દમયંતીને નીરખવા ચાલ્યો ત્યારે ઘૃતાચી નામની અપ્સરાએ પોતાના મુખકમળને મચકોડયું, મંજુધોષા નામની અપ્સરા લવારો-બડબડાટ કરવા લાગી, રંભા તરત જ સ્થિર થઈ (થંભી) ગઈ, મેનકા મૂંગી બની ગઈ. આ પ્રમાણે મહોત્સવ સ્વર્ગીય સુંદરીઓનું-દેવાંગનાઓનું હૃદય હુ:ખ, ચિંતા અને કલેશથી

વ્યાસ અને ગયું. વળી તે પ્રસંગે ઈંદ્રને અનુસરનારા દેવોના દંડ(નેલ)વાળા, ધ્વજાઓ-વાળા, પૂર્ણ કુંભવાળા, અવાજ કરતી ધુધરીઓવાળા, સુંદર અંદરવાવાળા, મનમોહક, સુંદર પલંગોથી યુક્ત, મંદાર નામના કલ્પવૃક્ષની માળાની સુવાસથી એકઠા થયેલ ભમરાઓના અંકારવધી વ્યાસ વિમાનોવડે ચોતરફથી ઘેરાયેલું આકાશ શોભી ઊઠ્યું. જ્યારે તે વિમાનો પસાર થવા લાગ્યા ત્યારે કોઈ સ્થળે અંદ્ર પોતે પૂર્ણકળશ જેવો દેખાવા લાગ્યો, નક્ષત્ર ગણ ખીલેલા પુષ્પની જેવા દેખાવા લાગ્યા, મેઘો આવરણ(પડદો)રૂપે અન્યા અને વીજળીઓએ ધ્વજાની અંચળતાને ધારણ કરી એટલે કવચિત્ કવચિત્ ઉદ્યોત કરવા લાગી. સ્વર્ગગંગાના શીતળ જળકણોના સમૂહથી આર્દ્ર અનેલ વાયુવાળા, ભારંડ પક્ષીઓના પ્રચંડ અવાજ યુક્ત દિશા-પ્રદેશવાળા, અગાધ આકાશને વેગપૂર્વક પસાર કરીને તે ઈંદ્રાદિ દેવો પૃથ્વીપીઠ નજીક આવી પહોંચ્યા.

સર્ગ ત્રીજો

[વિંધ્ય પર્વતના પ્રદેશમાં નળ]

આ બાબુ કામદેવના રૂપને તિરસ્કારી કાઢતો, શ્રુતશીલ નામના મંત્રી સાથે નળ રેવા(નર્મદા) નદીના કિનારાને જોતો જોતો વિચરી રહ્યો હતો. તમાલ, તાલ (તાડ), હિંતાલ, શાલ અને માલુર(ખીલીકોઠાનું ઝાડ)થી શોભતી, કદંબ, નિંબ (લીંમડો), જંબીર, જમ્બૂ(જાંબુ)ના સમૂહથી પરિવરેલી, કરીર (કેરડા), કીર (કેશર), વાનીર (તેતર) અને કરવીર(કરેણુ)થી વિરાજિત, કેતકી, કુંદ (મોગરો), વાસંતી અને શતપત્રી નામની વેલોથી સુવાસિત, ચૂત (આંબો), અંપક, કિંકિદલી, મલિકા અને ષકુલની લતાઓથી વ્યાપ્ત તે પ્રદેશની મનોહર વનરાજીઓએ તે નળના મનમાં પ્રવેશ કર્યો—નળના મનને અતીવ રંજિત કર્યું. વિંધ્યાચળ પર્વતના પ્રદેશના દર્શનજન્ય આનંદરૂપો અંકુશને શ્રુતશીલ મંત્રીરૂપી મેઘે વાણીરૂપી જળવૃષ્ટિથી સીંચ્યા અર્થાત્ શ્રુતશીલ મંત્રીએ મનોહર વાણીથી કહ્યું કે—“ હે મહારાજ ! સરલ (દેવદાર) નામના વૃક્ષની સીધી ડાળીઓમાં વળગી રહેલ શાખામૃગ—વાંદરાના સમૂહયુક્ત, મૃગ તથા મૃગલીના સમુદાયવાળા, જૂઠું નામની લતાઓથી શોભિત કમળોની શોભાથી અત્યંત પ્રમોદ પ્રગટાવનાર, સારસ પક્ષીઓના અવાજયુક્ત જળપ્રદેશવાળા આ વિંધ્યપર્વતના પ્રદેશો છે ” આ પ્રમાણે પોતાના સચિવાશ્રણીદ્વારા વર્ણવાતા રેવા નદીના કિનારાના રમ્ય વૃત્તાન્તને સાંભળતાં નળે અચાનક પોતાની સમક્ષ ચતુર ચાર હંસોથી પરિવરેલ ચક્રવાકીને જોઈ, એટલે તે ચક્રવાકીને શ્રુતશીલને બતાવતો નળ બોલ્યો કે—“ હે મંત્રી ! આ તરફ આ શું છે ? તે તું જો—નજર કર—નજર કર. આ હંસોને માટે ચક્રવાકી યોગ્ય ન હોઈ શકે છતાં પણ આ હંસો પારકી પત્ની ચક્રવાકીની કેમ ગાહના રાખે છે ! જેમ કુમુદિની સૂર્યના કિરણો પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ દાખવતી નથી તેમ આ ચક્રવાકી પણ અપળ, મધુર વાણીવાળા અને અત્યંત મનોહર રૂપવાન હંસો પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ દર્શાવતી નથી. (ચક્રવાકી એ દમયંતી સ્વરૂપ અને ચાર હંસો એ ચાર લોકપાળ.) અરણ્યમાં રૂદન સરખું, ગગનમંડળમાં ગોપવેલ વસ્તુ સરખું, રાખમાં હોમ કરવા જેવું, અથવા ત્યાગી પુરુષ પ્રત્યે સ્નેહ સરખું તેમજ મોરના પીંછા જેવા એકતરફી સુંદર એવા આ અઘટિત—અયોગ્ય

સ્નેહને ખરેખર ઘિસ્કાર હો! કોઈપણ કારણ સિવાય કોઈ પણ વ્યક્તિ વિભાતીને અનુસરતી નથી. ખરેખર મારું શુભ કાર્ય સિદ્ધ થશે એમ જણાય છે કારણ કે આ નિમિત્ત- (દ્રશ્ય)થી સ્વયંવર મહોત્સવ પ્રસંગે કંઈપણ આશ્ચર્યજનક ઘટના બનવાનો સંભવ રહે છે.” આ પ્રમાણે મંત્રી સાથે વાર્તાલાપ કરતા, દમયંતીને પ્રાપ્ત કરવા મનમાં મનસૂખા કરતા, અતીવ રમણીય નળ રાજાને પૃથ્વી પર ઊતરતાં ઈંદ્રાદિ દેવોએ નીહાળ્યો.

સર્ગ ચોથો

[દેવોએ નળના રૂપની કરેલી પ્રશંસા, નળ પાસે ઈંદ્રનું આગમન.]

જેવી રીતે યોગી પુરુષો સંયમની સાધનાથી વશ થયેલ ઈંદ્રિયો દ્વારા કોઈપણ સ્થાનમાં રહેલ વ્યક્તિને જુએ તેમ તે ઈંદ્રાદિ દેવોએ નળરાજના પ્રભાવથી અટકી પડેલા પોતાના વિમાનમાંથી નળરાજને જોયો. તેને જોઈ રહેલા દેવો શ્વાસ ન લઈ શક્યા, ન તો ઝોલી શક્યા, પોતે પોતાની જાતને પણ ભૂલી ગયા, તેમજ જહ્લીથી પસાર થઈ જવાની ભાવનાવાળા થયા પરંતુ તેટલામાં જ મહા-પ્રભાવશાળી નળના મંત્રદ્વારા અપ્રતિબદ્ધ વિચરનારી ઈંદ્રસેના સ્તંભિત થઈ ગઈ. તે શ્રેષ્ઠ દેવોનાં મન લાવણ્યરૂપી અમૃતના સાગર સમા તેમજ વિશાળ છાતીવાળા નળરાજ પ્રત્યે અત્યંત આકર્ષાયા-દેવોનાં મન નળ વિષે લયલીન બન્યા. “ અહો ! કેવું સુંદર રૂપ ! અહો ! કેવું રમણીય સ્વરૂપ ! ” આવી રીતના પ્રશંસારૂપી અંગવાતે દેવોના મસ્તક અત્યંત ધ્રુબળવ્યા-કંપાવ્યા-નળરાજનું અદ્ભુત રૂપ-સૌંદર્ય જોઈને દેવો પણ શિર ધ્રુણાવવા લાગ્યા. “ શું આ ઐશ્વર્યસંપન્ન રાજાધિરાજ નળ પોતે જ છે ? ” એમ દેવો પરસ્પર એક બીજાને ધીમે ધીમે પૂછવા લાગ્યા. ખરેખર આ નળરાજ સ્વયંવર મહોત્સવ પ્રસંગે પ્રયાણ કરી રહ્યો જણાય છે, કારણ કે તેનું સૌંદર્ય સૌ કોઈને પરાજિત કરે તેવું છે. કમલિનીનું ચિત્ત જેમ સૂર્ય સિવાય અને ગંગાનું મન જેમ સમુદ્ર સિવાય અન્યમાં આનંદિત બનતું નથી તેમ દમયંતીનું મન આ નળરાજને જોયા પછી બીજા પ્રત્યે પ્રીતિવાણું બનશે નહિ. દેવ, દાનવ, મનુષ્યો અને ભુવનપતિઓ પણ આ નળરાજની પાસે સૌંદર્ય, લક્ષણ અને કાન્તિ વિગેરેમાં અત્યંત હીનતાવાળા દેખાય છે, અર્થાત્ તેઓ નળરાજની તુલ્ય થઈ શકે તેમ નથી. સર્વ વસ્તુના સંગ્રહવાળી હાટડીના માલિક જેવો આ નળરાજ છે અને તેથી તે પોતાના રૂપ-રૂપી કરિયાણાથી ખરીદાયેલ દમયંતીને શ્રદ્ધણ કરશે-પરણશે. કદાચ મૂર્ખાઈને કારણે દમયંતી અમારાથી પણ શ્રેષ્ઠ આ નળરાજનો ત્યાગ કરશે તો તેણી બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ અમોને પણ અવિશ્વાસ લાવીને વરશે નહિ. કદાચ ગુણીયલ નળનો ત્યાગ કરીને તે અમોને વરે તો પણ ગુણની કદર નહીં કરનારી-જાણનારી તેણીના વરવાથી અમોને શો લાલ ? અર્થાત્ એવી ગુણહીન વ્યક્તિને અમારે શું કરવી ? અરે ! અરે ! મહુરવાકાંક્ષી-અવિચારી, અભિમાનને વશ બનેલા, દીર્ઘદ્રષ્ટિ-વિહુણા અમો બધાએ આ શું વિચાર્યું ? જેમ યોરની અંદર દાખલ થયેલ કીડી આગળ

વધવાને કે પાછળ હટવાને શક્તિમાન થતી નથી, તેવી રીતે પાછા વળવાને કે આગળ જવાને અત્યારે અમારી શક્તિ રહી નથી. (કીડી ઊંચામાં પ્રવેશ કરે છે પણ કળીઆ આગળ પહોંચતાં આગળ વધી શકાતું નથી અને ઊંચામાં ગર્ભની ચિકાશને કારણે પાછા વળવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.) આ પ્રમાણે સ્તંભિત થઈ ગયેલા અને વિલપા મુખવાળા દેવાને જોઈને બુદ્ધિનિધાન ઇંદ્રમહારાજે પોતાના પ્રતિહારી નૈગમેષી દેવને નળરાજ પાસે જવા હુકમ કર્યો.

“ સ્વર્ગના દેવ જેવો આ કોણ આવે છે ? ” એવી વિહ્વળતા યુક્ત નળ જેટલામાં વિચાર કરે છે તેટલામાં નૈગમેષી દેવે તેની સમક્ષ હાજર થઈને વિનયપૂર્વક કહ્યું કે—“ હે રાજન્ ! મોટો સંકલ્પ-વિકલ્પ કરીશ નહિ. તું સ્વસ્થ થા. ઇંદ્ર મહારાજ પોતે તારી પાસે આવે છે તો તેમનું તું સ્વાગત કર. ” આ પ્રમાણે સાંભળીને પ્રકુલ મુખવાળો, અંજલી જોડેલો નળ એકદમ ઊભો થઈને ઇંદ્રની સન્મુખ ગયો; અને મનમાં સંદેહ ધારણા કરવાપૂર્વક આજ્ઞા મેળવવામાં આતુર નળ બોલ્યો કે—“ હે મહારાજ ! આપ આપના આ સેવકને કોઈપણ કાર્યનું ફરમાન કરો. ” આ પ્રમાણે બોલીને ગાંભીર્ય યુક્ત પરાક્રમવાળો, દ્રઢ ચિત્તવાળો, અને ધર્મરૂપી ધનવાળો નળરાજ અતિ નમ્ર બનીને ઇંદ્ર મહારાજની સમક્ષ બે હાથ જોડીને તેમનો હુકમ સાંભળવાની ઇચ્છાપૂર્વક ઊભો રહ્યો.

સર્ગ પાંચમો.

[ઇંદ્રે નળને દમયંતી નિમિત્તે પોતાનો દૂત બનવાનું કરેલ સૂચનઃ
નળની મનોવ્યથાઃ લોકપાલોના આગ્રહથી દૂતપણાનો કરેલ સ્વીકાર.]

નળરાજાના આવા વચનથી અંતઃકરણમાં પ્રમોદ પામવા છતાં ઇંદ્રે પોતાના દુષ્ટ અભિપ્રાયનો (સ્વાર્થનો) ત્યાગ કર્યો નહિં, કારણ કે યાચકજનો સ્વદોષ જોનારા હોતા નથી. દમયંતીને વરવાની ઇચ્છાવાળા રૂપશાળી અને પોતાની પાસે હાજર થયેલા નળરાજાને છેતરવા માટે ઇંદ્રે મનમાં વિચારણા કરી-ચુકિત રચી. એક જ વસ્તુને ચાહનારાઓ વચ્ચે શું પરસ્પર દ્રેષ હોતો નથી ? પારકાના ઉત્કર્ષપણાને સહન કરવું એ સજ્જનો માટે પણ મુશ્કેલ છે. સૂર્યના કિરણોદ્વારા સંતાપ પામેલા સૂર્યકાન્ત મણિઓ પણ હૃદયમાં બળ્યા જ કરે છે-પોતે પણ તપી બય છે. પોતે ઉત્તમ હોવાને કારણે છુપાવેલ દ્રેષવૃત્તિવાળા ઇંદ્રે બાદ્ય વર્તનથી તેા નળરાજા પ્રત્યે સરલભાવ બતાવ્યો. ખરેખર બાદ્ય ચૈષ્ટા-આડંબર-વર્તન એ ઝેરી કટારી સમાન છે. ઘાસવડે ઠંકાયેલ કૂવાઓદ્વારા, મધથી ખરડાયેલ-લેપાયેલ તરવારવડે અને અત્યંત શાન્ત સ્વભાવવાળા દેખાતા બુગારીવડે કોણ હૃદયશાને પ્રાપ્ત થતું નથી ? અર્થાત્ એ ત્રણ વસ્તુદ્વારા સૌ કોઈ છેતરાય છે. સમયને બાણુનાર ઇંદ્રે, દિક્ષાળો તરફ જોઈને મધુર વાણીથી નળરાજાને તેના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને કહ્યું કે-“ હે રાજન્ ! તમે સર્વ સ્થળે વિજયવંત છો ને ? તારા સાતે અંગો કલ્યાણુકર છે ને ? હે નળરાજ ! આ યમદેવ, તેજસ્વી અગ્નિદેવ, પશ્ચિમ દિશાનો સ્વામી આ વરુણ અને હું તારી પાસે આવ્યા છીએ. સ્વકાર્યની સિદ્ધિ માટે અત્યંત ઉત્સુકતાવાળા અમે બધા તારી મદદની આશા રાખીને સ્વર્ગલોકથી પૃથ્વીપીઠ પર આવ્યા છીએ. હે રાજેન્દ્ર ! અગાઉથી જ અમે બધા તને બાણીએ છીએ, કારણ કે ગાંધર્વો અને ચારણ્યઋષિઓ તારી યશોગાથા હંમેશાં ગાઈ રહ્યા છે. એટલા ખાતર જ આ અપૂર્વ પૃથ્વીતલને વિષે અમે તને એકને જ પસંદ કર્યો છે. હે રાજન્ ! જો તું આ કાર્ય કરવાનું સ્વીકારે તો અમે તને એક કાર્ય સોંપવા માગીએ છીએ.”

ઇંદ્રે આ પ્રમાણે જણાવવાથી કોઈપણ કાર્ય કરાવવાની ઇચ્છાવાળા તેઓને બાણુતો નળ કાર્યના રહસ્યને વિચારીને પોતાના અંતઃકરણમાં અત્યંત પ્રમોદ પામ્યો, “ આ

લોકપાલોને શું દુર્લભ છે ? અને તેવી વસ્તુ મારાથી કેમ બનશે ? અરે ? આ લોકપાલોની આવા પ્રકારની વાંછા મારાથી કઈ રીતે બાણી શકાય ? હવે તો તેઓનું વગર ફરમાવેલું કાર્ય હું કરું તે જ સારું કહેવાય. આદેશરૂપી કષ્ટને સહન કરીને કાર્ય કરનારા મૂર્ખાઓથી શું લાભ ? અર્થાત્ વગર કહ્યે કાર્ય કરનારની જ કિંમત છે. ધન, દોલત, જીવન અથવા તો અન્ય ગમે તે વસ્તુ તેઓના કાર્યની સિદ્ધિ માટે અર્પણ કરતાં મને કોઈપણ બાતની સ્ખલના ન થાઓ.—હું કોઈપણ પ્રકારે પાછો નહીં પડું. પ્રાપ્ત થઈ નથી છતાં પણ મેં મારા મનથી વૈદલીને સ્વીકારી—અહણુ કરી લીધી છે. મારી પાસે માગણી કરતાં આ લોકપાલોને ક્ષત તે એક જ વસ્તુ દેવા લાયક નથી. પ્રાણી, કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જિંદગીના જોખમે પ્રયત્ન કરે છે તો પ્રાણથી પણ અધિક એવી કીર્તિનો નાશ મારાથી કેમ કરી શકાય ? શરીર, લક્ષ્મી—વૈભવ, અથવા રાજ્ય અગર તો કહો કે સમગ્ર દેશ આ બધું દમયંતી આગળ તેના સોળમા અંશે પણ પહોંચી શકે તેમ નથી—દમયંતીને ખાતર આ બધી વસ્તુઓ જતી કરી શકાય. “ ભલે એમ થાઓ. ” એ પ્રમાણે વિચારીને નળ, પ્રસન્ન, ઉદાર, ગંભીર અને મિત વાણી બોલ્યો કે—“ હે ઈંદ્રમહારાજ ! જે કોઈપણ કાર્યને વિષે તમારું મન માને તે કાર્યની અંદર મને શીઘ્ર દાસની માફક જોડો—મને આપ હુકમ કરો. અત્યારે મૃત્યુથી અગર તો ધનથી પણ માયા—કપટ રહિતપણે મારે આપનું કાર્ય અવશ્ય કરવું જોઈએ. ”

આ પ્રમાણે પ્રમાદ રહિત મનવાળો નળ શંકારહિતપણે બોલ્યો ત્યારે “ સાધુ—સાધુ ” એવી દેવ—વાણીથી જગત વ્યાપ્ત બની ગયું. પછી સાત્વિકશિરોમણિ તે નળરાજને પોતાના પ્રપંચમાં ફસાવેલો બાણીને કપટના મહાસાગર જેવા ઈંદ્ર ફરીવાર બોલ્યા કે—“ હે ભૂપાળ ! તું સર્વ કષ્ટ સહન કરનાર અને દરેક કાર્યમાં કુશળ છો તે સત્ય છે, પણ ક્ષત વાણીવિલાસથી જ તારે અમારું કાર્ય સાધવાનું છે. કુંડિનપુરમાં ભીમરાજની ત્રણ લોકના આભૂષણરૂપ દમયંતી નામની પુત્રી છે, તે સ્વયંવરદ્વારા પતિને વરવા માટે આતુર બનેલ છે એમ તું બાણુ. ત્યાં જઈને તું તેને અમારા માટે—અમને વરવાને માટે આગ્રહ કર. કામદેવથી પીડાયેલ અમારો તું હૃત બન. ”

આ પ્રમાણે અતિ તીક્ષ્ણ વજ્ર સરખું ઈંદ્રનું વચન સાંભળીને સુભટે ખેંચેલા ખડ્ગની જેમ રાજાનું ચિત્ત કંપી ઊડ્યું. તેણે આકડાના દૂધ સરખા, વિષ જેવા અને કપટવાળા વચનો બોલતાં ઈંદ્રને પિશાચ સરખો માન્યો. “ હે ઈંદ્ર ! તમને પ્રભુમ થાઓ ! હે સ્વામિન્ ! તમે યોગ્ય જ કહ્યું પરંતુ હે ઈંદ્રમહારાજ ! આ વિષયમાં મારે કંઈક આપને કહેવું છે. તે દમયંતીને માટે મેં આપની હમેશાં માગણી કરી છે, જ્યારે ઊલટું આજે તમે મારી પાસે તેની માગણી કેમ કરો છો ? જેને વરવાને માટે હું જઈ રહ્યો છું તેને માટે તમારું હૃતકાર્ય હું કેવી રીતે કરું ? લોકોને કષ્ટ આપવાને માટે કોણે આપને આનું

શિક્ષણ આપ્યું? ફક્ત આપની ખાતર જ તે વહાલી દમયંતીનો હું ત્યાગ કરું છું; કારણ કે સ્વમાની પુરુષો પોતાના સ્વામીના કાર્યની સિદ્ધિ માટે પોતાના પ્રાણોનો પણ ત્યાગ કરે છે. પામર જનોને પણ નિંદવા લાયક એવું સ્ત્રી સંબંધી હૃતકાર્ય હું કેવી રીતે કરું? ગામડીયો પણ ખીજડીના પુષ્પને સુંઘતો નથી તો શું નાગરિક જન તેને સેવે ખરો? વડીલ જનના વચનમાં કૃત્ય અને અકૃત્ય બંને હોય છે, પણ જે શુરુએ-વડીલજને આદેશ આપ્યો હોય તો અકૃત્ય કાર્ય પણ કરવું જોઈએ. જે શુરુ પોતે જ મૂર્ખ હોય તો પછી શિષ્યની તો વાત જ શી કરવી? જ્યાં સારથિ પોતે જ જન્માંધ હોય ત્યાં ઘોડાઓનો માર્ગ સીધો ક્યાંથી હોઈ શકે? આપના આશ્રહથી તમારું હૃતપણું કરતાં મને દમયંતીનું દર્શન અડચણ વિના સહેલાઈથી કેવી રીતે થશે? જે ચોરવૃત્તેથી તે કન્યાને હું એકલો જોઉં તો લાખો સેવકો-રક્ષક પુરુષોના રક્ષણમાં હું પ્રતીકાર કેમ કરી શકું? બધા પહેરેગોરોને હાણીને બળાતકારે તેણીની પાસે જતાં ને ઉશ્ચ વર્તનવાળા મારા ઉપર તે બાલા-દમયંતી શું વિશ્વાસ કરશે? હે ઈંદ્ર! તેણીએ પૂર્વે મને વરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તેણી મને જોઈને શરમાઈ જશે અને તમને વરવાનો તે કદી સ્વીકાર કરશે નહીં. વળી તેણીને જોયા બાદ મારો ગુમ રહેલો ભાવ પણ સ્થિર રહેશે નહીં, કારણ કે વિદ્વાન માણસથી મુશ્કેલીથી પણ વિષયો જીતી શકાતા નથી, તો મને મોકલવા કરતાં ન મોકલવો તે જ ઉત્તમ છે. તમારો સ્વાર્થ સિદ્ધ થશે નહીં અને મારું ગમન નિષ્ફળ જશે, તો હે દિક્પાલો! તમે મારા પર પ્રસન્ન થાઓ! આવો પ્રયાસ કરો નહિ. આવી રીતે તમારી કાર્યસિદ્ધિ થશે નહીં. ફક્ત નિંદા જ થશે.”

ત્યારે લીલાપૂર્વક હાથ ઊંચો કરીને વરુણદેવે તેને કહ્યું કે-“ ખેદની વાત છે. હે રાજન્! તેં કહ્યું તે ઉચિત નથી. હે રાજન્! કન્યાઓ તો એકઠો પુરુષોનું નિરીક્ષણ કરનારી હોય છે. તે કન્યાને જોવા માત્રમાં કયો દોષ લાગી જવાનો છે? તું શ્રેષ્ઠ દેવલક્ષ્મી છે અને તારું સર્વસ્વ પણ દેવોના સમર્પણને માટે છે. તું સમસ્ત પૃથ્વીનો સ્વામી, પવિત્ર, શ્રીમાન, અર્થી જનોના મનોરથને પૂરનાર, મહત્વાકાંક્ષી, મહત્તાનો સાગર, વિચક્ષણ, સુંદર વાણી બોલનાર અને ઈંદ્રિયોને જીતનાર છે તેથી દમયંતી પાસે જઈને હૃતનું કાર્ય કરવામાં તું જ એક લાયક છે. ઘણું કરીને ગામડીયો મનુષ્ય-બુદ્ધિહીન પ્રાણી અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવા લાયક નથી હોતો. જ્યાં જેની યોગ્યતા હોય ત્યાં તેને કાર્ય સોંપાય છે. હૃદયનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય કોઈપણ માણસ બીલાડાને સોંપતું નથી. જંભ અને વૃત્ર નામના રાક્ષસને હણનાર તેમજ વરદાન આપનાર ઈંદ્ર તારા સિવાય બીજા કોને વિનંતિ કરે? ”

ત્યારબાદ અગ્નિદેવે પણ ત્રણ ભુવનના સ્વામી નળને કહ્યું કે-“ હે રાજન્! તારા સિવાય કોઈપણ વ્યક્તિને ઈંદ્રે યાચક તરીકે મેળવી નથી અર્થાત્ ઈંદ્રે તારા સિવાય કોઈ

પણુ પાસે યાચના કરી નથી તો તું તારી પત્ની તરીકેનો દમયંતી પ્રત્યેનો મોહ તણ દે અને તારા અંતઃકરણમાં તારી કીર્તિનો વિચાર કર કે જે કદપાંત કાળ સુધી રહેવા છતાં અવિનશ્વર રહેવાની છે. જો તારા હૃત તરીકે જવા છતાં પણુ અમારું કાર્ય સિદ્ધ થશે નહીં તો પોતાની ફરજ બળવનાર એવા તારો તેમાં શું દોષ ? ”

પછી યમરાજ બોલ્યા કે—“ હે અગ્નિ દેવ ! તમે એવો વિચાર ન કરો. આ શ્રીમાનુ નળરાજ પોતાના કાર્યમાં સફળ જ બને છે. હે નળ ! તારા નામ-માત્રથી કાર્ય-સિદ્ધિ થાય છે તો જ્યારે તું પોતે જ કાર્ય કરનાર બને ત્યારે તે કાર્ય સિદ્ધ કેમ ન થાય ? હે રાજેન્દ્ર ! તું જા, દુષ્ટ ભાવોનો ત્યાગ કર, મોહને ઓછો કર અને અંતઃકરણમાં કીર્તિરૂપી કાંતાને અંગીકાર-સ્થાપન કર. આ શ્વાસ(જીવન) ચંચળ છે, જે ક્ષણમાત્રમાં સેંકડો વાર આવે છે અને જાય છે. પ્રાણીઓનું જીવિત ધર્મને આધીન હોવાથી ધર્મનું આચરણ કરવામાં કોણુ ઘડીબરનો વિલંબ કરે ? યાચકથી યાચના કરાતો પ્રાણી જો પરાંગમુખ બને, દેતાં વિલંબ કરે, હર્ષિત ન બને તો તે પ્રાણી સમગ્ર કલંકનું સ્થાન બને છે, જ્યારે ચંદ્રને વિષે તો માત્ર એક જ મૃગ કલંકરૂપે છે; માટે ભીક, જલ્દી કર, દેવવચનની ઉપેક્ષા ન કર. વધારે કહેવા માત્રથી શું ? દમયંતી પાસે જતાં તને ઇચ્છિત અંતર્ધ્યાનનો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાઓ ! અદૃશ્ય થવાની શક્તિ મળવાથી તને કોઈ જોઈ શકશે નહીં. ”

આ પ્રમાણે કથન કરવામાં કુશળ તે બધા લોકપાલોવડે સૂચન કરાયેલ અને અદૃશ્ય થવાની વિદ્યા મેળવેલા નળે, ઈંદ્રને પ્રણામ કરીને, દમયંતી પ્રત્યેના પ્રગાઠ પ્રેમરસને બ્રહ્મ કરવામાં હૃતરૂપ બનતા તેણે બળાત્કારે સુકાયેલા હૃતકાર્યના બારને સ્વીકાર્યો અર્થાત તે લોકપાલોનું હૃતપણું કરવાનું અંગીકાર કર્યું. બાદ ઈંદ્ર લોકપાલો તેમજ પોતાના ક્રિકર-ગણની સાથે અંતર્ધ્યાન થઈ ગયો અને ચિંતાને કારણે જેનો આનંદ હરાઈ ગયો છે તેવો નળ પણ પોતાના સૈન્ય-શિબિરમાં આવી પહોંચ્યો.

સર્ગ છઠ્ઠો

[પુષ્કરાક્ષ મંત્રી તથા કિન્નરયુગલનું નળ પાસે આગમનઃ નળની કાર્યચિંતા]

શિબિરમાં જઈને પલંગ પર બેઠેલો અને અદ્ય સેવકવર્ગને રાખતાં નળે જગતવીન બંધાયેલા હસ્તીની માફક લાંબા સમય સુધી મનમાં વિચારણા કરી નળને દમયંતી પ્રત્યેના પ્રેમનું દૂર કરવું તેટલું દુઃસહ ન જણાયું જેટલું ઈંદ્રના દૂતપણાના કાર્ય સંબંધી કથન દુઃસહ જણાયું. પોતાના મનમાં પ્રગટેલ દમયંતી પ્રત્યેના પ્રેમનું વારંવાર સ્મરણ કરીને નળ, જાણે વીંછીથી ડંબ દેવાયો હોય તેમ પોતાના બંને હસ્તોને વારંવાર કંપાવવા લાગ્યો. જગતમાં મારી નિંદા થવાની હોય તો બલે થાય, પણ આ દેવોનું કાર્ય તો મારે કરવું જ જોઈએ. હવે આ વિષયમાં ચિંતા કરવાથી સર્ચું. ચિંતા-વિચાર કરવાની જરૂર નથી. અનેક પ્રકારના પુરુષાર્થો હોવા છતાં શરૂ કરેલા કાર્યને નિર્વાહ કરવો તે જ પ્રથમ પુરુષાર્થ છે, તે જ કાર્ય સૌપ્રથમ કરવું જોઈએ. બ્રહ્મ-ધાતી, કૃતધની (ઉપકારી પ્રત્યે પણ અપકાર કરનાર), મહિરાપાન કરનાર, શુરુદ્રોહી અને પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનાર આટલા પ્રકારના પુરુષોને જોયા બાદ માણસ સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ બને છે, તો હવે બલે તે દેવો દમયંતીને મેળવીને આનંદિત બને. અને દમયંતી પણ દિવ્યલોગોને બલે લોગવે. દિક્પાલોથી વિનતિ કરાયેલ મારો દમયંતી કેવી રીતે નિષેધ કરશે ? આ વૃત્તાંત જાણીને દમયંતીના સ્વજનો પણ ખુશી થશે. હસ્તીના અથ્રભાગ જેવું ચપળ, પીપળાના પાન જેવું ચંચળ અને સર્પની જીભ જેવું અસ્થિર સ્ત્રીઓનું મન કોણ જાણી શકે ?

આ પ્રમાણે તે વિચારી રહ્યો હતો તેવામાં ઉતાવળે આવેલા દ્વારપાલથી સૂચવાયેલ વિદર્ભ દેશનો દમયંતીએ દૂત તરીકે મોકલેલ પુષ્કરાક્ષ નામનો મંત્રી શિબિરમાં નળ પાસે આવી પહોંચ્યો એટલે “હે મંત્રી, આ જાણુ આવો, આ જાણુ આવો” એ પ્રમાણે સ્વાગત કરીને નળે ભીમરાજના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. પુષ્કરાક્ષ મંત્રી પણ મોતીના સમૂહ-રૂપી પુષ્પોથી વધાવીને, નમસ્કાર કરીને, અત્યંત ભક્તિભાવપૂર્વક અંજલિ બેડીને બોલ્યો કે—“હે સ્વામિન ! કુન્ડિનપુરના સ્વામી ભીમરાજ સર્વ પ્રકારે કુશળ છે તેમ જાણુ અને આપે તેના કુશળ સંબંધી સમાચાર પૂછ્યા તેથી તેમની કુશળતામાં આજે વિશેષ વૃદ્ધિ થઈ છે. સ્વયંવર પ્રસંગે આવેલા રાજાઓના સત્કારને માટે વ્યાકુળ ચિત્તવાળા બનેલા ભીમ રાજાની પુત્રી દમયંતીએ કામદેવ સરખા આપને સ્વયંવર માટે ઉત્સુક

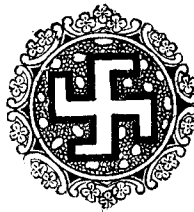
બનવાને માટે મને મોકલ્યો છે. આપે નિષઘા નગરીથી પ્રયાણ કર્યું ત્યારથી કૃતદ્વારા પ્રત્યેક સ્થાનના સમાચાર મેળવતી અને તમારા આવવાના માર્ગ તરફ રહેલ ગવાક્ષમાં એઠેલ દમયંતી ઉત્તર દિશાના (નળરાજની દિશામાંથી આવતા) પવનને પોતાના અંગેથી વારંવાર ભેટે છે અર્થાત્ તમે જે દિશામાં રહ્યા છો તે દિશામાંથી આવતો પવન પણ તેણીને સુખકર બને છે. હે રાજન્ ! ગુણના સાગર સમાન આપની વીણાના કીર્તનદ્વારા આપની સેવા કરવાને માટે લાયક અને દમયંતીએ મોકલેલ કિન્નરનું એક જોડું શિમિરની બહાર ભણું છે. ”

આ પ્રમાણે મંત્રીએ કહેવાથી, તે યુગલને જોવાની આકાંક્ષાથી હર્ષ પામેલ નળ મંત્રીની સાથે ભણો થઈને તેની આગળ ગયો એટલે તે કિન્નરયુગલે પણ પોતાના બંને નીલ નેત્રથી રાજના ચરણમાં અર્ધ્ય આપીને (નમસ્કાર કરીને) નીચે પ્રમાણે મીષ્ટ વાણીથી કહ્યું કે—“ ઉપયોગમાં નહીં લેવાયેલ, મુઠીમાં જ બંધાઈ રહેલ, શત્રુઓને વશ કરનાર, તેમજ ફરીવાર ધારણ કરતું નહીં જોવાયેલ એવું જેનું ધનુષ છે તેવા વીરસેન રાજના વંશમાં જન્મેલ, વીર સાર્વભૌમ અને નિર્મળ અંતઃકરણવાળા નળરાજ આ વિશ્વમાં જ્યવંત વર્તે છે. હે સાર્વભૌમ ! તમારા ગુણ કીર્તનના સમયે સજ્જન પુરુષો જે પોતાના મસ્તકોને ધુણાવે છે તે એમ સૂચવે છે કે તમારા ગુણથી પરિપૂર્ણ બનેલ હૃદયમાં ઘીબના ગુણોને સાંભળવાનો અવકાશ નથી. ”

પછી શત્રુને પરાજિત કરનાર, પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવા મુખવાળા અને કામદેવ સરખા નળરાજએ, સ્તુતિ કરતાં કિન્નરયુગલને તેમજ પુષ્કરાક્ષ મંત્રીને માર્ગનો શ્રમ દૂર કરવા માટે પોતાના નોકરોને સોંપ્યા અને પોતે સાંધ્ય કર્મ કર્યું. બાદ તારાઓરૂપી કર્મળથી આકાશ વ્યાપ્ત બન્યું ત્યારે (રાત્રિસમયે) રાજસભામાં એઠેલા, હર્ષને કારણે અગ્લાન હૃદયવાળા, તેમજ સભ્યો સાથે વિનોદ કરતાં નળરાજએ ફરીથી કિન્નરયુગલનું સંગીત સાંભળ્યું. તે સમયે કિન્નરયુગલના મુખથી પ્રગટેલ નૂતન સંગીતને લીધે તે સંગીત જાણે આકાશને ભરી દેતું હોય, પૃથ્વીને તરબોળ બનાવતું હોય, ઈંદ્રિયોને તૃપ્ત બનાવતું હોય અને મનને વશ કરતું હોય તેવો શ્રોતાજનને અચાનક અનુભવ થયો. પછી “ આવું કિન્નરયુગલ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું ? ” એમ નળરાજવડે પુછાયેલ ચતુર પુષ્કરાક્ષ મંત્રીએ તેમના સંદેહને દૂર કરવા માટે મિષ્ટ વાણીમાં મિથુન સંબંધી હકીકત જણાવી.

“ વિદ્યાધરેન્દ્રની પુત્રી, પૂજ્ય પ્રભાવવાળી આ કિન્નરી દમયંતીની પ્રિય સખી છે. કેઈપણ પ્રકારે વનમાં આવેલી તેણી બીમરાજને પ્રાપ્ત થઈ. આ સંબંધમાં વિશેષ હું કંઈપણ જાણતો નથી. ” આ પ્રમાણે પુષ્પરાક્ષ મંત્રી કહી રહ્યો હતો તેવામાં રાજપરિવાર

નિદ્રાણુ બનવાને લીધે સ્તુતિપાઠકોવડે ઉચ્ચ સ્વરે શયનનો સમય જણાવાયેલ અને નજીકના તંબુમાં પોતાને યોગ્ય શય્યાવાળો નળ પથારીમાં જઈને સૂતો. ખરેખર મને સમજાય છે કે દમયંતીનો મારા પ્રત્યે મહાન્ અનુરાગ (પ્રેમ) છે. કુલીન વ્યક્તિઓની મિત્રાચારી વેદવાક્યની જેમ નાશ પામતી નથી-ફેરફાર પામતી નથી. પત્થરમાં કૈાતરેલ લીપીની જેમ સ્થિર રહેનારી, સાગરની માફક અનુક્રમે વૃદ્ધિંગત થતી, પથ્થની માફક પરિણામે કદયાણુ કરનારી સજ્જન-મૈત્રી વિશ્વને વિષે અમારું રક્ષણ કરે! જેણીને કપાળમાં પ્રકાશિત દેહીપ્યમાન તિલક છે, લોજવંશમાં જેનો જન્મ થયો છે, વિદ્યાધરીની સાથે જેની મિત્રાચારી છે, કિન્નરીથી ગવાતા ગીતો એ જેનો વિનોદ છે, તથાપ્રકારનું અસાધારણ રૂપ છે, તથાપ્રકારનો અપૂર્વ ગુણસમૂહ છે અને દેવો જેની માગણી કરી રહ્યા છે તેા હું માનું છું કે-તે રાજપુત્રી દમયંતી માનુષી નહીં પણ દેવી છે. આવા પ્રકારના અનુપમ રૂપને તેમજ અસાધારણ સ્નેહભાવને ધારણ કરતી તેણીને તથાપ્રકારના હૂત વચનોવડે મારે કેવી રીતે કહેવું? ખરેખર કઠોર એવા આ હૂતપણાના કાર્યને ધિષ્કાર હો! અધમ, નિર્દય અને અધન્ય એવા મને ધિષ્કાર હો! વગી કૂર, અયોગ્ય કાર્ય કરનારા તેમજ કુદ્ધ અનેલા તે લોકપાલોને પણ ધિષ્કાર હો! પુષ્કરાક્ષ મંત્રી વિગેરે લોકો મારા મનોભાવને સારી રીતે જાણે છે તેા હું હૂત બનીને કાર્ય કરીશ ત્યારે તે લોકોનું માનસ મારા માટે કેવા પ્રકારનો વિચાર કરશે? તેા શું અહીંયા જ અવસરોચિત આત્મઘાત કરું? અથવા રાજ્યનો ત્યાગ કરીને હું શસ્ત્રવિહોણો બની જઈ, સંન્યાસી બની જંગલોમાં ચાલ્યો જઈ? આ બાબુ નજીકમાં વાઘ છે, બીજી બાબુ પર્વત પરથી વહી આવતી નદી છે; આ બાબુ દેવોનો હૂત બનવાનો આદેશ છે, બીજી બાબુ દમયંતીનો મારા પ્રત્યે પ્રેમ છે. આ વિષયમાં ઉપાય ન સૂઝવાથી આલંબન વિનાનું, ચિંતાગ્રસ્ત અને મર્યાદા વિનાનું મારું મન શા માટે ભ્રમી રહ્યું છે? આ પ્રમાણે દમયંતી પ્રત્યેના કરુણાભાવ તેમજ વિષયાભિલાષ એ બંનેથી પ્રગટતાં લોકાપવાદને કારણે લલજાણુપણાને મનમાં વારંવાર વિચારતો નળ ઘણી જ મુસ્કેલીથી કંઈક નિદ્રાધીન થયો તેવામાં પ્રાતઃકાળ થતાં કિન્નર-યુગલનાં ગીતથી જાગી ઊઠ્યો.

સર્ગ સાતમો.

[નળરાજનું કુંડિનપુરમાં આગમન: ભીમ રાજાએ કરેલ સત્કાર.]

મુલાતકાળે પોતાના મનમાં પ્રતિજ્ઞાનો વિચાર કરતો મહાબુદ્ધિમાન નળ દેવોના કાર્ય કરેલા નળવડે બોલવાયેલા પુંકરાક્ષ ને કિન્નરયુગલ પ્રયાણભૂમિને વિષે રાજાની સાથે હાજર થયા. તેને સારથિપણું સોંપીને, સો રાજાથી પરિવરેલ અને હજાર અશ્વવાળા રથમાં બેઠેલા નળે પ્રયાણ શરૂ કર્યું. હૃદયમાં વિષાદને છુપાવતા ને બહારથી પ્રસન્ન દેખાતા નળરાજા પુંકરાક્ષ વગેરેની સાથે માર્ગમાં વિવિધ પ્રકારની વાર્તાઓ-કથાઓ કરવા લાગ્યો.

પુંકરાક્ષે નળરાજાને કહ્યું કે-“હે દેવ! વરદા નામની નદીની ઉત્તર દિશામાં તૃણ રહિત વિદર્ભ દેશના, મહેલના અગ્રભાગથી સૂર્યમંડળને સ્પર્શતા વિશાળ નગરો આવેલા છે. પૃથ્વીના તિલક સમાન હે નળ રાજવી! આ ભીમરાજનું પાટનગર છે.” આ પ્રમાણે જેવામાં પુંકરાક્ષ બોલી રહ્યો છે તેવામાં નળરાજાના વિરહરૂપી જ્વરદાહને નષ્ટ કરવામાં અંદનપાત્ર સરખું કુંડિનપુર દેખાયું. વિશાળ પ્રાસાદોવાળું, ફરફરતી ઉજ્જવળ પતાકાઓરૂપી તરંગવાળું, ધ્વનિથી વિશ્વને ભરી દેતું, લોકોના નેત્ર તથા મનને આશ્ચર્ય યુક્ત બનાવતું, પુંકળ સ્ત્રી અને પુરુષરૂપી રત્નોવાળું તેમજ દમયંતીરૂપી લક્ષ્મીથી અધિવાસિત કુંડિનપુરનગર હતું અને તેથી રાજા ભીમ (વિશ્વક્ષેન) દેવોના હૃત બનેલ નળને જોઈને કંઈક હર્ષિત બન્યા. “હે નાગરિક લોકો! તમે સમસ્ત નગરમાં પુષ્પરાશિ વેરો! મણિના તોરણો ખાંધો! જલ્દી ધન્યો ઊંચી ખાંધો! ચારે બાજુ કેશરનો છંટકાવ કરો અને માર્ગો પર જાજમે ણીછાવો કારણ કે સાક્ષાત્ કામદેવ સરખા નળરાજા જાતે જ આવી પહોંચ્યાં છે. હે સામતો! તમે સજ્જ બનો! હે મંત્રીઓ! તમે ઉતાવળ કરો! ભીમરાજા પોતે જ નળરાજનું સ્વાગત કરવા માગે છે. કુંડિનપુરમાં ગીત-ગાન શરૂ કરાવો.” આ પ્રમાણે બોલતા પહેરેગીરોના શબ્દો નળના સૈનિકોએ સાંભળ્યા.

ત્યારબાદ થોડા સમય પછી સ્તુતિ કરતાં ભાટચારણોથી તેમજ આનંદ યુક્ત એવા દમ, દમન ને દાનત નામના કુમારોથી પરિવરેલ, કમળ જેવા નેત્રવાળા, હાથી પર બેઠેલા અને આકાશને છત્રથી ભરી દેતા ભીમરાજા નળરાજા પાસે આવી પહોંચ્યા. બાદ

દષ્ટિ માત્રમાં જોવાથી એક જીવના સત્કારાર્થે તેઓ ખંને ઊઠ્યા. માર્ગમાં જ ખંને દૃઢ આલિંગન આપીને, અનુક્રમે ખંને સિંહાસન પર સામસામે બેઠા. પરસ્પર ક્ષેમકુશળતાના સમાચાર પૂછતાં ને પરસ્પર નિહાળતાં તેઓ ખંનેએ, જમાઈના મિત્રપણાથી પ્રગટેલી સૂર્ય ને ચંદ્રની શોભાને ધારણ કરી. બાદ ભીમરાજ્યે નળ પ્રત્યે કહ્યું કે—“આપને જોવાથી મારો આજનો દિવસ અને ખંને નેત્રો સફળ થયા, કારણ કે તમારી કીર્તિથી તમે સર્વ સ્થળે રહેલા હોવા છતાં, ઈક્વાકુવંશી, વિશ્વનો વિજય કરનારા, વીરસેન રાજાના પુત્ર આપ બંને જ મારે આંગણે પધાર્યા છો.” તે સમયે નળે ભીમરાજ્યને કહ્યું કે—“હો રાજા ! તમારા મેળાપથી અમને સર્વ પ્રકારનું ઈષ્ટ મળ્યું છે. વિશેષ શું કહેવું ? મોટા પુરુષોના મન, વચન ને કર્મ બુદ્ધિ હોતા નથી તેથી રાજાઓના ગુરુ એવા તમારી અમારા પ્રત્યેની વિવેકી વાણીથી સર્ચું.” આ પ્રમાણે બોલતા અને ભીમરાજના વચનોથી સંતુષ્ટ બનેલા નળરાજ્યે ભીમરાજના કુમારો, સેનાપતિ અને મંત્રીઓના પ્રણામ સ્વીકારીને તેઓને યોગ્ય આદર આપ્યો. “મધ્યાહ્ન સમયની પૂજા કરવાનો સમય નજીક આવી રહ્યો છે, માટે તમે થાકને દૂર કરો, અમે મહેલમાં જઈશું.” આ પ્રમાણે બોલતા ભીમરાજ, નળની સેવા-શુશ્રૂષા માટે સેવકજનોને મૂકીને ગયા.

નળરાજ્યને લોજન કરવા માટે દમયંતીએ બંને બંનેના વેલી નવીન રસોઈના સેંકડો થાળો લઈને, અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ પોતાના ઉત્તરાસનોથી તે થાળોને ઢાંકીને જલ્દી આવી પહોંચી. નળે પણ મંત્રીવર્ગદ્વારા તે સ્ત્રીઓનું સન્માન કરાવીને પોતાનું દર્શન તેણીઓને આપ્યું. પછી પોતાના સ્વજન વર્ગની સાથે, ભુજબળથી દુશ્મનને છોડનાર, ચંદ્ર સરખા નિર્મળ ને મનોહર મુખવાળા નળરાજ્યે લોજન કર્યું.

સર્ગ આઠમો

[હૂતકાર્ય માટે નળનો દમયંતીના અંત:પુરમાં પ્રવેશ.]

વિશ્વનું કલ્યાણ કરનાર તેમજ પ્રતિજ્ઞાના ભારને વહન કરનાર નળરાજ્યે દમ-
યંતીના મુખદર્શનને જ વિશ્રાંતિનું સ્થાન માન્યું. “ જો દમયંતી
મારા શ્રેષ્ઠ હૂતપણાને સફળ બનાવે તો ” આવા પ્રકારની તેની માનસિક ચિંતાથી દેવોનું
કાર્ય તેનું પોતાનું જ કાર્ય બની ગયું. પછી દમયંતીને ભેટણું આપવા માટે નળે પુષ્કરાક્ષ
મંત્રીની સાથે પોતાના મુજબ નામના મંત્રીને રતનાભરણનો ડાબલો લઈ મોકલ્યો. તેઓના
આવવાની રાહ જોતો અને મહેલના શિખર પર બેઠેલો નળ કુંડિનપુરના જવા-આવવાના
માર્ગો જોવા લાગ્યો. પોતાના પંડિત એવા શ્રુતશીલ નામના મંત્રીને નળે કંઈપણ ન
પૂછતાં હૂતપણાના કાર્યનો નિર્ણય પોતે જ કરી લીધો.

આ બાબતુ દમયંતીએ આપેલા આભૂષણોથી જાણે જુદા જ સ્વરૂપવાળો બન્યો હોય
તેવા મુજબ મંત્રીએ ભાવને જાણવાવાળા નળને વિશ્વસિ કરી કે-“ હે સ્વામિન્ ! દ્વારને
ઓળંગી ગયેલા તેમજ બહાર રોકેલા પરિવારવાળા મને, સામે આવેલી કેશિની (વિદ્યાધર-
પુત્રી) ચંદ્રશાલા(અગાસી)માં લઈ ગઈ. જો કે તેમના વડીલ તરફથી મને મળવા
માટે સ્પષ્ટ આજ્ઞા મળવા છતાં તમારા પ્રત્યેના સ્નેહને લીધે પડદામાં જ રહેલી દમયંતીએ
મારા પ્રણામ સ્વીકાર્યાં. વજ્ર, વૈદુર્ય, ગદા, ચક્ર અને કર્કેતન વગેરે રત્નોના ગુણોને તેમજ
તે આભૂષણોના જડતર કાર્ય તેમજ ગૂંથનકાર્યને તે વખાણવા લાગી. ને આભૂષણોના
ઘડતર કાર્ય સંબંધમાં ઝવેરીઓને પૂછવા લાગી. સખીઓને તે આભૂષણો દેખાડ્યા અને
તરતજ તેણે પોતે તે પહેરી લીધા. બાદ મને પણ સર્વ અંગના આભૂષણો આપીને,
કેશિનીદ્વારા મારું સ્વાગત કરાવીને, મ્યાનામાં મને બેસારીને મને વિદાય આપી. જેવામાં
હું ભિલો થયો તેવામાં પડદામાંથી બહાર આવેલી દમયંતીની સખીઓનો વિવિધ પ્રકારનો
મંગળ ગીતધ્વનિ થવા લાગ્યો. ”

પછી પોતાના સંકલ્પને હૃદયમાં ગોપવીને નળરાજ્ય લોકપાલના કાર્ય માટે કુંડિનપુર
તરફ ચાલી નીકળ્યો. અદ્વૈતરૂપે નગરમાં પ્રવેશ કરતા મહાબલિષ્ઠ નળવડે જાણે દમયંતીના
પ્રાણો જ દાખલ થતાં હોય તેવું સ્પષ્ટ આચરણ કરાયું. સ્વયંવર પ્રસંગે આવેલા રાજ્યોના

સમૂહથી વ્યાપ્ત તે કુંડિનપુરને વિષે પોતે ઉત્કંઠિત (આતુર) હોવા છતાં પણ જલ્દી જઈ શકવા સમર્થ ન થયો અર્થાત્ રાજમર્ગો પર લોકોની અતિશય ભીડ હતી. આકાશને સ્પર્શતાં અતિ ઉજ્જવળ સેંકડો અગાશી અને ઝરુખાઓવાળું તેમજ સામંતોથી વ્યાપ્ત દ્વારવાળું રાજમંદિર તેણે જોયું. પછી પોતાના નામોચ્ચારપૂર્વક ગવાતા ગંધર્વ કન્યાના સંગીતથી, દ્વરથી પણ સારી રીતે સૂચવાતા દમયંતીના મહેલમાં નળરાજ ગયો.

“ ચક્ર, ધનુષ્ય અને કમળથી ચિહ્નિત આ કેના પગલાં પડેલા છે ? કામદેવની પ્રતિમા સરખો આ પડછાયો કેનો જોવાય છે ? પુરુષની સરખો રોમાંચ પ્રગટાવનારો આ કેનો સ્પર્શ હશે ? તે પુરુષનું સ્વરૂપ જોવામાં મારી બંને આંખો કેમ બંધ થઈ જાય છે ? ” આ પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતી સ્ત્રીઓથી પોતાના ચિત્તનું રક્ષણ કરતો નળ આગળ વધવા લાગ્યો. ખરેખર સજ્જન પુરુષોને પોતાની પ્રતિષ્ઠા એ જ સૌથી પ્રથમ આગળિયારૂપ બને છે.

મહેલરૂપી પર્વતના અગ્રભાગે(છેલ્લા ભાગે) રહેલ, સમસ્ત પૃથ્વીની શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓના સર્વસ્વથી બનાવાયેલી દમયંતીની સભામાં નળ આવી પહોંચ્યો. “ હે દમયંતી ! આજે તારી ચિંતા નાશ પામી, વિરહ જ્વરની તારી પીડા આજે દૂર થઈ છે, કારણ કે તારો સાર્વભૌમ સ્વામી પ્રાણવલ્લભ નળ આવી પહોંચ્યો છે, તો હે ચક્રોરી ! પ્રાતઃકાળે પણ તને તેના મુખરૂપી ચંદ્રનું પાન થશે. જેણે સૈન્ય સમૂહથી પૃથ્વીને, યશથી દિશાઓને, દાનવડે યાચક લોકોને, હર્ષથી જનતાને, રૂપામૃતથી નેત્રો ભરી દીધા છે તેવા નળથી આ સમસ્ત જગત બધું પરિપૂર્ણ વસી રહેલું હોય તેમ જણાય છે અર્થાત્ જ્યાં ત્યાં નળ, નળ ને નળ જ નજરે પડે છે અથવા તો સર્વત્ર તેની જ પ્રશંસા થાય છે. હે સખી ! આજે તારો પ્રાણવલ્લભ નળ આવી પહોંચ્યો છે તેથી વડીલજનોની આશીષ જ્યવંતી બની છે, કુળ-દેવતાઓની પૂજા સફળ થઈ છે અને અમારા મનોરથ પણ સફળ બન્યા છે. ” આ પ્રમાણેના પ્રિય સખીઓનાં વચનો સાંભળતો તેમજ પોતાની સમક્ષ દમયંતીના અદ્ભુત મહિમાને જોતો તેમજ ઈંદ્રથી હણાયેલ હર્ષવાળો નળ પોતાના આત્માને નિંદતો, હૃદયમાં અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યો કે-“ આ દમયંતીને જોઈને પૂર્વે સેંકડો મુસાફરોએ જે કહ્યું હતું અને હંસે જે જણાવ્યું હતું તે તેના લાભમા અંશે પણ બંધબેસતી હકીકત નથી. અર્થાત્ તે લોકોએ કહેલ વર્ણન ઘણું જ અદ્ય લાગે છે કારણ કે વિરાટ સ્વરૂપની માફક તેણીનું વાણી અને મનને અગોચર રૂપ બૃહસ્પતિ પણ બાણી શકતો નથી તો અન્ય સામાન્ય અદ્ય પુરુષની તો વાત જ શી ? હે સ્વામિન્ ઈંદ્ર ! તમે તમારા વજ્રથી પર્વતની જેમ મારા ચૂરેચૂરા કેમ ન કરી નાખ્યાં ? અથવા તો હે લોકપાલો ! તમોએ મને શાપ આપીને કેમ ન બાળી નાખ્યો ? શું હું ક્ષાત્રધર્મથી ભ્રષ્ટ થયો છું કે જેથી દમયંતીના પ્રેમમાં પરવશ બનેલા એવા મને વગર પ્રહારે અત્યારે મૃત્યુ પામવાની ઇચ્છાવાળો બનાવ્યો છે ? ‘ હમણા આ જ ક્ષણ મહાન છે ’ એમ વિચારતો, દેવસમૂહથી આશાભગ્ન બનેલ અને હૃદયમાં વિશિષ્ટ લાગણીવાળો નળ ભૈમી(દમયંતી)ને જોવા લાગ્યો.

સર્ગ નવમો

[દમયંતીનું એકાગ્રચિત્તે નળનું નિરીક્ષણ]

હુરણના જેવી નેત્રવાળી દમયંતીનો લાંબો, વક્ર, સ્તિગ્ધશ્યામ, આંતરાસિદ્ધિ ને મૃદુ કેશપાશ (અંબોડો) સર્પની લીલાને કરતો હતો, અર્થાત તેણીનો અંબોડો સર્પના જેવા આકારવાળો હતો. ઉજ્જવળ રેશમી વસ્ત્રથી ઢંકાયેલ કેશનો પ્રાંતભાગ પુષ્પસમૂહથી વ્યાપ્ત હતો તે જાણે કે શરદ્ગુણના વાદળાથી આચ્છાદિત થયેલ ચંદ્ર રાહુથી ઘસાયો હોય તેમ દેખાતો હતો. તેના લાલસ્થલમાં રહેલ તિલક ઊગતા અરુણી શોભાને ધારણ કરે છે, જેની નજીકમાં રહેલ અંબોડો રાત્રિની જેમ દૂર ધઈ ગયો જણાય છે. (અરુણુ ઉદય પામે ત્યારે રાત્રિ ચાલી જાય છે. કબરી એટલે વેણી, અંબોડો, કબરી-કાળી રાત્રિ.) મુખરૂપી અમૃતકુંડની હમેશને માટે રક્ષા કરવાને માટે, ડોકિયું કરવાના બહાનાથી સર્પ પોતે જ તેણીના કંઠને સેવે છે—કંઠની આસપાસ રહે છે. આ પ્રમાણે તેણીનો દેહ અતિમનોહર હોવા છતાં આ એક મોટો દોષ છે કે સેંકડો વર્ષ પર્યંત જોનારને કદી તૃપ્તિ થતી નથી. જો કદાચ ઇંદ્રની માફક હબ્બર નેત્રો હોય અને તેમાં પણ નેત્રને મીંચવારૂપી અંતરાય ન હોય, વળી મનુષ્યને અમર્યાદિત જીવન હોય તો પણ એવી કઈ વ્યક્તિ છે કે જે દમયંતીને જોઈને તેના સ્વરૂપનો પાર પારી શકે? “હે સ્વામી કામ-દેવ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. મારી પર દયા કર. આ સામે ટોણુ દેખાય છે? તું સાચે સાચું કહે. શું આ દમયંતી છે? ખરેખર હું ચોક્કસ પ્રકારે હણાયો છું. તેણીનું આવા પ્રકારનું કુળ, શીલ ને રૂપવિભાવ તેમજ મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રત્યક્ષ નિહાળીને મારી કઈ ગતિ થશે! હું કઈ રીતે કાર્ય કરી (સાધી) શકીશ?” આ પ્રમાણે અદૃશ્ય રહેલો નળ માનસિક વિચારો કરી રહ્યો હતો તેવામાં દૂરથી આવેલા પ્રાણુવલ્લભના સમા-ગમનું જાણે સૂચન કરતું હોય તેમ દમયંતીનું વામ(ડાબું) નેત્ર વિહ્વળ માણસની માફક ફરકયું, એટલે જેમ મલયાચલના પવનથી આલિંગન કરાયેલ માધવી લતાઓને જેમ સર્વાંગે અત્યંત પલ્લવોદલાસ થાય તેમ ફરકેલા ડાબા નેત્રવાળી દમયંતીને નિહાળીને નેત્રને અદૃશ્ય એવા નળના સમીપપણાથી સખીઓને અપૂર્વ રોમાંચ થયો. પછી કોઈપણ પ્રકારને શરીરકંપને અટકાવીને રાજાઓને વિષે તિલક સમાન નળરાજા, દમયંતીના સખી-સમૂહની વચ્ચે અચાનક પ્રગટ થયો, તે જાણે કે કુમુદિનીના વનમાં નૂતન ચંદ્રની જેવો જણાવા લાગ્યો.

સર્ગ દશમો.

[હમયંતીએ નળના સ્વરૂપને જોઈ કરેલ પ્રશંસા.]

યુથથી બ્રહ્મ થવાને લીધે બચલીત અનેલ હરણીઓ સરખી ને આશ્ચર્ય પામેલી તે સખીઓએ સૌમ્ય ને વિકસિત નેત્રવાળા નળને પોતાની સમક્ષ જોયો અને તેને જોયા બાદ તેની દૃષ્ટિ સાથે પોતાની નજર મેળવવાને તેઓ શક્તિમાન થઈ શકી નહીં, અર્થાત્ નળને જોઈને સખીઓ શરમાઈ ગઈ. કામદેવ સરખા નળને પોતાની સન્મુખ જોઈને અન્ય સ્ત્રીઓને શરમ વગેરે લાવેા પ્રગટયા ને પોતાની જાતને પણ તેઓ ભૂલી ગઈ. રોમાંચરૂપી બખ્તરથી વ્યાપ્ત ને મોહાસક્ત સખીઓને તે સમસ્ત સમૂહ નળવડે ક્ષુબ્ધ બની ગયો-ગભરાઈ ઊઠ્યો. શાંત આકૃતિવાળા તેમજ અસાધારણ શક્તિવાળા નળને જોઈને ચતુર એવી તેણીઓએ, પહેરેગીર આવી જવાની શંકાથી, ખૂમાખૂમ ન કરી. આનંદને માટે રાખવામાં આવેલા મૃગ, મયૂર, કોયલ ને પોષટ વિગેરે પણ નળરાજને જોવાથી જાણે ચિત્રમાં આજેખાયેલા હોય તેમ ક્ષણમાત્ર સ્તબ્ધ થઈ ગયા-શાન્ત થઈ ગયા. હમયંતીની કામદેવને આધીન બનેલી, સફેદ કેવડાના પત્રના ઉપહાર (ભેટ) સરખી દૃષ્ટિ તેના પર પડી, અર્થાત્ પોતાની દૃષ્ટિથી નળને નિરખ્યો. તે સમયે બંનેની દૃષ્ટિથી જાણે ફેંકાયેલ હોય તેવા કામદેવના બાણોએ બંનેના અંગોને આરપાર છેદી નાખ્યા-બંને કામદેવના શરથી વીંધાયા.

હમયંતીએ પ્રથમ તો તેને નળ તરીકે માનીને જોયો, પણ તરત જ તેને સંશય થયો. નળે પણ તેણીને વિષે પોતાનું મન આસક્ત બતાવ્યું પણ તરત જ પોતે હૂત બનીને આવ્યો હોવાથી મનને વાળી લીધું. નળને જોવાથી હમયંતી જાણે પરમ બ્રહ્મમાં લયલીન બની ગઈ હોય, અમૃતસાગરમાં ડૂબી ગઈ હોય તેમ તન્મય બની ગઈ. “ મારા નેત્રના કેટલાક પુષ્પોને કારણે દૃષ્ટિગોચર થયેલા, પ્રાણોથી પણ અધિક પૂજ્ય અને નવીન અતિથિરૂપ તમને સ્વાગત હો ! જગતના લોકોને નેત્રોનું ફળ આપનાર હે અતિથિ ! કન્યાનો આચાર આપ સમજો. પ્રથમ દર્શને જ અમારા ચિત્તને વશ કરનાર આપ, ક્ષેત્ર-કાળને ઉચિત આ મારા આસન પર કેમ બેસતા નથી ? કોઈ મહાન્ કાર્યને માટે બીજા બાણુ જવાની આપની ઇચ્છા હોય તોપણ અયોગ્ય એવા આ સ્થાનમાં આપ ક્ષણમાત્ર વિશ્રામ કરો. કોઈના આગ્રહથી મહામૂલ્યવાન વસ્તુ પણ અપાય છે, તો અમને આપનો

પરિચય આપવામાં શા માટે કૃપણતા દાખવે છે? તમારા ખંને ચરણ શિરીષ પુષ્પની જેવા કૌમળ છે, જ્યારે મન નિર્દય જણાય છે, કારણ કે હજી પણ કયાંસુધી તમે મને પીડા આપવા માગો છો? હુમણા કયા દેશમાં અંધકાર વ્યાપી ગયો છે? અને કયા સ્થળે ચંદ્રોદય થવાનો છે? કારણ કે જે સ્થળથી તમે નીકળ્યા છો ત્યાં અંધકાર થયો હશે અને જ્યાં તમે જવાના છો ત્યાં ચંદ્રોદય થવાનો છે. ખરેખર તે અક્ષરોને ધન્ય છે કે જે અક્ષરોથી તમારું નામ રચાયું છે, તો તે સાંભળીને આ સમયે કોને કૌતુક ન હોય? અર્થાત્ આપનું નામ સંભળાવો. મને નિમિત્તો તો સૂચવી રહ્યા છે, પરંતુ મારા ભાગ્યનો નિર્ણય થતો નથી, કારણ કે તમે આ સ્થળે કોના અતિથિ છો? અથવા તો આવા વ્યર્થ મનસૂબાથી શું? આ વિષમ સ્થાનમાં આપે જે પ્રવેશ કર્યો છે તે શું આપે બળતા અગ્નિને ઝોળાંગ્યો નથી? એક બાબત આવું સાહસ ને બીજી બાબત તમારી શાંત આકૃતિ તો આ પ્રયાસનું ફળ શું? ખરેખર આ વિષયમાં મારું મન બ્રાન્ત બન્યું છે. પુરુષ નામધારી બાળકોને પણ આ સ્થાન અગૌચર છે, તો હું માનું છું કે તમે અમારા મહાન્ પુણ્યોદયને લીધે આવ્યા હો તેમ જણાય છે કારણ કે હે કામદેવ સમાન સૌંદર્યશાળી! તીક્ષ્ણ શસ્ત્રવાળા રક્ષકોએ પોતાના નેત્રોથી તમને કેમ ન જોયા? સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાલ-એ ત્રણ લોક પૈકી તે જ લોક ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે કે જેમાં તમારો જન્મ થયો છે. વળી દેવ, દાનવ, મનુષ્ય અને ભવનપતિ પૈકી તે જ જાતિ શ્રેષ્ઠ છે કે જાતિમાં આપ જન્મ્યા છો. જે સૂર્ય છે તે તમારો સંપૂર્ણ પ્રતાપ છે તેથી તે ઉજી છે, તમારી દેહકાંતિ ચોક્કસ કામદેવ સ્વરૂપ છે, તેથી જ કામદેવ અનંગ બની ગયો છે, જે ચંદ્ર છે તે તમારા અંશનો રાશિ છે અને તેથી જ તે ઉજીવળ છે, ખરેખર તમે ભુવનને વિષે દેવોના પણ દેવ છો.” આ પ્રમાણે દમયંતીએ પહેલા તેને નળ તરીકે જાણીને અને પછી તેના પ્રભાવથી દેવ તરીકે શંકા કરીને લાગણીવશપણથી મીઠ વાણીથી વારંવાર ઘણું કહ્યું.

સર્ગ અગિયારમો.

[હૃત થઈ આવેલા નળે લોકપાલોને વરવા કરેલું તેમનું વર્ણન]

નળે દમયંતીના વચનને લલિત-મનોહર, સ્નેહાર્દ્ર, વિનયી, રસિક, કોમળ અને તેના દેહને અનુરૂપ જાણ્યા. દમયંતીની વાણી આગળ મધ, મધ, હૃદય, અમૃત, વાંસળી અને વીણા-એ સર્વ તુચ્છ માત્ર છે-નિષ્કળ છે. સાગરના કલ્લોલોથી ખેંચાયા છતાં પણ જેમ વેલંધર પર્વત ડોલાયમાન થતો નથી તેમ દમયંતીના તથા પ્રકારના સ્તુતિ વચનોથી સ્નેહાર્દ્ર બનવા છતાં પણ નળ ચલિત ન થયો. ઈંદ્રના વચનથી ખંધાયેલ નળ પ્રિયાવડે કરાયેલ સત્કારને પ્રાપ્ત કરીને, જેમ સૂર્ય ઉદયાચળ પર બિરાજે તેમ સુવર્ણના આસન પર બેઠો. બાહ અંતઃકરણમાં પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરતો ધર્મવીર નળ કામદેવના આવેગને દૂર કરીને દમયંતી પ્રત્યે બોલ્યો કે-“હે સુંદરી ! વૃથા પરિશ્રમ લેવાથી સર્થું. તું સ્વસ્થ બન. હે અતિથિવત્સલ ! તું આ કાર્યથી વિરમ કારણ કે અમારો સત્કાર તો થઈ ચૂક્યો છે. હે કમલ સુખવાણી ! જે અમારું હૃતપણાનું કાર્ય છે તેને સફળ કરશો તો તે જ અમારા માટે મહાન આતિથ્ય ગણાશે. હે મુગ્ધા ! તમે કેમ બિલા રહ્યા છો ? આસન પર બિરાજો. હે ચક્રોર જેવા નેત્રવાણી ! તમે મને અવિનયી ન સમજશો. હે સુંદરી ! શું તમારું હૃદય તો આનંદિત છે ને ? કમલાક્ષિ ! તમારો પ્રિય સખીવર્ગ કુશળ છે ને ? હે મનોહરી ! મારું વચન સાંભળ. દિક્ષપાલોએ મોકલેલ મને તું તારો અતિથિ સમજ. જેમ નદીના જળથી વૃક્ષો ખેંચાય તેમ ઈંદ્ર, યમ, વરુણને અગ્નિ એ ચારે લોકપાલો તારા ગુણસમૂહથી યુવાવસ્થાથી જ અત્યંત આકર્ષાયેલ છે. ઈંદ્ર ક્રૂર કુંડિનપુરના નામ માત્રથી કર્ણને વિષે કુંડલ ધારણ કરે છે. હે દમયંતી ! તારા નામના સદૃશપણને લીધે દમનક (ડમરો)ની માળાને પહેરે છે. (કુંડિન=કુંડળ, દમયંતી અને દમનક સમાન વાચક શબ્દો છે.) બીજે લોકપાળ જે પોતે જ અગ્નિ છે, તે તમારા વિયોગરૂપી અગ્નિથી પ્રગટેલા તાપને પોતાના તાપ કરતાં પણ અધિક માને છે. તમારા વિરહથી પીડાયેલા અને યાજ્ઞિક લોકોથી પૂજાએલા અગ્નિદેવનો ‘હાકાર શબ્દ સરખો સ્વાહા’ એવો ઉચ્ચાર થાય છે. (દુઃખી માણસ હા ! હા ! હા ! કરે તેવી રીતે સ્વાહા !) હે કેળ જેવા સાથળવાણી ! સૂર્યનો પુત્ર ને યમુનાનો ભાઈ એવો યમ દિક્ષપાળ, ધર્મરાજ હોવા છતાં પણ તમારા પ્રત્યેના અનુરાગને ઈચ્છે છે. જેમ ઘર-માંથી પ્રગટેલ અગ્નિ ઘરને બાળે તેમ તમારા વિરહથી વીંધાયેલા યમરાજના દેહને

પોતાની દિશામાંથી (દક્ષિણ દિશામાંથી) આવેલ વાયુ (પવન) નિરંતર દગ્ધ કરે છે. પશ્ચિમ દિશાનો સ્વામી વરુણ પણ પાશ નામના શસ્ત્રવાળો હોવા છતાં તમારા માટે પોતાના જીવિતને વિષે આશાભંગન ળની ગયો છે. તારી અપેક્ષા રાખતા તેઓએ અત્યાર સુધીના દિવસો ગ્રીષ્મ કાળ સરખા તેમજ લાખો યુગ સરખા માનીને વીતાવ્યા છે. તારો સ્વયંવર જાણીને, સ્વર્ગને ત્યાગ કરીને આવેલા તે દિક્ષિપાળો હાલમાં આ પૃથ્વીને શોભાવી રહ્યા છે. પ્રેમસૂચક સમગ્ર સંદેશો લઈને, તેઓથી મોકલાવાયેલ જંગમ લેખરૂપ હું તમારી પાસે આવ્યો છું, અર્થાત્ હું તેઓનો દૂત છું. તેઓ મને સંદેશ કહેવરાવે છે કે-તારા દૃઢ બંને સ્તન સંપૂર્ણ આલિંગન આપીને કામદેવરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થયેલા વૃક્ષ સરખા અમે સર્વને તું નવીન અમૃત-મેઘની વૃષ્ટિ સમાન બન. હે કમલસુખી ! તો હવે આ લોકપાળો પ્રત્યે પ્રસન્ન થઈને સુખપૂર્વક સ્વર્ગને સ્વીકાર. જે તારા કુટુંબીઓના પ્રેમને ત્યાગવાને તું શક્તિમાન ન હો તો અમે તારી પૃથ્વી પર આવીને વસીએ. હે કમળસુખી ! સમગ્ર સંસારમાં સારભૂત તારા સુંદર મુખને જોઈને જે સમયે અમે કૃતાર્થ બનશું તે દિવસ કયો હશે ? તે ક્ષણ કેવી હશે ? તે મુહૂર્ત પણ કેવું હશે ? તે સ્થાનક અથવા ગૃહ કેવું હશે ? અર્થાત્ તે દિવસ, ક્ષણ, મુહૂર્ત, સ્થાનને ધન્ય ગણશું. હે વૈદહી ! તેઓનો આ પ્રમાણેનો તારા પ્રત્યે અસાધારણ પ્રેમ છે તો જગત્પ્રસિદ્ધ ઈંદ્ર, જીવિતના સ્વામી યમરાજ, પ્રદીપ્ત અગ્નિ અને શીતળ વરુણ-એ ચાર પૈકી ગમે તે તારા ચિત્તને રુચે તેવા લોકપાલને તું પરણુ.”

સર્ગ બારમો.

[દમયંતીએ નળને આપેલો યુક્તિપૂર્વક જવાબ.]

તે દેવહૃતના વિચિત્ર વચન સાંભળીને દમનની બહેન દમયંતી મહાવિસ્મય પામી. હંમેશાં સાકર જેવી મિષ્ટ સ્વર્ગાંગનાઓનું સેવન કરનારા તે દેવોને દાસી સરખી માનવી સ્ત્રીમાં જે રુચિ થવી તે ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. સંકેતપ માત્રથી નળને પતિ તરિકે હૃદયમાં ધારણ કરીને સ્વસ્થ બનેલી મને શું તેઓ જ્ઞાનથી પરસી તરીકે નહીં જાણતા હોય ? સ્ત્રીને ઉદ્દેશી મોકલાયેલા હૃત સંબંધી વિચાર કરતાં મને જણાય છે કે-તે દેવોને સલાહ આપવામાં કોઈ તસ્કર (ચોર) જેવી વ્યક્તિ મળી નથી અર્થાત્ તેઓએ કોઈની સલાહ લીધી જણાતી નથી. ‘ અમારો હૃત પણ રૂપવંત છે, તો પછી અમે કેવા રૂપશાલી હશું ? ’ એમ વિચારીને તેઓએ સર્વાંગે સુંદર હૃત મોકલ્યો જણાય છે. સોભાગ્યના સાગર સમા આ વ્યક્તિના દર્શન માત્રથી, જેણે નળનું નામ સાંભળ્યું નથી તેવી કઈ સ્ત્રીનું શીલ નષ્ટ ન પામે ? અર્થાત્ નળનું નામ જેણે સાંભળ્યું તે તો નહીં, તે સિવાયની બીજી સ્ત્રીઓ આ હૃતના રૂપથી અવશ્ય વિષયાભિલાષી બને તેવો તે સુંદર છે. જેવી રીતે આ હૃત મારા મનનું હરણ કરે છે તથા પ્રકારે તે ગુમ ચેષ્ટાવાળો જણાય છે, તો તે પ્રલયાગ્નિ સરખો દેવોનો શત્રુ નળ કઈ રીતે હોઈ શકે ? સુવર્ણ સરખા રૂપવાળા આ હૃતના દેશ, નામ ને વંશનો પ્રશ્ન પૂછવા સંબંધમાં મને મહાન કૌતુક થઈ રહ્યું છે.

આ પ્રમાણે હૃદયમાં વિચારતી અને દેવના સંદેશથી દુભાએલી દમયંતી બહુમાન-પૂર્વક તેના પ્રત્યે બોલી કે-“ હે દેવહૃત ! નિર્ભયતાપૂર્વક આવા વચન બોલતા અને સરસ્વતી દેવીના ક્રમ ભંગને કરતાં તને શું પાપ નથી લાગતું ? તમારું નામ જાણવાની હું ઇચ્છા ધરાવતી હતી તેવામાં હસ્તીના સ્નાનની માફક તમારી સ્વચ્છ વાણી નીકળી. અર્થાત્ તમે વ્યર્થ વાગ્વિલાસ કર્યો. (હસ્તીની એવી ટેવ હોય છે કે-સરોવરમાં સ્નાન કરીને બહાર નીકળ્યા પછી તરત જ તે પોતાની સુંદરડે ધૂળ વિગેરે પદાર્થો પોતાના મસ્તક પર ઉડાડે છે.) તારા નામને સાંભળવાને આહતી મને બીજું સંભળાવવાથી શું ? જલને ઇચ્છનાર વ્યક્તિને મધુર એવા મધથી તૃપ્તિ થતી નથી. ”

આ પ્રમાણે દમયંતીના ઉચિત વચનથી પૂછાયેલ અને સ્વીકૃત વચનનું પાલન

કરતાં નળે જવાબ આપ્યો—“ હે સુંદરી ! આ તારો કંઈ જાતનો કદાચ હ છે ? મારા નામ અને વંશ સંબંધી પૃચ્છા નકામી છે સજ્જન પુરુષોને પોતાના મુખથી પોતાનું નામ ઉચ્ચારવું તે માટે નિષેધ કરેલો છે, તેથી તે પ્રણાલિકાનો લાંગ કરવામાં ભીરુ હું મારું નામ કહેવાને અશક્ત છું પરંતુ હે મુગ્ધા ! તારા આચ્છથી હું કંઈક કહીશ કે—હું ચંદ્ર વંશનો છું.”

આ પ્રમાણે કહેવાયેલી અને તેટલા ખુલાસા માત્રથી સંપૂર્ણ મનોરથ વિનાની દમયંતી, જાણે ણિમ્ન જની હોય તેમ મસ્તક ધ્રુવવતી કંઈક ઓલી કે-સાંભળવાથી ઈચ્છાવાળી વ્યક્તિને જે અર્ધકથા કહેવામાં આવે છે તે પાણી પીતી વ્યક્તિની વચ્ચમાંથી જ જળધારા અટકાવવા જેવું છે. પોતાના વંશનો નિર્દેશ કરીને અને નામને છુપાવતા તમે અર્ધું છેતરવાનું કાર્ય કોની પાસેથી શીખ્યા ? જેમ વર્ષાઋતુમાં ઘડીક દેખાતા ને ઘડીક ન દેખાતા ચંદ્રવડે જેમ ચકોર(ચકવાક) છેતરાય તેમ તમારાથી મારા જેવી લોખી વ્યક્તિ ખેદ પમાડાય છે. હે દેવહૂત ! કોઈક સ્થળે ગૂઢ, કોઈક સ્થળે સ્પષ્ટ, હસ્તર અને મુશ્કેલીથી અવગાહન કરી શકાય તેવી સરસ્વતી(વિદ્યા) સરખી તમારી વાણી છે, તો મારે તમને સ્પષ્ટ જવાબ ન આપવો જોઈએ, કારણ કે કુલીન જાળાઓને પરપુરુષ સાથે સંભાષણ કરવું વ્યાજબી નથી.

આ પ્રમાણે ઓલીને શીઘ્ર અટકી ગયેલી તેમજ મોન રહેલી તેણીને જોઈને ઉચિત વાણીથી નળ ઓલ્યો કે-“ હે સુંદરી ! તું મને જે જે પૂછીશ તેનો સ્પષ્ટ જવાબ તને આપીશ, કારણ કે વાણીથી જીવનારા હૂતોની ઓલવાથી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. ક્રૂત લીલાવડે જ આ કાર્યમાં તું વિલાંબ કરતી જણાય છે, પણ મારી રાહ જોઈ રહેલ ઈંદ્ર ક્યાં સુધી ભૂમિ પર રહેશે ? પોતાના હજારો નેત્રોથી મારા માર્ગને લગવાન ઈંદ્ર જોઈ રહેલ છે, મારા વિલાંબને ઘિસ્કાર હો !

આ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપપૂર્વક અને નિઃશ્વાસ યુક્ત નળ ઓલ્યો ત્યારે પોતાની અપ્રિયતાને નહીં જણાવા દેતી દમયંતી જલ્દી વિનયપૂર્વક ઓલી કે-કોણુ એવો મૂર્ખ કે પંડિત પુરુષ હોય કે જે મહાન્ ઓજસ્વી ને રાહ જોતાં દિક્ષપાલોના વિનયનું ઉલ્લંઘન કરે ? પૂજ્ય એવા તે દિક્ષપાલોને હમેશાં ત્રણ પ્રકારે મન, વચન ને કાયાથી નમસ્કાર હો ! હે હૂત ! તમને જે ખોટું લગાડયું હોય તે સંબંધી પાપ મિથ્યા થાઓ ! લોકપાલો સંબંધી તમારી વાત સાંભળીને મેં જે ઉત્તર નથી આપ્યો તેમાં તેઓના પ્રત્યેના તિરસ્કારનું કંઈ પણ કારણ નથી, પણ આ વિષયમાં શું કરવું તેવી મારી કિં કર્તવ્ય મૂઢતા જ કારણભૂત છે. જેમ હંસો કાકડીના વેલાનું સેવન કરતા નથી તેમ દેવાંગના સાથે કીડારક્રા દેવો શું કદી પણ માનવી સ્ત્રીનું સેવન કરે ? દેવો તથા મનુષ્યોનું જળ,

બુદ્ધિ, ઉંમર ને તેજ કયાં ? રત્ન અને પત્થરની માફક તેઓ જાનેનો સંયોગ સંભવી શકતો નથી. દેવોનું આતિથ્ય મનુષ્યો કેવી રીતે કરી શકે ? કારણ કે ગામડીયો જન હસ્તી પર કેવી રીતે આરોહણ કરી શકે ? જોરસદ્દીના પુષ્પની માળા હાજર હોવા છતાં કાંટાવાળા પુષ્પની માળાની શોભા શી હોઈ શકે ? તેવી રીતે દેવાંગનાઓ પાસે માનવી સ્ત્રી રાંકડી જેવાય છે. દેવોને જે રુચિકર હોય તે ભલે તેઓ કહેવરાવે, સ્વામીના કાર્યને નોકર રોકી શકતો નથી. નોકરોએ પ્રેમપૂર્વક સ્વામીનું કાર્ય કરવું જોઈએ. શું સિંહ સાથે ભેટવાનો મૃગનો અધિકાર હોઈ શકે ? પ્રતિમાકારે રહેલા જે પૂજ્ય લોકપાલોને હું હમેશ પૂછું છું તે મારા જ છે, તો આ વિષયમાં આથી વધારે શું ? ખરેખર દેવોના ચરિત્રોનો પાર પામી શકતો નથી. મારા વડીલ જનોએ મને સ્વયંવર આપ્યો છે, મારી કુળ-પરંપરામાં સ્વયંવર વિધિ અનુસરાતો આવ્યો છે. આ જાણુ મારા વડીલ જનોના વિનયની રક્ષા કરવાની છે, ળીજી જાણુ દેવોની આવા પ્રકારની પ્રાર્થના છે તો હવે તમે જ હાલમાં મને આ વિષયમાં સલાહ આપો. હું જાલિકા દેવોને જવાબ આપવાને સમર્થ નથી. મારા પ્રત્યે કંઈક દાક્ષિણ્ય લાવીને તમે મને પૂજવા લાયક લોકપાલોને તેઓની દુષ્ટ સ્પૃહાથી અટકાવો. હે વીર ! તારી હાજરીમાં સજ્જન પુરુષોનો લોકાપવાદ (નિંદા) ન થાઓ ! જગતને વિષે સજ્જન પુરુષોનો આ પ્રકારનો શાશ્વત ધર્મ છે કે-તેઓએ જીવને સદ્બુદ્ધિ આપવી, જાનેના આંતરાનું રક્ષણ કરવું, મૂર્ખ માણસની ભૂલોને સહન કરવી, મનમાં કીર્તિને સ્થાન આપવું તેમજ સર્વત્ર સ્નેહભાવ દર્શાવવો.

પછી આ વિષયમાં નળ જે કહે-સલાહ આપે તે મારે સ્વીકાર્ય છે એમ મનમાં નિર્ણય કરીને અને અંતઃકરણમાં તેને જ દૂત તરીકે જાણીને બાલકાળથી નિર્મળ શીલ-વાળી, ગીલકમળના જેવી નેત્રવાળી દમયંતી બોલતી બંધ થઈ.

સર્ગ તરમો.

[નળતું લોકપાલોને વરવા સંબંધીતું પુનઃ કથનઃ
દમયંતીએ કેશિની મારકૃત આપેલો ચતુરાધપૂર્ણ પ્રત્યુત્તર]

આ પ્રમાણે દમયંતીના ભક્તિયુક્ત વચનો સાંભળીને દેવોના કાર્યની સિદ્ધિ માટે નલે ફરીથી તેને ઉત્સાહિત કરવા પ્રયાસ કર્યો. દમયંતીની ચતુરાધથી આશ્ચર્ય પામેલા ઘૃહસ્પતિ સરખા નલે સુંદર વાણી બોલતા તેને હાસ્યપૂર્વક કહ્યું કે—“ દેવોના હૃત તરીકે આવેલા મને તારે વિનયપૂર્વક પ્રતિષેધ કરવો—મનાઈ કરવી તે હે દમયંતી ! તારા માટે ઉચિત નથી, કારણ કે તે લોકપાલો તારા પ્રત્યે રાગાધીન બન્યા છે, જ્યારે તું તેઓથી ઉદાસીન જણાય છે—આવી અફલુત ણીના મેં કદી જોઈ નથી તેમજ સાંભળી પણ નથી. મનુષ્યણી (માનવી સ્ત્રી) દેવોને ન ઇચ્છે—એ પ્રમાણે તું વચન તો આજે મેં તારા પાસેથી જ સાંભળ્યું. ખરેખર આશ્ચર્યની વાત છે કે—નિર્ધન પુરુષ પ્રાંત થયેલ નિધિ(ધનના ભંડાર)ને સ્વીકારવા ઇચ્છતો નથી. દેવોને સ્વામી તરીકે સ્વીકારતી એવી તારા કુલમાં કલંક કેમ હોઈ શકે ? મેરુપર્વતના શિખર પર ચઢેલ વ્યક્તિએને ‘ નાચે રહેલ છે ’ તેમ શું કહી શકાય ? હે દમયંતી ! તારા પ્રભાવથી અકુલીન માણસ પણ કુલીન બની જાય છે. રાજ્યાભિષેક કરાયેલ માણસ મલિન (તુચ્છ કુલવાળો) હોય તો પણ શુદ્ધ-નિર્મળ બને છે. કોઈક વખત ઉત્તમ પુરુષનો પ્રેમ સામાન્ય વ્યક્તિ પ્રત્યે થાય છે, કેમકે ચંદ્રે પ્રેમને લીધે પોતાના ઝોળામાં મુગને સ્થાન આપ્યું છે, તે તું જો. તું તો કન્યકા છો અને કોઈ પણ સામાન્ય વ્યક્તિને વરવાની છો તો લોકપાલો પોતે જ તને ઇચ્છે છે તે શું તારા માટે ઓછું છે ? પોતાના સર્વસ્વથી તેમજ દેહથી પણ દેવોની પૂજા કરવી જોઈએ, તો દેવોની માગણીનો પ્રતીકાર કરવો તે શું તને વ્યાજબી લાગે છે ? તું મારું વચન સ્વીકાર અને દેવોના હૃત તરીકે તારી પાસે આવેલ મને કૃતકૃત્ય બનાવ; કારણ કે આ પ્રમાણે કરવાથી વિશ્વને વિષે તારી દેવભક્તિ અને યશ-કીર્તિ ચિરસ્થાયી બનશે.

“ મેઘના સ્વામી, ઐરાવણ હસ્તીના વાહનવાળા અને સ્વર્ગમાં રહેનાર શ્રેષ્ઠ ઈંદ્રને વરવાતું શું તારા ચિત્તમાં પસંદ પડે છે ? મારી તો સલાહ છે કે—તું ઈંદ્રને પરણ. ઈંદ્ર સિવાય અન્ય કોણ તને જોવાને સમર્થ હોઈ શકે ? સમસ્ત વિશ્વને પવિત્ર કરનાર

અગ્નિદેવને વિષે શું તારું ચિત્ત રકત છે ? કારણ કે ક્ષત્રિયોને તેજસ્વી વ્યક્તિઓ સિવાય અન્ય વ્યક્તિમાં કયું થતી નથી. ધર્મ પ્રત્યે અસાધારણ સ્નેહવાળા તને શું ધર્મરાજ પસંદ પડે છે ? તે તારી પસંદગી પણ ઉચિત છે, કારણ કે તારામાં દાક્ષિણ્યપણું (ખીબતું કામ કરી આપવાની તત્પરતા) છે અને તે ધર્મરાજ(યમરાજ) પણ દક્ષિણ દિશાનો સ્વામી છે. અથવા તો તારા પ્રત્યે અહોનિશ સ્નેહભાવ દર્શાવનાર, સમુદ્રનો સ્વામી વરુણ તારો સ્વામી થાઓ !”

આ પ્રમાણે દેવોના ગુણગાન કરતાં નંલને નહીં સહન કરતી દમયંતી, અત્યંત વિલક્ષભાવે તેને જોઈને, દીર્ઘ નિઃસ્વાસ નાખીને બોલી કે—“દયાપાત્ર વ્યક્તિ પરત્વે નિર્દય અને દોષ વિનાની વ્યક્તિમાં દોષો દર્શાવનાર તે ખરેખર યમરાજના હૃતપણુને સાબિત કરી બતાવ્યું છે, અર્થાત્ ખરેખર તું યમરાજનો હૃત છે. તપેલા લોહાની સોય સરખી તારી ઉચ્છ્વલ વાણી મારા બંને કર્ણમાં પ્રવેશ કરીને મારા પ્રાણોનો નાશ કરી રહી છે. હે વીર પુરુષ ! કલ્પાંત કાળે માબ(મર્યાદા) મૂકતાં અને વિસ્વભરને ડુખાડતા મહાસાગરની માફક સ્વેચ્છાપૂર્વક બોલતાં તને કોણ રોકી શકે ?” આ પ્રમાણે હૃતને કહેવાતું કથન, પોતાની દાસી કેશિનીના કર્ણમાં જણાવીને દમયંતી, જાણે પોતે સાક્ષીભૂત હોય તેમ નીચું મુખ રાખીને રહી. કેશિનીએ પણ મધુર વાણીથી હૃતને જણાવ્યું કે—

“હે મહાબાહુ ! આપને દમયંતી મારા મારફત જે કહેવરાવે છે તે આપ સાંભળો. તત્વને સમજનાર દેવો શું પરસ્પરે ઇચ્છે ખરા ? એક પતિવ્રતવાળી હું, કામપીડિત તે લોકપાલોને કેવી રીતે સેવી શકું ? આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરોધી વચન તમે કેમ કહી રહ્યા છો ? સજ્જન પુરુષોને સદા ઇષ્ટ એવો ધર્મ જે કોષે ભરાય તો વિસ્વનો પ્રલય કરે. સંશ્રામને વિષે સ્થિર રહેનાર, કલાઓમાં કુશલ, સેવકજનો પ્રત્યે પ્રીતિવાળો, પવિત્ર કીર્તિથી ઉજ્જવળ, સ્વભાવથી સરલ-નિષ્કપટી, શત્રુઓ પ્રત્યે યુગાંતકના અગ્નિ સમાન, સકલ પૃથ્વીમંડલનો ઇંદ્ર, લક્ષ્મીરૂપી લતાના નૂતન અંકુર સમાન, વિશાળ બળવાળો, સૌભાગ્યના સાગર સદૃશ નળરાજ છે, જેથી પૂર્વે મેં તેને મારા સ્વામી તરીકે સ્વીકારેલો છે, મારા વચનથી તે રાજ આજે પોતાના દેશનો ત્યાગ કરીને અહીં આવેલ છે. અને તથા-પ્રકારનો સાર્વભૌમ રાજવી નલ મારા પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિને ધારણ કરે છે. વળી મારા શરીર પર આ સર્વ જે આભૂષણો છે તે સર્વ તેના જ છે, તો પછી તેના પ્રત્યે યેવક્ષા બનવું તે શું કુલાચાર હોઈ શકે ? કૃષ્ણપક્ષમાં ક્ષીણતાને પામેલ અંદ્ર શુકલપક્ષમાં પૂર્ણતાને પામે છે, કુહાડાથી છેદાવા છતાં કદલી(કેળ) ફરી ફરી ફલે છે, છિન્નભિન્ન કરાયેલો પારો પણ એકત્ર થઈ શકે છે-લેગો થઈ જાય છે પરંતુ સિંહણની જેવી મારી જિહ્વા ખીબું કંઈ પણ બોલી શકતી નથી અથાત્ નલ સિવાય અન્ય કોઈને હું વરી શકું જ નહીં. એક ચાંલલે બે મદોન્મત્ત હસ્તીઓ બાંધી શકાતા નથી, શૂરવીર પુરુષના મ્યાનમાં બે તરવાર રહી શકતી નથી, આકાશમાં બે સૂર્યજિંબ હોતા જ નથી અને મુખમાં બે જીભ હોઈ શકતી નથી, બંને તરફ મુખવાળી(અણીવાળી) સોય તંતુ(દોરા)ને પકડવાને શક્તિમાન થઈ શકતી નથી. શું કોઈપણ વ્યક્તિ એકી જ સાથે બે માર્ગ પર

ચાલી શકે ? દેવ અને મનુષ્ય એવા બે સ્વામી શું ઉચિત છે ? સ્વેચ્છાચાર અને કુલીનતા એ બંને અસંગત છે. એકી સાથે બંને હોઈ શકે નહીં. યુવાન પુરુષોની કીર્તિના સ્તંભરૂપ અને કમળ સરખા મુખવાળા નલરાજ સિવાય મારા હૃદયરૂપી હસ્તીએ, અન્ય કોઈપણ પુરુષને પતિ તરીકે સ્વીકારવામાં મારા જન્મથી જ મારું ચિત્ત લાગ્યું હોય તો આ વિષયમાં સૂર્ય ભગવંતો સાક્ષીરૂપ બનેા અર્થાત્ મેં નલરાજ સિવાય અન્ય કોઈપણની વાંછા જ કરી નથી. શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતે સદ્ભાવવાળા પ્રાણીઓ માટે આ પૃથ્વીપીઠ પર ચિંતામણિરત્ન કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ મનોહર ચરિત્રરૂપી રત્ન આપેલ છે. કામદેવના વશવર્તી-પણથી જે લોકોએ તે ચરિત્રરત્નનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓએ પોતાના વંશમાં, પ્રચંડ ક્રોધાનલથી પ્રગટાવાયેલ કામરૂપી રાખ નાખી છે અર્થાત્ પોતાનું કુલ કલંકિત બનાવ્યું છે. લેશ માત્ર ચંચલતાથી શીલ(સદાચાર) નાશ પામે છે, હાથમાંથી પડી ગયેલું કાચનું પાત્ર તૂટી જાય છે તેમ સ્નેહાળ પત્નીના શ્વાસોશ્વાસ સરખા વીંઝણાના પબનથી કમળની ડાંડલીનો તાંતણો શું તૂટી જતો નથી ? માતા, ગૃહ, સખીઓ, પિતા, કુલ અને ભાઈઓ આ સર્વ હોવા છતાં મેં મારું મન, શરીર, જન્મ અને જીવિત-સમગ્નું નલને જ અર્પણ કરેલ છે. તે સર્વ મારું નથી તેમજ તેના સિવાય અન્ય કોઈને પણ આપ્યું નથી. દેવી દેવને, સાપણ સર્પને, રાક્ષસી અસુરને, વેલ વૃક્ષને, હરણી મૃગને અને માનુષી પુરુષને-આ પ્રમાણે સ્ત્રીજાતિ પોતાને અનુરૂપ સ્વામીને વરે છે. આટલું હું જાણું છું પરંતુ આ મૂળ માર્ગ સિવાય અન્ય કોઈ માર્ગ હું જાણતી નથી. આ લોકમાં સુખ હોવા હુઃખ હો, નિંદા થાઓ અગર કીર્તિ મળો, નરકમાં ગતિ થાય અગર તો સ્વર્ગલોકનાં સુખ મળો, મૃત્યુ થાઓ અગર તો જીવિત મળો-આ પ્રકારનું ગમે તે થાઓ, છતાં પણ કુલીન સ્ત્રીઓ મૂળ માર્ગનો ત્યાગ કરતી નથી. મને મારા કુલનું અભિમાન નથી તેમ મારે કોઈ પ્રત્યે રોષ નથી, કોઈ પ્રત્યે મને ઈર્ષ્યા નથી તેમ કોઈપણ વસ્તુની મને તૃષ્ણા નથી. તે લોકપાલોની દાસી તુલ્ય હું બીજું તો શું કરું ? પરંતુ નલ સિવાય બીજા કોઈને પણ હું પતિ તરીકે સ્વીકારી શકતી નથી. મારા હૃદયમાં ગિરાજેલ ચક્રવર્તી નલ એ જ મારે મન ઈંદ્ર, યમ, વરુણ, અગ્નિ, સૂર્ય અને ચંદ્ર છે. આ લોકમાં સર્વ સ્થળે પાંચમા લોકપાલ સરખા તેને જ હું વરીશ; તો દેવો પ્રત્યે મારો કઈ જાતનો ગુન્હો ગણી શકાય ? વધારે કહેવાથી શું ? આવતીકાલે પ્રાતઃકાળે મારા તે પ્રાણાધારને સ્વયંવર-માલા આરોપીને વરવાનો મારો નિર્ણય છે તો હવે તમારે મને લોકપાલોનો સંદેશો સંભળાવવો નહીં. મારા પર દયા કરો, ગુસ્સાનો ત્યાગ કરો, મારા પ્રત્યે મહેરબાની કરો, હું જે હાથ જોડીને તમને પ્રણામ કરું છું. હંસે પોતાના નખ અને મુખવડે કોતરેલ આકૃતિવાળો તે મારો હૃદયેશ્વર નલરાજ, તારા સરખો જ મેં પૂર્વે જોયો હતો. પ્રાતઃકાળે તારી સમક્ષ મારા સ્વામીને જોઈને, મણિદર્પણ(કાચ) વિના પણ તારા મુખરૂપી કમલની કાંતિનો પ્રકાશ ભલે થાઓ ! અર્થાત્ તારું મુખ તેજસ્વી બનશે.”

આ પ્રમાણે નવીન કમલનાલના છિદ્રદ્વારા વહેતા સરોવરના પ્રાણીને જેમ હંસ પીએ તેમ કેશિનીના મુખથી નીકળેલ દમયંતીના સહવચનરૂપી અમૃતનું નલરાજએ પાન કર્યું.

સર્ગ ચૌદમો.

[નલે કરેલ પુનઃ સમજાવટ : હમયંતીનો મક્કમ નિરધાર.]

આવી રીતે હમયંતીવડે પ્રાર્થના કરાવા છતાં પણ સાહસપ્રિય અને દેવાનું કાર્ય કરવાને આહતા નલે ફરીથી પણ કહેવાનું શરૂ કર્યું કે—“ જગતને વિષે ખરેખર આશ્ચર્ય છે કે-પાણી અને દૂધનું પૃથક્કરણ કરવામાં ચતુર હંસી શેવાળ અને કમળના અંતરને (તક્ષવત) બાણી શકતી નથી. હે કમળ જેવા નેત્રવાળી ! માટીનું ઢેકું અને મણિ, પ્રકાશ અને અંધકાર, એ બંનેમાં જેટલું આંતરું છે તેટલું જ દેવો અને મનુષ્યો વચ્ચે આંતરું છે. મનોવાંછિત આપનારા દેવો ક્યાં અને કષ્ટ આપનારા મનુષ્યો ક્યાં ? વળી એકનું દિવ્ય શરીર ક્યાં અને ખીજનું *ધાતુમય શરીર ક્યાં ? ઈંદ્ર પ્રત્યેના પ્રેમનો અનાદર કરતી અને નલને આહતી તેં, શેરડી તરફ દ્રેષ ધરનાર અને ખીજડીના પાન ખાનાર ઊંટને છતી લીધે છે, અર્થાત્ તારામાં અને ઊંટમાં કંઈ તક્ષવત જણાતો નથી. આશ્ચર્યની વાત છે કે-મનુષ્ય, ચર્મ ચક્ષુવાળો, અદ્ય જીવિતવાળો તેમજ કોઈ એક દેશનો રાજા નલ તે કોણુ માત્ર છે ? સમસ્ત લોકોને વિષે સ્વર્ગ ઉત્તમ છે, સ્વર્ગવાસીઓમાં શ્રેષ્ઠ દેવો છે, અને તે દેવોને વિષે પણ મહેંદ્ર ઉત્તમ છે. પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ કોઈક વખત પ્રમાદ થઈ જાય છે, કેમકે કાદવથી પોતાના બંને ચરણોની રક્ષા કરતો પ્રાણી કોઈક વખત મસ્તકને કાદવથી ખરડે છે-લેપે છે. પૂર્વે પણ દેવ અને મનુષ્યનો સંગમ થયો હતો, કારણ કે શાસ્ત્રમાં ભરતાદિકનો ગંગા આદિ દેવીઓ સાથે સંગમ સંબંધાય છે. હે સુંદર સ્ત્રી ! જ્યારે ઈંદ્ર અને વરુણ વિગેરે દેવો કોઈ ભરાશે ત્યારે તને વરવાની શક્તિ નલમાં રહેશે ? કન્યા અને વરના મેળાપમાં જે કદાચ યમરાજ તે પૈકી કોઈએકને મૃત્યુ પમાડે તો પછી આ સ્વયંવર મહોત્સવ જ ક્યાંથી થશે ? કન્યાદાનના અવસરે જે વરુણ પાણીને જ છૂટું ન મૂકે-પાણી જ ન પડવા દે તો તે સમયે, હસ્તને લાંબો કરેલ નલ શું તને પ્રાપ્ત કરી શકે ? નલ પ્રત્યેના રોષને લીધે જે વેદિકાને વિષે અગ્નિ પ્રકાશિત ન થાય તો અગ્નિની સાક્ષી વિનાનો કરાયેલ તે વિવાહોત્સવ માત્ર જલની સાક્ષીવાળો બનશે. લોકપાલો કોઈપણ ઉપાયવડે વિદ્ધ કરવાને સમર્થ છે, તો હવે તેઓ પોતે જ સાક્ષાત્ રુદ્ર બને તો તારા માટે કોઈપણ શરણભૂત નથી. શું તારા સ્વયંવર-મંડપને

* મનુષ્યોનું સાત ધાતુવાળું શરીર કહેવાય છે.

એકી જ સમયે ઈંદ્રદ્વારા સ્મસ્ત રાજ્યોતું વધસ્થાન ખનાવીશ ? અર્થાત્ ઈંદ્ર પલમાત્રમાં સ્મસ્ત રાજ્યોને મારી નાંખવા સમર્થ છે. કુપિત થયેલ યમરાજ જે પ્રાણીઓના પ્રાણ હરી લેશે તો શું તું જોપરીઓની શોભાવાળા શંકરને હર્ષ પમાડીશ ? વરુણ દેવ જે મહાસાગરને છૂટે મૂકશે તો ખરેખર જગતને પ્રલય થઈ જશે. આવા પ્રકારના તારા અનાદરથી લોકપાલોનાં પ્રગટેલ ક્રોધથી, તારા નિમિત્તે અકાલે પશુ, કદવાન્ત કાળ ઉપસ્થિત થશે. બુદ્ધિમાન પુરુષે ઉત્સર્ગ અને અપવાહ બંને માર્ગને જાણવો જોઈએ. હે તત્ત્વને જાણવાવાલી ! તું રાજકન્યા હોવા છતાં આ પ્રકારે શા માટે મૂંઝાય છે ? ”

આ પ્રમાણે નલના અભિમાનવાળા વચન સાંભળીને મનસ્વી, શંકાવાળી અને દુઃખી બનેલી દમયંતી બોલી કે—“ હે હૃત ! તારો કોઈ પ્રકારનો દોષ નથી. તેં જે કહ્યું તે સર્વ સત્ય છે. હું દેવોના પ્રતાપને જાણતી નથી તેમ નથી, અર્થાત્ દેવોની શક્તિ હું ખરાખર સમજું છું. હાથથી કોણ સૂર્યને સ્પર્શી શકે ? કઈ વ્યક્તિ બે હાથથી સાગરને તરી જાય ? બંને પગથી કોણ મેઠુ પર્વતનું ઉદલંઘન કરી શકે ? અને યુદ્ધને વિષે દેવોને કોણ જીતી શકે ? દેવો જે કંઈ ઇચ્છે છે તે સર્વ સાધી શકે છે—મેળવી શકે છે. આ જગતમાં તેજસ્વી તે દેવોનો કોઈપણ પ્રતિસ્પર્ધી થઈ શકતો નથી. માત્ર ધર્મ, લોભ કે સુખને માટે નહીં પરન્તુ તે નલરાજને વિષે જ મારું મન રક્ત બન્યું છે. આ વિશ્વને વિષે, ઘણુંકરીને નિષ્કારણ પ્રેમ પ્રગટે છે. દિવસના સ્વામી સૂર્યને વિષે કમલિનીની પ્રીતિ શા માટે થાય છે ? મયૂર વિષથી પ્રસન્ન થાય છે જ્યારે ચક્રોર તેનાથી રુદન કરે છે, શંકરને ધતુરો પ્રિય છે, જ્યારે કેવડો દ્રેષતું કારણ છે, ચંદ્રને અંગારાને વિષે અને સૂર્યને લીંબડાને વિષે પ્રીતિ થાય છે—આ પ્રમાણે કોઈને કોઈ વસ્તુ પ્રત્યે અપ્રીતિ થાય છે, જ્યારે કોઈને કોઈ પસંદ પડે છે. વિશ્વ પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાની મેળે જ વિનાશ પામે છે. આકાશ સમું વિશાળ બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને વાહળાઓ તથા જગત નાશ પામે છે. હું દેવોનો પ્રભાવ જાણું છું અને મારા પ્રભાવને પણ સમજી શકું છું, તો પણ મારું મન નલથી કોઈપણ પ્રકારે પાછું ફરતું નથી. નલ કોઈપણ પ્રકારનો માનવી હોય, ગુણથી પરિપૂર્ણ હોય અથવા નિર્ગુણી હોય તોપણ, જેમ ચંદ્ર આકાશ પ્રત્યે પ્રેમી બને છે તેમ મારું મન વીરસેન રાજાના પુત્ર નલ સિવાય અન્યત્ર આનંદ પામતું નથી. હવે વધારે કહેવાથી શું ? મારો છેલ્લો નિર્ણય તું સાંભળી લે. જે નલરાજ મારા સ્વામી ન બને તો હું પાણી, ઝેર, અગ્નિ કે ગળાફાંસો ઇત્યાદિ દ્વારા મારા પ્રાણોનો ત્યાગ કરીશ—આત્મઘાત કરીશ. દેવોના રોષને લીધે મારું શરીર નાશ પામ્યે છતે તેમજ મારા મનોરથોની સાથોસાથ મારો બંધુવર્ગ નષ્ટ થયે છતે જગતના પ્રાણીઓ ભલે સુખી બને, કારણ કે સજ્જન પુરુષોના હૃદયને સંતાપ કરનારા મારા જીવિતથી શું ?

દમયંતીનું અતિશય દુઃખવાળું, અભિમાન યુક્ત તેમજ શંકાવાળું વચન સાંભળીને નલ, ઈદ્રના કાર્યની ચિંતાવાળો હોવા છતાં પણ પોતાના મનમાં અત્યંત આશ્ચર્ય પામ્યો. મારા વિષે દમયંતીને ખરેખર કેઈ નૂતન જ અનુરાગ છે, વળી નવીન સદાચાર છે અને અપૂર્વ એવો પ્રેમ છે તો હું ભીમરાજાની પુત્રીની પ્રતિષ્ઠાના શા શા વખાણ કરું ? ભવાન્તરમાં પણ તેણી વિકૃતિ પામે તેવી નથી. આ પૃથ્વીપીઠ પર આ દમયંતી સિવાય એવી કઈ સ્ત્રી હોય, જેને વિષે દેવો પ્રીતિ કરે ? અર્થાત્ દમયંતીની જોડે હોડ કરી શકે તેવી એક પણ સ્ત્રી આ કાલે હૈયાતિ ધરાવતી નથી એટલે દેવોએ તેના પ્રત્યે અનુરક્તિ દર્શાવી તે યોગ્ય જ છે. પોતાના નિર્માણ કરેલા સ્વામી પ્રત્યે અનુરાગવાળી કઈ સ્ત્રીએ, અનુરાગની યાચના કરતાં એવા ઈદ્રાદિ દેવોની ગણુના નથી કરી ? અર્થાત્ એક માત્ર દમયંતી જ એવી છે કે જેણે લોકપાલોની માગણીને તિરસ્કારી કાઢી છે.

સર્ગ પંદરમો

[ઉપમાઓ દ્વારા દમયંતીને વશ કરવા નળનું કથન:
દમયંતીનું રુદન : નળનું પ્રગટ થવું ને પશ્ચાત્તાપ.]

આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરીને, પોતાની મૃદુ વાણીમાં કંઈક કઠોરતા દર્શાવતો, નલ, દિક્ષપાલો પ્રત્યે એકાંત પક્ષપાત બતાવવાપૂર્વક બોલ્યો—“ નલે તને મંત્ર-મંત્રાદિદ્વારા ચોક્કસ વશ કરેલ છે, કારણ કે સમસ્ત દેવોના સ્વામી ઈંદ્રનો ત્યાગ કરીને તને નલ પ્રત્યે પ્રીતિ થઈ છે. જે તું કહાચ, દેવોના ક્રોધને અંગે આત્મહત્યા કરીશ તો તેથી તેઓને શું કલંક લાગવાનું છે? અથવા તો તેઓને પશ્ચાત્તાપનું શું કારણ છે? દેવોને દીન પ્રાણીઓ પ્રત્યે કંઈ દયા હોતી નથી. પોતાના પર આવી પડતાં પતાંગિયા પર શું દીપકને દયા પ્રગટે છે? જેમ સમુદ્રમાં ડૂબતા વહાણને કોઈ શરણુભૂત બની શકતું નથી તેમ લોકપાલોથી ભયભીત બનેલાઓને આ જગતમાં આશ્રય લેવાનું કોઈપણ સ્થાન નથી. જે તું ગળાફાંસો ખાઈને મૃત્યુ પામીશ તો મૈઘના સ્વામી ઈંદ્ર શું તને નહીં ઉપાડી બચાવે? જે તું અગ્નિ પ્રવેશ કરીને મરણ પામીશ તો અગ્નિદેવને પ્રાપ્ત થયેલ તું બલે જ તેના ખોળામાં આશ્રય લેનાર બનીશ. હે કમલાક્ષિ ! જે તું જળને વિષે અંપાપાત કરીશ તો ત્રણે લોકને વિષે વરુણની કાર્યસિદ્ધિ થઈ ચૂકી માની લે. અગર જે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારે તું તારા જીવિતનો અંત લાવીશ તો યમરાજની અતિથિ બનીશ. આ પ્રમાણે ભક્તિથી કે શક્તિથી, દુઃખથી યા સુખથી આ લોકમાં કે પરલોકમાં તું લોકપાલોના હાથમાં જવાની છે, તો જલદી નળરાજનો ત્યાગ કરીને, દિક્ષપાલોનો સ્વીકાર કર. હે ભોળી ! મહામોહનો ત્યાગ કર અને પોતે જ સ્વર્ગના ભોગવિલાસો ભોગવ. આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતા એવા મારી વિનતિને તું માન્ય રાખીશ નહીં તો હમણાં હું સૌથા પહેલાં તારો દ્રેષી છું.”

આ પ્રમાણે નલના વાણીરૂપી મહામંત્રના દઢ આદેશથી વ્યાકુળ બનેલ તેણી એક-દમ બુદ્ધિશૂન્ય બની ગઈ. હૂતાના કથનને ચિત્તમાં વિશ્વાસપૂર્વક સ્વીકારતી દમયંતી પરસેવાથી રેબજેબ, સુકાયેલ કંઠ અને ઓષ્ઠવાળી, ભયભીત અને ધૂળારી યુક્ત બની. પ્રિયના વિયોગને તેમજ તેના અસાધ્યપણાને અંતઃકરણમાં વિચાર કરીને અસહાય બનેલી, અશ્ચુયુક્ત નેત્રવાળી, દીન સખીજનથી જેવાતી અને ગાઠ શોકને લીધે રુંધાયેલા કંઠવાળી,

તેણી, બયથી વ્યાકુળ બનીને ધીમું ધીમું રડવા લાગી-ડુસકા ભરવા લાગી. પડવા માત્રથી જ શીર્ષવિશીર્ષ થઈ જતાં, પુષ્કળ કેસરના ખારીક કણિયાવાળા, કદંબ પુષ્પસમૂહને હસી કાઢતા તેણીના અશ્રુગિંદુઓથી ભૂમિપીઠ શીઘ્ર સુશોભિત બની ગયું. હે પિતા ! ક્રોધ પામેલા દેવોએ તમારી પુત્રીના સ્વયંવર માટે કરેલ મહોત્સવને નિષ્ફળ બનાવ્યો છે. જેણીને પોતાનું જ સુખ નથી તેવી આશાહીન બનેલ પુત્રી, હે પિતાજી ! તમને શું સુખ આપશે ? હે સ્વામી ! હે વીરસેન રાજના પુત્ર નળ ! હે વિશ્વજનને પ્રીતિપાત્ર ! આ લોકપાલોથી તમે મારી રક્ષા શા માટે કરતા નથી ? પૂર્વે તમારાથી આરાધન કરાયેલ તે દેવો તમારા મુખની શરમથી શું રોકાઈ નહીં જાય ? અર્થાત્ તમને સ્વયંવર મંડપમાં જોયા પછી તે દેવો આગળ કેમ આવી શકશે ? આ વિશ્વને વિષે તમારા માટે મારું મૃત્યુ થાય તો પણ વખાણવા લાયક છે. વળી તારી સાથે નરકમાં પણ રહેવું પડે તો પણ મને તે ઇષ્ટ છે. જે માણસ પહેલેથી જ આ પ્રકારે મારા હૃદયને સંતાપે છે તે પાછળથી સ્વર્ગદ્વારા મને કયા પ્રકારનું સુખ આપી શકશે ? વળી જે સ્વર્ગમાં હુમેશાં પૂર્વે કરેલા પુણ્યનો જ લોગવટો કરવાનો રહે છે અને ધર્મનો નવીન અંશ પણ જ્યાં મેળવી શકાતો નથી તેમજ ઉચ્છૃંખલ સ્વામી અને કઠોર હૃદયવાળા નોકરો છે, તેવા સમસ્ત સ્વર્ગલોકને મારો તો નમસ્કાર જ હો ! અર્થાત્ તેવા પ્રકારના દેવલોકને હું ઇચ્છતી જ નથી. હે પિતા ! હે માતા ! હે સ્વજનો ! શરણ વિનાની હું કેાનું શરણ સ્વીકારું ? જ્યારે લોકપાલો કોપાયમાન થયા છે ત્યારે તમારા પૈકી કોણ સમર્થ છે કે જે મને મારા સ્વામી નલને મેળવી આપે ? મારા આ પ્રાણો ચાલ્યા જાય છે, તો હે જિહ્વા(જીભ) ! હમણાં તું “ નલ ”ના નામરૂપી મંત્રને વારંવાર બોલ; કારણ કે તેણે મને એક પણ વખત જોઈ નથી તેથી મારા આ મૃત્યુસમયે મારું હૃદય સંતાપ પામે છે. ”

આ પ્રમાણે પોતાની સમક્ષ દમયંતીને ડુસકા ભરતી જોઈને વ્યાકુળ ચિત્તવાળો બનેલ નલ, પોતાની દેવહૃતપણની ક્રિયાને ભૂલી જઈને, આશ્વાસન આપવા માટે શીઘ્ર નીચે પ્રમાણે સુંદર વાણી બોલ્યો-“ હે પ્રિયા ! તું રડતી બંધ થા, અશ્રુજલનો પ્રવાહ તારા મુખને ભલિન બનાવી રહ્યો છે. હે દેવી ! આ નલ, ખરેખર, તારા ચરણમાં આબોધે છે તો તું શા માટે ડુગ્બને ધારણ કરે છે ! હે દેવી ! તું મારા સિંહાસનના અર્ધ ભાગને શોભાવ, હે સુંદર મુખવાળી ! તું મારા ઉત્સંગનો(બોલાનો) આશ્રય લે, અરે ! અરે ! ! ભૂલ્યો ! ! ભૂલ્યો ! ! આ મેં શું કહી નાખ્યું ? ઉપર પ્રમાણે બોલેલા મારા વચનોને તું માફ કર-ભૂલી જા; કારણ કે તારા માટે તો આ મારું વિશાળ વક્ષસ્થળ એ જ આસન બને. ” આ પ્રમાણે દમયંતીને ઉદ્દેશીને કામોત્તેજક કેટલાએક વચનો બોલતા નળે, ક્રોધ-વશ બનવાથી ભગ્ન સમાધિવાળા યોગીની માફક, ફરીથી પણ પોતાની જાતને દેવહૃત તરીકે બાણી.

“અરેરે! મેં મારી જાતને શા માટે પ્રકાશિત કરી? દેવરાજ-ઈંદ્ર મને આ સંબંધમાં તથા પ્રકારને ઉપાલંબ નહીં આપે? મેં દેવેની કાર્યસિદ્ધિ કરી નહીં તેમજ દમયંતીને પણ ખેદ પમાડી-આ પ્રમાણે મારું બંને તરફનું કાર્ય નાશ પામ્યું. ખરેખર હું અત્યંત છેતરાયો છું. આ વિષયમાં હું પ્રયત્નશીલ રહેવા છતાં મારી ભૂલ થઈ ગઈ છે, પરંતુ આ બાબતમાં ઈંદ્ર મને દોષ આપી શકે નહીં. અનુચિત જોલનારા આ લોકપાલોને મારે હવે કઈ રીતે રંજિત કરવા? કારણ કે તેઓ વાજિંત્ર વિના પણ નાચવાનું સારી રીતે જાણે છે, અર્થાત્ ગમે તે પ્રકારે તેઓ મને કહી શકે છે.”

આ પ્રમાણે શોકસાગરમાં ડૂબી જતાં તેને મનથી “આ નલ જ છે” એમ વિચારતી અને દેવેંદ્રની પ્રાર્થના-ભંગથી વિહ્વળ બનતી દમયંતી જલ્દી શરમના વિશાળ સાગરમાં ડૂબી ગઈ અર્થાત્ હૃત એ નલ જ છે એમ તેણે ચોક્કસપણે માની લીધું. સૌભાગ્યશાળી નલના અનુપમ સૌંદર્યને જોઈને દમયંતી તેની નજીક શીઘ્ર બેસી ગઈ અને શરમ-રૂપી લતાના પાશથી જાણે બંધાઈ ગઈ હોય તેમ ચાલવાને, જોવાને, જોલવાને કે ધાસ પણ લેવાને શક્તિમાન થઈ શકી નહીં.

સર્ગ સોળમો.

[બાલચંદ્ર હંસનું આકાશમાર્ગે આગમનઃ ઘટનાનો કરેલ સ્ફોટઃ
દમયંતીનું હર્ષિત બનવુંઃ નળરાજનું અદૃશ્ય થઇ જવુંઃ]

આ અવસરે આકાશપથમાંથી ઊતરતો, મનને આશ્ચર્ય પમાડતો, રૂપાની ધુધરીઓના ધ્વનિ સરખા કોમળ અવાજને કરતો, પોતાના શાપનું તાત્કાલિક નિવારણ થવાનું છે એમ જાણીને સંતુષ્ટ ચિત્તવાળો બાલચંદ્ર નામનો હંસ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોળખીને, નલવડે સન્માન કરાયલો અને “જય” શબ્દ બોલતો હર્ષ પામેલો તેમજ વિચક્ષણ તે હંસ બોલ્યો કે—“માલતી લતાને તૃષાગ્નિ(ક્ષેતરાવાળો અગ્નિ) સંતાપ પમાડે તેમ નિષ્કારણ વૈરી તેં દમયંતીને આ પ્રકારે સંતાપ પમાડેલ છે. સૌમ્ય આકૃતિવાળા તારું હૃદય, ખરેખર, નિર્દય જણાય છે; કારણ કે કોમળ એવા કમળનું નાલ કઠિન જ હોય છે. હે રાજપુત્રી ! તમારે નલના કથનથી લેશ માત્ર ભય પામવાની જરૂર નથી, કારણ કે વાણીમાં કઠિનતા લાવવી એ હૂંતોનો ધર્મ જ છે. મહેંદ્રાદિ દેવો બલપૂર્વક કંઈ પણ કાર્ય કરતા નથી. સ્ત્રીઓનું અપહરણ કરવું તે તો અસુરોનો-રાક્ષસોનો ધર્મ છે. હે રાજન્ ! તેં આટલા સમય સુધી દેવહૃતનું કાર્ય બરાબર બજાવ્યું. હવે તું કંઈ પ્રાણ આલેલ એવી તારી પત્ની પરત્વે જો. આટલા સમય સુધી વિરહાગ્નિથી બળતી પત્નીને દુર્વાકચરૂપી પવનસમૂહથી વધારે બાળવી તે તારા માટે ઉચિત નથી. કોમળ વસ્તુઓને વિષે કોમળતા અને કઠિન વસ્તુઓ પરત્વે કઠોરપણું દર્શાવવું તે પ્રશંસનીય છે. બ્રમર કાષ્ઠ(લાકડા)ને કોરી નાંખે છે, પરંતુ યુષ્મને જરા પણ ઈજા પહોંચાડતો નથી. આ રાજપુત્રી હોવા છતાં પૂર્વે, મારા જેવા તિર્યચને (પક્ષીને), તારા સમાચાર મેળવવા માટે દાસીની માફક વારંવાર પ્રાર્થના કરતી હતી. હે રાજ ! તું પ્રસન્ન થા. હું તને વિશ્વાસિ કરું છું કે-દેવોની પ્રાર્થનાનો દમયંતીએ જે અસ્વીકાર કર્યો છે તે તું સહન કર. આવતી કાલે પ્રાતઃકાલે થનારા સ્વયંવર મંડપમાં તું તેમજ તે લોકપાલો આવશે ત્યારે આ રાજકુમારી પોતાની ઇચ્છાને પાર પાડો, માટે હે સ્વામિન્ ! આ સમયે આવા પ્રકારના નિંદ્રાહૃતકાર્યથી અટકો. જલ્દી તમારા આવાસે જાવ, કારણ કે હાલમાં રાત્રિ અલ્પ શેષ(બાકી) રહેલ છે. ઇંદ્રની આજ્ઞાથી નૈગમેષી નામનો દેવ, તમારા અહીંથી જવાની અપેક્ષા રાખીને તમારે આવાસે

રહેલ છે. આવતી કાલે મંગળ કાર્યને પ્રાપ્ત કરનારા તમારા બંનેનું કલ્યાણ થાઓ !.” આ પ્રમાણે કહીને ચતુર હંસ બંનેની રબ લઇને જલ્દી ચાલ્યો ગયો.

હંસના ચાલ્યા જવા બાદ ઈંદ્રહૂતને પોતાના સ્વામી નલ તરીકે જાણીને દમયંતી અત્યંત હર્ષ પામી અને તેની સખીઓએ, વિનયથી નમ્ર બનીને, નમસ્કાર કરીને, નલ રાજવીનું અર્ચ્ય કર્યું. કેયૂરી ! કેસરિણી ! કેરલી ! કેતકાક્ષિ ! કૌમારી ! કૌતુકિની ! કૌમુદી ! કામસેના ! કકબોલી ! કેકીની ! કલાપિની ! કંબુકંઠી ! કર્પૂરકેલી ! વિગેરે હે સખીઓ ! તમે સર્વ બંને હાથમાં જલપાત્ર ઘ્રહણ કરો. બાદ ધરો, વસ્ત્ર, દહીં, ચંદન, અક્ષત, રત્ન અને મોતીઓ વિગેરેથી જગતના આભૂષણરૂપ નલ રાજની પૂજા કરીને સખીઓએ ગદ્ગદ સ્વરે સ્વયંવરમાં આવવાનું તેમને આમંત્રણ આપ્યું.

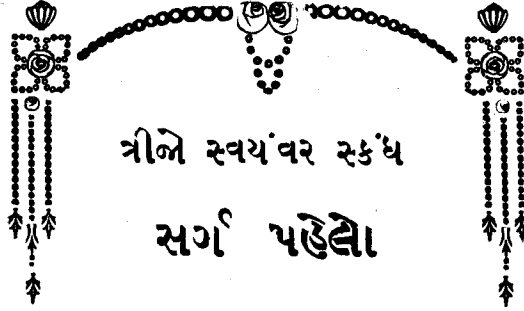
બાદ સત્વર ઊઠીને, પાછળ આવતી દમયંતીને આઘ્રહૂપૂર્વક પાછી વાળીને, ઈંદ્રના પ્રભાવવાળો અને સ્વભાવથી ધીર નલ અદ્દશ્ય થઈ ગયો.

“ આજે મને ત્રણે જગત વશવર્તી બન્યા છે, મારા સરખી કેઈ પુણ્યશાલી નથી, કારણ કે પ્રસન્ન મહિમાવાળા મારા સ્વામી પોતે જ મારે ઘરે આવ્યા અને દષ્ટિગોચર થયા.” આ પ્રમાણે પુષ્કળ ભીતિ, આશ્ચર્ય, હર્ષ, શોક અને લજ્જાથી વ્યાકુળ હૃદયને ધારણ કરતી, તેના અપૂર્વ ઉપાયને (હૂતકર્મને) યાદ કરતી અને સખીઓથી પરિવેદી દમયંતી શય્યામાં સૂતી.

આ બાબુ પોતાના પડાવમાં પહોંચેલ અને હર્ષિત નલે, બળવેલ સર્વ હૂતકાર્યને કહીને સંતોષ પામેલા નૈગમેષી દેવને ઈંદ્ર પ્રત્યે રવાના કર્યો. આ પ્રમાણે દેવોનું કાર્ય કરીને, નૂતન મંગળને પ્રાપ્ત કરેલા અને શય્યામાં સૂતેલા નલે રાત્રિનો શેષભાગ વ્યતીત કર્યો.

મુનિ અને મનોહર નામના બે પુસ્તકોના રચયિતા શ્રી માણિક્યદેવસૂરિએ આ અપૂર્વ નૂતન મંગળસ્વરૂપ અને નિર્દોષ નલાયન(નલરાજનું ચારિત્ર) રચ્યું, તે ચરિત્રનો, સંતપુરુષોના કર્ણની શોભારૂપ કમળ સમાન સુંદર વર્ણવાળો બીજો સ્કંધ સંપૂર્ણ થયો.

ત્રીજો સ્વયંવર સ્કંધ

સર્ગ પહેલો

[પ્રાતઃકાળનું વર્ણન : નળરાજાની જિનપૂજા.]

દમયંતી અને નલરાજાને નિદ્રા પમાડીને ડાકણ સરખી રાત્રિ, કુકડાના ધ્વનિથી ચાલી ગઈ અર્થાત પ્રાતઃકાળ થયો. લીમરાજાના હુકમથી મધુર વાણી બોલનારા પ્રધાનોએ રાજાઓને બોલાવવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. ભેરી અને ભુંગલથી મિશ્રિત વારનારી (વારાંગનાઓ)ના મંગળ ગીતો ચારે તરફ ગવાવા લાગ્યા.

આ બાબુ દેવદૂતનું કાર્ય કરવાથી થાકી ગયેલ, તેમજ સૂતેલા નળને પ્રાતઃકાળે વૈતાલિકોએ (સ્તુતિપાઠકોએ) જગાડયો—“આ જગતમાં દાનવડે યાચક જનોની સમગ્ર ઇચ્છાઓને અને કીર્તિથી સમસ્ત દિશાઓને પૂર્ણ કરતો સંપૂર્ણ શાસ્ત્રાભ્યાસી અને ધર્માત્મા વીરપુરુષ જયવંત બને છે. કલાની કીડાડૂપી સરિતાને પાર પહેાંચેલો, જયલક્ષ્મીડૂપી સ્ત્રીના કંઠના આભૂષણ સરખો, સદાચારપરાયણ એવા હે નલરાજા ! તમે વીરસેન રાજાના કુળમાં ધર્માવતાર છો. ભરત રાજાના કુલડૂપી કમલિનીને વિકસિત કરવામાં સૂર્ય સમાન, વિશાળ યશવાળા તમારી બુદ્ધિ ડાલના અગ્ર ભાગ જેવી તીક્ષ્ણ છે અને તમારા હાથમાં શ્યામ કાંતિવાળું ખર્ગ છે. કીર્તિ સમૂહવડે ક્ષીરસાગરને જીતી લેનાર, દુશ્મનોની સેનાડૂપી મેઘશ્રેણીને વિખેરી નાખવામાં પવન સમાન, વીર પુરુષોને વિષે શિરોમણિ હે નલ ! તારું કંઈ રીતે વર્ણન કરીએ ? કારણ કે જગતને વિષે તું ગંભીર અને ધીર છો. હે નલ ! જૈનધર્મને પ્રચાર કરવામાં પ્રવીણ પ્રમોદ, ભાવનાવાળો, કીર્તિમાન અને ખીન્નઓનો સત્કાર કરવામાં તું તત્પર છો, તેથી તારા સમાન અન્ય કોઈ આ વિશ્વમાં નથી. ખરેખર આશ્ચર્યની વાત છે કે—નલ રાજાના આ ગુણગાન ચંદન રસના લેપ વિના પણ શીતળતા અર્પનાર છે, મંત્ર વિના પણ જગતને વશીભૂત કરનાર છે તેમજ સમુદ્રથી નહીં ઉત્પન્ન થવા છતાં અમૃત સરખું છે. જેઓએ સ્પષ્ટ વર્ણવાળી નલસ્તુતિ એક ક્ષણ માત્ર પણ સાંભળી છે તેઓ આપેલી કે ગ્રહણ કરેલી વસ્તુને યાદ કરી શકતા નથી, તેમજ આ બિનું છે કે ઠંડું છે તેને પણ જાણી શકતા નથી, અર્થાત તે ગુણગાનને વિષે લયક્ષીન બની જવાથી સ્વભાવ પણ ભૂલી જાય છે. હે આગમ, ન્યાય,

પુરાણ, વેદના પરમાર્થ-રહસ્યને જાણનાર ! હે યાચક જનોડૂપી ચાતકસમૂહને મનોહર સુવર્ણરૂપી જલ અર્પનારા ! વાવ, કૃપ, સરોવર અને ઐત્યથી પૃથ્વીપીઠને ભૂષિત કરનાર ! અત્યંત નિર્મળ પોતાની કીર્તિરાશિથી ચંદ્રને પણ જીતી લેનાર ! ખાલવયથી કલિકાલના પ્રભાવ રહિત ! ધર્મકૃત્યોને કરવામાં તત્પર તેમજ અભ્યુદય પામેલ હે નલ ! તમારા માટે નિરંતર સુપ્રભાત હો !

અત્યંત નિર્મળ ! નિષ્કપટી ! નૂતન કમળના પત્ર જેવા ચરણવાળા ! સંશ્રામમાં અતિ ચપળ ! સમસ્ત સુભટોના મદને હરનાર ! પાણી યુક્ત મેઘ જેવા ! મેઘ જેવા ગંભીર ધ્વનિવાળા ! કામરસમાં અતિ નિપુણ ! ભરતના વંશમાં જન્મેલ અને ભયભીત પ્રાણીઓને શરણભૂત હે નલ ! તમે જય પામે. હે વૈભવને આપનાર ! શત્રુઓને નષ્ટ કરનાર નલ રાજા ! પ્રાતઃકાલે સૂર્ય ભગવાન તમને ભમરાઓના સમૂહ ડોલાવેલ કોમળ પાંદડાવાળા પ્રકુલ્લ કમળસમૂહદ્વારા શરીરને શોભાવવાપૂર્વક સુખ આપો ! કામક્રીડા કરવાથી થાકી ગયેલા લોકોને સુખ આપનાર, સમગ્ર વૃક્ષોના પુષ્પસમૂહને ખેંચવો, શ્રમજન્ય પરસેવાના ઘિંદુને દૂર કરવો આ પ્રાતઃકાળનો ઠંડો પવન હરેક દિશામાં વહી રહ્યો છે. સુવર્ણમય, દેવોના વાસવાળા આ ઉદયાચલ પર્વતના શિખર પર મનોહર અરુણની કિરણશ્રેણી પડતી જોવાય છે, તો હે રાજા ! સૂર્યોદયનો સમય થયો છે, એટલે નિદ્રાનો ત્યાગ કરો. ”

આ પ્રમાણે સ્તુતિપાઠકોની વાણી સાંભળીને અનુપમ વૈભવવાળા, કમળ જેવા સુખવાળા અને રાજાઓને વિષે તિલક સમાન નલે શય્યાનો ત્યાગ કરીને જલ્દી પ્રાતઃકાર્ય કર્યું. પછી ભક્તિભરપૂર હૃદયવાળા શ્રેષ્ઠ નલે નૈવેદ્ય, પુષ્પ, ફલ, ચંદન, ધૂપ, દીપ, જલ અને અક્ષત-આ પ્રમાણે અષ્ટપ્રકારી પૂજાદ્વારા પરમાત્માનું અર્ચન કરીને અત્યંત હર્ષિત બનેલ ચતુરશિરોમણી નલે નીચે પ્રમાણે પરમાત્માની સ્તુતિ કરી.

“ઉપમા ન આપી શકાય તેવા ! શાશ્વત અને નાભિરાજના પુત્ર હે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન ! જે લોકો વિશ્વની રચના કરનારા અને કમલાસન પર બેઠેલા એવા આપને નમસ્કાર કરે છે, તેઓનો કોઈ દિવસ ભ્રષ્ટા પણ પરાભવ કરી શકતો નથી. હે મહેશ્વર ! હે સર્વજ્ઞ પરમાત્મા શ્રી ઋષભદેવ ! જટારૂપી મુકુટથી સુશોભિત મસ્તકવાળા અને કામદેવના અભિમાનને હળી નાંખનારા તેમજ વૃષભ લાંછનવાળા આપને જે લગ્ય પ્રાણીઓ હૃદયને વિષે ધ્યાવે છે તેઓ શીઘ્ર મુક્તિપદને પ્રાપ્ત કરે છે. હે લક્ષ્મીના આધારભૂત ! નરકનો નાશ કરનારા, સૌમ્ય સ્વરૂપવાળા ! શ્રીવત્સના લાંછનવાળા ! શાશ્વત ! વિશ્વના સ્વામી ! સુંદર તેજસ્વી કાંતિવાળા ! હે વિભુ ! પુરુષોને વિષે ઉત્તમ હે જિનેશ્વર ભગવંત ! તમને નમસ્કાર કરીને લોકો પોતાને પ્રિય એવી કંઈ વસ્તુ મેળવી શકતા નથી ? ” આ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ, સુખ કરનાર, ત્રણ જગતના સ્વામી પરમાત્માને પ્રણામ કરીને, સ્વયંવર મંડપમાં જવાની ઇચ્છાવાળા નલે વસ્ત્રાભૂષણ પહેર્યાં.

સર્ગ બીજો.

[સ્વયંવર મંડપનું વર્ણન]

આ બાબુ કુંડિતપુરમાં વીર, મહાબુબવાળા અને વિશ્વના મુગટ સમાન રાજાઓ ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાના જે રાજવીઓ હતા તે સ્વયંવરમંડપમાં ભૂમિતલના પ્રદેશમાં એકત્ર થયા. આ રાજાઓ પૈકી કેટલાક કુલીન રાજવીઓ દમયંતીને વરવાને, કેટલાક ઉદ્ધત અને અભિમાની રાજાઓ તેનું અપહરણ કરવાને, અને કેટલાક મહાસત્ત્વશાળી ભૂપો તેને નજરે જોવાને ઝંખતા હતા. તે રાજાઓ પૈકી કોઈપણ એવો ન હતો કે જે કામવશ ન બન્યો હોય, કોઈપણ એવો રાજા ન હતો કે જે આ સ્વયંવર મંડપમાં આવ્યો ન હોય, તેમજ કોઈપણ રાજવી એવો ન હતો કે જે સામર્થ્યહીન હોય. તે સ્થળે વિશ્વ-કર્માને પણ ચિત્તમાં અમત્કાર પમાડે તેવા સુવર્ણમય જિંચા માંચડાઓ શોભી રહ્યા હતા. તે મંચો પર રહેલા રત્નસિંહાસનો ઉપર બેઠેલા રાજાઓ પર્વતના શિખર પર બેઠેલા કેસરીસિંહની શોભાને ધારણ કરી રહ્યા હતા. તે સ્વયંવર મંડપનો આકાશપ્રદેશ, સંખ્યા કાળના વાદળાં સરખા લાલ અંદરવાઓથી ઢંકાઈ ગયો હતો, તે જાણે કે રાજાઓના સ્નેહના સાક્ષાત્ દેહધારી વસ્ત્રો હોય તેમ જણાતું હતું. સુવર્ણના ઈંડા સરખા સુવર્ણના કળશોથી તે મંડપ શોભી રહ્યો હતો તે જાણે કે, જેમાં હજારો બાલસૂર્યો ઊગી નીકળ્યા હોય તેવા આકાશપ્રદેશ જેવો જણાતો હતો. વારંવાર બળતા કપૂર અને કૃષ્ણાશુરુથી પ્રગટેલ ધૂપસમૂહથી દશે દિશાઓ ભરાઈ ગઈ હતી તે જાણે કે અકાળે પ્રગટેલ મેઘ-રાશિ હોય તેમ જણાતું હતું. ત્યારબાદ તત-વિસ્તૃત, ધન-ગાઠ, આનન્દ-બંધાયેલ, શુષિર-છિદ્રમાંથી નીકળતો, અને અક્ષર-સ્પષ્ટ બનતો-આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના લેહવાળો ધ્વનિ એકી સાથે જ થવા લાગ્યો. મૃદંગ, શંખ, મંજરી, ઠોલ, ઝાલર, વેણુ, વાંસળી, વીણા, ડકકા-નગારું અને ડમરુના ધ્વનિ થવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલા અનેક વાદ્યો તેમજ અન્ય પ્રકારનો, દિશાઓના મુખભાગોને ભરી દેતો સંપૂર્ણ (નિશ્ચળ) અવાજ થવા લાગ્યો.

તે સમયે માંચડે-માંચડે, દરેક દરવાજે, પ્રત્યેક રાજાની સમક્ષ, દરેક સમયે વિચિત્ર

પ્રકારના લાખો ગમે નાટકો થવા લાગ્યા. દૂતો, સારથિઓ, પ્રાણીઓ, પ્રતિહારીઓ અને વારાંગનાઓની કોઈપણ માણસ ગણતરી કરી શકતું નહોતું.

આ સમયે સમસ્ત રાજાઓના અભિમાનને નષ્ટ કરનાર કૈાંચકર્ણુ નામના રાક્ષસને હણનાર નલ રાજા સ્વયંવર મંડપમાં આવી પહોંચ્યા. બાહ આગળ ચાલતા પ્રતિહારીઓથી બતાવાયેલા મહામંચ ઉપર, જેમ શંકર કૈલાસ પર્વત પર ચઢે તેમ, નલ રાજા ચઢ્યા. જ્યારે નલ રાજા પોતાના સુવર્ણુ સિંહાસન પર જઈને બેઠા ત્યારે બીજા રાજાઓ બાણે ભૂમિપ્રદેશ પર રહેલા હોય તેમ દેખાવા લાગ્યા. જ્યાં સુધી નલ રાજા નહોતા આવ્યા ત્યાં સુધી જ તે રાજાઓની કાંતિ જણાતી હતી, પરંતુ નલ રાજાના આગમન બાદ તે સર્વની કાંતિ ક્ષીણ બની ગઈ. ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ નલની શોભાનું અનુકરણ કરી શકાય નહીં, કારણ કે ટીંગોડો ગમે તેવી સ્પર્ધા કરવા છતાં કદી પણ હંસની ચાલ ચાલી શકતો નથી. તે સમયે, જેમ ચંદ્રકથી માતીની માળા અને નક્ષત્ર-સમૂહથી ચંદ્ર શોભે તેવી રીતે ભૂપાલોને વિષે તિલક સમાન નલ રાજાથી તે સ્વયંવર મંડપ શોભી ઊઠ્યો.

આ પ્રમાણે મનોહર સ્વયંવર મંડપની શોભા થઈ રહી હતી ત્યારે ઈંદ્ર વિગેરે લોકપાલો ચિત્તમાં વિચારવા લાગ્યા કે-ખરેખર, આ હમયંતી નલ સિવાય દેવોને પણ ઇચ્છતી નથી, તો હવે આપણે શા માટે નલનું સ્વરૂપ ધારણ ન કરીએ ? કદાચ નલના ભ્રમથી હમયંતી આપણને વરે-આ પ્રમાણે વિચારણા કરીને તેઓએ નલનું રૂપ ધારણ કર્યું અને તેઓ સર્વ એકદમ નલ રાજાને વીંટળાઈને બેસી ગયા. તેમજ આશ્ચર્યાન્વિત બનેલા નલ રાજાને દૃષ્ટિગોચર થયા. આદર્શ (આરીસો-કાચ) વિના પ્રગટેલા અને પોતાના પ્રતિબિંબ સરખા તે ચારે દેવોથી નલે *વૈશાખની જેમ પાંચ રૂપને ધારણ કર્યાં. પાંચ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષોથી, નંદનવનની કેડી(માર્ગ) શોભી ઊઠે તેમ નલની આકૃતિ ધારણ કરનાર તે દેવોથી રાજાની શ્રેણી શોભી ઊઠી.

ઈંદ્રાદિ દેવોને તે મંડપમાં આવેલા બાણીને કોતુકી બધા દેવો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. વીંજણથી પ્રસ્વેદ(પરસેવો) રહિત બનેલા, કુતુહલને લીધે આંખો નહીં મીંચતા તેમજ છત્રોથી જેમની માળા કરમાઈ નથી તેવા ભૂપાલો અને દેવો વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારની ભિન્નતા રહી નહીં. (દેવોને પ્રસ્વેદ હોય નહીં, નિર્નિભેષપણું હોય-તેઓના નેત્રો કદી મીંચાય નહીં તેમજ પુષ્પમાળા કદી કરમાય નહીં) અખંડ કાંતિવાળા યજ્ઞો, ગર્વીષ્ઠ ગંધર્વો, કિન્નરો અને કિંપુરુષો પણ શીઘ્ર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. વળી અશ્વતર અને કંબલ જાતિના સર્પો સાથે તક્ષક, કર્કોટક, શંખચૂડ વિગેરે મહાસર્પો પણ આવી પહોંચ્યા. સર્પોનો સ્વામી વાસુકી નાગરાજ પાતાલકન્યાઓથી (સર્પિણીઓથી) ચારે બાણુ

* એક જાતનો સંવત્સર.

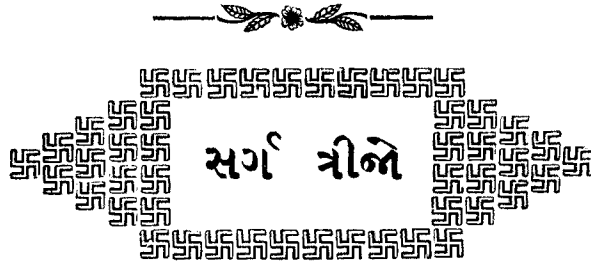
ચામરોવઢે વીંઝાતો તે મંડપમાં આવી પહોંચ્યો. નજરમાં નહી આવતી અને માત્ર સ્પર્શથી ગ્રહણ કરી શકાય તેવી કાચા(દેહ)ને ધારણ કરતા તેમજ પ્રકૃતિથી ચંચળ વાસુદેવ સ્વયંવર મંડપની ચારે બાજુ જમણ કરવા લાગ્યા.

અત્યંત ઊન્નતપણાને લીધે દિશાભાગોને ભરી દેતા વૃદ્ધ પિતામહ-પ્રહ્લા તે સ્વયંવર મંડપને વિષે ન આવ્યા પરંતુ દૂરથી જ તેને જોવા લાગ્યાં. (પ્રહ્લાનો દેહ ઘણો ઊંચો તેથી મંડપમાં સમાઈ ન શકવાને કારણે દૂર જ ઊભા રહ્યા) પોતાની પત્ની લક્ષ્મીને ચપલા-અસ્થિર બાણીને, પોતાના ઘરમાં છિદ્ર પડવાના શંકાથી, વિષ્ણુ પોતાને પાતાલ-આવાસ છોડીને ત્યાં ન આવ્યા. ‘ પોતાના પદે નલ આવનાર છે ’ એમ જ્ઞાનબળથી બાણીને, દમયંતીને પોતાની પુત્રવધૂ માનતો કૃષ્ણેર પણુ તે સ્વયંવર મંડપને વિષે ન આવ્યો. વળી પોતાની પ્રિયા પાર્વતીથી રોકાયેલ શરીરના અર્ધ ભાગને અંગે એક પગવાળા, શૃંગાર રસમાં અત્યંત પ્રીતિ હોવા છતાં પણ, શંકર તે સ્થળે આવી શક્યા નહીં. (શંકરનું અર્ધ નારી સ્વરૂપ છે, એટલે તેઓ જો આવે તો પોતે હાર્યાસ્પદ અને તેવી શંકાથી, પોતાને આ વિષયમાં અત્યંત પ્રીતિ હોવા છતાં આવ્યા નહીં.) લોકો પોતાને જોઈ ગભરાઈ ઉઠશે એવી આશંકાથી રાક્ષસો તે નયનમનોહર સ્થાનને પહેરેગીરોની માફક દૂર રહીને જ જોવા લાગ્યા.

જંબૂદ્વીપ વિગેરે દ્વીપોના અનાવૃત્તાદિ સ્વામીઓ તેમજ નદી, સાગર અને પર્વતોના અધિષ્ઠાયકો આવી પહોંચ્યા. અપ્સરાઓ અને સિદ્ધપુરુષો, નારદાદિ ઋષિઓ અને બુધ વિગેરે ગ્રહોથી આકાશ છવાઈ ગયું. સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવંતની દિવ્ય સલાની માફક તે સ્વયંવરમંડપમાં ત્રણે લોક કીડામાત્રમાં સમાઈ ગયા. (રાજવી વિગેરેના આગમનથી મૃત્યુલોક, દેવોના આગમનથી સ્વર્ગલોક અને નાગરાજો, યક્ષો અને રાક્ષસ વિગેરેના આગમનથી પાતાલ લોક-આ પ્રમાણે ત્રણે લોકના ગણુનો જાણુવી.) જેમ મહાસાગર સમસ્ત નદીઓના જલસ્રમૂહને પોતામાં સમાવે તેમ ભીમરાજએ સમસ્ત વ્યક્તિઓના આગમનને સહન કરી લીધું પરંતુ તેઓ અંશ માત્ર પણ મૂંઝાયા નહીં. બીજા પ્રસંગોમાં પણ દેવોનું આહ્વાન કરાય છે તો પછી જ્યાં દેવો પોતે જ સ્વયંવર તરીકે આવ્યા હોય તેને માટે શું કહેવાનું હોય ?

તે વખતે ભૂમિપીઠ પર, દશે દિશાઓમાં તેમજ આકાશમંડપમાં જુદી જુદી ભાષાઓ દ્વારા બોલતા લોકોનો એવો અપૂર્વ પ્રકારનો કોલાહલ થયો કે જે પ્રહ્લાંડરૂપી પાત્રને ફેડી નાખવાને સમર્થ હતો. ત્રણે ભુવનના લોકોના તેવા પ્રકારના સંગમથી, જાણુ હાથથી પકડી શકાય તેટલું આકાશ નીચે આવી ગયું. દશે દિશાઓ જાણુ એક-બીજાને મળી ગઈ હોય

તેમ જણાતું હતું અને પૃથ્વી ચારે બાજુથી બાણે ઊંચી થઈ ગઈ હોય તેમ જણાતું હતું. મેઘોએ પૃથ્વીને સુગંધી જલથી જલદી સિંચત કર્યું, મલયાચલના પવનો જલદી વીંજણાણ પની ગયા અર્થાત્ મંદ-મંદ વાવા લાગ્યા અને દેવાંગનાઓએ વૃષ્ટિ કરેલ આર્દ્ર સિંદૂરના સમૂહને લીધે પ્રાતઃકાળની સુંદર સંધ્યાનો ભાસ થવા લાગ્યો. વૈમાનિક દેવો ઉપરાઉપરી ગોઠવાઈ જવાથી સમગ્ર આકાશપ્રદેશ રુંધાઈ ગયો છે અને ઈંદ્રે પોતે જ આવીને મને રુંધી લીધો છે, તો હવે આ વિષયમાં શું થશે ? એમ વિચારતો નલ રાજા હૃદયમાં અત્યંત ભયભીત બની ગયો.

[ભીમ રાજાની ચિંતા: દેવોએ શારદાદેવીની કરેલી સ્તુતિ.]

ન સંભવી શકે તેવા તે સમુદાયને (દેવ, દાનવ વિગેરેના) જોઈને ભીમરાજા વિસ્મયાન્વિત બનીને મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે-મારા સ્વયંવર મહોત્સવ પ્રસંગે દેવ, દાનવ, મનુષ્ય અને સર્પો પોતાની ઇચ્છાથી જ આંચ્યા છે તેથી હું ધન્યવાદને પાત્ર છું. ખરેખર દરેક કન્યાઓને વિષે મારી પુત્રી દમયંતી ભાગ્યવતી છે કે જેને જોવાને માટે મનુષ્યો અને દેવો આંચ્યા છે. ભાગ્યયોગે આ બધું મહોત્સવને ઉચિત બન્યું છે, પરંતુ આવેલા રાજાઓના ગોત્રનો પરિચય કઈ રીતે કરવો ? મારા રાજ્યમાં એવી કોઈપણ વ્યક્તિ નથી જે આ રાજવીઓના નામ, સ્થાન અને ગોત્રાદિને પરિચય આપે. કદાચ મારી પુત્રી જેના કુળ અને શીલ (સહાચાર) જણાયા નથી તેવી વ્યક્તિને જો વરે તો મારા કુલને વિષે કલંક લાગશે અને બીજાઓને ઈર્ષ્યા થશે, તો હમણાં મારી પુત્રીને અસહાય એવો હું શું કરું ? ખરેખર આ વિષયમાં મારી વિડંબના-કદર્થના થશે. અથવા તો ચક્રેશ્વરી દેવી અને દમનક મુનિની પ્રસન્નતાથી જેની પ્રાપ્તિ થઈ છે, વળી જેના કપાળમાં અલૌકિક તિલક છે, જેના જન્મસમયે દિવ્ય વાણી થઈ હતી, વળી જેના સ્વયંવર મહોત્સવ પ્રસંગે દેવોનું આવા પ્રકારનું આગમન થયું છે તેવી અતિ ભાગ્યવતી અને પવિત્ર જન્મવાળી દમયંતીના ભાગ્યથી ખેંચાઈ કોઈપણ વ્યક્તિ શું સાહાય્ય નહીં કરે ?

આ પ્રમાણે ભીમ રાજા ચિંતાગ્રસ્ત બન્યા ત્યારે દમયંતીના પ્રવેશ-સમયને જાણીને,

સ્વયંવર જોવાની ઇચ્છાને લીધે આવેલા અને ઉત્કંઠિત બનેલા દેવોએ શારદા દેવીની નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરી કે—

“ હે દેવી ! જેમ સાગર પર વાદળાઓ વૃષ્ટિ કરે તે નિષ્કૂળ છે તેમ વર્ણન કરવાની તમારી કુશળતાના અમે તમારી સમક્ષ શા વખાણ કરીએ ? અર્થાત્ તમારા વખાણ તમારી પાસે કરવા નિરર્થક છે. વડવાનલનું શમન વિગેરે દેવોના હનરોગમે કાર્યો હંમેશાં તું કરે છે, તો હે સરસ્વતી દેવી ! આ પ્રસંગે તમે ગોત્રાદિને પરિચય આપો. તમારે મૌન ધારણ કરવાનો આ અવસર નથી. હે પરમેશ્વરી ! દેવો વર તરીકે છે, વધુ તરીકે દમયંતી છે અને અમે તમારી પ્રાર્થના કરનારા છીએ તો દમયંતીને સહાય કરવાને માટે તમે મહેરબાની કરો ! ત્રણે ભુવનની જનતાથી વ્યાપ્ત, સમગ્ર પંડિતોથી મુશોભિત આવા પ્રકારની સભા પૂર્વે થઈ નથી અને ભવિષ્યમાં થશે નહીં. આવી દિવ્ય સભામાં તમારા સિવાય બીજું કોઈ ઝાલવાને સમર્થ નથી, કારણ કે સોનાના મંદિરમાં કાષ્ઠનો (લાકડાનો) ઘંટ શોભતો નથી, તો હે શારદા ! લજ્જાનો ત્યાગ કરીને, હંસના સ્કંધ પરથી જલ્દી નીચે ઊતરો, દેવોની પ્રાર્થના સફળ કરો અને મૌનનો ત્યાગ કરો. ભય-વિહ્વળ બનેલ ભીમરાજની ચિંતાને દૂર કરો અને હે ભગવતી ! દમયંતી પ્રત્યે પ્રસન્ન થાઓ. ”

આ પ્રમાણે દેવોના કથનને સ્વીકારીને તેમજ ‘આ અવસર ઉચિત છે’ એમ વિચારીને ભગવતી સરસ્વતી દેવી પૃથ્વીપીઠ પર ભીમરાજની સભામાં આવી પહોંચ્યા, અને ભીમરાજએ પણ, શાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયેલા મનોહર ઉત્કૃષ્ટ અંગવાળી, ગંગાના મેળની માફક શ્વેત વસ્ત્રને ધારણ કરનારી, મોતીઓની અદ્ભૂત માળાને ધારણ કરતી અને બાજુ કપૂરની લતા(વેલ) હોય તેવી તે સરસ્વતી દેવીને પોતાની સમક્ષ નીહાળી. પોતાની દેહકાંતિથી ચંદ્રકલાની જેમ દશે દિશાઓને અચાનક પ્રકાશિત કરતી સરસ્વતી દેવીએ ઉતાવળે ઉઠેલા ભીમરાજએ વિવેકપુરસ્સર આપેલા અર્ધને પ્રાપ્ત કર્યું.—ભીમરાજએ શારદાદેવીની પૂજા કરી. થતાં ઉત્તમ શકુનો અને સ્વરાદિથી “આ કોઈ દેવી આવી પહોંચ્યા છે,” એમ વિચારતાં અને ચિંતાગ્રસ્ત ભીમરાજએ, કવિસમૂહને કામધેનુ સમાન અને સન્માન અર્પનાર સરસ્વતી દેવીએ જણાવ્યું કે—“હે વૈદર્ભીના પિતા ! ચિંતાનો ત્યાગ કર. મને તું તારા સ્વજન તરીકે જાણ. તારી પુત્રીની સમક્ષ હું, આવેલા સમગ્ર વીરોના કુળકમાદિનું વર્ણન કરીશ. ખાદ ન છૂટી શકાય તેવા દુર્જનોનો તિરસ્કાર કરનાર અને ભીમરાજએ અર્પણ કરેલ સુવર્ણ છડીને સરસ્વતી દેવીએ સ્વીકારી.

સર્ગ ચોથો.

[દમયંતીનું સ્વયંવર મંડપમાં આગમન : રાજાઓની ઉત્કંઠા.]

આ બાબુ દમયંતીના પ્રવેશને સૂચવતા ગંભીર સ્વરવાણા, ગાઠ ધ્વનિવાણા અને ધીર તેમજ સુંદર તે તે પ્રકારના વાદ્યવિશેષો વાગવા લાગ્યા. મેઘ સરખા તે મંગલસૂચક મૃદંગોના ધ્વનિએ જગતના પ્રાણીઓના મનરૂપી મયૂરોને નચાવ્યા. હબર પુરુષથી ઉપાડી શકાય તેવી, સૂર્ય સમાન તેજસ્વી, હબર શિખરથી વ્યાપ્ત, ઈંદ્રસભા (સૌધર્મ) સરખી, પુષ્પસમૂહને અંગે પ્રીણવાળી, તોરણોને અંગે ઈંદ્રધનુષ યુક્ત, ચંદરવાને લીધે સંધ્યાકાળના વાદળા સરખી, ધ્વજાઓને કારણે વીજળી યુક્ત, ચાર ખૂણવાળી, ચાર દરવાજાવાળી, ચતુર શિદ્ધીઓએ ઘડેલી એવી રત્નમય શિખિકા ઉપર સખીઓથી વીટળાયેલી દમયંતી ચઢી. તે શિખિકાની પાછળ દમ, દમન અને દાન્ટ નામના દમયંતીના ત્રણે લાઈઓ સૈન્ય સાથે સજ્જ થઈને ચાલવા લાગ્યા. કપૂર, ઝારી અને તાંબૂલના પાત્રોની સાથે, પાળેલા મયૂર, કોયલ અને પોપટ વિગેરે મનરંજન કરનાર પક્ષીઓ ઇત્યાદિ રાજ્ય ઉપકરણોથી વ્યાપ્ત હસ્તવાળી મોખરે ચાલનારી દમયંતીની ઠાસીઓ રાજમાર્ગ પર ચાલવા લાગી.

ચંદ્રકલા સરખી દમયંતીને નજીક આવેલ જાણીને ત્રણે લોકવાસીઓની તે સમસ્ત સભા ક્ષોભ પામી. સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ જાણે અમૃત હોય તેમ સભામાં પ્રવેશ કરતી તેણીનું દેવ, અસુર, મનુષ્યો અને સર્પદેવો નેત્રના છેડાથી સૌંદર્યપાન કરવા લાગ્યા. દેવહૃતપણાનું કાર્ય કરવાથી જાણે નલને શિક્ષા કરવા માટે જ હોય તેમ પારક કાંસા સરખી અંધૂક જાતિના પુષ્પની માળા લઈને દમયંતી આવી પહોંચી. મિત્રોની સાથે વાર્તાલાપો કરતા કોઈએક ઉઘાડેલા મુખવાળા રાજાએ તાંબૂલ લેવા માટે પોતાના સ્થગિધર પાસે હાથ લાંબો કર્યો. કમળને વળગી રહેલી પાંખડીઓને છૂટી પાડતા કોઈએક રાજાએ કમળની કળીને ધીમે ધીમે ઊઘાડી, તર્જની અને મધ્ય આંગળીના આંતરામાં નાગરવેલના પાનને મૂકીને, તેને અત્યંત દબાવતાં કોઈએક રાજાએ તે પાનને શીઘ્ર છેદી નાખ્યું. પોતાના મિત્રોની સાથે રમતા કોઈએક રાજાએ, પોતાના અંને હાથની અંદર રહેલા પાસાઓને, બાજી જીતી લેવાની વિચારણાથી ફેંક્યા. દમયંતીના અનુપમ દર્શન માત્રથી જ રાજાઓના સાડીત્રણ કરોડ રોમ વિકસિત થયા; અને શૃંગારરસના જલસિંચનથી સાતે ધાતુઓનો ભંગ થયો તેમજ મન-વચન-કાય, તદ્દપ (દમયંતીમય) બની ગયા.

“આ અહીં રહેલી ભીમરાજાની પુત્રી દમયંતી છે, જેને ભાલસ્થલમાં સ્વાભાવિક રીતે જ તિલક પ્રાપ્ત થયેલ છે. વળી તેને આપણે ક્ષણમાત્ર જોઈએ તેથી પણ આપણે લીધેલો માર્ગ-શ્રમ સર્વથા પ્રકારે સફળ થયો છે. ત્રણે લોકોના પ્રાણીઓથી પ્રણામ કરાવા લાયક અને ત્રણ કાળને જાણનાર કેવળી ભગવંતોએ જે મોક્ષલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ કરીને ખરે-ખર તેઓએ અત્યંત દુષ્કર કાર્ય કર્યું છે, કારણ કે તેઓ જાણતા હતા કે ભવિષ્યકાળમાં દમયંતી સરખું સ્ત્રીરત્ન થવાનું છે. (આણું સ્ત્રીરત્ન થવાનું છે એમ જાણવા છતાં મોક્ષમાં જવું તે શું ઓછું દુષ્કર કાર્ય છે ?) વેષ, વય, પરિજનવર્ગ, વૈભવ, શ્રેષ્ઠ કુલ, સૌંદર્ય, અથવા તેણીના વિલાસનું અમે શું વર્ણન કરીએ ?—આ પ્રમાણે તે સમયે દમયંતીના એક એક નિરૂપમ ગુણનો વિચાર કરતાં રાજાઓ ગહન વિચારમાં પડી ગયા. બીજા રાજાઓની તો શી વાત કરવી ? પણ ધીરજવંતોમાં શ્રેષ્ઠ નહીં રાજા પણ દમયંતીને જોઈને વ્યાકુળ બની ગયો. જે પોતાના બાહુબળથી નર્મદા નદીને તરી જાય તે વ્યક્તિ પણ વર્ષાઋતુમાં નર્મદાને પાર કરી શકતી નથી.

પોતાના ઇચ્છિત અર્થની પ્રાપ્તિને માટે સાવધાન, ગઈરાત્રે બનેલ ઘટનાને કારણે શરમથી અતિ મંદ એવી આ શું કોઈ અભિનવ રૂપવાળી બોલુ કોઈ છે ? તેની રીતે દેખાતી દમયંતીએ નહીં રાજાના હૃદયમાં આશ્ચર્ય પ્રગટાવ્યું. અર્થાત્ રાત્રિને વિષે જોયેલ અને અત્યારે જોવાતી દમયંતી શું એક જ છે ? તેવા પ્રકારનું આશ્ચર્ય નહીં થયું. ગઈ રાત્રિએ દેવોને માટે ફૂલકાર્ય કરનાર, અને પ્રાતઃકાળે તે નહીં વરવાને માટે સ્વયં જ આવવાથી, હમણા જ દમયંતી પોતાના વરશે એવી વિચારણાથી તે મનમાં અત્યંત શરમીલો બની ગયો. નહીં જોઈને બીજા રાજાઓએ દમયંતીને વરવાની પોતાની આશા છોડી દીધી. નહીં પણ પોતાના ચાર રૂપ બનાવ્યા અને ત્રણ ભુવનને વિષે કોઈપણ વ્યક્તિ દમયંતીને વરવાને માટે દૃઢ નિશ્ચય કરી શકી નહીં. આ જગતમાં કોઈપણ વ્યક્તિ સંપૂર્ણ સુખભાગી હોતી નથી, દારિદ્ર્ય પુરુષો ધનવાનોની ઇર્ષ્યા કરે છે, કારણ કે ધનવાનોને શકે પુરુષનો નિરંતર ભય રહે છે. તે સમયે જગતને વિષે દમયંતી જેવી કોઈ સ્ત્રી સ્ત્રીસમાજને વિષે નહોતી અને તેણીને જોવાની ઇચ્છા સિવાય પુરુષોને બીજું કોઈ કાર્ય નહોતું; શૃંગાર-રસ સિવાય બીજો કોઈ ભાવ નહોતો અને કામદેવની સ્પર્ધા કરી શકે—કામવશ ન બને તેવો કોઈપણ વીર પુરુષ નહોતો.

સર્ગ પાંચમો.

[શારદાદેવીએ સ્વયંવર મંડપમાં આવેલ દેવાદિકતું કરેલ વર્ણન.]

આદિ હાથમાં ગ્રહણ કરેલ દેહીપ્યમાન સુવર્ણદંડને અંગે આકાશથી છૂટા પડી ગયેલ સ્વર્ગના વિલાસને ધારણ કરતી અને દંતપંક્તિની કાંતિથી અકાળે પણ ચાંદનીની શોભા ધારણ કરતી સરસ્વતીદેવીએ પોતે જ બોલવાની શરૂઆત કરી:—

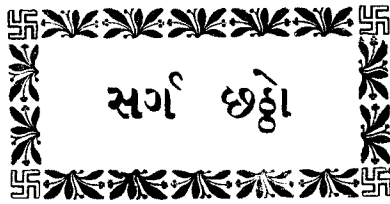
“ અરે ! ત્રણ ભુવનરૂપી આવાસને ટકાવી રાખવામાં સ્તંભ સમાન ! સુર, અસુર અને રાજાઓ ! દમયંતીને જોતાં એવા તમે, ક્ષોભનો ત્યાગ કરીને સાંભળો—ધ્યાન આપો. ત્રણ લોકમાં, કમળના મકરંદને ચૂસવામાં ભ્રમર સરખા યુવાન પુરુષમાં, દમયંતીને જોયા બાદ, કરોડો વર્ષે પણ તૃપ્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે તેવો કોઈ પુરુષ છે ? કદપવૃક્ષની ભૂમિ સમાન તમારા આ સભાસ્થાનને વિષે, પોતાના આત્માને સંકેત કરવાને માટે દમયંતી આવી પહોંચી છે. હે મૃગાક્ષી ! આદરપૂર્વક તું આ બાબુ તારી નજર ફેંક. યુવાન મનુષ્યો અને દેવેથી પરિપૂર્ણ આ સભા છે. હે બાલા ! ચંદનનાં વિલેપનવાળા આ લાખોગમે યક્ષો તને વરવાને માટે તૈયાર થયા છે. કોઈના પણ લય રહિત, તેમજ તીવ્છર્ષા લોકમાં રહેનારા યક્ષો નિધાનો પર સ્વામીત્વ સ્થાપીને પોતાનો સમય વ્યતીત કરી રહ્યા છે. અસંખ્ય એવા આ સર્વને તું નજરથી નિહાળ. તે સર્વનું જીવું જીવું વર્ણન કરવામાં આવે તો કરોડો વર્ષ આદ્યા જાય. હે સ્વયંવરા ! જો તું ચિંતા રહિત પણ અક્ષય વૈભવ-વિલાસને ઇચ્છતી હો તો કોઈ એક મનગમતા યક્ષને તું સ્વીકાર-વર. ” આ પ્રમાણે શારદાદેવીએ કહેવાથી લક્ષ્મિવાળી અને તે સર્વને પ્રણામ કરતી તે ધન્ય દમયંતીને, શિબિકા ઉપાડનારી દાસીઓ બીજી બાબુ લઈ ગઈ.

લક્ષ્મિથી અવનત મસ્તકવાળી શારદાદેવીએ પુનઃ કહ્યું કે—“ ગર્વીષ, સ્વર અને આમરૂપી સાગરને પાર કરવામાં નોકાની શોભાને ધારણ કરતા તેમજ તુંબડાયુક્ત ઊંચા દંડવાળી વીણાને ધારણ કરનાર આ ગંધર્વો છે. (ગંધર્વો વીણાવાદનમાં અતીવ કુશળ હોય છે. સંગીત એ જ તેમનો પ્રિય વિષય હોય છે.) હે કથ્યાણી ! આટલા માત્રથી જ લોકોને સ્વર્ગની સ્પૃહા થાય છે, કારણ દેવલોકમાં હંમેશાં ગંધર્વોનું ગીત-ગાન શરૂ

શારદાદેવીએ સ્વયંવરમંડપમાં આવેલ દેવો અને રાજવીઓનું શ્રીદમયંતી પાસે કરેલું વર્ણન.
પૃષ્ઠ-૧૦૨

જ હોય છે. આ પ્રમાણે તેઓનું કીર્તન કરાયા બાદ ધૃષ્ટતાથી તેઓ તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકતી દમયંતીને સરસ્વતી દેવીએ પુનઃ કહ્યું કે—“હે કમલના જેવા મુખવાળી! તને શું ખબર છે કે—હજાર મુખવાળા નાગરાજ વાસુકી અહીં બિરાજે છે? તને બોલાવવાને નાગેન્દ્ર સિવાય કોણ સમર્થ હોય? કેમકે તેમના મુખમાં બે જીભ રહેલી છે. વળી તેના ભૂવનને વિષે પ્રકાશિત દેહકાંતિવાળા આ તક્ષક, કર્કોટક અને શંખચૂડ વિગેરે સુભટો છે. હે બાલા! તારા કપાળને વિષે રહેલા તિલકની માફક જેમની ક્ષણાના મણિઓ પ્રકાશસમૂહથી દિવસે પણ દિશાસમૂહને પ્રકાશિત કરે છે. દેવોનો સમૂહ તો નંદન વનમાં જ ક્રીડા કરનારો હોય છે જ્યારે આ નાગેન્દ્રો ત્રણે ભૂવનને વિષે વિલાસ કરનારો હોય છે. વળી વૈતાઢ્ય પર્વત પર રહેનારો, ખેદ રહિત આ શ્રેષ્ઠ વિદ્યાધરો એકત્ર થયેલા છે. નમિ અને વિનમિના કુળમાં જન્મેલા, જુદા જુદા નગરોમાં રહેનારો અને ઈંદ્રની ઋદ્ધિની પણ સ્પર્ધા કરનારો આ ગાંધાર અને રૌહિણ્યેય જાતિના વિદ્યાધરો છે. જે ગાંધર્વોને વિષે તને પ્રીતિ નથી, સર્પો પ્રત્યે તને રાગ-પ્રેમ નથી, લાખોગમે યક્ષો પરત્વે તને સ્નેહ નથી અને અસુરોને વિષે તારું મન નથી તો પછી સામાન્ય, માંસ ખાનાર પિશાચ અને જૂત વિગેરે પ્રકારના વ્યન્તરોની તો વાત જ શી કરવી? હે દમયંતી! મને જણાય છે કે—તને દેવોની દિવ્ય સૃષ્ટિ પસંદ નથી. વાસ્તવિક જ્ઞાનવાળા, ભુજામળવાળા અને ક્રીડાસક્ત દેવસમૂહથી, ચંદ્ર જેવા મુખવાળી હે દમયંતી! જે તારું ચિત્ત હરણુ ન કરાયું હોય તો હવે આ રાજવી-સમૂહ પ્રત્યે નજર કર. આ પ્રમાણે તેવા પ્રકારનું પ્રલોભન આપવામાં ચતુર સરસ્વતી દેવીથી સૂચના કરાયેલી દમયંતી, જેમ ગંગા દેવલોકથી પૃથ્વીપટ આવે તેમ, રાજવીઓની સભામાં વેગપૂર્વક આવી પહોંચી.

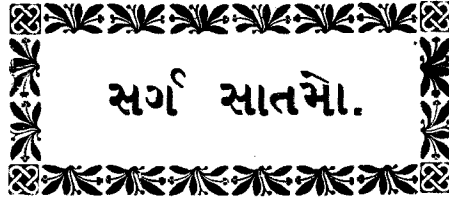
[શારદા દેવીએ કરેલ સ્વયંવર મંડપના રાજવીઓનું વર્ણન.]

પછી શારદા દેવીએ ત્રાંસી નજરે જોતી, પ્રસન્ન ચિત્તવાળી અને કળશની સ્પર્ધા કરે તેવા સ્તનવાળી દમયંતીને કહ્યું કે—“હે ચંદ્ર જેવા મુખવાળી! સૂર્યવંશના ભૂષણરૂપ, અયોધ્યા નગરીના રાજા આ શ્રીમાન ઋતુપર્ણ છે. હે કમળ જેવા નેત્રવાળી! રાજાઓની લક્ષ્મીના આશ્રયભૂત અને જનતાના શોકરૂપી મલને

હરનાર એવા આ ઋતુપર્ણી રાજાને છોડીને કંઈ વ્યક્તિને વરવાને તું ઇચ્છે છે ? ” ત્યારે આ પ્રમાણે બોલતી સરસ્વતીદેવીને, દમયંતીએ, કળીના મીલનની માફક પોતાના બંને હસ્તને કીડાપૂર્વક જોડતી, મૌન રહેવા માટે વિજ્ઞાપિ કરી પછી પોતાની સમક્ષ રહેલા કેટલાએક રાજવીઓની વેષભૂષા-સન્નિજ્જત આકૃતિ જોવાથી, તેના પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવને પ્રગટ કરતી પોતે તેમજ દાસી તે સ્થળથી શીઘ્ર આગળ ચાલ્યા. બાદ શારદાદેવીએ તેણીને જણાવ્યું કે—“ હે કૃશાંગી ! આ આંગદેશનો સ્વામી પુષ્પકરંડિની નગરીમાં રહે છે. રણસં-ગ્રામને વિષે, હસ્તીઓના ગંડસ્થળોને ભેદતું અને મોતીઓને વેરતું તેમજ હસ્તરૂપી સરોવરને અલંકૃત કરતું આ રાજાનું ખૂં મેઘની માફક શોભી રહેલ છે.” તેવામાં દમયંતીના ઇશારાથી સૂચન કરાયેલી દાસીએ, આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતી સરસ્વતી દેવીને અટકાવી. બાદ બીજાને હર્ષ પમાડતી શારદાદેવીએ ફરીથી પણ વિચક્ષણ દમયંતીને આ પ્રમાણે જણાવ્યું કે—“ મત્સર વિનાનો અને ગુણવાન તક્ષશિલાના આ રાજાને તું ચાહ. પુરુષોને વિષે શ્રેષ્ઠ આ રાજા શાહુર્ગ ધનુષની દોરીને પોતાના કર્ણુ પર્યન્ત ખેંચે છે તેમજ વિદ્વાન પુરુષોના ગુણોને પણ પોતાના કર્ણુમાં પ્રવેશ કરાવે છે, અર્થાત્ તે શક્તિ-શાળી છે અને સાથેસાથ ગુણવાન પુરુષોની કદર કરનાર પણ છે. ખરેખર અમને આશ્ચર્ય-કારક હકીકત એ છે કે-એક ક્રિયા કરતી વખતે (ધનુષ ખેંચતી વખતે) તે પોતાની મુઠિને બંધ કરે છે જ્યારે બીજી ક્રિયામાં પોતાની મુઠિ ઉઘાડી મૂકે છે એટલે કે વિદ્વાનોને વિપુલ દાન આપે છે. વળી આ રાજા અમને (બાણોને) પર્વતો પર કે વજ્ર પર ફેંકતો નથી તેથી અમોને અધિક લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણે વિચારીને જ હોય તેમ દુશ્મનોનો નાશ કરનાર તે રાજાના બાણો, રણસંગ્રામને વિષે, લાકડીરૂપે બનીને પૃથ્વીપીઠ પર જ નાશ પામે છે અર્થાત્ પડી જાય છે. વળી આ રાજાને પંડિત પુરુષો બૃહસ્પતિ તરીકે, યાચક જનો કલ્પવૃક્ષ તરીકે, સ્ત્રીઓ કામદેવ રૂપે, શત્રુસમૂહ વજ્રપાત સરખો અને જનસમૂહ તેમજ યોગી પુરુષો રક્ષક તરીકે જાણે છે;—આ પ્રમાણે રાજા એક હોવા જતાં હંમેશાં અનેકરૂપે યાદ કરાય છે. જ્યારે મેઘ વૃષ્ટિ કરે છે ત્યારે તેની જલ-ધારાથી કોઈક સ્થળે આંગણું તો કોઈક સ્થળે ખુલ્લો પ્રદેશ ઢંકાઈ જાય છે, પરન્તુ વિશ્વનો જય કરનાર આ રાજાના ખૂંથી બંને બાજુની ધારામાં, પર્વતના શિખર જેવા શત્રુઓના ઊંચા આવાસો ડૂળી જાય છે અર્થાત્ આ રાજા પાસે કોઈ પણ શત્રુ ટકી શકતો નથી. હે ગૌરી ! દાની, વિનયી, વિવેકી, માની, પ્રણયી, યશસ્વી અને પૃથ્વીના ચંદ્ર સરખા આ ગુર્જર દેશના સ્વામી સાથે તું ગમન કર અર્થાત્ તેને વર. વળી હે સુંદર મુખવાળી ! મનોહર ગુણરૂપી લતાના પલ્લવ(પર્ણ) સમાન, લાંબા અને પહોળા નેત્રવાળા તેમજ ઉછળતા અસાધારણ શૌર્ય રસના કાસાર (સરોવર) સમાન આ અવંતી દેશનો રાજા ક્ષણ માત્રમાં જલ્દી દુઃખનો નાશ કરે છે. કામ-વ્યાસ, કઈંક વિકાસ પામેલા, સૌંદર્યશાલી, કીડાથી નૃત્ય કરતો, શરમચુક્ત, ભાવોદ્રેકવાળા, કર્ણના

છેડા સુધી પહોંચેલા, સર્પની જેમ વક્ર, બુદ્ધિબલથી વિકાસ પામેલા એવા તારા નેત્રના પ્રાંતભાગે (કટાક્ષે) આ અવંતી દેશના રાજા પર હંમેશાં પડો અને તેને તું તારા પતિ તરીકે સ્વીકાર.”

આ પ્રમાણે ડગલે ડગલે કરાતા, ચતુર પુરુષોથી સમજી શકાય તેવા અને કામોત્તેજક વિસ્તારવાળા વર્ણુનેને લીધે દમયંતીવડે અટકાવાયેલી સરસ્વતી દેવીએ ઘણા રાજાઓનું સંક્ષેપમાં ઉચિત વર્ણન કર્યું. આ પ્રમાણે સ્વયંવર મંડપને વિષે સમસ્ત રાજાઓ પ્રેમાર્દ્ર બન્યે છતે નલરાજાએ દમયંતીનું ચિત્ત આકર્ષ્યું. ચંદ્રિકા પ્રત્યે કોણુ પોતાનો સ્નેહભાવ દર્શાવતા નથી ? પરંતુ માત્ર ચક્રોર જ તેનું પાન કરવાને આતુર હોય છે. પછી આ રાજવી-સમૂહથી દૂર લઈ જઈને, દમયંતીની શિબિકાને વહન કરનારો દાક્ષીવર્ગ, રાતા કમળની કળી જેવા હસ્તવાળી દમયંતીને પાંચ નલવાળા માંચડા પાસે લઈ ગઈ. નળરાજાની સાગરના હૃદયમાં ગંગાની માફક રહેલી તેણીને જાણતા એવા તેમજ જેઓનું વર્ણન નથી થયું તેવા રાજાઓનું, પોતાના કુલની પ્રશંસાનું કુતૂહલ પણ ચાહ્યું ગયું જેથી દમયંતી નલરાજા પાસે શીઘ્ર ચાલી જવાથી હવે અમારા વંશનું વર્ણન કોણુ કરશે ? તેવી તે રાજાઓને શંકા થઈ.

[નલના પાંચ રૂપથી દમયંતીની મૂંઝવણ : શારદાદેવીએ કરેલ યુક્તિપૂર્વક વર્ણન.]

કુમળ જેવા નેત્રવાળી દમયંતીએ નલને સ્થાને અચાનક પાંચ નલને રહેલા જોયા અને તેથી તેણી શરમ, ભય, પ્રેમ, આશ્ચર્ય અને સાહસ-એ પાંચ પ્રકારે રુંધાઈ ગઈ. સ્વયંવરા અને અસાધારણ સૌભાગ્યવાળી તેણીને પોતાની સમક્ષ ઊભેલી જોઈને ઈદ્રાદિ લોકપાલો ક્ષણ માત્ર ક્ષોભ પામી ગયા. તે સર્વની સમક્ષ કહેવાતા વૃત્તાંતને જાણવાને માટે ત્યાં રહેલા બીજા રાજાઓ એકદમ સાવધાન થઈ ગયા. એક સરખા દેખાતા અમારા સર્વનું આ પ્રતિહારી(શારદાદેવી) કઈ રીતે વર્ણન કરશે એમ ઈદ્ર, નલ વિગેરે ચિત્તમાં લાંબા સમય સુધી વિચારવા લાગ્યા.

તેવામાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાળની સઘળી ધીનાઓને જાણનારી તેમજ ત્રણ લોકને વિષે દીપિકા(પ્રકાશ) તુલ્ય સરસ્વતી દેવી પોતે જ બોલ્યા કે—“ હે દમયંતી ! ઘણી આનંદની વાત છે કે—આજે તારા માટે સુંદર પ્રભાત થયું છે. દેવોના સ્વામી ઇંદ્ર પોતે નળરૂપે આવેલ છે, જેણે હે સુંદર સુખવાળી ! હસ્તમાં વજ્ર ધારણ કરીને ગર્વીષ્ટ પર્વતોના સમૂહને પાંખ રહિત બનાવેલ છે. વળી સમરાંગણને વિષે વીરસેન રાજાને ખુશ કરનાર નલને તું વરુણરૂપે સમજ, કે જે વરુણ પાશવાળો, કોમળ હસ્તવાળો તેમજ પશ્ચિમ દિશાનો સ્વામી છે, તે તારો પ્રિય બનો. અવિનયી જનોને શિક્ષા કરનાર તેમજ સ્મરણશક્તિમાં અતિ દક્ષ નલને તું યમરાજ (ધર્મરાજ) તરીકે પીછાણ કે જે નિરંતર ઉદયશીલ અને દુરાચાર રહિત છે, તેને તું તારા સ્વામી તરીકે સ્વીકાર. અસદ્ય તેજને ધારણ કરતા તેમજ વિશ્વને વિષે સમસ્ત જનતાને પૂજ્ય બનેલ તથા વિકસિત કમળ જેવા સુખવાળા નલને તું અગ્નિ તરીકે જાણ, જે કીડા માત્રમાં દરેક દિશાઓનું રક્ષણ કરી રહેલ છે.”

આ પ્રમાણે સરસ્વતીએ ચતુરાર્ધપૂર્વક કહેલા ઇંદ્રાદિ લોકપાલોના સૂચનપૂર્વક નલરાજાના વખાણને અંતઃકરણમાં અવધારીને, જેમ કર્પૂરમિશ્રિત સુખડના રસથી પ્રાણી જડ બની જાય તેમ દમયંતી જલદી મૂઠ બની ગઈ. જે પોતે (શારદાદેવી) સ્પષ્ટ વાણી બોલે તો દેવોનો ભય રહે અને જે ગુપ્ત રીતે કહે તો દમયંતીને છેતરી ગણાય તેથી તેણે ફરીથી પણ લોકપાલો સહિત નલરાજાની સ્તુતિ કરવાને માટે મિશ્રવાણીપૂર્વક કહેવું શરૂ કર્યું કે—“ હે કમળ જેવા નેત્રવાળી દમયંતી ! શું તું આ નલને જાણી શકતી નથી કે જેની સરખો બીજો કોઈ રાજા આ પૃથ્વીપીઠ પર નથી, કારણ કે ઇંદ્ર, વરુણ, અગ્નિ અને યમ—આ ચારે દેવો શરીરવડે તેનું અનુકરણ કરી રહ્યા છે અર્થાત્ તે ચારે લોકપાલોએ નલનું રૂપ ધારણ કરેલ છે.—આ પ્રમાણે સરસ્વતીએ કહેવાથી તેના કથન પ્રત્યે પોતાના કર્ણુ તથા નેત્રને સંપૂર્ણપણે સ્થાપન કરતી દમયંતી તે પાંચે રૂપોમાં એક રોમ માત્ર તક્ષવત પ્રાપ્ત કરી શકી નહીં અને તે પાંચે રૂપોમાં કોણ લોકપાલો છે અને કોણ નલ છે તે તે સમજી શકી નહીં. હે હરણના જેવા નેત્રવાળી ! સુંદર ધર્મને જાણવાવાળા અને નિર્મળ લોકપાલ(રાજા)ને શા માટે વરતી નથી ? જે તું તેને(નલને) સ્વામી તરીકે સ્વીકારીશ નહીં, તો હે સુંદરી ! આ પૃથ્વી પર તારો સ્વામી થવાને બીજો કોણ લાયક છે ? હે સુંદરી ! તું શું વિચાર કરે છે ? શા માટે વિલંબ કરે છે ? લજ્જા અને જડતાનો ત્યાગ કરી, સ્વામીને સ્વીકારી લે જેથી કામદેવ તેમજ સભજન પુરુષો પ્રસન્ન થાય.

આ પ્રમાણેના અનેક અર્થવાળા વચનથી દમયંતી વધારે મૂંઝાણી કેમકે અધિક પ્રકાશપણને લીધે વીજળીનું તેજ બંને આંખને બંધ કરી દે છે. ઘડીકમાં તેણીએ નલને લોકપાલ તરીકે માન્યો અને લોકપાલોને નલ તરીકે જાણ્યા. સરસ્વતી દેવીના

કીર્તનથી તેમજ પોતાના નિરીક્ષણથી તે કોઈપણ પ્રકારે નિશ્ચય કરી શકી નહીં. આ સમયે, તે દરેકને વિષે અનુરાગ પ્રગટાવવાને માટે પોતાના પાંચ બાણોથી ભેદતા કામદેવે, નલના પાંચે રૂપોદ્વારા દમયંતીરૂપી લક્ષ્મણે વિષે પોતાની શસ્ત્રસંખ્યા સાર્થક કરી. (અર્થાત્ કામદેવના પાંચ બાણ કહેવાય છે, કામદેવે નલના પાંચ રૂપને પોતાના બાણો તરીકે માન્યા અને એ રીતે દમયંતીરૂપી લક્ષ્મણે વીંધ્યું—આ રીતે કામદેવે પોતાના શસ્ત્રોની સાર્થકતા કરી તેમ કવિને કહેવાનો આશય છે.)

આ રીતે સરસ્વતીથી જ્ઞેષ્ઠીને બુદ્ધિવૈભવ રૂંધાઈ ગયો છે તેવી દમયંતી કોઈપણ બંતને માર્ગ મેળવી શકી નહીં અને ભીમરાજની સાથેસાથ સમગ્ર રાજવીમંડળ પણ વ્યાકુળ બની ગયું. વળી તે સમયે સમગ્ર સભા મંગળસૂચક હજારો મૃદંગોના ધ્વનિ રહિત, શૂન્ય સ્વજન વર્ગવાળી, ગીત તેમજ નૃત્ય રહિત અને હર્ષ વિનાની બની ગઈ. વાંચુના મોહાઓથી સ્પર્શ કરાતી અને સમસ્ત રાજાઓથી જોવાતી વ્યથ દમયંતી તેમજ તેના હાથમાં રહેલી પુષ્પમાળા શોભા રહિત બની ગયાં. તે સમયે જેના પ્રાણો કંઠે આવી ગયા છે તેમજ જેનું શરીર કાંતિવિહુલું બન્યું છે એવી અચિન્ત્ય ચરિત્રવાળી દમયંતી હૃદયમાં નીચે પ્રમાણે વિચારવા લાગી કે—

પહેલાં તો નલ એક જ હતો અને અત્યારે આ પાંચ કયાંથી થઈ ગયા ? જળ રહિત સ્થાનમાં ચંદ્રનું પણ પ્રતિબિંબ જોઈ શકાતું નથી. વિયોગાવસ્થામાં મેં દશે દિશાઓમાં મારા સ્વામી નલરાજને જોયેલ છે, તો શું પૂર્વની માફક અત્યારે પણ મારી આંખો તે પ્રમાણે જોઈ રહેલ છે ? અર્થાત્ શું મારી આંખો મને ઠગી રહી છે ? અથવા તો કોતુહી એવા નલે શું પોતાની બંતને બહુરૂપવાળી (પાંચ રૂપવાળી) કરી હશે ? આર્યવિદ્યાને જાણનાર આ નલ બહુરૂપી વિદ્યાને પણ જાણતા હશે. હા, મેં જાણ્યું અથવા તો બીજું શું કોઈ શકે ? મને ખાત્રી થાય છે કે—લોકપાલના વસ્ત્રરૂપી આશ્ચાહન મારા સ્વામીને બલાત્કારથી ઠાંકી રહેલ છે અર્થાત્ લોકપાલોએ પોતાના વસ્ત્રો નલને પહેરાવી દીધા જણાય છે. થોડા વૈભવવાળા માણસને વિષે ઇર્ષ્યા હોય છે તો પછી લોકપાલોને માટે તો પૂછવું જ શું ? કારણ કે તૃણ ઉપર તીક્ષ્ણ કુહાડાને પ્રહાર એ ખરેખર સત્ત્વવાળા પ્રાણીઓ માટે અનુચિત આચરણ છે. આજે મારા હુર્ભાગ્યને અંગે આ લોકપાલો પણ મારા શત્રુરૂપ બન્યા છે, કારણ કે પરોપકાર કરનાર મેંધાનું જલ પવનસમૂહથી અટકી પડે છે. ખરેખર બ્યારે હુર્ભાગ્યનો ઉદય થાય છે ત્યારે સરોવર સંતાપ ઉપજાવે છે, વૃક્ષ સુકાઈ જાય છે અને ચંદ્ર પણ શરીરને દાહ ઉપજાવે છે. તેમજ દિવસ પણ રાત્રિરૂપ બની જાય છે. લોકપાલો મારા પ્રત્યે રોષવાળા બનવાને કારણે આજે મારા માટે સર્વ પ્રતિકૂળ થયું જણાય છે; કારણ કે સૂર્યના સંગમથી ધૂળ, રેતી પણ શીઘ્ર અત્યંત દુઃસહ ભાવને પામે છે—તમ બની જાય છે. હવે

શરણુને માટે હું કોની પાસે જાઉં ? મારા વિષે કોણ કરુણાભાવ દર્શાવે ? હવે હું શું કરું ? હવે કયો ઉપાય કરું ? ગભરાયેલી હું ખરેખર વિષમ અવસ્થામાં આવી પડી છું. આ બધા દેવસમૂહ દુર્જન બન્યો છે, નલરાજ પણ દેવોની સાથે મળી ગયો છે અને જેણે પૂર્વે મારા પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવ્યો હતો તે હંસ પણ અત્યારે નથી.

વળી 'અહીં જે કોઈ સત્ય નલ હોય તે મારી વરમાલા સ્વીકારે' એ પ્રમાણે લોકની સમક્ષ બોલાતા વચનને લજ્જા અટકાવે છે અથવા તે લજ્જાને કારણે હું તે પ્રમાણે બોલી શકું નહીં. 'વીરસેન રાજાના પુત્ર નલને તું આ વરમાળા પહોંચાડ' એ પ્રમાણે જો હું મારી પ્રતિહારિણીને આદેશ કરું તો મારા માટે તેણીને દેવો સાથે ઝઘડો થાય. જે કોઈ સ્વાર્થસિદ્ધિને માટે મિત્રના કાર્યને વિનાશ કરવાને ઇચ્છે છે તે ખરેખર મૂઢ છે, કારણ કે તે પોતાની સન્મુખ આવી પડતા પુંગવ શસ્ત્રસમૂહને પોતાના હસ્ત-દ્વારા અટકાવવા ઇચ્છે છે. લોકપાલોવડે નલ ઘેરાયેલી હોવાથી તે પાંચ પૈકી કોઈ એકને જો હું સ્વીકારું તો અને તે નલ ન હોય તો મારા હાથમાં આવી પડેલ વસ્તુની હાનિ થાય, મારું મૂઢપણું દેખાય તેમજ મારી નિંદા થાય. આ પ્રમાણે ચિત્તમાં લાંબા સમય વિચાર કરતી, લોકપાલોના કપટરૂપી ગાઠ બહુથી અવરાયેલી, બલથી ગર્વીષ્ટ હોવા છતાં વમળરૂપી ખાડામાં પડેલી હાથણીની માફક દમયંતી કોઈ પણ પ્રકારનો માર્ગ મેળવી શકી નહીં

સર્ગ આઠમો.

[દમયંતીએ કરેલ લોકપાલોની સ્તુતિ: દમયંતીને થયેલ જ્ઞાન:
દમયંતીનું નલને વરણું: લોકપાલોના નલને આશીર્વાદ:]

આ પ્રમાણે કોઈપણ જાતનો માર્ગ ન સૂઝવાથી તેણીએ દિક્પાલોની સ્તુતિ-દ્વારા નલને જાણવાની ઇચ્છા કરી, કારણ કે શાસ્ત્રની આરાધના કર્યા સિવાય શું ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય ? દેવસેવા ક્રીડા માત્રમાં કદપલતાની માફક પુરુષોને ઇચ્છિત ફલ આપે છે, પરંતુ તે બંનેનો દાન કરવાની બાબતમાં ઘણો જ તક્ષ-વત છે. પહેલી દેવસેવા દૂર રહ્યા છતાં પણ ફલ આપે છે જ્યારે બીજી કદપલતા નજીકમાં રહેલાને જ ફલ આપી શકે છે.

પછી મનોહર હાસ્યવાળી તેમજ સમગ્ર રીતે સમાધિમાં રહેલ તેણીએ લોકપાલોને ઉદ્દેશીને મનદ્રારા લાંબા સમય સુધી નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી—

લોકપાલોને હરહંમેશ મારો નમસ્કાર હો ! હે દેવો ! તમે આ કુમારી કન્યા પ્રત્યે સુકોમળ બનો. આજે તમેો રોષયુક્ત બન્યે છો તે તમેો જ મારા શરણરૂપ છો, કારણ કે અજ્ઞનો ત્યાગ કરનાર વ્યક્તિઓ વાયુથી કદી જીવિત રહી શકતા નથી. સર્વ કરતાં અધિક સામર્થ્યવાળા તમારો હરિક્ષ્ કોણ હોઈ શકે ? દાવાનળને બુઝાવવાની શક્તિ તૃણમાં કેમ હોઈ શકે ? સમર્થ પુરુષોના બૂલંગને બાણવાને અલ્પ સત્ત્વવાળા પ્રાણીઓની શક્તિ હોતી નથી, કારણ કે પૃથ્વી સિવાય મૈત્રુપર્વતને વહન કરવાને કોણ સમર્થ હોય ? સૂર્યો કદી અન્યને બાળતા નથી અને સમુદ્રો કદી માળ મૂકતા નથી, વળી સમર્થ પુરુષો ક્ષમા ધારણ કરે છે અને તેથી જ આ જગત વર્તી રહ્યું છે, ચાલી રહ્યું છે. તમારા પ્રત્યે કોઈપણ પોતાનું સામર્થ્ય દાખવી શકે નહિ તેમજ તમારી પૂરેપૂરી ભક્તિ પણ કરી શકે નહીં, કારણ કે કોઈપણ વ્યક્તિ સમુદ્રને શોષવી શકતી નથી તેમજ પૂરેપૂરી રીતે પૂર્ણ કરી શકતી નથી. હે જગદીશ્વર ! મારા પ્રત્યે કેવળ દયા દાખવો અને સ્વામીરૂપી ભિક્ષા આપીને મારા પર મહેરબાની કરો. જો મારું મન નલ સિવાય બીજી કોઈ વ્યક્તિમાં રમતું હોય તો તમારે મને શિક્ષા કરવી.

આ પ્રમાણે ચારે લોકપાલોની પ્રસન્નતાને માટે હૃદયમાં સ્મરણ કરતી-ધ્યાન કરતી દમયંતીએ મોહરૂપી સાગરને પાર કરવામાં નૌકા સમાન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું એટલે, નલને ઓળખી કાઠનારી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારી તેણીને સહાયક સરખા કારણો શીઘ્ર સમજાયા; અર્થાત્ નલને ઓળખી કાઠવાના કારણો તેને જ્ઞાનદ્રારા સમજાયા.

તે સમયે જાણે સંકેત કરતો હોય તેમ રાજના નેત્રના નિમિષે (આંખનું વીંચાણું) તેણીના હૃદયમાં રહેલ દેવોને વિષે નલના સંદેહને દૂર કર્યો. કદંબની કળીઓ સરખા અને રોમાંચને ધારણ કરતાં નલના અંગોએ, દેવોના અંગોથી ભિન્ન હોઈને, દમયંતીને નલ તરીકે જણાવ્યો અર્થાત્ નલના રોમાંચ જોઈને દમયંતીએ તેને નલ તરીકે જાણ્યો. પ્રસ્વેદના બિંદુઓથી આર્દ્ર બનવાને કારણે જાણે તાબુ જ હોય તેવું નલરાજના લલાટમાં રહેલ અંદન તિલક દમયંતીએ જોયું. ‘ પોતાને સ્થાને હવે દમયંતી આવશે ’ એમ વિચારીને હોય તેમ નલના હૃદયપ્રદેશ પર રહેલ કરમાયેલી માળાને દમયંતીએ જોઈ. જાણે સ્વામી પ્રત્યેની ભક્તિને લીધે જ હોય તેમ ચરણને સ્પર્શ કરતી પૃથ્વીની માફક દમયંતીએ પણ રણસંગ્રામમાં વીર નલરાજના બને ચરણોને ભૂમિ પર રહેલા જોયા. (દેવ અને મનુષ્યોનો તફાવત આ પ્રમાણેનાં લક્ષણોદ્વારા જાણી શકાય છે. દેવોને આંખો વીંચવાપણું હોતું નથી, રોમરાજ હોતી નથી, પ્રસ્વેદ થતો નથી, પુષ્પમાળા કરમાતી નથી અને ચરણ ભૂમિને સ્પર્શ કરતા નથી.) આ પ્રમાણે સ્વેદ, નિમિષ, રોમરાજ, કરમાયેલી પુષ્પમાળા અને પૃથ્વીને સ્પર્શતાં

ચરણો—વિગેરે માનવી લક્ષણોદ્વારા, નલના રૂપેને ધારણ કરતાં લોકપાલોને ઝાળખી લઈને, હમયંતીએ પોતાના સ્વામી નલને ખરેખર પીછાણી લીધેા.

આ પ્રમાણે લોકપાલોની મહેરબાનીથી સત્ય નલને ઝાળખતી તેણીએ સરસ્વતી દેવીના વાણીવિલાસનું ઘણા સમય સુધી ચિંતવન કર્યું. વિશ્વને વિષે, મનુષ્ય અને દેવોને વાણી-દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન બતાવવાને માટે બ્રહ્મસુતા-સરસ્વતી સિવાય બીજા કોઈ સમર્થ નથી. આ પ્રમાણે નલરાજને બાણુનારી, અસંખ્ય ગુણુવાળી, હમયંતીએ અત્યંત ગાંભીર્ય ગુણુ-વાળા સરસ્વતી દેવીના સુખ તરફ જોઈ ત્યારે શારદા દેવીએ તેને કહ્યું કે—“હે કુમારી ! શંકા રહિતપણે તારો મનોરથ પૂર્ણ કર. હે હમયંતી ! જેને તું ઈચ્છી રહી છે તે જ આ પુરુષ(નલ) છે. આ તારા સ્વામીની વરમાલા નાખવાવડે તારે પૂજા કરવી ઉચિત છે.” આ પ્રમાણે કહીને, હમયંતીને હસ્તવડે ઝાલીને સરસ્વતી તેને નલરાજની તરફ લઈ ગઈ. પછી કંકણના ધ્વનિ યુક્ત હમયંતીના હસ્તને કોડામાત્રમાં છોડી દઈને, નલ તરફ જતી તેણીને સરસ્વતીએ આલિંગન આપીને અટકાવી તેમજ કહ્યું કે—“જેની મહેરબાનીથી આ સર્વ બનવા પામ્યું છે તે લોકપાલો ત્રણ જગતને વિષે પૂજનિક છે. તેઓ પ્રત્યે તારે પૂજ્યભાવ દર્શાવવો જોઈએ. તે બાબતમાં તું કેમ પ્રમાદી બની છો ?”

આ પ્રમાણે શારદા દેવીના કથનથી શ્રદ્ધાળુ બનેલ અને શરમને લીધે નીચા સુખ-વાળી હમયંતી ઉત્સાહપૂર્વક ચારે લોકપાલોના ચરણમાં નમી, ત્યારે દેવોએ શિષ્યા-ની માફક, વહુની માફક તેમજ પુત્રીની માફક પ્રણામ કરતી હમયંતીને નિહાળી. મહાપુરુષોનો આવા પ્રકારનો સ્વભાવ જ હોય છે કે-તેઓ નમસ્કાર કરનારા પ્રત્યે દયાળુપણું, સલાને વિષે શરમાળપણું અને સદાચારી જનો પ્રત્યે વિશ્વાસ દર્શાવે છે. પછી લોકપાલોની દૃષ્ટિકટાક્ષથી પ્રેરાયેલ સરસ્વતી પોતે જ હમયંતીને નલની નજીક લઈ ગઈ. ધ્રુબરી, પ્રસ્વેદ, રોમાંચ તેમજ જડતા વિગેરેથી મનોહર બનેલ તેણી બાણુ કોઈ બીજી જ હોય તેમ હમયંતીએ નલની નજીક જઈને પોતે જ અત્યંત ઊતાવળે તેના કંઠમાં વરમાલા નાખી એટલે તેના સ્નિગ્ધ સુવર્ણ સરખા, કાંતિવાળા તેમજ અત્યંત વિશાળ હૃદયપટ પર, વિકસિત પુષ્પોનો સમૃદ્ધિવાળી (શોભાવાળી) અને લટકતી તે વરમાલા, નિર્મળ તેમજ પુષ્કળ ગુણુ(દોરી) સમૂહને અંગે બાણુ જલ્દી હૃદયમાં દાખલ થઈ ગઈ હોય તેમ શોભી ઊઠી. તે સમયે માંગલિક કાર્યને અંગે પ્રગટેલ વાજિત્રોના ધ્વનિસમૂહને ચારે બાણુથી આવરી લેતો-ઢાંકી દેતો, અંચળ તેમજ ભીરુ દાસીસમૂહના કર્ણને કઠીન-અસહ્ય, અનવસરે પણ સમસ્ત બ્રહ્માંડને તોડવાની ચેષ્ટા કરતો તેમજ સમસ્ત જનતાને વ્યાકુળ બનાવતો રાજાઓના સુભટોના સિંહનાદ થવા લાગ્યો. જેટલામાં હમયંતીને વરવા આતુર, નલ પ્રત્યેના રોષને લીધે સલાને ક્ષોભ પમાડતા, કોલાહલ કરતા રાજવીઓ પોતાના બાહુબલને સજ્જ કરે છે, તેવામાં લોકપાલો સહિત પોતાના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ

કરતાં ઈંદ્રમહારાજે, હસ્તમાં વજ્ર ધારણ કરીને, રાજવીઓના હૃદયમાં રહેલ શક્યને દૂર કરતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે—

“ દમયંતીથી વરાયેલા નલ રાજા પ્રત્યે આ રાજાઓ પૈકી જે કોઈને કંઈ પણ મસ્તકપીઠા (ઇર્ષ્યા) હશે તેા જડ બુદ્ધિવાળા તે રાજાનું મસ્તક, અર્જુનજરીની માફક, મારા વજ્રના પ્રહારથી જર્જરિત થઈને સેંકડો ટુકડાંરૂપ બની જશે. હું દમયંતીને વરદાન આપું છું કે—પ્રયાણ કરતી વખતે કે સ્થિર વાસમાં, સ્થલમાં કે જલમાં, રાત્રિને વિષે કે દિવસે, સ્વપ્નમાં કે ઉઘતા, જંગલમાં કે મહેલમાં, સુખમાં કે દુઃખમાં જે કોઈ ઉદ્ભવ પુરુષ દમયંતીને ભોગવવા ઇચ્છશે તે પાપી પૃથ્વીપીઠ પર બલીને ભસ્મ થઈ જશે. હે નલરાજા ! યુગને પવિત્ર કરનારા જે સંતાન તને પ્રાપ્ત થશે, તેમજ તું પૃથ્વીપીઠ પર રાજ્ય કરીશ તે સમયમાં મેઘો તારી ઇચ્છાપૂર્વક વૃષ્ટિ કરનારા બનશે. ”

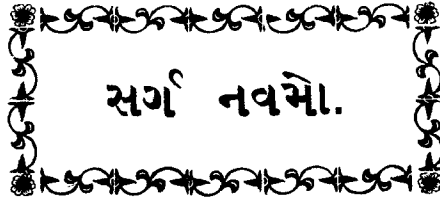
પછી યમરાજાએ આશીર્વાદપૂર્વક નલને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે—“ તારા રાજ્યમાં રહેનારી પ્રજા નિરોગી અને સંપૂર્ણ આયુષને ભોગવનારી બનશે. ” વરુણ દેવે પણ વરદાન આપતાં જણાવ્યું કે—“ વૈભવની ઇચ્છાથી તને જે સંતાનોની પ્રાપ્તિ થાવ, તેમજ તારી ઇચ્છાનુસાર જ્યાં જળ હોય ત્યાં સ્થળ બનેા અને જ્યાં સ્થળ હોય ત્યાં જલ થાઓ. ” અગ્નિદેવે પણ આશીર્વાદ આપતાં જણાવ્યું કે—“ તારી ઇચ્છા પ્રમાણે જે બાળકો થાઓ; તેમજ કદી પણ વિકૃતિ નહિ પામતાં એવા મારું સૂર્યના કિરણોને વિષે તારી ઇચ્છાની સાધનારૂપ સંક્રમણ થશે. જેથી તું મારાદ્વારા સૂર્યપાક રસવતી બનાવી શકીશ. ”

બાદ હસ્તમાં પુસ્તકને ધારણ કરીને નિર્મળ હાસ્યદ્વારા અંતરની પ્રીતિને દર્શાવતી તેમજ વિદ્યાધરીઓના સમૂહથી નમસ્કાર કરાયેલ ચરણકમલવાળી સરસ્વતી દેવીએ નલને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું કે—“ હે રાજા ! વાર્તાપ્રસંગે, મુસાફરીમાં, વધૂજનોના વિવાહ પ્રસંગે, પ્રાતઃકાળે તેમજ સંધ્યાસમયે તમારા યશોગાન (તમારા નામનું કીર્તન-રટણ) પૃથ્વીપીઠને વિષે મનુષ્યોના કલ્યાણ, ઇષ્ટ સિદ્ધિ તેમજ સંતોષ માટે બનશે. ” આ પ્રમાણે દેવોથી વરદાન પામેલ, રાજાઓવડે ભક્તિયુક્ત મસ્તકો દ્વારા બહુમાન કરાતો, શોભાને ધારણ કરતો, જગતનેા વિજય કરનાર, રાજાઓને વિષે તિલક સમાન, હર્ષિત અંતઃકરણવાળો તેમજ પવિત્ર કીર્તિવાળો નલ રાજા, પુંપવૃષ્ટિ કરતાં ત્રણ ભુવનના લોકોએ તેની સ્તુતિ કરી.

એવા લોકોના હૃદયને આકર્ષતા અને દેવોએ પોતે જ જેનું હૃતકોશલ્યપણું જાણ્યું છે એવો તેમજ નલ અને દમયંતી પ્રત્યેના પ્રેમના કારણે આવી પહોંચેલા હંસે સરસ્વતી દેવીના ચરણપીઠને શોભાવ્યું ત્યારે સમસ્ત વિદ્યાને જાણનારી શારદાદેવી, તથા પ્રકારના અદ્ભુત વધુ-વર (દમયંતી-નલ)ના સંગમરૂપો અર્પૂર્વે બીજને ઉગાડવામાં મેઘસમાન તેમજ આતુર્યના સાગર સમાન હંસ પર અત્યંત તુષ્ટ બન્યા-પ્રસન્ન થયા.

આ પ્રમાણે ત્રણ લોકવાસી પ્રાણીઓને પોતાનું શ્રેષ્ઠ, અવાચ્ય, મનોહર, શુદ્ધ-કલંક રહિત, ત્રણ ભુવનના પ્રાણીઓને હર્ષદાયક તેમજ આશ્ચર્ય પમાડનાર પોતાનું સ્વેચ્છા-પૂર્વકનું આચરણ દર્શાવીને દિક્પાલો, દેવો સાથે શીઘ્ર અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા. આ લોકમાં દમયંતીએ દાન દીધું છે, કાંતિ પ્રાપ્ત કરી છે, વિદ્વસમૂહને અટકાવ્યો છે, શીલ-સદાચાર આચર્યો છે, તેથી પાતાલલોકથી સ્વર્ગલોક પર્યન્તના ઉત્તમ દેવોએ પૃથ્વીપીઠ પર આવીને નલરાજને સમસ્ત વિશ્વને વિષે ધન્ય બનાવ્યો છે.

તે સમયે એકત્ર થયેલ, પોતાના નગરના દરવાજા બહાર પડાવ નાખીને રહેલા તેમજ જતા એવા રાજાઓને, વિનયશીલ અને વિવાહની તૈયારીવાળા ભીમરાજાએ આમંત્રણ આપ્યું.

[નળ-દમયંતીના પાણ્ડિત્યમહાત્મ્ય મહોત્સવ : દમયંતીને ભીમરાજાની શિખામણ.]

પૃષ્ઠી દમયંતીના પિતા ભીમરાજાએ હર્ષપૂર્વક વેગથી અંતઃપુરમાં દાખલ થઈને પોતાની પત્ની પ્રિયંગુમંજરીને કહ્યું કે—“હે પ્રિયા ! તે વીર પુરુષ નલને તું તારા જમાઈ તરીકે જાણ; કે જેનું દેવોએ પણ કૌતુકપૂર્વક અનુકરણ કર્યું હતું. ખરેખર અસાધારણ ગુણશાળી નળ આપણો જમાઈ થવાથી આપણો કથકૌશિક વંશ યુગાંત કાળસુધી પ્રશંસાને પાત્ર બનશે. ત્રણ લોકના સ્વામીઓના આ મેળામાં-સમૂહમાં દમયંતીએ નલ જેવા સ્વામીને વર તરીકે જાણી લેવો તે ખરેખર શું ઝોણું હર્ષદાયક છે ? તો હવે હે કદ્યાણી ! અવસરોચિત કરવાની સર્વ ક્રિયાઓ તમે પરિ-જન વર્ગ સહિત જલ્દી શરૂ કરો.” આ પ્રમાણે કહીને, પુનઃ સલામંડપમાં આવીને, ભીમ રાજાએ પોતાના આસજનોને આદરપૂર્વક કાર્યોનો આદેશ કર્યો.

સર્વ પ્રકારના માંગલિક કાર્યોથી તે ઉત્સવમંડપ આપ્ત બની ગયો હતો, અને સમસ્ત નગરજનો પણ નિરંતર કાર્યમાં તત્પર બની ગયા હતા. દમયંતીની વિધિપૂર્વક સ્નાનાદિક માંગલિક્રિયા કરીને, વેશ પહેરાવનારી સખીઓએ તેને આબૂષણોથી સુશોભિત બનાવી. અપળ અને ઉછળતા મોજાઓથી દિશાઓને ધ્વનિયુક્ત કરતાં સમુદ્રની માફક

સ્વજનોથી વ્યાપ્ત તે વિવાહમંડપ ધ્વનિ કરવા લાગ્યો. વળી તે સમયે ભીમરાજની સભામાં વચનને અગોચર તેમજ હર્ષદાયક નૃત્ય અને પ્રીતિદાન થવા લાગ્યા.

આ અવસરે આમંત્રણ કરવાને માટે આવેલા ભીમરાજના સ્વજનવર્ગની સાથે નલ-રાજ કરોડો રથો યુક્ત વિદાય થયો. નલને અનુસરનારા રાજાઓના રત્નજડિત કરોડો સુકુટોને લીધે, જાણે રોહણાચલ પાંખવાળો ખનીને તેઓના પર રત્નવૃષ્ટિ કરતો હોય તેમ જણાતું હતું. વગાડાતા અનેક વેણુ (વાંસળી), વીણુ વિગેરેના વાજિંત્રોના ધ્વનિથી ઉત્સવ-મંડપનો આકાશપ્રદેશ સ્વર અને શ્રામ(સંગીતના પ્રકારો)મય બની ગયો. સાક્ષાત્ જાણે સૌભાગ્યનો ચંદ્ર હોય તેવા તે શ્રેષ્ઠ નલને જોઈને કુંડિનપુરના નાગરિક જનો પ્રેમ-સાગરમાં ડૂબી ગયા. વળી, જેના હાર તૂટી રહ્યા છે અને પુષ્પો ખરી પડે છે તેવી સ્ત્રીઓ નલને જોવાની ઇચ્છાથી ગોખ પર ચઢવાને માટે તે તરફ શોભા દોડવા લાગી; એટલે તે સ્ત્રીઓના નેત્ર, સુખ, દંત અને ઓષ્ઠોથી ગવાક્ષે તત્કાલ જાણે કમળ, ચંદ્ર, માણિક્ય અને પ્રવાલોથી ભરચક બની ગયા હોય તેમ શોભી ઊઠ્યા. પોતાના હસ્તમાં રહેલ કીડા-કમળને, નલનું સુખ માનીને તે કમળને ચુંબન કરતી કોઈ એક સ્ત્રીને, કમળને વિષે રહેલા ભમરાએ અધરોષ પર ડાંખ માર્યો, જેથી તેણી શૃંગારરસમાં અત્યંત તરબોળ બની ગઈ. તે સમયે સ્ત્રીઓના નેત્રરૂપી કમળોમાંથી નીકળતા કિરણો નલ રાજ પર પડ્યા અને તેની સાથેસાથ તે સ્ત્રીઓના હાથમાં રહેલ લાજ (ધાણી, અક્ષત વિગેરે પદાર્થો જે શુભસૂચક શુકન તરીકે વધાવવાના કાર્યમાં વપરાય છે.) પણ સરી પડી અર્થાત્ તે સ્ત્રીઓએ નલ રાજને વધાવ્યા.

“ અહો ! આને વૈદર્ભી ઇંદ્રાણીને પણ જીતી લે છે તે હકીકત સત્ય છે, કારણ કે પ્રાપ્ત થયેલ ઇંદ્રને પણ દમયંતીએ સ્વીકારેલ નથી. ” આ પ્રમાણે કુંડિનપુરવાસી સ્ત્રીઓની વાણીને સાંભળતો, સર્વ શાસ્ત્રનો અભ્યાસી નલ ભીમરાજના આવાસો પ્રત્યે આવી પહોંચ્યો. રાજમાર્ગ તેમજ સાત દરવાજાઓનું ઉદ્દલંઘન કરીને પ્રસન્ન સુખવાળા નલે પ્રતિહારીઓની સાથે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. બાદ શ્વસુર ભીમરાજએ આપેલ મધુપર્કનું ત્રણ વાર આચ-મન લઈને તેણે દિવ્ય, રેશમી વસ્ત્રો અને આભૂષણો સ્વીકાર્યાં. પુરોહિતે તે બંને નલ તથા દમયંતીના કોમળ હસ્તોને ઔષધીવાળા, અંગૂઠાદ્વારા મેળાપ કરવાવાળા અને દર્ભ-બંધનથી યુક્ત કર્યો અર્થાત્ હસ્તમેળાપ કરાવ્યો; એટલે પરસ્પર જોડાયેલ પાંદડાવાળી ફલિની નામની લતા અને ખડુલ વૃક્ષની માફક એક-બીજના હસ્તમેળાપવાળા તે દંપતી અત્યંત શોભવા લાગ્યા. પછી શૃંગારરસથી મનોહર, લીલા વ્યક્ત કરવાને અંગે ઉજ્જવળ, સ્નેહના ભારથી કંઈક વજનહાર બનેલા, શરમને અંગે વ્યાકુળ અને સ્વજનોની સભામાં તારામૈત્રિક કરતાં નલ તેમજ દમયંતીના લોચનો અત્યંત ખેદ પામ્યા એટલે કે તેઓ બંને પરસ્પરને એકીટસે જોવા અતીવ આતુર હતા પરન્તુ તે સભામાં સ્વજનોની હાજરી

હોવાથી મુક્ત રીતે તેવો વ્યવહાર કેમ થઈ શકે ? એટલે તે બંનેના નેત્રો ક્ષણિક ક્ષણિક એકીટસે નીહાળી લેતા અને આ પ્રમાણે થવાથી લોચનોએ કંઈક કષ્ટ અનુભવ્યું.

બાદ મીઠોળ યુક્ત હસ્તવાળા અને વસ્ત્રની ગાંઠ(છેડાછેડી) બાંધેલા તે દંપતીએ મનોહર અગ્નિની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા આપી અને ત્યાર બાદ પુરોહિતની સૂચનાથી કન્યા-યોજક ભીમરાજાએ અગ્નિને વિષે શીઘ્ર લાજ(ધાણી, અક્ષત વિં સામગ્રી)નાખી. કર-મોચનસમયે ભીમરાજાએ નલને દશ હજાર શ્રેષ્ઠ હસ્તીઓ, દશ કરોડ અશ્વો, દશ લાખ અનુપમ વારાંગનાઓ, અને અગણિત સુવર્ણ, રૂપું, રત્ન, માણેક વિ. ધાતુઓ તેમજ શસ્ત્ર તથા આસનાદિ આપ્યું. ચોથે દિવસે, એક જ લાજનમાં રહેલા અને પરસ્પર અપાતા સુંદર અરુપાક(હોમનું અન્ન)ને જમીને તે બંને ચાર ખૂણાવાળી વેદિકા, પર લોકપ્રસિદ્ધ તેમજ જેની નીચે લીના અક્ષત મૂકવામાં આવ્યા છે તેવા, આસન પર જઈને બેઠા એટલે અનેક પ્રકારના મનોહર કુતુહલો અને ત્રણ પ્રકારના વાજિત્રોનું વાદન અને સંપત્તિ, શીલ અને કુલને અનુરૂપ સર્વપ્રકારના મંગળ વિધાનો થવા લાગ્યા.

પછી વિધિના બાજુ ભીમરાજાએ સ્વયંવર પ્રસંગે આવેલા રાજાઓનો મહાન આદર-સત્કાર કર્યો એટલે સન્માનથી સંતુષ્ટ હૃદયવાળા તેઓએ દમયંતીને અર્પણ કરવાના સ્નેહ કરતાં પણ તે આદરસત્કારને વિશેષ સુખ માન્યું. બાહુબલથી શત્રુવર્ગને છતી લેનાર, તથા સમગ્ર પૃથ્વીને વિષે કદપવૃક્ષ સરખા નલ રાજાએ તે સમયે એટલું બધું દાન આપ્યું કે—યાચકવર્ગને સુવર્ણભરણોના ભારથી શરીરને વિષે અચાનક પ્રસ્વેદ પ્રગટી નીકળ્યો અર્થાત્ અઢળક દાન આપ્યું.

આ સમયે સ્નેહસંબંધ ધરાવનારા, સુંદર રચના કરવામાં ચતુર દક્ષિણ દેશના રાજાઓએ પણ પોતાની સદાચારી કન્યાઓ, કે જે દમયંતીની સખીઓ હતી તેને નલ-રાજાના મિત્રો અને શુદ્ધ વંશમાં જન્મેલા શ્રેષ્ઠ રાજવીઓ સાથે સુંદર પાણિથહણ મહોત્સવ-પૂર્વક પરણાવી. અનેક ઉત્સવોદ્વારા પ્રિયજનના સહવાસપૂર્વક એક માસ રોકાયા બાદ નલરાજાએ પોતાના દેશ તરફ જવાની તૈયારી કરી ત્યારે, સ્વામીના ઘરે મોકલાતી, અશ્રુ સારતી અને નમ્ર મસ્તકવાળી પોતાની પ્રિય પુત્રી દમયંતીને, આંખમાં અશ્રુ લાવીને ભીમ રાજાએ કહ્યું કે—

“હે પુત્રી ! તું સર્વ હકીકત બાજુ છે, માટે અશ્રુઓને અટકાવ. તને શી શિખા-મણુ દેવી પડે ? અમારે કેાની માફક તને કહેવાતું હોઈ શકે ? છતાં પણ હું તને, ચંદ્ર પર ચંદનના વિલેપનની માફક, કંઈક વ્યવહારુ વચન કહું છું. હે પુત્રી ! સુકુલમાં જન્મેલ સ્ત્રી માટે આટલું અવશ્ય કરવાતું હોય છે—સ્વામી તરફ નિષ્કપટભાવ, વડીલ જનો પ્રત્યે પ્રણામ, કુલમાં સ્નેહ, પરિજનવર્ગ વિષે મોટાઈ, શોક્ય પ્રત્યે કૌમળતા, સ્વામીના દુશ્મન પ્રત્યે રોષ, સ્વામીના મિત્ર પ્રત્યે પ્રીતિ. કુલવધુઓનો આ સિદ્ધાન્ત હોય છે કે—તે નમ્ર

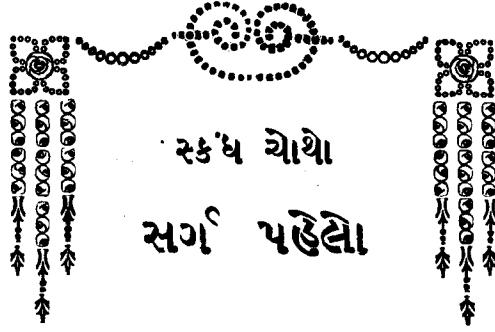
વાણી બોલે છે, પોતાના બંને ચરણો તરફ જ નજર રાખી રહે છે, સેવામાં રક્ત રહે છે, શિષ્ટ પુરુષોને આસન આપે છે, પતિ પહેલાં પોતે સૂતી નથી તેમજ તેના બગૃત થયા પહેલાં બગે છે.”

આ પ્રમાણે વિનયશીલ દમયંતીને અનુશ્રુહ અંતાવવાપૂર્વક ભીમ રાજાએ કહ્યું અને ધૈર્યશાલી નલરાજાને વળાવવા માટે ચાહ્યા. ત્રણ પ્રયાણસ્થળ સુધી સાથે રહીને તેમજ નલરાજાની અનુમતિ લઈને ભીમરાજા સ્વદેશ તરફ પાછા ફર્યા.

કેટલાક પ્રયાણોદ્વારા વિશાળ માર્ગનું ઉદ્દલંઘન કર્યા બાદ, આનંદી મિત્રસમૂહ અને સમસ્ત સૈન્ય યુક્ત નલરાજા, સન્મુખ આવેલ નાગરિક લોકોવાળી તેમજ જાયા તોરણ સમૂહથી વ્યાપ્ત પોતાની રાજધાનીમાં આવી પહોંચ્યા અને જ્યોતિષી લોકોએ જણાવેલા વિશાળ મુહૂર્તમાં મહોત્સવપૂર્વક પુરપ્રવેશ કરીને, સમસ્ત લોકોએ જેનું માંગલિક કાર્ય કર્યું છે તેવા નલ ભૂપાલે પોતાના સ્વજનવર્ગને દાન તેમજ સન્માન આપવાવડે પ્રમોદ પમાણ્યો.

આ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ અને નૂતન મંગલોથી યુક્ત, શ્રી યશોધરચરિત્રના કર્તા શ્રી માણિક્યદેવસૂરિએ રચેલા, આર્યજનોના કર્ણોને કમળરૂપ નલાયન (દમયંતીચરિત્ર) નો રસસમૂહથી પરિપૂર્ણ આ ત્રીજો (સ્વયંવર) સ્કંધ સંપૂર્ણ થયો.

સ્કંધ ચોથો

સર્ગ પહેલો

[ઈંદ્રાદિ દેવોને કલિના મેળાપ.]

હૃમયંતી તથા નલના સંઘવાળી હકીકતને પરસ્પર વર્ણવતા મહાબલશાળી દેવો પશુ પોતાથી ઉલ્લંઘન કરાતા રસ્તાને બાણી શક્યા નહિ, અર્થાત્ આ હકીકત એટલી બધી રસિક ને લાંબી હતી કે રસ્તો પૂર્ણ થઈ જાય, છતાં વાર્તા પૂર્ણ ન થાય.—આ પ્રમાણે આકાશમાર્ગે જતાં અને સ્વર્ગગંગાને કિનારે પહોંચેલા દેવોએ પોતાની સન્મુખ આવતાં કોઈક જનસમૂહને જોયો, તે પૈકી કેટલાક ગધેડા પર બેઠેલા હતા, કેટલાકે પાડાના વાહનવાળા હતા, કેટલાક આમતેમ કૂદકા મારતા હતા, કેટલાક લથડીયા ખાતાંખાતાં ચાલતા હતા, કેટલાક નાચતા હતા, કેટલાક હસતા હતા, કેટલાક નિરર્થક રુદન કરતા હતા, કેટલાક પોતાની જ જાતને વિડંબના પમાડતા હતા, અને કેટલાક જગતને તણુબલા સમાન માનીને ચાલતા હતા. તે સર્વ સાત વ્યસનવાળા, પાંચે પાપને સેવનારા, કૃતઘ્ની અને મહાકૂર હતા.

તેવામાં બાણે જગતને ઉદ્દેશીને શિખામણુ આપતા હોય તેમ કોઈએક સ્તુતિપાઠકના નીચે પ્રમાણેના શબ્દો દેવોને સંભળાયા કે—“ અરે અરે ! અજ્ઞાનને તણુ દો, અને કામ-દેવના હુકમોને અનુસરો. હે મૂર્ખાં લોકો ! અનિત્ય (નાશવંત) શરીરનું ફલ મેળવી લો. મૃત્યુ પામ્યા પછી પ્રાણીને આ જગતમાં ફરીવાર આવવાનું નથી. સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલ પથરા એ શું કદી ઉપર આવે શકે ? વળી પોતપોતાની જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણીઓને વર્ણવ્યવસ્થા શી ? અર્થાત્ ઊંચ-નીચપણું શું ? કારણ કે સૂર્ય તો સર્વ પ્રાણીઓને સરખું તેજ આપે છે. ખરેખર આ લોકમાં પાપ અને પુણ્ય એ બંને મનના વિભ્રમ છે. ઝેર જેવી શંકા ધીર પુરુષને કદાપિ વ્યામોહ પમાડી શકતી નથી. સ્વાધ્યાય તેમજ ધ્યાનરૂપ દુઃખ અને ભિક્ષા ગ્રહણ કરવાને માટે કરાતું અહીંતહીં ભ્રમણુ—એ પુરુષાર્થહીન પ્રાણીઓને માટે જીવન જીવવાની એક પ્રકારની કુશળતા માત્ર છે. ”

આ પ્રમાણે બકવાહ કરતાં તે સ્તુતિપાઠકને, ઈંદ્ર મહારાજની બ્રહ્મીથી પ્રેરણા કરાયેલ શ્રેષ્ઠ નૈગમેષી દેવે આક્ષેપપૂર્વક નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે—“ અરે ! ધર્મધુરન્ધર સૌધર્મેન્દ્ર સમસ્ત વિશ્વનું રક્ષણ કરનાર હોવા છતાં આ કર્મ વ્યક્તિ છે કે જે ધર્મ કર્મનો જ અત્યંત નાશ કરી રહી છે ? હે દુરાચારી ! તું ઊભો રહે, ઊભો રહે, હવે તું કયાં સુધી લાંબું જીવી શકીશ ? તારી જીભને હું તારા તાળવાના મૂળમાંથી હમણાં જ ખેંચી કાઢીશ. આ જગતમાં જે કૃત્યાકૃત્યનો વિવેક ન હોય તો પ્રકાશ અને અંધકાર બંનેનું સરખાપણું કેમ ન હોઈ શકે ? આ વિશ્વમાં પાપ અને પુણ્યનો વિસ્તાર પ્રત્યક્ષ છે, કારણ કે આ સમગ્ર વિશ્વ સુખ-દુઃખની વ્યવસ્થાથી જીદું પડેલ છે. (પુણ્યશાલી પ્રાણી સુખી દેખાય છે અને પાપી પ્રાણીઓ દુઃખી જણાય છે) કેટલાક લોકો સામાન્ય ભોગવે છે અને કેટલાક માત્ર સેવકપણું ધારણ કરે છે, તે ખરેખર ભવાન્તરમાં બાંધેલા કર્મોનું જ ફલ છે. સર્વ યેનિમાં ફરતો-બ્રમણ કરતો તે આત્મા જેમ શકાતો નથી, કારણ કે પુષ્પોમાંથી અન્ય પાત્રોમાં જતો સુગંધ જેમ શકાતો નથી. વૃક્ષ તરીકે સમાન હોવા છતાં આંબા અને લીંબડામાં જેમ ભેદ રહેલ છે તેમ મનુષ્યપણું સરખું હોવા છતાં વર્ણોમાં મહાન્ તફાવત રહેલ છે. જે હમણાં જ આ સમસ્ત વિશ્વ સાગરરૂપ બની જાય તો મર્યાદારૂપી પૂલ જલ્દી શિથિલ થઈ જાય-નાશ પામી જાય તો જગતનો પ્રલય કરવાને માટે સ્થિતિભંગ કરતા દુરાચારી નાસ્તિક પુરુષોનો જલ્દી વધ કરવો જોઈએ. વિલાસથી અંધ બનેલ આ ચાર્વાક (મિથ્યાત્વી) મતાવલંબી પ્રાણીઓના ઉન્નમર્ગગામીપણાને ઉચ્ચ રાજહંડ હણે છે તો હે દુરાત્મન્ ! તું મરણ પામીશ. ”

આ પ્રમાણે બોલીને નૈગમેષી દેવે ધુધરીઓથી શોભતી શક્તિને હસ્તમાં ગ્રહણ કરી. વીજળી સરખી દેહીપ્યમાન તે દિવ્ય શક્તિને જોઈને ભય-વિહ્વલ બનેલ તેમજ ભૂમિ પર આઘોટતો સ્તુતિપાઠક ઈંદ્રના ચરણોમાં પડ્યો અને બોલ્યો કે—“ હે નાથ ! મારું રક્ષણ કરો. હું વૈતાલિક સ્તુતિપાઠક છું. અપરાધી દીન પ્રાણીઓ પર સન્નજન પુરુષો તો કૃપા જ કરે છે.

“ સેવકલોકો સ્વાભાવિક રીતે જ યોગ્યાયોગ્ય વસ્તુને જાણતા નથી, પરન્તુ સ્વામી-માલિકના ચિત્તને અનુસરવું તે જ તેનું કર્તવ્ય છે. મેં જે આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત વર્ણવી છે તે સર્વ કલિના સેવક તરીકે જ વર્ણવી છે. ” આ પ્રમાણે તે સ્તુતિપાઠકે કહીને તેમની સમક્ષ કલિયુગની માયા (કલિ) દર્શાવી; એટલે ‘ આ કલિનું મુખ જેવા લાયક નથી ’ એમ વિચારીને દેવો આકાશપથમાં દક્ષિણ દિશા તરફ, સુવર્ણગિરિ(મેરુપર્વત) તરફ જવાને ચાલી નીકળ્યા. આવી રીતે બીજે રસ્તે જતાં દેવોને જોઈને, સ્નેહી જનની માફક ગાઠ સ્વરે ‘ હે ઈંદ્ર, ઊભા રહો, ઊભા રહો ’ એ પ્રમાણે બોલતો કલિ આડે માર્ગે તેઓના તરફ દોડ્યો.

સર્ગ બીજો.

[ઇંદ્રને કલિનો વાર્તાલાપ :: દમયંતીના પાણિમહાહુની તેને થયેલ જાણ : શારદાએ કરેલ નલપ્રશંસા : કલિનો ક્રોધ ને તેને કષ્ટમાં પાડવાની કરેલ પ્રતિજ્ઞા.]

મુદોનમત્ત હસ્તીના જેવા સ્યામ સ્વરૂપવાળા, કિલ્કિમ્પી દેવોના સ્વામી તે કલિને જેવા છતાં પણ દેવો પહેલાં તો તેની સાથે કંઈપણ બોલ્યા નહીં. પોતાની સન્મુખ સુંદર કાંતિવાળા શ્રેષ્ઠ સર્વ દેવોને જેવા છતાં પણ કલિએ પોતાની જાતને લેશ માત્ર દુર્ભાગી માની નહીં, અર્થાત્ આવા સુંદર દેહીપ્યમાન દેહવાળા દેવોની સન્મુખ પોતાના સ્યામપણાને કારણે તેને અંશ માત્ર લજ્જા ન આવી. બાદ તેઓની નજીકમાં જઈને તેણે સૌજન્યશાલી માણસની માફક સ્નેહ દર્શાવ્યો અને અત્યંત હર્ષ પામેલા તેણે સ્વેચ્છાપૂર્વક કહ્યું કે—“ હે ઇંદ્ર ! હર્ષની વાત છે કે—આપ વિજય પામે ! હે અગ્નિદેવ ! આપ કુશળ છો ને ? હે યમરાજ ! આપ શલ્ય રહિત છો ને ? હે વરુણ ! આપ પ્રીતિવાળા છો ને ? તમે મને માર્ગમાં મળ્યા તેથી જે બનવાનું છે તે ખરેખર સાચું જ બન્યું છે, કારણ કે શકુનોમાં મિત્રોનું દર્શન એ શ્રેષ્ઠ શકુન છે. કુંડિનપુર તરફ સ્વયંવરમંડપમાં દમયંતીને વરવા માટે અમે જઈ રહ્યા છીએ. તે મંડપમાં ઘણા રાજાઓ એકઠા થયા છે અને અમે ત્યાં પહોંચ્યા પછી દમયંતી મનુષ્યને શા માટે વરે ? હે શ્રેષ્ઠ દેવો ! તમે તમારું વૃત્તાંત મને કહો કે તમે કઈ બાબુથી અત્યારે આવી રહ્યા છો ? ”

ઇંદ્રે કલિને જવાબ આપ્યો કે—“ તું દમયંતીને વરવાની ઇચ્છાવાળો હોવા છતાં, માર્ગમાં જ અમોને મળી ગયો તે તે ઠીક ક્યું. હવે આવા પ્રકારનો આરંભ કરવો મૂકી દે, જેથી તને તેવા પ્રકારનો પરિશ્રમ-ખેદ ન થાય. હવે તું અમારા સાથે તારા આવાસ પ્રત્યે પાછો ફર. ત્રણ લોકના પ્રાણીઓના મનને રંજન કરનાર તે સ્વયંવર-મહોત્સવ તો પૂર્ણ થઈ ગયો છે અને હર્ષિત ચિત્તવાળા અમે હમણાં તે સ્થાનથી જ પાછા ફરી રહ્યા છીએ. તે મંડપમાં દેવો, મનુષ્યો, નાગરાજો અને યજ્ઞો વિદ્યમાન હોવા છતાં દમયંતી શ્રીમાન્ નલરાજને વરી છે. વિલખા બનેલા યજ્ઞોને, રાગાધીન નાગરાજને અને સેવા-પરાયણ દેવોને ત્યજી દર્ષને દમયંતીએ નલને જ પવિત્ર માન્યો, તો હવે તું કયાં જઈ રહ્યો છે ? વળી, દમયંતીને લઈને નલરાજ પણ ચાલ્યા જવાથી હવે તને મહોત્સવ

જોવાનો પણ લાભ મળી શકે તેમ નથી. શરૂઆતથી જ તારે સ્વયંવરમાં જવું ઉચિત નહોતું જ કારણ કે તું 'નૈષિક બ્રહ્મચારી છે.' એ પ્રમાણે યોગી પુરુષો તારી પ્રશંસા કરે છે."

પછી શારદાદેવી ઈંદ્રના વચનોને અનુરૂપ (મશ્કરી યુક્ત) વાણીરૂપી બાણવૃષ્ટિને અધિક રીતે વર્ષાવવા લાગ્યા. " ખરેખર આશ્ચર્યની વાત છે કે-સૂતેલા એવા તમારું (ઊંઘમાં) પાણિઅહણ થઈ ગયું જણાય છે અને પ્રભાતકાળે ઊઠતાં તેને જોવાને માટે તમે આંખો યોગી રહ્યા જણાઓ છો. તે સ્વયંવર મંડપ સર્વ ગુણથી સંપૂર્ણ હોવા છતાં, જેમ અંદ્ર કલંકથી ન્યૂન જણાય છે તેમ તમારી ગેરહાજરીથી તે મહોત્સવ પણ ન્યૂન જણાતો હતો ! તમારા આવા પ્રકારના રૂપ, વેષ અને વૈભવથી, દમયંતી તો દૂર રહો, પરન્તુ ખીજી કોઈ પણ સ્ત્રી જરૂર તમને વરત-પસંદ કરત. પોતાની જાતને નહીં ઓળખનાર, સમયને નહીં જાણનાર, ઈંદ્રિયો પર કાબૂ નહીં રાખનાર, દુર્ભાગી હોવા છતાં પોતાની જાતને સુભાગી માનનાર તેમજ અધન્ય હોવા છતાં પોતાની જાતને ધન્ય માનનાર એવા તેને ધિક્કાર હો ! " હું વૈદહીને મેળવીશ " એવી વાણી ઉચ્ચારનાર તું શું શરમાતો નથી ? કારણ કે તારા જેવો દુર્જન માણસ તેની દષ્ટિમાં પણ આવી શક્યો નહિ. બ્રહ્માએ બનાવેલ ઉપનિષદને જેમ અંડાલ પ્રાપ્ત ન કરી શકે તેમ, ઉત્તમ પુરુષ-નલ પ્રત્યે અભિલાષાવાળી દમયંતીને તું કઈ રીતે મેળવી શકે ? હવે પછી જો તું તારા ચિત્તમાં પરસ્ત્રીને ચિંતવીશ તો ક્ષણ માત્રમાં તું બળીને ભસ્મ થઈ જઈશ. તું બ્રહ્મચારી તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલ છો, હવે તું યમરાજના મુખમાં ન જા-મૃત્યુ ન પામ. હે દુર્બુદ્ધિ ! અહીંથી તું દૂર જા, અને દેવોને જવા માટે માર્ગ આપ. " આ પ્રમાણે ઈંદ્રના અભિપ્રાયને જાણીને સરસ્વતી દેવીથી તિરસ્કાર કરાયેલ કલિ, વૃક્ષથી ફાલ ચૂકી જનાર વાનરની જેમ ક્ષણ માત્ર જડ જેવો બની ગયો.

પછી ડાંખ મરાયેલ વ્યક્તિની જેમ પીડાને અનુભવીને, સરસ્વતીને ત્યજી દઈને, કલિએ ફરીથી લોકપાલોને કહ્યું કે-" હા, હું સમજ્યો કે દમયંતી નલને વરી. હા, હું સમજ્યો કે તમે તે સ્થાનથી પાછા ફરી રહ્યા છો. તમારાથી આવું અનુચિત કાર્ય કેવી રીતે જોવાયું ? વિલખા બનેલ, મૂર્ખ, ઉત્સાહ વિનાના એવા તમે દેવોને ધિક્કાર હો ! તમારા જેવા દેવો હાજર હોવા છતાં માનવી સ્ત્રી મનુષ્યને વરી. તે બધા રાજવીઓને પછાડીને, -પરાસ્ત કરીને, દમયંતીનું અપહરણ કરીને, સ્વર્ગમાં આવતા તમોને અટકાવવાને કોણ સમર્થ છે ? ખરેખર આજે તમોએ સ્વર્ગનો મહિમા દૂર કર્યો છે. તમે સઘળા અમર્ત્ય (દેવો) હોવા છતાં ખરેખર માનવીથી પણ હલકા બન્યા છો. તમે મને બ્રહ્મચર્યનો ઉપદેશ કરો છો અને સ્ત્રીના નિતંબમાં આસક્ત બનેલા તમે પોતે સ્વયંવરમાં ગયા હતા !! ખરેખર, કથાકારની જેમ આ દુનિયા પારકાને ઉપદેશ આપનારી છે. જોને જે વસ્તુ પસંદ પડે છે તે વસ્તુનું તે આચરણ કરે છે; તો હવે સ્પષ્ટ કેમ જણાવતા નથી

કે અમારો શ્રમ નકામો ગયો છે તેથી તણખલા સમાન તુમ્હ જનીને સ્વયંવર મહોત્સવ-માંથી પાછા ફરી રહ્યા છીએ, તો હજુ પણ તમે મારી સાથે પૃથ્વીપીઠ તરફ પાછા ફરો અને નલને ત્યજીને, દમયંતીનું અપહરણ કરીને આપણે ચાલ્યા આવીએ.”

આ પ્રમાણે કલિનું વચન સાંભળીને વિસ્મય પામેલા દેવો, પોતાના કર્ણો ઢાંકીને “એમ ન બોલો, ન બોલો. શાન્ત થાઓ, શાન્ત થાઓ.” એમ વારંવાર બોલવા લાગ્યા. “અરે પાપીષ્ઠ! અમારા કર્ણવિવરમાં દાખલ થયેલ, ગાઠ કાજળ સરખા તમારા વચનોથી અંતરાત્મા પણ લેપાઈ રહ્યો છે. હે દુષ્ટ! તું દેવોને પણ તારી માફક ઘાતકી માને છે. હે મૂઠ! આ બાબતમાં અત્યંત ગૂઠ પરમાર્થને તું બાણતો નથી. તેં નલ રાજાને જોયો નથી તેમજ નલપ્રિયા દમયંતીને પણ નીરખી નથી. તેઓ બંનેની ગેરહાજરીમાં તું નિરર્થક બકવાદ કરી રહ્યો છે. તે રાજર્ષિના શાંત સ્વભાવને અને દમયંતીના સતીપણાને કહેવાને માટે જો કોઈપણ સમર્થ હોય તો માત્ર સરસ્વતી દેવી જ સમર્થ છે.”

આ પ્રમાણે ઈદ્રાદિ લોકપાલો અને દેવોથી સાક્ષીભૂત બનાવેલી અને સ્વયંવર મહોત્સવને વિષે પ્રતિહારિણીરૂપ બનેલ સરસ્વતી દેવી કલિ પ્રત્યે બોલી કે—“હે કલિ! તું કંઈક ડાહ્યો થા. હે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા! પાપત્રુત્તિનો ત્યાગ કર. દેવોની તું કદર્થના ન કર, તેમજ નલની નિંદા પણ ન કર. સ્વયંવર મહોત્સવ પ્રસંગે સભાની શોભા વધારવા તેમજ નલ-દમયંતીરૂપી દંપતીને વરદાન આપવા માટે દેવો ગયા હતા. નલરૂપી રાજવીથી પ્રકાશિત બનેલ તે સતી દમયંતીરૂપી અગ્નિમાં, જોયા વગર જ તમારા જેવા બ્રાંતિયુક્ત પતંગીયાઓ આવીને પડે છે-બળી મરે છે. તારે દમયંતીને મધથી લેપાયેલ તરવારની ધાર જેવી સમજવી. તેને ઈચ્છતા દુરાચારી પુરુષો ફરથી જ છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે. પવિત્ર કીર્તિવાળા અને બુદ્ધિમાન તે નલ રાજર્ષિના ધૈર્ય અને વીર્યાદિ ગુણોની સરખામણીમાં કોઈપણ આવી શકે તેમ નથી.”

ઉપર પ્રમાણે સરસ્વતીએ શરૂ કરેલ નલપ્રશંસા સાંભળીને અચાનક ક્રોધ પામેલ અને કકળી ઊઠેલ કલિ બોલ્યો કે—“હે સરસ્વતી! તું નલના વખાણ કરવાનું ત્યજી દે. ખરેખર તું બકવાદી જણાય છે. અરે આશ્ચર્યની વાત છે કે-દેવો પણ માનવીઓના સ્તુતિ-પાઠક(ભાટ)નું કાર્ય કરી રહ્યા છે. રત્નચોર, સભાનો શત્રુ અને કાર્યની હાનિ કરનાર એવો નરાધમ નલ તમારાથી શું વર્ણન કરવાને યોગ્ય છે? તો આજે શત્રુ સરખા અગ્નિસ્વરૂપ મારા જેવો કલિ કોષે ભરાય છે તે પાપી નલ કઈ રીતે સુખપૂર્વક રહી શકે છે તે હવે તમે બાણશો અર્થાત્ હું તેને સુખપૂર્વક રહેવા દર્શાવ નહીં. આજથી જ નલ સાથે મારું વેર નિર્ણીત થયું છે. ભલે ત્રણે લોક પટહ-ઘોષણા કરીને મારા વૈરને ગાય-ભલે મારા વેર સંબંધી વાતો કરે, મને તેની પરવા નથી. દશ દિક્પાલો, તેના પિતૃઓ, સાધુપુરુષો અથવા તો દમયંતીનું સતીપણું નલની કેવી રીતે રક્ષા કરે છે તે હું જોઈશ.”

સર્વસ્વ હરણ કરાયેલ, રાજ્યબ્રહ્મ, ક્ષુધાતુર, સર્વ જગતને દ્રેષ કરવા લાયક, લીકુ, ઘૈર્ય રહિત, સ્ત્રીને સાથે રાખવી મુશ્કેલ છે તેમ વિચારીને દમયંતીને ત્યાગ કરનાર, એક વનમાંથી બીજા વનમાં રખડતા અને રુદન કરતા નલને હું જો ન બતાવું તો તમારે મને તમારી સભામાં આસન ન આપવું અર્થાત્ દાખલ ન થવા દેવો તેમજ મારી સાથે ફરી વાર મુસાફરી પણ ન કરવી. અર્થાત્ હું જો નલને કષ્ટમાં ન પાડું તો તમારે મારી સાથે કોઈપણ જાતનો વ્યવહાર ન રાખવો.”

આ પ્રમાણે બોલતા અને ક્રોધને અંગે રાતા નેત્રવાળા કલિને દેવો શાંતિપ્રદ વચ્ચે નોથી શાન્ત કરવા લાગ્યા કે—“હે કલિ ! ક્રોધનો ત્યાગ કર, તારા અંતઃકરણને પ્રસન્ન બનાવ. આંધળા પુરુષની માફક સ્વેચ્છાપૂર્વક શા માટે ઉન્માર્ગે જઈ રહ્યો છે ? અમે સ્વયંવર મહોત્સવમાં ગયા તેથી અમે તારા ક્રોધપાત્ર કદાચ બની શકીએ, પરંતુ નલ પ્રત્યે તારે શા માટે ગુસ્સે થવું જોઈએ ? આ જગતમાં સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય, ધનવાન હોય કે દરિદ્રી હોય, યુવાન હોય કે વૃદ્ધ હોય, પરંતુ દરેકનું આચરણ-વર્તન મહાન હોવું જોઈએ. જે કોઈ સદાચારી છે તે દેવોને પણ માનનીય છે; જે કોઈ તેવા પુરુષોનો પરિચય કરે છે તે ખરેખર પુણ્યશાળી છે. જે દુર્જન પુરુષ છે તે કર્પૂરમાં શ્યામપણાને, ચંદન વિષે ઉગ્રપણાને, અને સત્સંગમાં શઠપણાને માને છે. જે કોઈ સંજ્ઞન પુરુષોની સોબત કરે છે અને જેનો ગુણરાગ અત્યંત નિશ્ચલ છે તે આ લોકમાં સમર્થ છે, સુખી છે; ખાકીની વ્યક્તિઓ પામર છે. ખરેખર સર્વત્ર ગુણવાળી વ્યક્તિ વખણાય છે, કારણ કે ગુણ (દોરા) યુક્ત સૂત્ર (સુતર) જ હૃદયમાં મસ્તક પર ધારણ કરાય છે. મહાસતી દમયંતી અને મહાપુરુષ નલના ગુણોના વર્ણન પ્રત્યે તને ઈર્ષ્યા કરવાનું શું કારણ છે ? ધર્મજ્ઞ, કૃતજ્ઞી, શત્રુતા રહિત, મહાત્મા એવા નલ સાથે વૈર ખાંધવામાં તને કઈ જાતની પ્રીતિ થાય છે ? નલને નષ્ટ કરવાને ઈચ્છતા ટીંટોડા સરખા તે, જેનો તાગ નથી અને જેનો પાર પામી શકાય તેમ નથી તેવા સમુદ્રનું શોષણ કરવા જેવું કાર્ય આરંભ્યું છે. તારા પરિશ્રમનું ફલ નિષ્ફળ છે. અને તું મનુષ્યોની હાંસીને પાત્ર બનીશ; તો હે કલિ ! નલ પ્રત્યેનો તારો ઈર્ષ્યાભાવ તું જલ્દી તણ દે.”

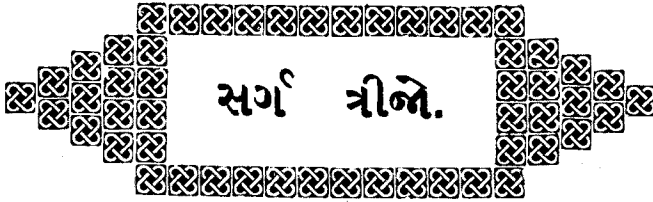
દેવોના આ પ્રમાણેના શાન્ત અને ગંભીર વચ્ચેનોથી, કંકાસના સાગર સમાન કલિ ભલટો અત્યંત બળવા લાગ્યો-રોષે ભરાયો. પછી પોતાની ભુબનું આસ્ફોટન કરીને તેમજ પોતાના બંને ખભાને વારંવાર નિહાળતો અને લીધણ ભૂકુટીવાળો કલિ ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યો કે—“હું ચતુર છું કે મૂર્ખ છું તેવી મારી ચિંતા કરવાની દેવોને શી જરૂર છે ? નલને રાજ્યબ્રહ્મ કરીને પછી જ હું પૃથ્વીપીઠ પરથી સ્વર્ગમાં આવીશ.—આ માટે હું

મારો ડાબો પગ પછાડું છું અને મારી શિખા (ચોટલી) છૂટી મૂકું છું તેને તમે સર્વ બાંધજો. તમારી સર્વની સાક્ષીએ હું આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરું છું. ”

આ પ્રમાણે કલિની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને, હૃદયમાં ઉપદ્રવની શંકાને ધારણ કરતાં દેવોએ તેમને ક્રોધી કંઈપણ જવાબ ન આપ્યો. ખેદની વાત છે કે-હિતકારક ઉપદેશથી દુર્જન પુરુષ ઊલટો ક્રોધ પામે છે તે બાબતમાં શું આશ્ચર્ય છે ? કારણ કે દૂધ પાવાથી સર્પ ઊલટો વિશેષ ઝેર યુક્ત બને છે. ધીથી સિંચાયેલ અગ્નિ જો શાન્ત થાય તો જ ખલ પુરુષ મનોહર શાન્ત વાણીથી શાંતિ પામે. પ્રથમ આવેલા, જવર(તાવ)વાળાને જલસ્નાન જેમ જવરની વૃદ્ધિ કરે છે તેમ શાન્ત વચનોથી મૂર્ખનો ક્રોધ ઊલટો વૃદ્ધિ પામે છે, માટે દુનર્વિચી એવા કલિનો દુરથી જ શીઘ્ર ત્યાગ કરો, આ પ્રમાણે વિચારીને દેવસમૂહ પોતાને માર્ગે આલ્યો ગયો.

નલ-દમયંતીના તેવા પ્રકારના શુભોના વર્ણનરૂપી મૂલ મંત્રથી ઉત્તેજિત કરાયેલ, કઠોર રોષથી રક્ત નેત્રવાળા કલિને, જાણે દમયંતીના હસ્તને ગ્રહણ કરવામાં અશક્ત બનવાથી તે વૈરને યાદ કરતાં હોય તેમ દેવોએ નલ પ્રત્યે વૈર વાળવાને માટે યુક્ત કર્યો. અર્થાત્ દેવોએ પોતાનું વૈર વાળવા માટે કલિને આગળ કર્યો.

આ પ્રમાણે દેવોની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરવાવાળો, નલ રાજાનો નિષ્કારણ શત્રુ બનેલ, પ્રલયકાળના અગ્નિ સમાન ક્રોધથી ધમધમતો અને પૃથ્વીપીઠ તરફ આવવાને ઇચ્છતો કલિ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

[કલિનું પૃથ્વીપીઠ પર આગમન: બહુડાના ઝાડ પર લીધેલ આશ્રય]

પૃષ્ઠી અમરાવતી પહોંચેલા દેવોની વચ્ચે, કલિ અને નલરાજાનાં શત્રુપણાની વાર્તા પરસ્પર થવા લાગી. અરે ! દમયંતી નલને વરી તે ઘણું જ સારું થયું, પરન્તુ પાપી કલિ નલનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે તે ખરેખર દુઃખ-હાયક છે. જો સ્વયંવર મંડપમાં દમયંતીએ નલને સ્વામી તરીકે સ્વીકાર્યો તો શું તે વખતે

નલ રક્ષક વિનાનો તેમજ મહાસૈન્ય વિનાનો હતો ? શત્રુતા રહિત નલ પ્રત્યે દુશ્મનાવટ ધરાવતા કલિની દુર્જનતા તો જુઓ ! અહો ! તે દુષ્ટ કલિ એક હાથથી તાક્ષી પાડવા ઇચ્છે છે. આ જગતમાં ચાર વ્યક્તિઓ ચારને માટે નિષ્કારણ વૈરી છે; જેમકે—સમુદ્રને માટે વડવાનલ, કમલને માટે પવન, શંકુને માટે રાહુ અને સજ્જન પુરુષોને શંક. ખલ પુરુષો પર્વત પર બળતા અગ્નિને જુએ છે, પરંતુ પોતાના પગમાં અગ્નિને જોતા નથી. ખીજનો નાશ કરવા ઇચ્છતા શંકપુરુષો સાથેસાથ પોતાના નાશને પણ નોતરે છે. કર્ણુમાં દાખલ થયેલ મચ્છરથી જેમ હાથી જીતાય છે તેમ છિદ્રમાં દાખલ થયેલ હીન-અધમ વ્યક્તિથી સમર્થ વ્યક્તિ પણ જીતાય છે; તો નલ કલિથી પરાભવ ન પામે તેવા પ્રકારનો પ્રયાસ તમો કરો અને સર્વ દેવો હમણાં તેના મનની શાંતિ કરો. વીરસેન રાજના ભાઈ અને નલરાજના કાકા અત્યારે પાતાલ લોકમાં કુર્કેટક નામના નાગરાજ થયા છે તે પુણ્યાત્મા નાગરાજ, કલિથી આકુળવ્યાકુળ બનાવાયેલ નલ રાજના બુદ્ધિ-બ્રહ્મતાના અવસરે, પૂર્વના સ્નેહના કારણથી રક્ષા કરો !

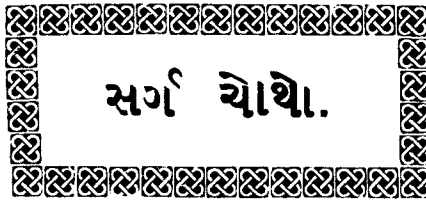
આ બાબુ કલિએ પણ શીઘ્ર પૃથ્વીપીઠ પર આવીને, આર્ય પુરુષોથી વ્યાસ આર્યા-વર્તને—ભરતક્ષેત્રને જોયો. તે દેશમાં દરેક વ્યક્તિને ધર્મમાં રક્ત જોઈને ભયભીત બનેલા કલિના સૈનિકો એક પગલું પણ મૂકી શક્યા નહીં. આ પ્રમાણે ભયવિહ્વળ ચિત્તવાળા પોતાના સૈનિકોને જોતો તેમજ હસતો કલિ એકદમ ઓલી ભડયો કે—“સ્વર્ગથી આવતા અને અભિમાનથી અંધ બનેલા આપણને આ નલ રાજવી સહજમાં વશ થાય તેમ નથી તો હવે તમે બધા જેમ આવ્યા હતા તેમ ચાલ્યા જાઓ. જેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેવો હું તેનો પરાજય કરવા માટે જઈશ. ત્રીજી નીતિ—દંડથી સાધવા યોગ્ય નલ રાજને હણવાની ઇચ્છાથી હું ગુપ્ત રીતે કોઈપણ સ્થળે રહીશ. તેનો દોષ (છિદ્ર) જોઈને બળાત્કારે તેનામાં પ્રવેશ કરીને સામાના હૃદયને દુઃખદાયક મારો સ્વભાવ હું તેને શીઘ્ર બતાવીશ. (એક વખત હું તેનું છિદ્ર જોઈ લઉં તો પછી તેને હું જોઈ લઈશ.) પરસ્પર જુદા પડેલા દમ-ચંતી અને નલ પૈકી એકને હણ્યા બાદ હું તમને ફરી મળીશ.”

“કઈ દિશામાં હવે આપણે જવું ?” એ પ્રમાણે બ્રમવાળા પોતાના સેવકોને વિદાય કરીને કલિ પોતે જ જલ્દી નલ રાજની રાજધાનીમાં આવી પહોંચ્યો. તે નગરમાં પ્રવેશ કરીને, પોતાને વિશ્રામ કરવાને માટે સ્થાન તપાસતો ચાર એવો કલિ ત્રિક (ત્રણ રસ્તા-વાળાં), ચત્વર (ચાર રસ્તાવાળો ચોક) અને શેરીઓમાં ભમવાં લાગ્યો, પરંતુ કોઈપણ સ્થળે પોતાને મનગમતું સ્થાન ન મળ્યું અને અત્યંત સુખશીલ નલ પ્રત્યે તે એકી વખતે જ દુઃખ અને સુખનો અનુભવ કરવા લાગ્યો. દેવોના પવિત્ર સ્નાત્રજલને ઝાળંગવાથી જેના દાંત પડી ગયા છે તેમજ જેના ઘુંટણ ભાંગી ગયા છે તેવો કલિ પૃથ્વીપીઠ પર પડી ગયો. શિષ્યોને વાચના આપવાના સમયે સિદ્ધાન્તના અભ્યાસ અર્થે થતાં ધ્વનિથી કલિના

અને કર્ણો જાણે તપાવેલા સીસાના રસથી ભરાઈ ગયા હોય તેમ પીડિત બન્યા. શૃંગારવાળી વારાંગનાઓને જોતો તે ખુશી થતો જ્યારે દેવમંદિરમાં નૃત્ય કરતી વારાંગનાઓને જોઈને તે રાષે ભરાતો.

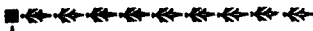
આ પ્રમાણે વ્યાકુળ બનેલો કલિ નગરના મધ્ય ભાગમાંથી નીકળીને નગરની બહાર આરામને માટે મનોહર બગીચામાં ગયો. ત્યાં આગળ, જેમ આંદની કામી પુરુષને બાળે તેમ દેવપૂજને યોગ્ય વૃક્ષોની છાયા તેને અત્યંત બાળવા લાગી. સમસ્ત રાજવીઓ પર સ્વામીત્વ ભોગવનાર, સ્વજનરૂપી કમળવનની શોભાને ઉદ્ભસિત કરનાર નલરૂપી સૂર્યથી પ્રકાશિત તે દેશમાં, અધિકારની માફક કલિને કોઈપણ સ્થળે કોઈપણ આશ્રયભૂત બન્યું નહીં.”

પછી પોતાના ખેદને દૂર કરવાને ઇચ્છતો, આગસુ અને સ્વૈરવિહાર રહિત બનેલ કલિએ, સ્નેહી જનની માફક પોતાના ફરફરતા પાંદડાંઓથી જાણે સંકેત કરતા હોય તેવા અક્ષ(બહેડા)ના વૃક્ષને દૂરથી જોયું એટલે જે હાથ પહોળા કરીને નાચતો કલિ તે ઝાડ પાસે આવીને, શઠ પુરુષોના શિરોમણિ સરખા તેને આલિંગન આપીને, અર્ધગાઉના (૧૦૦૦ ધનુષના) પ્રમાણવાળી કાયાને ધારણ કરતો તેમજ કુટિલ સ્વભાવવાળો કલિ તે સુખકારક વૃક્ષના શિખર (ઊંચા ભાગ) પર ચઢી ગયો.

સર્ગ ચોથો.

[નલ-હમયંતીને થએલ સંતાનપ્રાપ્તિ: વસંત ઋતુનું આગમન. કલિએ છિદ્ર જોઈને કરેલ પ્રવેશ.]

બુહેડાના ઝાડ પર એક આંખવાળા કાગડાની માફક ચઢેલો અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો કલિ નલ રાજાના સામ્રાજ્યને રાત્રિદિવસ એકીટસે જોવા લાગ્યો. સાઠ હજાર વર્ષ પર્યાન્ત તે વૃક્ષ પર રહેલા તેણે નલ રાજાનો એક અંશ માત્ર દોષ મેળવ્યો નહીં. સદાચારી, કુલીન, પવિત્ર કીર્તિવાળા, પ્રજાનો સ્વામી, દુર્વિનયી જનોને દંડ આપનાર, વિનયશીલ પુરુષોનો રક્ષણકર્તા, ચતુર, પોતાના તેમજ પારકાના દોષને જાણનાર, ગુણી, ગુણીજનો પ્રત્યે પ્રીતિ રાખનાર, લુચ્ચા જનોને માટે ભયકારક, સૌમ્ય, ધૈર્યવાન, મનોહર, ધર્મ, અર્થ ને કામ-એ ત્રણે પુરુષાર્થોને હમૈશાં સરખા ભાવથી સેવનાર,

નલરાજ આ લોકનું સુખ ભોગવતો હતો અને પરલોકથી ભય પામતો હતો. અભ્યંતર પૂરિપુ(કામ-હોઘાદિ)નો જ્ય કરનાર, ચાર પ્રકારની વિદ્યામાં નિપુણ, ત્રણ પ્રકારની શક્તિવાળો અને ત્રણ પ્રકારના ઉદયથી નલરાજ ભૂષિત હતો. જે નલરાજની હંમેશાં દેવોની પૂજા કરે છે, શુરુજનોનું બહુમાન કરે છે અને જેનો દેશ સંપત્તિ યુક્ત છે તેવા નલરાજનું મન હંમેશાં ઉત્સવરૂપ હતું અર્થાત તે નલ રાજની પ્રતિદિન આનંદ જ હતો. ચારે પ્રકારના વર્ણોમાં, ચારે આશ્રમોમાં, નાગરિક લોકોમાં કે દેશવાસી લોકોમાં એવી કોઈપણ વ્યક્તિ ન હતી કે જે નલરાજની આજ્ઞાને ભંગ કરે. તેની સલાતું દ્વાર રથ, અશ્વ અને હસ્તીઓથી વ્યાપ્ત, તેમજ રાજવીસમૂહથી યુક્ત જણાતું તેમજ તે રાજ્યનો આકાશપ્રદેશ છત્રથી ઢંકાયેલ જણાતો હતો. નલ રાજનું રાજ્ય, વિકાર રહિત, ખિન્નતા વગરનું, શત્રુશત્ર્યવિહીન, રોગ રહિત, સાત પ્રકારની ઇતિથી યુક્ત, તેમજ ભય વિનાનું હતું. દક્ષિણ દેશની ચતુરાઈદ્વારા તે તે પ્રકારના વેષ અને કલાઓના પ્રદાનપૂર્વક દમયંતી-એ તે રાજ્યને વિશેષ પ્રકારે સુશોભિત બનાવ્યું હતું.

પાણ્ડિયહણ મહોત્સવથી આરંભીને એક ક્ષણ પણ વિખૂટા નહીં પડેલા નળ-દમયંતી-નો પ્રેમ, શંકર-પાર્વતીની માફક અત્યંત ગાઠ બન્યો હતો. ચક્રવાકનું મિથુન રાત્રિને વિષે વિખૂટું પડી ભય છે અને પ્રાતઃકાળે ભોગું થાય છે પરંતુ આ બંનેનું યુગલ તો કદી વિખૂટું ન પડતાં રાત્રિ-દિવસ સાથે ને સાથે જ રહેતું. પુષ્પનું ચૂંટવું, સંગીત, હીંચકો અને જલક્રીડા દ્વારા નલ-દમયંતી હંમેશા ક્રીડા કરતા હતા. પરસ્પરના પ્રેમમાંથી લયલીન ચિત્તવાળા તે બંનેની પ્રશંસાથી પૃથ્વીપીઠ સુશોભિત બની ગઈ.

લોકપાલોવડે વરદાન પ્રાપ્ત કરેલ નલ, સ્વેચ્છાપૂર્વક પ્રાપ્ત થયેલ જળ અને અગ્નિ-વાળી સૂર્યપાક રસવતી (રસોઈ) હંમેશા દમયંતીને માટે બનાવતો હતો. બાદ કાલક્રમે, દેવોના વરદાનથી નલ-દમયંતીને સ્ત્રી અને પુરુષના સંપૂર્ણ લક્ષણો યુક્ત પુત્ર અને પુત્રી-રૂપી બે સંતાન એકી સાથે થયા. સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વીના સ્વામી નલને બે સંતાનની પ્રાપ્તિ થવાથી સમસ્ત મૃત્યુલોક આનંદ પામ્યો. ભેટણાંઓથી વ્યાપ્ત, સ્વજનોવડે બંધાયેલ તોરણવાળો, સ્ત્રીઓદ્વારા કરાતી માંગલિક ક્રિયાવાળો, સામંતોવડે કૌતુક ઉત્સવ કરાયેલ ભીમરાજના પ્રધાન પુરુષો જેમાં આવી પહોંચ્યા છે તેવો, રેશમી વસ્ત્રો અને મોતીઓથી સમસ્ત ઉત્તર દિશાને ઢાંકી દેતો, પરિપૂર્ણ દાનદ્વારા યાચક જનેને સંતોષ આપતો, વાલ્મીકીના ધ્વનિદ્વારા આકાશને પણ બહેરું બનાવતો એવો એકવીશ દિવસનો અવિરત જન્મ-મહોત્સવ ઊજવાયો.

ચક્રવર્તી સરખા પરાક્રમી નલરાજએ, ઇંદ્રો વિગેરે લોકપાલોના વરદાનથી પ્રાપ્ત થયેલ તે બંને સંતાનના ઇંદ્રસેન અને ઇંદ્રસેના નામ રાખ્યા. જેમ સૂર્ય અને ચંદ્રથી

આકાશમાર્ગ શોભે તેમ આમતેમ ખેલતા તે બંને સંતાનોથી રાજકુળ હંમેશા શોભવા લાગ્યું. નલ-દમયંતીના તે તે પ્રકારના અભ્યુદયને અંગે, જેમ જળથી જવાસો સુકાય તેમ કલિ અત્યંત બળવા લાગ્યો.

હવે, મુસાફરોની સ્ત્રીઓના ઘણા મનોરથોની પૂર્તિ કરવામાં સારથિસમાન, કોયલના વચનોને વિકસાવવામાં શુરુ સમાન અને શૃંગાર રસવાળો વસંતઋતુનો સમય આવી પહોંચ્યો. સરખા રાત્રિ-દિવસવાળો અને જેમાં હિમ (ઠંડી) અને આતપ(તડકો)નું આગમન-નિર્ગમન સમાન ભાવે થાય છે, તેવા વિશાળ વસંતઋતુએ, બાણે ત્રાજવા દ્વારા બરાબર તોલ કરીને બરાબર પલ્લા સરખા જ બાણે હોય તેમ જગતને જલ્દી ધારણ કર્યું. આ જગતમાં કામદેવના અનુલ્લંઘનીય હુકમને કોણ માનતું નથી તે હકીકતની બાણે શોધ કરવાને માટે જ હોય તેમ મલયાચલના પવનો પૃથ્વીપીઠ પર વાવા લાગ્યા. વિયોગી પ્રાણીઓના હૃદયોને બાળવાને માટે જ, તાપને અંગે પીળા પડી ગયેલા અને કામદેવના બાણોની ફલા સરખા (બાણનો અગ્રભાગ) નૂતન અંપકવૃક્ષની કળીઓ વિકસિત થઈ. શ્રવણને પ્રિય હંસસમૂહનો ધ્વનિ, બ્રમરને ગુંબરવ અને કોયલોના ટહુકારથી યુવાન સ્ત્રીઓના હૃદયરૂપી મંદિરમાં જલ્દી કામદેવ બાગૃત થયો. મનોહર અને શૃંગાર યુક્ત વસંતઋતુના સમયમાં, પવનથી પાંદડા રહિત બનેલ ઉપવનને વિષે શું મુનિજનોને નવીન પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય ખરી ? અર્થાત્ આવા કામોત્તેજક પ્રસંગોમાં પણ મુનિજનો કામાધીન બનતા નથી. સતીયોની સાથેસાથ મુનિજનોને પણ ક્ષુબ્ધ કરતા, મશ્કરીખેર પુરુષોની સાથે નટીઓને ચેષ્ટા કરાવતા અને મુસાફરોના સમૂહનો સાથે તેમની સ્ત્રીઓને કામાધીન બનાવતા વસંતઋતુએ પોતાને યોગ્ય કાર્ય કર્યું. કંઠને વિષે મનોહર નૂતન માલતીની પુષ્પમાળાને ધારણ કરતી નૂતન વેષધારી, કોઈ એક અલિસારિકાએ ચિત્તની અંચળતાને અંગે, પુષ્પમાળાથી શોભતા કોઈ એક પ્રિયતમને પ્રાપ્ત કર્યો. શૃંગારરસને પ્રગટાવનાર કમળની શ્રેષ્ઠ માળાને વિષે આસક્ત બ્રમરોને ગુંબરવ કરાવતો તેમજ ઊંચા, છિદ્રવાળા અને વિસ્તૃત બનેલા આંખા, શાગ તેમજ તાડના વૃક્ષોને નવપક્ષવિત કરતો વસંત ઋતુ શોભવા લાગ્યો.

એકદા વસંતઋતુની પૂજા કરી સંગીત ગાયા બાદ લોકોને સંગીતથી સંતુષ્ટ કરનારા, સુખપૂર્વક ગોષ્ઠી (વાર્તાલાપ) કરતા નલરાબને તેના વૈતાલિક પુરુષો(સ્તુતિપાઠકો)એ દિવસનો અસ્તકાળ (સંધ્યાસમય) જણાવ્યો. સંકોચાઈ ગયેલ પોતાની પત્ની કમલિનીનો દ્વરથી ત્યાગ કરીને તેમજ કાંતિસમૂહને સંપૂર્ણ ત્યજી દઈને મંદભાવને ધારણ કરતો અને દરેક વૃક્ષે પક્ષીઓને ધ્વનિ યુક્ત બનાવતો એવો અસાધારણ તેજસ્વી સૂર્ય અત્યારે શીઘ્ર કોઈ એક ગહન વનમાં ડૂબી બંધ છે. પોતાના સારથી અરુણનું ન્યવન સાંભળીને અંધકારથી અવરાયેલો આ સૂર્ય, પડતું મૂકવાને માટે કાંતિ રહિત બની રહ્યો

છે, તેથી દિશાઓ શ્યામ બની ગઈ છે, કાગડાઓ “ કા-કા ” એવો ધ્વનિ કરવા લાગ્યા છે અને આકાશપથમાં નિઃસ્તબ્ધતા વ્યાપી ગઈ છે. વધારે શું? હે દયાળુ ચિત્તવાળા નલ રાજા! અતિશય શોકવાળા ચક્રવાક અને ચક્રવાકીની વિરહજન્ય દુઃખી દશા તમે નીહાળો. જે દશાને લીધે, જોતાં એવા કયા પુરુષને વિધિની વિચિત્રતાથી પ્રગટતા ભય ઉત્પન્ન ન થાય? અર્થાત્ સૌ કોઈને વિરહજન્ય દુઃખ ભયભીત બનાવે છે. જવાની ઇચ્છાવાળા અને શુંભરવ કરતા બ્રમરને જોઈને, પાંદડાના બંધનવાળી કમલિનીએ, રાત્રિના શરૂઆતના સમયમાં જદ્દી તે બ્રમરને પકડી રાખ્યો અર્થાત્ રાત્રિ થતાં કમલિની બીડાઈ અને તેમાં બ્રમર પકડાઈ ગયો.

આ સમયે દમયંતીએ નલને પૂછ્યું કે-હે સ્વામી! હું શું કરું? નલે જણાવ્યું કે-સંધ્યાસમયની પર્યુપાસના કરો. ત્યારે દમયંતીએ જણાવ્યું કે-હે નાથ! જેને તમે ઇચ્છી રહ્યા છો તે કરવાની શું મારી ઇચ્છા નથી? આ પ્રમાણે વક્રોક્તિદ્વારા જોલતી પોતાની પ્રિયા દમયંતી પ્રત્યે વિલાસયુક્ત વક્ર વાણીને ઉચ્ચારતો નલ જિલ્લો થયો. આ સમયે હર્ષદાયી પાદ-પ્રક્ષાલન કરતાં, જલના સ્પર્શ વિનાની રહી ગયેલ અંગુલીના મધ્યભાગરૂપી છિદ્રને જોઈને કલિએ, તત્કાળ જય મેળવવાને માટે નલના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. સુંદર સ્નાન વિનાના, વિહ્વળ શરીરવાળા, છૂટા વાળવાળા, હસતા, ધૂંકતાં, રડતા, કામાધીન બનેલા, બગાસું ખાતાં, સ્ખલના પામતા, ભયથી વિહ્વળ બનતા, નગ્ન, કોધી, એંઠા ધાન્યનું ઉલ્લંઘન કરનાર એવા પુરુષને વિષે છિદ્રને પ્રાપ્ત કરીને દુષ્ટ દેવો ઘણું કરીને દાખલ થાય છે.

સર્ગ પાંચમો.

[કલિએ ઘૂતના સ્વામી દુરોદરને નલના શરીરમાં કરાવેલ પ્રવેશ: નલનું ઘૂતનું વ્યસન: ઘૂતના વિપરીત પરિણામ વિષે દમયંતીએ નલને આપેલ શિખામણ.]

વિષની માફક વ્યાપી જતાં અને તીવ્ર ફેલ આપવાવાળા કલિએ નલરાજાની સાતે ધાતુઓને શીઘ્ર છિન્નભિન્ન કરી નાખી અર્થાત્ કલિ નલરાજાના શરીરમાં વ્યાપી ગયો. સર્વ પ્રકારના ભારને વહન કરવાને સમર્થ, તે નલરાજાનો આશ્રય પ્રાપ્ત કરીને, જેમ પાણીમાં તેલનું ટીપું વિસ્તાર પામે તેમ તે કલિ ઇચ્છાપૂર્વક તેનામાં

વિસ્તરી ગયો. આ પ્રમાણે નલના દેહમાં દાખલ થઈને તેને વિશેષ પ્રકારે હણવાને ઇચ્છતાં કલિએ ઘૂત(બુગાર)ના સ્વામી દુરૌદર નામના દેવનું સ્મરણ કર્યું. એટલે ચોરી, અસત્ય, કપટ, માયા, ચાડી વિગેરે પરિવારવાળો અને અંજલિ ભેડેલો તે દુરૌદર દેવ પ્રણામ કરીને કલિની સન્મુખ ભલો રહ્યો.

તે સમયે આશ્ચર્ય પામેલા કલિએ વિનયશીલ તે દેવને આદેશ કર્યો કે—તું નલરાબના જમણા હાથમાં રહે, એટલે મસ્તક નમાવીને, કલિના આદેશને “ભલે તેમ હો” એ પ્રમાણે સ્વીકારીને, જેમ હોલો (કબુતર) કમળને વિષે રહે તેમ નલરાબની હથેલીને વિષે રહ્યો. દુરૌદર દેવનો આ પ્રમાણે વાસ થવાથી, સાવચેત હોવા છતાં પણ નલરાબને દૈનિક કાર્યોનું વિસ્મરણ કરાવતી ઘૂતકીડાનું મન થવા લાગ્યું; એટલે ઘૂતકીડાને અંગે, હસ્તને કુંડલાકાર બનાવતા નલરાબએ કોઈ પણ સ્થળે એક મુહૂર્તમાત્ર સુખ પ્રાપ્ત ન કર્યું.

કોઈએક દિવસે પોતાના કૂબર નામના નાના એરમાન ભાઈને ઘૂતકીડા માટે નલરાબએ સ્નેહપૂર્વક આમંત્રણ આપ્યું એટલે રાજસભાની મધ્યમાં, આનંદદાયક તેમજ પરસ્પર કમપૂર્વક જય અને પરાજયને સૂચવતી તે બંનેની ઘૂતકીડા (બુગટું) થવા લાગી. આ ઘૂતકીડામાં જે પોતાની જીતને બાણતો હતો તે પોતે બહાર કરેલી રકમને ભેવડાવતો હતો અર્થાત્ આ ઘૂતકીડામાં હાર જીતની રકમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી જતી હતી. કીડા ધરતાં તે બંનેના હસ્તમાં ઉછળવાને અંગે ધ્વનિ કરતાં અક્ષ (પાશા) બાણે કે નૃત્ય કરતાં કલિરૂપી ધૂતારાના પગના ધુધરા હોય તેમ ધ્વનિ કરતા હતા.

આ રીતે ઘૂતકીડામાં આસક્ત બનેલ નળ જપ, તપ, સ્નાન, ધ્યાન, દાન અને ભોજનાદિ ક્રિયા હમેશાં નિયમિત કરી શકતો નહીં. જેમ વર્ષાઋતુમાં સૂર્ય પોતાની પ્રિયા કમલિનીને અદ્ય દર્શન આપે તેમ નળ પોતાની પોતાની પ્રિયા હમયંતીને અદ્ય દર્શન આપતો. ગ્રહથી અસિત થવાને કારણે જેમ મેઘ ધાન્ય નીપજની શકતો નથી તેમ નળ ઘૂતકીડામાં આસક્ત બનવાથી તેના રાજકાર્યો નષ્ટ થવા લાગ્યા. “અહો! નળરાબ હમણાં રાત્રિ ને દિવસ ઘૂતકીડામાં જ આસક્ત રહે છે”—આ પ્રમાણે લોકવાચકા પ્રબંધમાં અત્યંત પ્રસાર પામી. ત્યારે પ્રધાન પુરુષો પ્રેમપૂર્વક ઘૂતની નિંદાવાળા વાક્યોથી તેમજ સુખકારક ઉપાયોદ્ધારા નળરાબને વારંવાર તે ઘૂતકીડાથી અટકાવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણેના પ્રધાનોના સૂચનથી, વડીલ જનોની લજ્જાને લીધે તેમજ પોતાની બુદ્ધિથી પણ નળરાબ ઘૂતકીડા ત્યજી શક્યો નહીં. ગીતથી, નૃત્યથી, વાજિત્રોથી, કૌતુકોથી, કથાઓ દ્વારા, સ્તુતિથી, થાકથી, નિદ્રાથી, અનેક પ્રકારના રાજકાર્યોથી તેમજ શારીરિક સુખની ઇચ્છાથી પણ નળરાબથી ઘૂતરૂપી પિશાચિની દૂર કરી શકાઈ નહો.

પછી મહામાત્યથી વિજ્ઞપ્તિ કરાયેલ તેમજ નળની ઘૂતકોડાને જાણનારી દમયંતીએ કોઈ એક દિવસે પોતાના મહેલ તરફ આવતા નલરાજને જોયો, એટલે જીભા ધમ્પને ભક્તિપૂર્વક તેનું પૂજન કર્યું. ખરેખર કુલીન સ્ત્રીઓને માટે, સદાચારથી બ્રહ્મ થયેલ સ્વામી પણ ગુરુજનની માફક પૂજનીય બને છે. તે વખતે દીન વદન-વાળી, ખેદ પામેલી, હર્ષ રહિત, શૃંગાર વિનાની, હૃદયમાં મહાસંતાપવાળી, નીચે દષ્ટિ રાખીને રહેલી તેમજ અત્યંત દુઃખી બનેલ પ્રિયા દમયંતીને જોતો અને એકદમ વિહ્વળ બનતો નળ નીચે પ્રમાણે શાન્ત વચન બોલ્યો કે—“હે પ્રિયા ! તું કહે. હું તને શું પૂછું ? કારણ કે તું સઘળી હકીકત જાણે છે. મારા પ્રાણના આધારરૂપ તું શા માટે આવી દુઃખદાયક અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે ? ભીમરાજની પુત્રીનું આવું અલંકાર રહિત શરીર જોતાં મારું અંતઃકરણ હમણાં અત્યંત દુઃખી બની રહ્યું છે. હે દેવી દમયંતી ! તારું ચિત્ત સ્વસ્થ છે ને ? હે કૃશોદરી ! તારું શરીર નિરોગી છે ને ? તારા પર કોણ દ્રેષ ધારણ કરે છે ? તારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કોણ કરે છે ? હે ભીરુ ! તને કોનો ડર લાગે છે ? અને તને કોના પ્રત્યે રોષ ઉત્પન્ન થયો છે ? તું ભીમરાજની પુત્રી છે અને વીરસેન રાજની પુત્રવધૂ છો—આ પ્રમાણે બંને પક્ષથી વિશુદ્ધ બનેલ તને ગ્લાનિ કેમ હોઈ શકે ? હે દમયંતી ! તું પ્રસન્ન થા અને તારા હૃદયમાં કરુણા લાવ. મને તારા ખેદનું કારણ જણાવ.”

આ પ્રમાણે બોલતા નલે દમયંતીને હાથમાં પકડીને, પોતાની નજીકમાં બેસારીને, તેની ઈચ્છા જણાવવા માટે તેણીને સોગન આપ્યા. ત્યારે મસ્તક પર બે હાથ જોડતી દમયંતી નલને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગી કે—“શરીર પર માત્ર અલંકારોને ધારણ કરતી મને જોતા એવા આપ હે મહારાજ ! શા માટે મનમાં નિરર્થક ખેદ પામો છો ? ભાર-ભૂત એવા રતનમય આભૂષણોનું મારે શું પ્રયોજન છે ? કારણ કે આપ પોતે જ મારા સદાના જંગમ (હાલતા-ચાલતા) આભૂષણરૂપ છો. જેવી રીતે કમળથી રહિત પરન્તુ જલથી પરિપૂર્ણ વાવડી શોભે છે તેમ સુંદર વસ્ત્રાભૂષણથી રહિત પરન્તુ પતિથી સન્માન પામેલી સ્ત્રી શોભે છે. જેમ પરાક્રમ અને સાહસિક કાર્યોથી રહિત સેનાને ધ્વનિ વૃથા છે તેમ જેનો સ્વામી પ્રતિકૂળ છે એવી સ્ત્રીઓના વસ્ત્રાભૂષણો નિરર્થક છે. તમારી કીર્તિથી આ સમગ્ર વિશ્વ ઉજ્જવળ બન્યું છે અને તેથીજ શૃંગાર નહીં ધારણ કરવા છતાં તમારી કીર્તિ તે જ મારો પ્રકાશ છે. તમારી સાથે અર્ધા આસન પર બેઠેલી હું, હે નાથ ! સુખપૂર્વક રહેલી ઈદ્રાણીને પણ તુચ્છ સમજીું છું. આવા પ્રકારની તમારી મહેરબાનીથી સર્વ પ્રકારના ઉત્કર્ષોને ધારણ કરવા છતાં પણ અત્યારે મારી ભાગ્યની હાલિ જલ્દી ધમ્પ રહી છે—મારો દુર્ભાગ્યનો શીઘ્ર ઉદય થયો જણાય છે, કારણ કે મારાથી તમોને દૂર કરતી,

અને તમારા હૃદયનું આકર્ષણ કરતી તમારી દૂતકીડાણી સપત્ની (શોક્ય) મને પ્રાપ્ત થઈ છે. હે નાથ ! વેશ્યાની માફક નિર્લજ્જ, ધનને હરનારી દૂતકીડા છેવટે કઈ વ્યક્તિને નષ્ટ કરનારી બનતી નથી ? અર્થાત્ જુગટું સર્વનાશ કરનાર બને છે. સજ્જન પુરુષોથી દ્વેષ કરવા યોગ્ય અને અપયશ કરનારી દૂતકીડાનું સેવન કરનાર પ્રાણીઓની સૌથી પ્રથમ ધનહાનિ થાય છે અને પછી છેવટે સુખનો નાશ થાય છે. જુગારી પુરુષ યોગ્ય સમયે ભોજન, નિદ્રા, દેવપૂજન, સ્નાન અને દાનાદિ ક્રિયા કરી શકતો નથી. વળી દૂતકીડામાં આસક્ત પ્રાણીને શીઘ્ર ઘણા પ્રકારના રોગો થાય છે, દેવો તેના પ્રત્યે રોષે ભરાય છે તેમજ તેના સર્વપ્રકારનાં કાર્યો નાશ પામે છે. દૂતકીડામાં લયલીન પ્રાણીઓના સંબંધી જનો દૂર ચાલ્યા જાય છે, કેાઈપણ તેનો વિશ્વાસ કરતું નથી તેમજ તેની લક્ષ્મી પણ શીઘ્ર ચાલી જાય છે. જુગારી જુગાર રમ્યા વગર રહી શકતો નથી અને પોતાનો જય જ જોવે છે અને જો પરાજય થાય તો અવર્ણનીય દુઃખ પામે છે. જુગારીના બંને હાથને ક્ષવચ, આંખોને મૃગ-તૃણિકા (ઝાંઝવાના નીર) અને દેહને દાવાનળનો અગ્નિ કદી ત્યજતો નથી. જુગારના દાસ બનેલા અધમ પ્રાણીઓ આંખ અને નાસિકા વિનાના તેમજ કપાયેલાં કાન, હસ્ત અને પગવાળા જેવા જણાય છે અર્થાત્ જુગારીને સાચું જોવાની આંખ હોતી નથી, પ્રતિષ્ઠા વહાલી રહેતી નથી અને ઉપદેશ સાંભળવા માટે કાન કપાયેલા હોય છે. જુગાર રમતાં પહેલાં તો જુગારીનું કુળ અપકીર્તિથી મલિન બને છે અને પાછળથી ધીમધી જીતાયેલ તેનું મુખ ક્યામ બને છે. વ્યસનો પરસ્પર સંકળાયલા છે અને જેણે એક વ્યસન સ્વીકાર્યું તેને ધીમે ધીમે અધા વ્યસનો વળગે છે. હલાહલ ઝેરનું પાન કરવું સારું, પર્વત પરથી ઝંપાપાત કરવો સારો તેમજ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો શ્રેષ્ઠ ગણાય પરંતુ જુગાર રમવું સારું નથી. ખરાબ સ્ત્રીની માફક આ દૂતકીડા, ધીમ માણસની વાત તો દૂર રાખો પરંતુ સગા બે ભાઈઓમાં પણ ભેદ પડાવનારી તેમ જ કલેશ કરાવનારી છે. પુરાણોમાં પણ એક કથા સંભળાય છે કે-કેદ્રુ અને વિનતા-એ નામની બે સગી બહેનોમાં વાણીમાત્રનું દારુણ દૂત (જુગાર) થયું હતું. તે કથા આ પ્રમાણે છે—

કેાઈએક દિવસે, પ્રાતઃકાળે, તે બંને બહેનો ગંધમાદન પર્વત પર ઉગતા, લાખ જેવા રકત છત્રને ધારણ કરનાર, મજાકના રંગ જેવા વીંઝાતા ચામરવાળા, રકત કમળના પાંદડાના આભૂષણવાળા, ગેરુઆ રંગવાળા વસ્ત્રોથી યુક્ત તેમજ જ્યોતિષચક્રના ઈંદ્ર સરખા સૂર્યને જેવા લાગી. લાંબા, લાલ અને ઉજ્જ્વળ કિરણોના સમૂહવાળા સૂર્યના તેજથી તે

* કવચ એટલે ખાજવણી. આ ખાજવણીનો જો સ્પર્શ કરવામાં આવે તો તે સ્થળે અલંત ચળ આવવા માટે છે અને પ્રાણી ખંજવાલ-ખંજવાળ કર્યા કરે છે. જુગારી પ્રાણીને પણ જુગાર રમવાની હાથમાં સદાય ચળ (ખંજા) થયા કરે છે.

બંનેની આંખોનું તેજ હણાઈ ગયું અર્થાત તે બંને સૂર્યનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ જોઈ શકી નહીં. એટલે ભ્રમિત દૃષ્ટિવાળી અને ‘સૂર્યના અશ્વો તો કાળા છે’ એમ બોલતી કદુને ‘સૂર્યના ઘોડા તો લીલા છે’ એમ કહેતી વિનતા તો હસવા લાગી. આ પ્રમાણે તે બંનેને વાણી-કલહ (ઘૂત) ઉત્પન્ન થયો અને ‘જે હારે તે અમૃતનો કુંભ જીતનારને આપે’ તેવી શરત થઈ. ‘અત્યારે ઘણો સમય થઈ ગયો છે એટલે આનો નિર્ણય આવતીકાલે પ્રાતઃકાળે કરશું’ આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને બંને પોતપોતાના મંદિરે ગઈ.

પછી કદુએ પોતાના પુત્રો સર્પોને તે હકીકત જણાવી ત્યારે તેઓએ પોતાની માતાને જણાવ્યું કે-‘તારું કથન ખોટું છે’ એટલે ભયભીત બનેલ પોતાની માતાના રક્ષણ માટે, સર્પો, સૂર્યોની લગામરૂપે રહેલા સર્પોની મિત્રાચારીને કારણે, સૂર્યના અશ્વોને ચોતરફથી વીંટળાઈ વળ્યા. (એટલે સૂર્યના અશ્વોનો દેખાવ શ્યામ થઈ ગયો) બાદ સંકેત કરેલા સમયે તે બંને બહેનો સૂર્યના રથ પાસે ગઈ અને વિનતાએ પણ સૂર્યના અશ્વોને અચાનક કાળા જોયા. તેવા પ્રકારના કદુના પ્રપંચને નહીં જાણતી અને તેનાથી પરાજિત બનેલી તેમજ અમૃતના કુંભની માગણી કરાતી વિનતાએ કદુને કહ્યું કે-“હું કુમારી છું, નિઃસહાય છું, હું તારું ઋણ કઈ રીતે ચૂકવી શકું? માટે થોડા સમય સુધી તું રાહ જો. હું તારું ઋણ ભવિષ્યમાં ચૂકવી આપીશ.” ત્યારે કદુએ તેણીને જણાવ્યું કે-“જ્યાંસુધી તું મારું દેવું ન આપી શકે ત્યાંસુધી તું મારી દાસી બનીને રહે.” વિનતાએ તે હકીકત કબૂલ રાખી. બાદ દાસી બનેલ વિનતાને પોતાનું વાહન બનાવીને, તેના પર આરોહણ કરીને કદુ હંમેશા સમસ્ત ભુવનમાં ભ્રમણ કરવા લાગી. કદુ વિનતાને સુશ્રૂષાદિક કાર્યોથી તેમજ તે તે પ્રકારના દુષ્કર (કઠિન) કાર્યોથી ખેદ ઉપભવવા લાગી. આ પ્રમાણે એક સો વર્ષ વ્યતીત થયા બાદ, ભગિનીથી થઈ રહેલા પરાભવને કારણે, વિનતા કોઈએક વખત ગંગાનદીના કિનારે જઈને કરુણ સ્વરથી રુદન કરવા લાગી.

તેનું રુદન સાંભળીને કશ્યપ નામના મુનિ ત્યાં આવ્યા અને તેને સર્વ હકીકત પૂછીને બે ઈંડા આપ્યા. “આ બે ઈંડાથી તું પુત્રવતી બનીને તારું કરજ ચૂકવીશ” આ પ્રમાણે કહીને કશ્યપ મુનિ ચાલ્યા ગયા બાદ વિનતા હર્ષ પામી. દાસીપણથી અત્યંત દુભાવેલી તેણીએ પાંચસો વર્ષ વ્યતીત થયા બાદ, વિશેષ કાળક્ષેપને સહન નહીં કરી શકવાથી એક ઈંડું ચીરું એટલે તેમાંથી કુબડો, ઐશ્વર્યવાન, અકાળે જન્મવાથી પાંગળો બનેલ કોઈએક તેજસ્વી પુરુષ બહાર નીકળ્યો, અને પોતાની માતા વિનતાને કહ્યું કે-“સારી રીતે પરિપક્વ બનેલા આ બીજા ઈંડામાંથી જે મારો નાનો ભાઈ જન્મશે તે તને ઋણ રહિત બનાવશે.” બાદ દૈત્ય અને દાનવોને નહીં સહન થઈ શકે તેવા પ્રકાશપુંજને પ્રસરાવતા તે કુમારે “સૌથી પ્રથમ મારો ઉદય હો” એમ કહીને સૂર્યનું સારથિપણ સ્વીકાર્યું. (અરુણ બન્યો)

બાદ એક હજાર વર્ષે આપમેળે જ કૂટેલા બીજા ઇંડામાંથી ગરુડ નામનો શ્રેષ્ઠ પક્ષી ઉત્પન્ન થયો. જન્મતાં વેંત જ સૌથી પ્રથમ ચાંડાલાદિ અધમ જાતિને ખાઈ જઈને, હસ્તી તથા કાચબાનું ભક્ષણ કરીને તેમજ હરડે વૃક્ષની ડાલને ભાંગી નાખીને તે માતા પાસે પહોંચી ગયો. માતાનું દાસીપણાનું વૃત્તાન્ત સાંભળીને દુઃખી બનેલ ગરુડ અમૃતકુંભ લાવવાને માટે જલ્દી ચાલી નીકળ્યો. પોતાની પાંખના પવનથી વૃક્ષોને ઉખેડી નાખીને, જળથી અગ્નિને બૂઝાવીને, રક્ષક પુરુષોને ચાંચથી હણીને તેમજ નખથી પાંજરાને છિન્ન-ભિન્ન કરીને અમૃતકુંભ લઈને પોતાના સ્થાન તરફ પાછા ફરતાં તેને દેવો અને દાનવો યુક્ત ઈંદ્ર સાથે યુદ્ધ થયું. કદ્દુતું કરજ યુકવીને તેણે પોતાની માતાને ઋણુ રહિત બનાવી અને કદ્દુએ પણ પોતાના પુત્રોને અમૃતપાન કરવા માટે બોલાવ્યા. ડાલ પર અમૃતકુંભ મૂકીને જેવામાં તે સર્પો સ્નાન કરવા ગયા તેવામાં ઈંદ્ર તે કુંભ લઈને ચાલ્યા ગયા. તેવામાં ત્યાં આવી પહોંચેલા સર્પો અમૃતબિંદુથી ભીના થયેલા તે ડાલને ચાટવા લાગ્યા એટલે તે ડાલની અણીથી ફાટી જવાને કારણે તેઓની જીભ બે બની ગઈ અને સર્પો ત્યારથી “દ્વિજિહ્વ” (બે જીભવાળા) કહેવાયા.

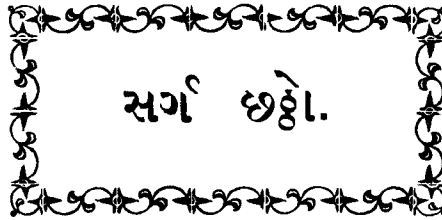
પછી પોતાની માતાના દાસીપણાને યાદ કરતો અને ક્રોધાન્ધ બનેલ તેમજ પાતાલ લોકને મૂળવતો ગરુડ અનુક્રમે સર્પોને હણવા લાગ્યો. ત્યારે પોતાના કુલની રક્ષા કરવાને ઇચ્છતા વાસુકી નાગરાજ, ગરુડનો હમેશનો કર ચૂકવવાને માટે તેની પાસે વધને માટે એક એક મનોહર સર્પ મોકલવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ગરુડ પ્રતિદિન સર્પોને મારી નાંખતો હોવાથી કાલક્રમે મલય પર્વત પર સર્પોના શયોના મોટા મોટા શિખરો બની ગયા. તેવામાં કોઈએક દિવસે ત્યાં ઈંદ્ર આવી ચઢ્યા અને સર્પોનો થતો વધ જાણીને, તેની રક્ષાને માટે ત્યાં રહ્યા. પછી શંખચૂડ નામના સર્પનો વારો આવ્યો ત્યારે ઈંદ્ર બદ્ધશિલા પર જઈને સૂતા અને ગરુડે તેમનું અર્ધું શરીર ખાધું તેવામાં ઈંદ્રે પોતાના રૂપનું પરાવર્તન કર્યું. એટલામાં શંખચૂડે પણ આવીને પોતાનું શરીર ભક્ષ માટે આગળ ધર્યું ત્યારે ગરુડ, પ્રથમ અર્ધ ખાધેલ દેહવાળા સર્પને ઈંદ્ર તરીકે જાણીને, તેમના સત્વગુણથી પ્રસન્ન થયો અને તેમને સર્પની રક્ષા કરવારૂપ વરદાન આપ્યું. તેમજ ઈંદ્રને પૂર્વની માફક દેહવાળા બનાવ્યા.

તો હે નાથ ! અતિ કઠોર, નિંદનીય, કપટના આવાસ સમાન, સજ્જન હૃદયને શૂન્ય બનાવનાર, કીર્તિરૂપી નદીના કિનારાને તોડી નાખનાર અને અહ્ભુત પાપકાર્યવાળા જીગારનો તમો ત્યાગ કરો, અને મુરકેલીથી મેળવી શકાય તેવા નિર્મળ ધર્મકૃત્યનું સેવન કરો. આટલી મારી વિજ્ઞપ્તિ માનવા યોગ્ય છે અને હું હમેશાં તમારી કૃપાપાત્ર છું તો હે આર્યપુત્ર ! મારું કથન તમે સ્વીકારો. ”

આ પ્રમાણે બોલતી દમયંતી નલના બંને ચરણોમાં નમી પડી ત્યારે નલરાજ્યે

તેને જણાવ્યું કે—“ જો હવે હું જીગાર રમું તો મને તારા સોગન છે. હૃદયમાંથી ભયને દૂર કરીને તું શાન્ત થા. ” આ પ્રમાણે શરમીદા બનેલા નલે દમયંતીને એકદમ પોતાના તરફ ખેંચી. “ મને પ્રિય હોવા છતાં તને પસંદ ન હોય તેવા સુખથી મને શો લાભ છે ? વળી, તને ઇષ્ટ હોય છતાં મને દુઃખકર્તા હોય તો પણ તે મને ઇષ્ટ છે. હે વહાલી ! તારા વિના એક સુહૃત માત્ર પણ હું રહી શકું તેમ નથી. હે કમળ જેવા નેત્રવાળી ! તું જ મારું હૃદય અને જીવિત છે. ” આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વચનોથી તેણીને સમજાવીને અને ‘ પોતે અપરાધી છે ’ એમ હૃદયમાં સમજતા નલે ઉત્કંઠિત બનીને સ્નેહપૂર્વક દમયંતીને આલિંગન આપ્યું, ચુંગન કર્યું અને તેણીના મનનું સમાધાન કર્યું અર્થાત્ શાંતિ આપી.

“ તે દૂતકીડાને વારંવાર ધિક્કાર હો ! જેનાથી મારી પત્ની દમયંતી ચિત્તમાં સન્તાપ પામે છે, સ્વાર્થબ્રંશ થાય છે અને મારા કુલમાં કલંક લાગે છે. ”—આ પ્રમાણે વિચારતાં નલરાજના ચિત્તમાં પ્રગટેલ જ્વરરૂપી સંતાપને, ચંદનના લેપ સરખા દમયંતીના શીતલ આલિંગને દૂર કર્યો.

સર્ગ છઠ્ઠો.

[નલની દૂતકીડા : દમયંતીનું રાજસભામાં આવવું : નળનું ન માનવું.
દમયંતીને થયેલ સંતાપ : કેશિનીએ આપેલ શાંતવન : દેશાટન
કરવું પડશે તેવું કેશિનીએ કરેલ સૂચન]

“જેમ મલયાચલ* પર્વત પર વૃક્ષનું પરિવર્તન થાય છે તેમ દમયંતીના મહેલે રાત્રિવાસ રહેલ નલનું ચિત્ત પરિવર્તન પામ્યું—સારા વિચારવાળું થયું.” અંતઃપુરની દાસીઓવડે જણાવાયેલ વૃત્તાંતને સાંભળીને શ્રુતશીલ વિગેરે મંત્રીઓ પ્રમોદ પામ્યા. નલ રાજ પણ પૂર્વની માફક પ્રાતઃકાલના કાર્યો કરવા લાગ્યા અને દૂતકીડાના નામ માત્રથી પણ શરમાવા લાગ્યા.

* મલયાચલ પર્વત પર જો લીંબડો, આંબો કે તેવા પ્રકારના બીજા વૃક્ષો ઉગાડવામાં આવે તો પણ તે સર્વ ચંદનની સુવાસવાળા બની જાય.

નલમાં આવા પ્રકારનું પરિવર્તન થવાથી કલિ વિષમ જ્વરની માફક તેના પ્રત્યે અત્યંત ક્રોધે ભરાયો અને મધ્યાહ્ન તથા સંધ્યાસમયે લોજનાદિ કર્યે છતે નલ દૂતકીડા વિના રહી શક્યો નહીં અને દમયંતી પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા ભૂલી ગયો. નલરાજા રાજ-સભામાં પોતાના લઘુબંધુ કૂબરની સાથે દૂતકીડા રમવા લાગ્યો. ખરેખર જુગારીનું આચરણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો જ નાશ કરનારું હોય છે. તે સમયે નલ વારંવાર હારી જવા લાગ્યો. કામથી પરાભવ પામેલા કામીપુરુષને જેમ કામવાસના વૃદ્ધિ પામતી જાય તેમ જુગારીને દૂતકીડામાં પ્રીતિ વૃદ્ધિ પામે. હાથી, અશ્વ, રથ, વારાંગના, ગામ, ચાકર અને નગરાદિક જે જે વસ્તુઓ નલે હોડમાં મૂકી તે તે સર્વને તે હારી ગયો. તેણે ફરીથી દમયંતીનું દર્શન પણ કર્યું નહીં તેમ જુગાર રમવાથી અટક્યો પણ નહીં. જીતવાની ઇચ્છાવાળા કૂબરે દિવસે દિવસે તેને વિશેષ દુઃખ આપવા માડ્યું. નલરાજા દૂત-કીડામાં અત્યંત ચતુર હોવા છતાં તેને કૂબરે જીતી લીધો. આ જગતમાં કોઈ પણ વિદ્વાન નથી. ફક્ત એક દૈવ (ભાગ્ય)ની જ ખરી કુશળતા છે.

ખરાબ વ્યસનવાળા નલરાજાને નાગરિક લોકો ચાહતા ન હતા, નોકરો ગણત્રી કરતા ન હોતા અને મંત્રીઓ તેની ઉપેક્ષા કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે હૃમિશાં લક્ષ્મી રહિત જનતા નલને સેવકવર્ગે ત્યાગ કર્યો અને જીતતા કૂબરને સમગ્ર પ્રજા અનુસરવા લાગી. સાયંકાળે જમરસમૂહ કમળ પરથી કુમુદ પ્રત્યે ચાલ્યો જાય છે. ખરેખર લક્ષ્મીની અપગતાને ધિક્કાર હો! તેમજ તે લક્ષ્મીને વિષે આસક્તિ ધરાવનાર પુરુષવર્ગને પણ ધિક્કાર હો!

આ બાબતમાં અમાર્યો શું કરી શકે? રાજા કોનાથી સાધ્ય થઈ શકે? શું મહોન્મત્ત હસ્તીને કાનથી પકડીને નાશ કરી શકાય? કલિના કોપના કારણે નલની સમગ્ર ખુદ્ધિ મલિન બની ગઈ, યશ દૂર થઈ ગયો અને તેજ હણાઈ ગયું. અગસ્ત્ય મુનિ સરખો કલિ, અત્યંત અગાધ છેડા રહિત એવા નલરાજાની સાગરનું લીલા માત્રમાં પાન કરી ગયો. સામંતો દરવાજા બંધ કરીને, વણિકો હાટ (દુકાનો) નહીં ઉઘાડીને અને રાજ-ભાગીદારો (ભાયાતો) ઉપવાસાદિક (લંઘન) કરીને નલને દૂતકીડાથી અટકાવવા લાગ્યા. દૂતકીડામાં જીતથી મેળવેલ વસ્તુઓ પાછી હારી જવાના ભયથી કૂબર પણ નલને જુગાર રમવા માટે નિષેધ કરતો હતો છતાં પણ નલ, હારી ગયેલ વસ્તુને પાછી મેળવવાની આહવાની જુગાર રમતો બંધ ન થયો. પિતાની લક્ષ્મીને જે દૂતદ્વારા નષ્ટ કરે છે તેને ખરેખર ધિક્કાર હો! વાદળ પર્યંત પહોંચેલ જ્વાળાવાળા અગ્નિમાં જે પોતાનું સર્વસ્વ હોમતો નથી તે વ્યક્તિ શ્રેષ્ઠ છે.

“નિષિદ્ધાચરણમાં આસક્ત—જુગટું રમતાં નલને જીતીને કૂબર જે તેનું સર્વસ્વ ગ્રહણ કરી લે તો સારું થાય. જેમ વાનરના હાથમાં આવેલી મોતીની માળા લાંબા સમય

સુધી ટકી શકતી નથી તેમ નલરાજના હસ્તમાં રહેલી દમયંતી સુખપૂર્વક લાંબો સમય કઈ રીતે રહી શકશે ? ” આ પ્રમાણે નલનો દ્વેષ કરનારા તેમજ ઉદાસીન બનેલ પ્રબળનો ઉપર વર્ણુવ્યું તેવી રીતે તેમજ અન્ય પણ મનકાવતું બોલવા લાગ્યા. પછી નલના જ ધનથી સમૃદ્ધ બનેલા કૂબરે નલને જીતી લીધો. ખરેખર જ્યારે ભાગ્ય વિપરીત બને છે ત્યારે પોતાનું જ રાજ્ય પોતાનો વધ કરે છે.

બાહ પતિપરાયણા દમયંતી મહાઅમાત્યની સાથે સામંત-સમૂહથી વ્યાસ રાજ-સભામાં આવી પહોંચી. સેંકડો કંચુકીઓની સાથે તે સભામાં આવી રહી હતી ત્યારે ‘ દેવી આવે છે ’ એ પ્રમાણે લયભીત બનેલા પ્રતિહારીઓનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. તેણી નજરે પડી ત્યારે સામંતોએ અને હાથમાં પકડેલ પાસાવાળા કૂબરે પણ તેણીને સાક્ષાત દંડવત પ્રણામ કર્યો. દમયંતીના આગમનથી સર્વત્ર શાન્તિ વ્યાપી ગઈ, રાજ-મંડળ-સામંતાદિક આદ્યા ગયા, કૂબર શરમાઈ ગયો અને નલે ધૃષ્ટતા ધારણ કરી. દમ-યંતીના આગમનને નિષ્કળ બનાવવાને માટે તેના તરફ નહીં જોતો, પાસાઓને ફેરવતો નલ અભિમાની પુરુષની માફક બોલ્યો કે-“ હે કૂબર ! શા માટે બંને હાથમાં પાસાઓને પકડી રહ્યો છે ! પાસાઓને ફેંક. શા માટે નકામો કાળક્ષેપ કરી રહ્યો છે ? ” ત્યારે પોતાના સ્વામી નલ તરફ હેતુપુરસ્સર આડી નજર નાંખીને દમયંતી કૂબરને કહેવા લાગી કે—

“ હે દિયર ! જુગટું રમવું છોડી દો અને પોતાના કુલધર્મનો વિચાર કરો. જેમ સ્વગોત્રમાં વિવાહ-સંબંધ યુક્ત નથી તેમ સ્વગોત્રીય ઘૂતકોડા શું યોગ્ય છે ? તમારા બંને પૈકી કોઈ એકને જ તથા પરાજય થતાં તમારા બંનેમાંથી કોને સુખ અથવા દુઃખની લાગણી નહીં થાય ! કદાચ મહારાજ નલ મારું કથન ન સ્વીકારે, પરંતુ હે કૂબર ! શું તારો પણ મતિબંધ થયો છે ? જેમ સ્થળ પર જલ સ્થિર રહી શકતું નથી તેમ અન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ દ્રવ્ય આ જગતમાં કદી પણ કોઈની પાસે કાયમ ટકી શકતું નથી. જીતેલો જુગારી, ‘ હું જીતી ગયો છું ’ એમ બોલે છે, પરંતુ વ્યસનથી જીતાતા આત્માને જાણી શકતો નથી. હે દિયર ! જે તમે અધિક રાજ્ય મેળવવા માટે ઘૂતકોડા કરતા હો તો મારા પિતાનું મહારાષ્ટ્રનું રાજ્ય તમે સ્વીકારો. મારા આવાસમાં જે મણિ, માણિક્ય, રત્ન, સુવર્ણ અને મોતી છે તે સર્વ તમે સ્વીકારો. વળી મારા હસ્તી, અશ્વ અને રથ પ્રમુખ જે જે સાધનો છે તે તમારે સ્વાધીન હો. અને તે સર્વ તમારા મહેલના આંગણમાં રહો. હે વત્સ ! તું દયા કર, મારી વિનતિને સ્વીકાર. હે કૂબર ! મારું કથન સ્વીકાર અને ઘૂતનો દૂરથી જ ત્યાગ કર. તને ઘૂતકોડાથી પરાંગમુખ બનેલો જાણીને નલ રાજ પણ સ્વયમેવ અટકી જશે. રાજ્યો પોતાની સમાન

વ્યક્તિ સિવાય ઘૂતકીડા કે યુદ્ધ કરતા નથી.” આ પ્રમાણે બૃહસ્પતિ સરખી દમયંતી બોલી રહી એટલે શ્રુતશીલાદિ મંત્રીઓ પણ કૂબરને તથા પ્રકારે કહેવા લાગ્યા.

બાદ જેવામાં કૂબર ‘તમે કરો છો તે સર્વ બરાબર છે’ એમ કંઈક કહેવા બંધ છે તેવામાં વચ્ચે જ નલ રાજા વેગપૂર્વક બોલવા લાગ્યો—“હે કૂબર ! દેવી દમયંતી તને જે કંઈ પોતાનું સર્વસ્વ આપવા માગે છે તે હું ઘૂતકીડાદ્વારા હોડમાં મૂકીને આપીશ. કદાચ દૈવયોગથી તે સઘળું હું હારી જઉં તો આ દમયંતીને પણ હોડમાં મૂકીને ઘૂતકીડા રમવાની મારી અભિલાષા છે. બધા મંત્રીઓ ચાલ્યા બાદ, અમને બંનેને રોકવાની જરૂર નથી. હું આ પાસાઓનો તેમજ કૂબરનો સંપૂર્ણ તાગ લેવા માગું છું. હે દેવી ! તમે પણ જલ્દી ચાલ્યા બાદ. હે ભીરુ ! યુદ્ધની માફક ઘૂતકીડામાં પણ તમને આવો ભય શા માટે ?”

આ પ્રમાણે સ્વામી નલની વાણી સાંભળીને નમ્ર નમેલા મસ્તકવાળી, શંકાશીલ અને કોપી બનવા છતાં દમયંતી બોલી કે—“હે આર્યપુત્ર ! મને તથા મારી સર્વસ્વ વસ્તુને હોડમાં મૂકવાને ઈચ્છો છો તેથી હું કૃતાર્થ બનીશ. આ જગતમાં સ્ત્રીનો સત્કાર કરનાર વ્યક્તિ, મનુષ્યોમાં કોઈ વિરલ જ હોય છે. હે રાજેન્દ્ર ! તમારી ઈચ્છામાં મેં કદી કોઈપણ પ્રકારનું વિદ્વંસ ઉપસ્થિત કર્યું હોય તો ક્ષમા કરો; અને મારા પ્રત્યે રોષે ન ભરાવ. બધા મંત્રીઓ ચાલ્યા, મહારાજાની અપ્રસન્ન દૃષ્ટિમાં રહેવાથી શો લાભ છે ? મહારાજાના ઘૂત કોતુકમાં આપણે શા માટે ભંગાણુ પાડવું જોઈએ ?” “ત્યારે તમે બધા અહીંથી ચાલ્યા બાદ.” એમ નલે કહ્યું છતાં મિત્ર બનેલા સર્વ અધિકારીઓ દમયંતીની સાથે ચાલ્યા ગયા.

બાદ પોતાના મહેલે પહોંચીને, કેશિનીને જોઈને દમયંતી તેના કંઠે વળગી પડી અને ગદ્ગદ વાણીથી રુદન કરવા લાગી. મૃત્યુ પામેલ આકાશલક્ષ્મીને જાણે જલાંજલિ આપતી હોય તેમ અશ્રુજલને વહાવતી તેમ કમળ જેવા નેત્રવાળી દમયંતી શોભવા લાગી. તેણીના બંને નેત્રો લૂંછીને, તેને લાંબા સમય સુધી આધાસન આપીને દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળી કેશિનીએ તેને દિલાસો આપતાં વચન કહ્યા કે—

“દમયંતી ! તું શાન્ત થા. હે કદલી (કેળ) સરખા સાથળવાળી ! તું રુદન કરવું ત્યજ દે. નલ રાજાનો આ પ્રથમ જ અપરાધ છે. કોઈપણ વ્યક્તિના દિવસો હુમેશાં સરખા જતા નથી. આ વિશ્વ પરિવર્તનશીલ છે. ઘણું કરીને પ્રાણીઓની દશા વિવિધ પ્રકારના ભાવોવાળી હોય છે. હે નિર્મળ હાસ્યવાળી ! ધર્મને જાણનાર તારે આ બાબતમાં શોક કરવો યોગ્ય નથી. આ જગતમાં કયા સ્થળે કર્મને બંધ, ઉદય, વિપાક અને સત્તા નથી ? અર્થાત્ આ બધું કર્મનું જ ફલ છે. જે સમયે દૈવે (કર્મે) નલ

રાજાના હાથમાં પાસાઓ આપ્યા તે જ સમયે તેણે (કર્મે) તારી પ્રીતિનો ભંગ (વિચ્છેદ) કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરેલ છે. સ્નેહને કારણે મુગ્ધ બનેલ તું વાત્સલ્યને અંગે આ નલને શું તું બહુતી નથી કે પોતાના રૂપનું પરાવર્તન કરીને ચમરાજ પોતે જ નલરૂપે રહેલ છે. અથવા તો માંસભક્ષી ભૂત, વૈતાલ, પિશાચ, કટપૂતના વિગેરે દુષ્ટ દેવો નલનો આશ્રય કરીને રહેલા જણાય છે. જો દુષ્ટ વ્યન્તરોએ તેના શરીરમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોય તો, હે મુગ્ધા ! નલરાજને શિખામણ આપવાની અગત્ય શી હોય ? જો તેમ ન હોય તો નલ જેવો રાજા કલ્પાન્તે પણ શું સત્ય ધર્મનું ઉદ્ભવન કરે ? શું વિનયનો ત્યાગ કરે અથવા પ્રીતિને ત્યજી દે ? ખરેખર તે તારો સ્વામી નલરાજ જ નથી, પણ તેના રૂપનો આશ્રય કરીને કોઈ એક ભૂત ચેષ્ટા કરી રહેલ જણાય છે. માત્ર માંગલિક વચનો બોલવા માત્રથી કલ્યાણ થઈ જતું નથી; તેથી કર્ણને કટુ છતાં હિતકારક મારા સ્પષ્ટ વચનો હવે તું સાંભળી લે—

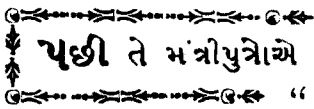
આકાશને વિષે પોતાની મર્યાદામાં ફરનાર સૂર્ય એ સ્વરૂપે દેખાય, રાત્રિને વિષે ઈંદ્ર-ધનુષ જોવાય, શહેાતું પરસ્પર સુદ્ધ થાય, ઘણા પ્રકારના ઉદ્કાપાતો થાય, કૂર કેતુનો ઉદય થાય, અકાલે પણ ચંદ્રનો ઉદય તેમજ અસ્ત થાય, દિશાઓમાં દાહ પ્રગટે, રજ(ધૂળ)-ની વૃષ્ટિ થાય, ધરતીકંપ થાય, આકાશને વિષે ગંધર્વનગર નજરે પડે, સમયનું ઉદ્ભવન કરીને અથવા તો સ્વભાવથી જ દુઃખદાયક પ્રસૂતિ થાય, અકાળે મેઘ વારંવાર વર્ષે, જંગલી પ્રાણીઓ ગામમાં આવે અને ગામમાં રહેતા પ્રાણીઓ જંગલમાં જાય, કઠોર નખવાળા પ્રાણીઓ કર્ણુકટુ ધ્વનિ કરે, ઘરને વિષે ચકલી માળો નાખે, તેમજ મધ-માખીઓ મધપુડો કરે, સ્થળ જળ તથા આકાશમાં વિચરનારા પ્રાણીઓ સ્થાનભેદ કરે— પોતાના સ્થાનથી ચ્યૂત થાય, આકાશચક્ર (કુંડાળું) દેખાય, કાગડા જેવા પક્ષીઓ ગીધડીઓનું સેવન કરે, પક્ષીઓ હવેલીમાં દાખલ થાય, સ્વેત વર્ણવાળા કાગડાઓ મૈથુનક્રિયા કરતાં જણાય, અતિવિષયી લોકો ભિન્ન ભિન્ન જાતિની સ્ત્રીઓ સાથે સંગમ કરે, કૂલમાંથી જ ણીળું કૂલ પ્રગટે, ફલમાંથી જ ણીળું ફલ નીકળે અને પાંદડામાંથી જ ણીળું પાંદડું વિકસે, ફલ તથા પુષ્પની વિવિધ ચિત્રવિચિત્ર સમૃદ્ધિ દેખાય, જંગલને વિષે હસ્ત અને પગની જેવા આકૃતિવાળા કંદો(કંદમૂળ) પ્રગટે, ધાન્યની કરેલી રસોઈ માંસના જેવા સ્વાદવાળી બને, દેવોની મૂર્તિઓ કાદવવાળી, પરસેવાવાળી તેમજ ગળી ગયેલી દેખાય, વગર કારણે વૃક્ષ અથવા તો મંદિરનું પતન થાય, ગૃહસ્થ લોકો પૂજ્ય પુરુષની વિધિપૂર્વકની પૂજા કરતાં અટકી જાય, બધી ઋતુઓ પોતપોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરે, રાત્રિને વિષે ભેરીનો નાદ સાંભળાય, હેડકાના મસ્તક પર શિલા(કલગી) જોવાય, જેવી રીતે મોટા માછલા પોતાની જાતના નાના માછલાને ખાઈ જાય છે તેમ પ્રાણીઓ પોતાની જાતમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીઓના ભક્ષક બને, કુલિંગીઓના સંસર્ગથી

માણસો મિથ્યાત્વી બને અને રાજદ્વારમાં દુર્જનોતું વારંવાર આગમન થાય, અગ્નિ વિના પશુ જ્વાળા અને ધૂમાડા વિગેરે પ્રકટી નીકળે, વિના કારણ અથ્થ અને હસ્તીઓ ત્રાસ પામીને ધૂજવા લાગે, હાથણીઓના ગંડસ્થળોમાંથી મદજળ પ્રસવે, ચામર, છત્ર અને દંડ આપમેળે તૂટી પડે, પોતપોતાના સ્વભાવમાં રહેનાર સમસ્ત વિશ્વ આજે અનેક પ્રકારની આજ્ઞાઓનો ત્યાગ કરીને પરાવર્તન પામી રહ્યું છે, ઊલટે માર્ગે જઈ રહ્યું છે તેથી જણાય છે કે-પૂર્વના રાજને ઉઠાડી મૂકીને, આજે અથવા કાલે ચોક્કસ કોઈએક બીજે નવીન રાજ થશે. આ શય્યા તથા આસન પર કરોળિયાના જે જળા બાજ્યા છે, મજબૂત ઘરના મોલમાંથી જે અવાજ થઈ રહ્યો છે અને રાત્રિને વિષે પતંગીયા તથા દીપક હીન કાંતિવાળા જોવાય છે-આ સર્વ ચિહ્નો જણાવે છે કે-તને તારા સ્વામી સાથે દેશાંતર જવું પડશે. તારી મોતીની માળા જે છૂટીછવાઈ પડી ગઈ છે અને તારા મસ્તકનો સેંથો જે એકત્ર થઈ રહ્યો છે તેથી હે વૈદર્ભી ! હું માતું છું કે-તને હમેશાં દુઃખદાયી એવો સ્વામીવિરહ થશે. હે વિચાર કરવામાં ચતુર ! હવે તારે ચિત્તમાં સુંદર વિચાર કરીને આ કાળને યોગ્ય આચરણ કરવું યોગ્ય છે. હે વૈદર્ભી ! તું દાલના અગ્રભાગ જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી છો, વળી અસાધારણ કુશળ છો તો હે અબલા ! તું શા માટે કાયર બની બાય છે ? ” આ પ્રમાણે કેશિનીનું પરિણામે સુંદર વચન સાંભળીને, વિમલ અને વિશાળ ચિત્તવાળી દમયંતીએ ધૈર્યનું આલંબન કરીને, રાજકુલના ભક્ત સઘળા મંત્રી-પુત્રોને શીઘ્ર બોલાવીને, “ હવે મારે શું કરવું ? ” તે સંબંધી પૃચ્છા કરી.

સર્ગ સાતમો.

[નલના સંતાનોતું કુડિનપુર મોકલી દેવું :: બાહુકને દમયંતીએ કહ્યું
કથન : બાહુકનો જવાબ : ઋતુપર્ણ રાજની સેવામાં બાહુકનું રહેવું.]

પછી તે મંત્રીપુત્રોએ નલરાજના કુલના ઉદયને માટે વિચાર કરીને કહ્યું કે-
“ બંને સંતાનોને દમયંતીના પિતાને ઘરે (મોસાળ) મોકલવા તે ઉચિત છે. ” મંત્રીપુત્રોના તે સૂચનને સ્વીકારીને દમયંતીએ પોતાના બાહુક નામના સેનાધિપતિને બોલાવીને કહ્યું કે-“ હે બાહુક ! મારા પુત્ર ઈંદ્રસેન અને પુત્રી ઈંદ્રસેનાને કુડિનપુરમાં મૂકવા માટે તું જલ્દી જા. હાલમાં મહારાજ નલ મને હોડમાં

મૂકવા માગે છે અને તે પ્રમાણે જો પુત્ર-પુત્રીને હોડમાં મૂકે, તો તું કહે કે-આપણી કંઈ ગતિ (સ્થિતિ) થાય ? જો ઘૂતરૂપી આવર્ત(વમળ)માંથી હું કદાચ જીવતી બહાર નીકળીશ તો ફરીથી આયુષ્યમંત આ બંને સંતાનોનું મુખ જોવા પામીશ. જુગાર રમનારાઓ માટે વિજયનો શો નિર્ણય હોય ? કાલકૂટ ઝેરનું ભક્ષણ કરવાથી શું જીવિત રહી શકાય ? પૂર્વે પણ દૂતદ્વારા અત્યંત આગ્રહ કરતા અને દયાના ભંડાર ભીમરાજ આ બંને ભાણજોનું મુખ જોવાને આતુર છે. આ પ્રમાણે કરવાથી બંને સંતાનોની રક્ષા થશે અને ભીમરાજ તેના પ્રત્યે અત્યંત વહાલ ધરાવે છે તેથી મને નિશ્ચિન્તપણું થશે. મોસાળમાં વૃદ્ધિ પામેલ ઈંદ્રસેન કાળાંતરે પોતાનું રાજ્ય મેળવવા સમર્થ થશે અને ઈંદ્રસેના જ્યારે યોવનવતી બનશે ત્યારે તેના મામા કૌતુકપૂર્વક તેનો લગ્નોત્સવ કરાવશે. તું અહીંથી ગયા બાદ સ્વામીની સેવા કરતાં મારું જે થવાનું હશે તે થશે. તારે માર્ગમાં તથા પ્રકારે સાવધાન રહેવું કે જેથી કોઈપણ પ્રકારનું વિઘ્ન ન આવે અને જેમ બને તેમ શીઘ્ર તારે અત્રે પાછા ફરવું.”

આ પ્રમાણે દમયંતીનું કથન સાંભળીને અશ્રુ સારતા બાહુકે કહ્યું કે-“દેવી જે ફરમાવે છે તે પ્રમાણે હું કરીશ. મારું આ નિષધાનગરીમાંથી નીકળવું તે મારા માટે સારું બન્યું કેમકે માર્ગમાં હું સ્વામી નલના પરાભવને સાંભળી શકીશ નહીં. મારા જેવા સેવકના જેવા છતાં નલરાજને રાજ્ય ત્યાગ કરવો પડે તેથી મારા શસ્ત્રધારણને, બલને અને બુદ્ધિને ધિક્કાર હો ! જે નલરાજની આજ્ઞા, રાજવીઓના લલાટપ્રદેશ પર વહન કરાઈ રહી છે તે જ યુદ્ધવીર નલના અમે સૈનિકો ગર્વથી જિંચી ડોક રાખીને ફરીએ છીએ. સમુદ્ર પર્યન્ત સમગ્ર પૃથ્વીપીઠને કબજે કરીને, અન્ય રાજવી તરફથી કોઈપણ જાતનો ઉપદ્રવ ન થવા છતાં પણ આ આકૃત અમારા પર આવી પડી છે. જેમ કૂબર જીતી રહ્યો છે તેમ નલરાજ પણ કેમ ન જીતે ? બરેબર દુષ્ટ દેવનો આ માયા-પ્રપંચ જણાય છે; તો તમારા આદેશથી કુંડિનપુર જતાં મારું અહીં ફરી આગમન થાય તેવી સંભાવના તમે ન રાખશો. ભીમરાજનું દર્શન કરીને, અને આ બંને કુમાર તથા કુમારીને તેને સોંપીને હું તીર્થયાત્રા માટે ચાલ્યો જઈશ. હવે મને કોઈપણ પ્રકારના સુખની સ્પૃહા નથી. હું શક્તિમાન હોવા છતાં, જુગારમાં હારી ગયેલ રાજના પરાભવને જોવા અહીં આવવા શક્તિમાન નથી.”

આ પ્રમાણે બાહુકનું કથન સાંભળ્યા બાદ વેદભીંથી લાંબા સમય સુધી આશ્વાસન અપાયેલા તેણે સુંદર વચનોથી તેનું કથન સ્વીકાર્યું. પછી દમયંતીએ પોતાના પાંચ વર્ષના સ્નેહાળ અને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય બંને બાળકો તેને સોંપ્યા. બાદ ક્ષુબ્ધ બનેલ દેવી દમયંતીની રજ લઈને, તે બંને બાળકોને પોતાની સાથે લઈને મહાબલીષ્ટ વિચક્ષણ બાહુક ચાલી નીકળ્યો. મોટા સૈન્યની સાથે કેટલાક પ્રયાણો કર્યા બાદ, કુંડિનપુરની સમીપ આવી પહોંચેલા તેઓને જાણીને, ભીમરાજ તેને લેવા માટે સામે ગયા.

તેઓને મહોત્સવપૂર્વક નગરપ્રવેશ કરાવીને ભીમરાજાએ ખંને લાણેજ, દમયંતી તથા નલના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. વાકુકુશળ બાહુકે ભીમરાજાને પ્રણામ કરીને દમયંતી તથા નલરાજાના કુશળ સમાચાર જણાવ્યા. દમયંતીએ બાહુકને નલ સંબંધી કથા સમાચાર આપવાનો આદેશ કર્યો ન હોતો તેમજ સ્વામીભક્ત બાહુકે પણ તે સંબંધી કશું કહ્યું નહીં. અત્યંત હર્ષ પામેલા ભીમરાજાએ પોતાના લાણેજ ઈંદ્રસેનને કેરલ નામનો દેશ આપ્યો. ભીમરાજા અને ત્રિયંગુભંજરી પોતાની પુત્રીના આ ખંને સંતાનોને પોતાના પડખામાંથી એક ક્ષણમાત્ર પણ દૂર કરતા ન હતા.

બાદ બાહુકે દમયંતીને તે ખંને સંતાનોના કુશળ સમાચાર અંગેનો પોતાનો સંદેશો તેમજ ભીમરાજાનું કથન કહેવરાવ્યું. તે સમાચાર સાંભળવાથી દમયંતી અત્યંત સ્વસ્થ બની અને પતિવ્રતા તેણીએ સંતાનોનો વિરહજન્ય સંતાપ-દુઃખ મનમાં ધારણ કર્યો નહીં.

પછી ભીમરાજાની રજા લઈને, ફરવાના બહાનાથી બાહુક તીર્થયાત્રા માટે સમસ્ત પૃથ્વીપીઠ પર ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. પ્રસિદ્ધિ પામેલા શક્ટાવતાર તીર્થને જોવાની ઇચ્છાથી મહાબુદ્ધિમાન બાહુક અયોધ્યા નગરીએ આવી પહોંચ્યો. પોતાના સેવક જનોના મુખથી બાહુકને આવેલા જાણીને ઋક્તુપાર્ણ રાજાએ તેને પોતાની પાસે સ્નેહપૂર્વક રાખ્યો.

આ બાબુ કૂબરના દ્રેષી અને નલ રાજાના ભક્ત વિશાળ અંતઃકરણવાળા ઘણા મુલોટો નિષધા નગરીનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા. સદાચારી અને સમયનો જાણુ શ્રુતશીલ મહામાત્ય પણ તીર્થયાત્રાના નિમિત્તે પોતાના પદનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યો. સ્વામીભક્ત અને ધૈર્યશાળી સેવકોનું આ ઉત્તમ વ્રત છે કે-સ્વામી પર આવી પડેલી આફતને જોઈને તેઓ તટસ્થ રહીને તેને જોઈ શકતા નથી, અર્થાત્ દેશાન્તર ચાલ્યા જાય છે.

આ બાબુ કલિથી પીડાયેલો અને લજ્જા રહિત બનેલ નલ રાત્રિદિવસ લાંબા સમય સુધી દૂતકોડા કરવા લાગ્યો. જેમ સન્નિપાતના જવરવાળો પુરુષ કુશળ વૈદથી કાબૂમાં લઈ શકાતો નથી તેમ પોતાની અને પારકાની ચિંતા રહિત અને જેનો વિનાશ નજીકમાં છે તેવો નલ મંત્રીરૂપી વૈદ્યોથી કાબૂમાં લઈ શકાતો નહીં. પ્રતીકાર ન થઈ શકે તેવી ભવિતવ્યતાને વિચારીને દમયંતીએ મનમાં લેશમાત્ર ખેદ ધારણ કર્યો નહીં. ત્યારથી પ્રારંભીને કુશળ દમયંતી હમેશા છ પ્રકારના બાદ અને છ પ્રકારના અભ્યંતર તપ કરવા લાગી. સાતે ક્ષેત્રોમાં પોતાનું ધન વાપરવા લાગી, જેથી ભવિષ્યમાં હનરગણું ફળ તે મેળવી શકે. જો કૂબર રાજ્યને જીતી લે તો પોતાનું ચિત્ત ખિન્ન ન બને તે માટે ચતુર દમયંતીએ રાજબંધનો ખાલી કરી નાંખ્યો.

જુગારરૂપી પરચક્રથી નલનો સમસ્ત દેશ જીતી લેવાયો, માત્ર નિષધા નગરી બાકી રહી. બાદ કૂબરથી નલ રાજાનો અત્યંત પરાભવ વિચારીને દમયંતીએ કલ્દોલિની, કમલિની, કેહલી, કલિકા, વિગેરે દેવકન્યા સરખી સ્નેહાળ અને કુલ તથા શીલના ગુણોથી વિભૂષિત બધી સખીઓને કેશિની સાથે કુંડિનપુર તરફ મોકલી દીધી. તેમજ કેશિની સાથે દમયંતીએ રત્ન, મોતી, માણિક, મણિ અને સુવર્ણાદિક ભંડારમાં રહેલ ઉત્તમ-ઉત્તમ વસ્તુઓ ઈંદ્રસેન પાસે મોકલી આપી. પછી માત્ર થોડા પરિવારને રાખીને દમયંતી પોતાના સ્વામીને કષ્ટમાં પાડનાર દૈવની સામે પડકાર કરીને રહી.

જેમ અગ્નિ વનને બાળે, ક્રોધ તપનો નાશ કરે, પાણીનું પુર કિનારાને તોડી નાખે, કાલકૂટ જેર શરીરને નષ્ટ કરે તેમ દૂતકીડાએ નલરાજાનું આધિપત્યપણું નષ્ટ કર્યું અર્થાત્ નલરાજા રાજ્યબ્રષ્ટ થયો. કોઈએક દિવસે સાયંકાળે તે સભામંડપમાં અચાનક કૂબરના કૂર સેવકોથી ‘નલનું રાજ્ય જીતી લેવાયું, જીતી લેવાયું.’ એવો સ્પષ્ટ, મહા-નિર્દય કોળાહળ થયો જેથી સમસ્ત નગર ભુગ્ધ બની ગયું અને દમયંતી ભય પામી. કૂબરના સેવકો રાજભંડાર, હસ્તી, અશ્વો, નગર અને દરવાજામાં સર્વત્ર સ્થળે ફરી વળ્યા અર્થાત્ તેઓએ કળ્પને લઈ લીધો પરંતુ પોતાના નાના ભાઈથી રાજ્ય હરણ કરાવા છતાં પણ પરાજયની લજ્જાને લીધે નલ હૃદયમાં માત્ર ખિન્નતા પાર્યે ત્યારે ‘હે રાજા ! તમે ખેદ ન પામો. હજી પણ કંઈક હોડમાં મૂકે જ્યાંસુધી તમે દૂતકીડાથી અટકશો નહીં ત્યાંસુધી હું અટકીશ નહીં.” આ પ્રમાણે કૂબરના વચનો સાંભળીને રાજાએ જલ્દીથી દમયંતીને પણ હોડમાં મૂકી. પહેલાં જે દમયંતી નલરાજાને પોતાના રાજ્ય અને જીવિતથી પણ મહામૂહ્યવાળી હતી તે જ દમયંતી દ્વારા, જુગારની અંદર ગુમાવેલું પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે તેણે ઈચ્છા કરી. બાદ લાંબા સમય સુધી જય અને પરાજય આપનાર અને પૂર્વમાં નહીં બનેલ એવી દૂતકીડા અત્યંત રસપૂર્વક રમાઈ અને નલના પાસાઓ અવળા પડ્યા. આ સમયે દમયંતી અને નલ પ્રત્યેના પક્ષપાતથી નાગરિક લોકો તેમજ વિજયને ઈચ્છતો કલિ પણ વ્યાકુળ બની ગયો. ‘અરે ! આ અયોગ્ય આપત્તિને ધિક્કાર હો !’ આ પ્રમાણે બેલતા રાજાઓના હાહાકારથી જેના કર્ણ-વિવર બધિર થઈ ગયા છે તેવો કૂબર લજ્જાળુ બની ગયો ત્યારે પૃથ્વીપીઠ પર દુષ્ટ પાસાઓ અવળા પડવાથી પૃથ્વી પર પોતાના હાથ પછાડતો અને લાંબા નિઃસાસા નાખતો નલ પોતે જ પોતાની પત્ની દમયંતીને હારી ગયો.

સર્ગ આઠમો.

[સર્વસ્વ હારી જતાં નલનું પરદેશગમનઃ નાગરિક લોકોની વ્યથાઃ
દમયંતીનું સહુગમનઃ નલે લોકોને બતાવેલ પોતાનું બળઃ]

આ પ્રમાણે સર્વસ્વ હારી ગયેલા, વિશ્વનેા વિજય કરનાર અને દુઃખી જનોની પીડા દૂર કરનાર નણે લેશમાત્ર દુઃખ ધારણ કર્યું નહીં. નલના સિંહાસન પર બેઠેલા કૂબરને રાજ્યોએ તત્ક્ષણ પાંચ પ્રકારના ધ્વનિપૂર્વક અભિષેક કર્યો. જ્યારે સૂર્ય અસ્ત પામે છે ત્યારે અગ્નિની જ્યોત જેમ પ્રકાશી બેઠે છે તેમ નલરાજ તેજોહીન બનતાં કૂબરની આજ્ઞા પ્રવર્તવા લાગી. રાજ્યબ્રહ્મ થયેલા અને નિર્ભળ મનવાળા મહાત્મા નલને શબ્દ સરખા જાણીને કૂબરે પોતાના દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યો. કઠોર ભાષા બોલનારા, શસ્ત્રધારી એવા કૂર માણસોને સર્વત્ર મૂકીને કૂબરે નલની પાછળ જતાં નાગરિક લોકોને અટકાવ્યા. નલની કનકેવતી પ્રમુખ રાણીઓને પણ કૂબરે છોડી નહીં, પરંતુ તે તે રાણીઓના પિતાઓની માગણીથી કૂબરે તેઓને પિયર મોકલી આપી. નલના સેવકોથી ત્યજી દેવાયેલ અને કૂબરના સેવકોથી અટકાવાયેલ દમયંતીએ કાંઈપણ વ્યક્તિને પોતાને અટકાવનાર તરીકે ગણી નહીં. તેને આવતી સાંભળીને કૂબર શીઘ્ર બહો થઈને પોતાની સાથે જ એકદમ બહા થઈ ગયેલા સામંતોની સાથે તેની સામે ગયો.

કોણ એવી વ્યક્તિ છે કે જે સમુદ્ર પર્યંત શાસનવાળા ભીમરાજની શંકા ન રાખે ? તેનાથી ભય ન પામે ? દેવોએ નલને આ મારી ભાભી પતિવ્રતા દમયંતી આપેલી છે, તે એવું પાત્ર નથી કે જે આવા પ્રકારની લઘુતાને યોગ્ય હોય. કોણ એવું છે કે જે અગ્નિમાં ઝંપાપાત કરે અને સિંહણને દોવાની ઈચ્છા કરે ? આ જગતમાં સર્વને જીવિત પ્રિય છે. કોને મૃત્યુ ઠહાલું છે ? આથી જીવિતને ચાહતા કૂબરે પતિવ્રતા દમયંતીની વાણીથી પણ અવગણના કરી નહીં.

લક્ષ્મીપૂર્વક પ્રણામ કરીને પોતાની સન્મુખ બહા રહેલા કૂબરને દમયંતીએ પોતાના કુળ અને શીલને અનુરૂપ વચન કહ્યું કે—“ હે રાજન્ ! મને મારા સ્વામીની સાથે જવાની આજ્ઞા આપો. હે દેવર ! તમે નિષ્કંટક રાજ્ય કરો અને પૃથ્વીનું પાલન કરો. તમે વીરસેન રાજવીના પુત્ર છો, માટે તમને પણ રાજ્ય ઘટે છે; કારણ કે કંકણ જમણા કે ડાબા

હાથમાં હોય તો પણ શોભે છે. તારે મને સ્વામીની પાછળ જતાં રોકવી જોઈએ નહીં. નલ મારા દેહને હારી ગયો છે, પણ મારા પ્રેમની હોડ કરી નથી. કદાચ, તારાથી અટકાવાયેલી હું અહીં રહીશ તો પણ મારા જીવિત-ત્યાગના માર્ગમાં તું મને કેવી રીતે રોકી શકીશ ? ”

આ પ્રમાણે દમયંતીના વચનો સાંભળીને શરમ અને ભયચુક્ત, સમયજ્ઞ અને વિનયશીલ કૂબર નીચે પ્રમાણે બોલ્યો—“ હે પૂજ્ય ! મત્સર ભાવનો ત્યાગ કરો. તમારા અંતઃકરણને પ્રસન્ન બનાવો. મન, વચન અને કર્મથી હું તમારો વિરોધી નથી; માત્ર નલને હું મારા દેશમાં વાસ કરવા દઈશ નહીં, કારણ કે એક વનમાં કોઈપણ સ્થળે બે કેશરીસિંહો રહી શકતા નથી. જેનું મેં સર્વસ્વ હરી લીધું છે તેવો ધનહીન બનેલ, પરિવાર રહિત અને એક દેશથી બીજે દેશ ભટકતો નલ પૃથ્વીપીઠ પર ભગ્યા કરશે. હે દેવી ! તેની સાથે જતાં તમે દુઃખી બનશો તેથી જ મેં તમને અટકાવ્યા છે, તેમાં બીજું કોઈપણ કારણ નથી. હે દેવી ! જેવી રીતે મારે મન વીરસેન રાજા પૂજ્ય છે તેમ તમો પણ મારે માટે પૂજનીય છો. તમે ક્રુત મારા ભાભી જ નથી, પરંતુ માતા અને ભગિની તુલ્ય છો. હે અધિકારિણી ! તું જ આ સામ્રાજ્ય ભોગવ, હું તારો સેનાપતિ છું અને પૃથ્વીને વિષે તારી જ આજ્ઞાનું પાલન હો. ”

ઉપર પ્રમાણે કૂબરનું વચન સાંભળીને દમયંતીએ તેને જણાવ્યું કે—“ તું જે કહે છે તે બરાબર છે; કારણ કે કુલીન પુરુષોનો આ નિયમ (ધર્મ) છે. મારા પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવતાં અને તારા મોટા ભાઈ નલ તરફ વિરોધ બતાવતા તારા માયા-કપટ યુક્ત વચનો વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન કરે છે. મહારાજા નલનો ત્યાગ કરીને જીગારી એવા તારી પાસે રહેવાને માટે જે તેં મને કહ્યું તે બરાબર યોગ્ય જ છે ! કૌંચકર્ણના શત્રુ નલથી ત્યજાયેલ, નિરર્થક ક્ષણવાળા શાદમલી વૃક્ષના પુષ્પ સરખા તારા રાજ્યનું મારે શું પ્રયોજન છે ? જે રાજ્યમાં મનને સંતોષ ન હોય, પોતાના સ્વામીનું દર્શન નથી, વળી પરાધીનતા રહેલી છે તેવા રાજ્યને વિચક્ષણ પુરુષો નરક સમાન ગણે છે, જાણે છે. હે કૂબર ! જો મને રાજ્યની જરૂર જ હોય તો પછી વિંધ્યાચલ પર્વતથી પ્રારંભીને સમુદ્ર પર્યન્ત દક્ષિણ દિશાનું રાજ્ય કેાનું છે ? હે રાજા ! તારું કલ્યાણ થાવ. તારા સુખને તું ભોગવ. હે દેવર ! તારી સંપત્તિ કરતાં મારે મન મારો પતિસ્નેહ વધારે કરીમતી છે. તેં તો જે કહેવા યોગ્ય હતું તે કહ્યું છે, તેમાં તારો લેશ માત્ર દોષ નથી, પરંતુ મને તારું કથન રુચતું નથી, તો હવે અમે અહીંથી શીઘ્ર ચાલ્યા જવા ઇચ્છીએ છીએ, તારે મનમાં જરાપણ ખેદ ધારણ કરવો નહીં. હે રાજા ! તું સુખપૂર્વક રહે અને લાંબું આયુષ્ય ભોગવ. હવે હું તારી રજા લઉં છું. ”

આ પ્રમાણે બોલતી, રાજદ્વારમાંથી નીકળીને (પસાર થઈને) રાજાઓવડે રહેવા માટે અત્યંત પ્રાર્થના કરાયા છતાં પણ દમયંતી નલને રસ્તે ચાલી નીકળી. “ હે નિષધા

નગરી ! તને મારો નમસ્કાર હો ! હે કુલરાજધાની ! મારા રહેવાના આવાસને તું ભૂલી જઈશ નહીં. હે કોડાવન ! ફરીવાર તું મારી દૃષ્ટિપથમાં આવજે. અર્થાત્ તું ફરીવાર મને દર્શાવ દેજે. અને હે ગૃહ ! તું પણ કોઈ વખત મને યાદ કરજે. હે ગવાક્ષ ! તું મને ક્યારે નજરે પડીશ ? હે હોડોલા (હોંચકા) ! તું હમેશાં વિજયી બનજે. તારું કાર્ય ચાલુ રાખજે. હે સારિકા (મેના) તું વિલાપ ન કર, હે પોપટ ! તું આંસુ રોકી રાખ અને હે વત્સ કોડામયૂર ! તું વનમાં ચાલ્યો જા. ”-આ પ્રમાણે બધાની વિદાય લઈને જતી દમયંતીને, સન્મુખ આવીને પ્રણામ કરતી નિષધા નગરીની આંસુ સારતી સમસ્ત જનતાને કૂબરના સેવકોએ જલ્દી દૂર કરી.

“હે દુષ્ટ દૈવ ! ખેદની વાત છે કે-રાજાઓની જે વિપરીત દશા તું કરે છે તે તારી દુર્વિનીતતા છે અર્થાત્ તારા પારને પહોંચી શકાતું નથી. પૃથ્વીને વિષે રાજ્યની ખાતર નાનેા ભાઈ મોટા ભાઈ પ્રત્યે ભક્તિનો ત્યાગ કરે તેવા નિંદિત રાજ્યલોભને ધિક્કાર હો ! નલની પાછળ જતી દમયંતીને કૂબરે રોકી નહીં, તે ખરેખર તેણે ડહાપણનું કામ કર્યું. જે તેણે તેમ ન કર્યું હોત તો દમયંતીએ તેને શ્રાપ આપ્યો હોત અથવા તો ભીમ રાજા જલ્દી તેના દેશને છિન્નભિન્ન કરી નાખત. વિશ્વને વિષે નલ રાજા સત્યવ્રતનું પાલન કરનાર છે, જેણે જુગારી કૂબરને પોતાનું રાજ્ય આપી દીધું. જે એકલા નલ રાજાએ કોંચકર્ણને હણી નાખ્યો તેનું એક તણખલું પણ લેવાને, લડવા સિવાય કોણ સમર્થ થઈ શકે ? ”-આ પ્રમાણે પરસ્પર થતાં પૌરજનોના વાર્તાલાપને સાંભળતો નલ નગરી બહાર ગયો અને ત્યાં સરોવરને કિનારે રહેલા એક મહાસ્તંભને જોઈને, જેના સ્વરૂપનો જ્યાલ ન આવી શકે તેવા સમુદ્ર સરખા નલ રાજા વિચારવા લાગ્યા કે-“ જે સ્થળે પૂર્વે હું આમરથી વીંઝાતો અને છત્ર ધારણ કરતો તેમજ હજારો સૈનિકોથી પરિવરીને આવતો હતો તે જ રાજમાર્ગે દમયંતી સાથે ચાલી રહેલા મને લોકો જોઈ રહ્યા છે. દુશ્મનોએ મને જીતીને મારી રાજલક્ષ્મી લઈ લીધી નથી, પરંતુ નાના ભાઈએ મને જુગારમાં જીતી લીધો તેથી શું થયું ? લોકો પોતાના ચિત્તમાં, આ વિષયમાં મને બલહીન માને છે તો હવે હું લોકોને મારું બલ બતાવું. ”

આ પ્રમાણે વિચારીને સરખી ચાર હાંસવાળા, છ ગાઉ ઊંચા, સો હાથના વર્તુલાકારવાળા તે મહાસ્તંભને ઉખેડીને, આકાશમાં ધોંસરાની માફક જલ્દી ઊંચે ઉછાળીને, ફરીથી તેને પકડીને, વજ્ર હસ્તવાળા નલે તે જ સ્થળે તેને પુનઃ સ્થાપન કરી દીધો. આ પ્રમાણે આશ્ચર્ય પામેલા અને નલના બાહુબલને જોતાં લોકોએ સ્તંભની પાસે આવીને નીચે પ્રમાણે લખેલ પ્રશસ્તિ વાંચી કે-“ જે ત્રણ ખંડનો સ્વામી થશે, તે આ સ્તંભને ઉખેડીને ફરીથી તેનું સ્થાપન કરશે. ” નાગરિક લોકો આ પ્રકારની ઐતિહાસિક ઘટનાને બહુવાધી, જેને ફરીથી ભવિષ્યમાં લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાની છે તેવો નલ, દમયંતી સાથે ગંગા નદીના કિનારે આવી પહોંચ્યો.

સર્ગ નવમો.

[નલનો લીલ્લોકો સાથે સંગ્રામઃ પક્ષીઓએ કરેલ નલના ઉત્તરીય વસ્ત્રનું
અપહરણઃ પક્ષીઓએ નલને કહુલ સ્વવૃતાંતઃ દમયંતીનું રાજને શાંતવન]

આ પ્રમાણે રાજનો ત્યાગ કરનાર, માત્ર પ્રિયાના પરિવારવાળો અને ભુદ્ધિહીન અનેલ નલે નેતરના વૃક્ષ નીચે આશ્રય લીધો. ત્યાગ કરાયેલ નગરને જોતો, દીર્ઘ અને ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખતા નલે પોતાના અંતઃકરણમાં પોતાના આત્માને ગુન્હેગાર જોવો ગણ્યો. આ પ્રમાણે કર્તવ્યશૂન્ય અને સમસ્ત પ્રકારના ઉપાયોથી પરાંગમુખ અનેલ રાજ દમયંતી સાથે પણ બોલ્યો નહીં. રાજદંડના ભયથી તેમજ કૂબરની આજ્ઞામાં રહેનાર નાગરિક લોકો નલને અનુસરી શક્યા નહીં—તેની સાથે જઈ શક્યા નહીં. શય્યા અને આસનથી ત્યજાયેલ અને પાન તથા અશનથી રહિત તેમજ આવાસ વિના વનમાં રહેતો નલરાજ સાધુપુરુષની માફક શોભી ઊઠ્યો. બલિષ્ઠ કલિયુગથી રાજ્યવ્રષ્ટ થયેલ નલ શું કરી રહ્યો છે તે જાણવાને માટે જ જાણે હોય તેમ સૂર્ય આકાશપથમાં ઊંચો આવ્યો. કલિની માફક શ્રોમ્મ ઋતુના તે તીવ્ર તાપે પણ નવીન દુઃખવાળા નલરાજને કંઈક ખેદ પમાડ્યો.

બાદ ગંગાના માહાત્મ્યને પૂછવાને કારણે નલના મનને બીજી બાજુ ખેંચી જવા માટે, કદલીના પાંદડાથી વાયુ ઢોળતી દમયંતીએ નલને પૂછ્યું કે—“ હે નાથ ! મનોહર ઊંચા મોજાંવાળી, મુશ્કેલીથી પાર કરી શકાય તેવી અને જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલી જે ગંગા નામની નદી છે તે શું આ જ છે ? ” પતિલક્ષ્મી દમયંતીવડે આ પ્રમાણે પુછાયેલા નલે ઉચિત વચનોદ્વારા ગંગાનું માહાત્મ્ય કહેવું શરૂ કર્યું—“ હા, હે દેવી ! આ જે જોવાય છે તે ખરેખર સાક્ષાત્ ગંગાનદી છે. તુષ્ટ થયેલી તે ચક્રવર્તીને નવ નિધિઓ અર્પણ કરે છે. હે સુંદર દેહવાળી ! કમળાક્ષિ ! મૃદુવાણી બોલનારી સુશીલા ! તું ગંગાના અત્યંત શીતલ સ્વચ્છ પાણીનો સ્પર્શ કર ! ” આ પ્રમાણે બોલતા નલરાજએ દમયંતીની સાથે ધીમે ધીમે ગંગાના જળપ્રવાહ સમીપે પહોંચીને તેના જળમાં માધ્યાહ્નિક સ્નાન કર્યું. બાદ દૈવથી તિરસ્કારાયેલ પૃથ્વીના સ્વામી નલરાજએ માત્ર જળપાન કરીને જ તે દિવસ પસાર કર્યો. જેમાં પવન વહી રહ્યો છે તેવા તેમજ અલગ થઈ ગયા છે ચક્રવાક અને

અકવાકી જેમાં એવા ગંગા નદીના કિનારા પર રેતીની પથારી ઉપર સૂતેલા તે નલરાબની રાત્રિ પસાર થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે તે ગંગાકિનારે ત્રણ દિવસ સુધી રહેતા નલની યોગ્ય ભક્તિ કરવા માટે સામંતોએ કૂબરને અત્યંત આગ્રહ કર્યો બાદ સામંતોએ શસ્ત્ર, વસ્ત્ર, દ્રવ્ય, પાદ અને સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો યુક્ત એક સુવર્ણ રથ, અશ્વો બેડીને નલરાબ માટે મોકલાવ્યો એટલે બોબન કરીને, પ્રિયા દમયંતી સાથે રથ પર ચઢીને, સ્વયં સારથી બનીને કોઈપણ દિશાનું ધ્યેય નક્કી કર્યા સિવાય સાહસિક નલ ચાલી નીકળ્યો. કૂબર રાબની ભૂમિનું જલ્દીથી ઉદ્ધાન કરીને નળ બીલોની પલ્લીવાળા વનપ્રદેશથી ઘેરાયેલ પાર્વતીય (પર્વતોવાળા) પ્રદેશમાં આવી ચઢ્યો. પડછંદાને કારણે ભયંકર ભાસતો નલના રથનો ધ્વનિ સાંભળીને મૃગચર્મના વસ્ત્રવાળા બીલલોકો તેને અટકાવવાને માટે શીઘ્ર દોડ્યાં. બીલ લોકોની સેનાથી ઊભરાતા તે પર્વતો, જાણે ચારે દિશાથી આવેલા યમરાબના સૈનિકોથી વ્યાપ્ત બન્યા હોય તેમ ક્ષણમાત્ર શોભી ઊઠ્યા. પછી “ તું તજ દે, તું તજ દે ” એ પ્રમાણે બોલતાં, ખૂમો પાડતા બીલ લોકો યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થયા. ત્યારે ધનુષનો અતિશય ગાઠ ટંકારવ કરતો અને શરજ્જતુના દુર્દિનને પ્રસરાવતો નલ, બીલોની સેનાને હણવા છતાં તેનો પાર પામી શક્યો નહીં, તે વિશાળ સેનાને એકલે હાથે પહોંચી શક્યો નહીં. તે અવસરે કલિના કોપથી સંમોહન વિગેરે અસ્ત્રો તત્ક્ષણ નલનો ત્યાગ કરીને આલ્યા ગયા. પછી ભયને કારણે રથમાંથી દમયંતીને શીઘ્ર ઉતારીને સમયને જાણનાર નલ યુદ્ધનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યો એટલે સમસ્ત વસ્તુથી ભરેલા રથને લઈને બીલ લોકો આલ્યા ગયા. તે દુષ્ટ લોકો માત્ર ધનને જ આહતા હતા, પ્રાણ લેવા ઇચ્છતા નહતા.

બાદ દમયંતીની સાથે પગે ચાલતો નલ શિકારી પશુઓથી વ્યાપ્ત અને ગાઠ અટવીમાં આવી ચઢ્યો. મહાઅટવીનું ઉદ્ધાન કરતાં મહાસાહસિક નલે છિદ્રવાળા વાંસ પર પક્ષીઓને જોયા. આશ્ચર્યને કારણે વિકસ્વર લોચનવાળા નલે સુવર્ણમય તે પક્ષીઓને જોઈને દમયંતીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે—“ હે કમલ જેવા નેત્રવાળી ! માણેક જેવા રક્ત ચરણવાળા, તીક્ષ્ણ આંચવાળા, ઈંદ્રનીલ મણિના જેવા નેત્રવાળા, મનોહર સુવર્ણમય પાંખવાળા આ પક્ષીઓ જેવાય છે; ખરેખર પૂર્વે નહીં જેવાએલા આ પક્ષીઓને હું પકડવાને ઇચ્છું છું કારણ કે આવા પક્ષીઓ ખહુ કીંમતી હોય છે. ”

“ દેવાધિષ્ઠિત આ પક્ષીઓ ઊલટા વસ્તુઓને હરણ કરી જનારા છે. વિશ્વાસ નહીં કરવા લાયક આ પક્ષીઓને ગ્રહણ ન કરવા જોઈએ. આપણને તે પક્ષીઓથી શું પ્રયોજન છે ? જો તમારા પિતાએ અર્પણ કરેલ સ્થાવર રાજ્યરૂપી દ્રવ્ય હાથમાંથી આલ્યું ગયું છે તો પછી પાંખરૂપે રહેલ સોનાને મેળવવાને શા માટે ઇચ્છો છો ? અર્થાત્ તે સોનું તમારા હાથમાં આવશે નહીં. ” આ પ્રમાણે દમયંતીએ સ્પષ્ટ કહેવા છતાં નલે તે પક્ષીઓને પકડવાને માટે પોતાનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર તેના પર ફેંક્યું, એટલે તે વસ્ત્રને ઉપા-

ડીને, ઊડી જઈને, જ્યાં કોઈપણ જાતનો ઉપાય ન કરી શકાય તેટલે દૂર આકાશમાં તે પક્ષીઓ ચાલ્યા ગયા. ચાર સરખા આવેલા તે દુષ્ટ પક્ષીઓને વસ્ત્રનું હરણ કરીને ચાલ્યા જતાં જોઈને, વિલખા બનેલા નલે વિધિની ચેષ્ટાનો વિચાર કર્યો—પોતાના દુર્દૈવની વિચારણા કરી. ખરેખર હાલમાં મારું ભાગ્ય પ્રતિકૂળ બન્યું જણાય છે, જેથી પક્ષીઓ પણ મારો પરાભવ કરે છે. એક સમય એવો હતો કે પક્ષીઓ મારું હૃતપણું કરતા હતા ત્યારે આજે ખરેખર ખેદની વાત છે કે—તે જ પક્ષીઓ મારા શત્રુ બન્યા છે.

આ પ્રમાણે ચિંતાતુર તે નલને જોતાં પક્ષીઓ મનુષ્યવાણીથી ક્રોધપૂર્વક ઉચ્ચ સ્વરે તેના પ્રત્યે બોલ્યા કે—“હે દુર્બુદ્ધિ રાજન્ ! જેણે તારું રાજ્ય હરી લીધું, તને વનવાસ અપાવ્યો તે દ્યૂતકોટા કરાવનાર પાસાઓ અમે જ છીએ એમ તું સમજ. અમે અમારી જાતને સુવર્ણમય જ બનાવીએ છીએ અને અમારા દ્વારા જેઓ ધન મેળવવા ચાહે છે તેની તારા જેવી દશા થાય છે. જો કે અમે તારા હસ્ત, પગ વિગેરે કોઈપણ અવયવને છેદ્યા નથી, પરન્તુ ઉત્તરીય વસ્ત્રવાળા તને અમે કેમ સહન કરી શકીએ ? એટલે અમે તારું ઉત્તરાસન હરી લીધું છે. વિશ્વાસઘાતી એવા અમને જે માણસ સેવે છે તેને બાહ્ય તેમજ આંતરિક આચ્છાદન કેમ હોઈ શકે ? અર્થાત્ તે માણસ બહારથી વસ્ત્ર રહિત અને આંતરિક ગુણથી લભ્ભ, તેમજ બુદ્ધિ રહિત બને છે. કહાચિત રેતીમાંથી તેલ નીકળે અને જળમાંથી અગ્નિ પણ પ્રકટે, પરન્તુ હે રાજન્ ! તું જાણી લે કે-દ્યૂતથી કદી ધનપ્રાપ્તિ થતી નથી.”

આ પ્રમાણે તે પક્ષીઓના વચનોને સાંભળતા અને જવાબ નહીં આપતાં નલે, “આ પક્ષીરૂપી અક્ષો (પાસા) મારા દુસ્મન છે ” તેમ સમજીને હૃદયમાં ઇર્ષ્યાભાવને ધારણ કર્યો. અર્ધવસ્ત્રને ઉત્તરાસન તરીકે લપેટેલો, રસ્તાના થાકથી વ્યાકુળ, તીવ્ર તરસવાળો, શીઘ્ર જેના કંઠ, ઓષ્ઠ અને તાલુ સુકાઈ ગયા છે તેવો, પહોળા મુખવાળો, પોતાના દુઃખની માફક બીજાના દુઃખને અસહ્ય જાણતો નલ દમયંતીને કહેવા લાગ્યો કે—“હે કોમળાંગી ! રક્ત કમળની કળી કરતાં પણ અતિ સુકુમાર, સૌંદર્યને અંગે આત્મવૃક્ષના અંકુરને પણ જીતી લેનાર, દાભથી ચીરાયેલા અને લોહીને વહાવતા તારા બંને ચરણો માર્ગમાં ચાલવાને કઈ રીતે સમર્થ બનશે ? આ સમયે કંટકથી વ્યાસ અને સૂર્યના તાપથી તપેલા આ રસ્તાઓ પર હમણાં એક પગલું પણ મૂકવું તે વિશેષ પ્રકારે અશક્ય છે. હવે આપણે આ અટવી ઓળંગી જવા આવ્યા છીએ, દિવસ પણ થોડો બાકી રહ્યો છે. હે પ્રિયા ! આગળ જળના નૂતન પ્રદેશ જોવાઈ રહ્યા છે, એકધારા મીઠા ધ્વનિને કરતાં સારસ પક્ષીઓથી સૂચવાઈ રહેલ અને ગાઠ છાયાવાળું સરોવર આપણા માર્ગને શોભાવી રહેલ છે, અર્થાત્ હમણાં જ આપણે કોઈએક સરોવરને કિનારે પહોંચી જઈશું.”

દમયંતીએ જવાબમાં જણાવ્યું કે—“હે સ્વામી ! પતિના સંગમથી સુખપૂર્વક રહેલાં મને શું દુઃખ હોઈ શકે ? હે રાજધિરાજ ! તમારી આવા પ્રકારની સ્થિતિ જ ઈક્ત મને

દુઃખ આપી રહી છે. દેશ-કાળનો નિર્ણય કર્યા સિવાય તેમજ કોઈપણ હેતુ નિર્ણીત કર્યા સિવાય આપણે શીઘ્ર ચાલી રહ્યા છીએ. આવી રીતે વિચાર કર્યા વિનાનું ચાલવું તે સાધુ-પુરુષોને ઉચિત નથી, પરંતુ રાજાઓને વિષે અંદ્ર સમાન હે રાજા ! રાજાઓની આ રીત નથી. સમસ્ત જગતના વિજેતા તમે પૂર્વે દરેક દિશાઓમાં ધીજી રાજાઓને તમારા દાસ બનાવેલા છે, તો અત્યારે તમારું આવા પ્રકારનું છિદ્ર જોઈને તમને તેઓ મુશ્કેલીમાં ન મૂકે. હમણાં તમારા બહુ પ્રતિકૂળ છે અને જ્યાંસુધી આ આકૃત તમને પીડી રહી છે ત્યાંસુધી તમે મારા પિતા ભીમરાજને ત્યાં રહો. હે નાથ ! તમે મારા પર આ પ્રકારની મહેરબાની કરો. વિશ્વને વંદનીય અને પ્રિય અતિથિ સરખા તમને પ્રાપ્ત કરીને ઘરમાં વસવા છતાં પણ હાલમાં મારા પિતા ભીમરાજ સહેલાઈથી તીર્થયાત્રાનું કૃણ પ્રાપ્ત કરો.”

રતિહીડાના સમય અથવા અસમયને સમજનારી દમયંતીથી આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરાયેલ તેમજ પારકાના આશ્રયને નહીં ચાહતો નલ જલ્દી શરમાઈ ગયો, અને દમયંતીને કહ્યું કે—“ હે દેવી ! બલે એમ હો. તમે જે કહો છો તે બરાબર છે.” એમ કહીને ગર્વીષ્ઠ અને કાચબાની માફક વશીભૂત ઈન્દ્રિયવાળો નલ, પોતાની પ્રિયા સાથે, તાપને દૂર કરનાર તેમજ પુષ્કળ જળવાળા સરોવરને કિનારે પહોંચી ગયો. બાદ દમયંતીથી વિકસિત કમળસમૂહની સુગંધવાળું, પાંદડાંમાં લવાયેલ શીતલ જળનું પાન કરીને નલે, તે વનપ્રદેશને સાક્ષી રાખીને સરોવરના કિનારા પર ભિગેલા આંખા અને ધીજેરા વગેરે વૃક્ષોના ફલથી ભોજન કર્યું.

[દમયંતીનો ત્યાગ કરવાનો નલનો વિચાર : દમયંતીનું હૃદયમંથન : શંકાશીલ વૃત્તિ.]

બાદ, તેણે બહાર નીકળેલ કેળના ફૂલ સરખા(રક્ત) સૂર્યના અર્ધભેંજને અસ્તાચલના શિખર પર જોયું અર્થાત્ સૂર્યાસ્ત થવા લાગ્યો. પછી સમસ્ત વિશ્વમાં અંધકાર વ્યાપી ગયો ત્યારે પક્ષીઓ શીઘ્ર વૃક્ષોના શિખરો પર (પોતાના માળામાં) આવી ગયા. વળી, ભૂચ-નીચના લેહોને તોડી નાખતો અને જગતને એકાકાર કરતો અંધકારનો મહિમા, કલિયુગનો માફક અત્યંત પ્રસરી ગયો અર્થાત્ સર્વત્ર

અંધકાર છવાઈ ગયો. નેત્રનો વિષય અંધ થવાથી લોકો આર ઈદ્રિયવાળા બન્યા અને પદાર્થો શબ્દ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શથી પોતાનું સ્વરૂપ જણાવા લાગ્યા. અંધકારથી વ્યાસ અને નિર્જન વનમાં નલને આવા પ્રકારની સ્થિતિવાળો જાણીને, શંકારહિત બનેલા કલિએ નલને છેતરવા માટે સ્વેચ્છાપૂર્વક શરૂઆત કરી.

“ હવે મારે ક્યાં જવું અને દિવસો કઈ રીતે વીતાવવા ? ખરેખર ધનહીન માણસોને કોઈપણ સાધન કે સાધ્ય હોતું નથી. ધન રહિત માણસને દુર્જન પુરુષો હસે છે, દુરમનો સ્વેચ્છાપૂર્વક પીડે છે અને સહાયકો તેનો ત્યાગ કરે છે. નિર્ધનને કોઈપણ સહાય કરતું નથી. અસહાય પુરુષની જ લઘુતા થાય છે. તુચ્છ બનેલા પ્રાણીનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે, તો તિરસ્કાર પામીને જીવવાનો શો અર્થ છે ? હવે શત્રુઓ મને નિરંતર પજવશે, કારણ કે શત્રુ અને સર્પ-એ બનેનું છિદ્ર જોવાનું જ એક માત્ર કર્તવ્ય હોય છે. કાગડાની જેવી દુષ્ટ વૃત્તિવાળા દુરાચારી પ્રાણીઓની સાથે હું એકલો, બળવાન હોવા છતાં, સાથે પત્ની હોવાને કારણે લડવાને સમર્થ થઈ શકીશ નહીં જે મારે દમયંતીનું રક્ષણ કરવાનું ન હોત તો તે ભીલ લોકો મારા રથને શી રીતે લઈ જઈ શકત ? કદાચ શત્રુઓનું આક્રમણ ન થાય તો પણ દમયંતીને માર્ગમાં સાથે રાખવી મુશ્કેલ છે કારણ કે અત્યંત સુકુમાર તેણીનું દુઃખ જોવાને હું શક્તિમાન નથી. જળ, ભોજન, શય્યા, વાહન, સહાયક તેમજ સૈન્ય નથી તો રસ્તો કેવી રીતે કાપી શકાય-ઓળંગી શકાય ? પોતે થાકી જવા છતાં પણ દમયંતી મારી સેવાનો ત્યાગ કરી શકતી નથી, તેથી અત્યારે હું તેના દુઃખનું કારણ છું. હું રબ આપીશ તો પણ તે પોતાના પિતાને ઘરે જશે નહીં અને હું કોઈપણ પ્રકારે શ્વસુરગૃહે જવા ઇચ્છતો નથી. પૂર્વે સ્વયંવર મહોત્સવ પ્રસંગે જે આડંબરથી હું ગયો હતો તે, આવી દુઃખી અવસ્થામાં આવી પડેલો હું, કુડિનપુરના નાગરિક લોકોને મારું મુખ કઈ રીતે બતાવી શકું ? સાસરાના ગૃહે રહેનારા, ગરીબડા અને બેનસીબ માણસોનું મહત્ત્વ તેના પિતાના નામની સાથોસાથ ચાલ્યું બાય છે અર્થાત્ તેની કશી કિંમત રહેતી નથી. સ્વનામથી ખ્યાતિ પામનાર ઉત્તમ છે, ‘આ અમુકનો પુત્ર છે’ એમ પ્રસિદ્ધિ પામનાર મધ્યમ છે, ભાણેજ તરીકે ઓળખાનાર અધમ છે જ્યારે જમાઈ તરીકે ઓળખાનાર અધમાધમ છે જે દમયંતી તેના પિયર કે સાસરે સ્વસ્થ થઈને રહે તો મને લેશ માત્ર ચિંતા ન થાય. પછી તો હું એકલો ગમે તે સ્થળે, ગમે તેની પાસે, જેમ તેમ કરીને મારો સમય પસાર કરીશ. હું એકલો બનવાથી શત્રુઓનો મને ભય રહેશે નહીં, યાત્રકજનો મને ઉદ્વેગ પમાડશે નહીં, અને પારકી સેવા કરવાથી મને લજ્જા પણ થશે નહીં. ચંદ્રિકા સરખી આ દમયંતીથી ચંદ્ર સરખો હું વિખટો પડવાથી ‘આ નલ જ આવે છે’ એમ સોગનપૂર્વક કોઈપણ વ્યક્તિ ખાત્રી કરી શકશે નહીં, અર્થાત્ દમયંતી વિના મને કોઈ નલ તરીકે જાણી શકશે નહીં. મૂર્ખ માણસના હાથમાં પુસ્તક, દરિદ્રીના હાથમાં નિધિ અને નપુંસકના હાથમાં

કટારી ન શોભે તેમ દમયંતી મારી સાથે શોભી શકશે નહીં. અર્થાત્ તેને મારી સાથે રાખવી કોઈપણ પ્રકારે ઉચિત નથી, તો હવે કોઈપણ પ્રકારના પ્રપંચથી તેને છેતરીને તેનો ત્યાગ કરું જેથી મારાથી અળગી થયેલી દમયંતી કોઈપણ સ્વજનને ગૃહે આશ્રય મેળવશે. કદાચ મારી આ દુર્દશા દૂર થાય અને સ્વજનનો આશ્રય મેળવીને દમયંતી જીવતી રહે. સેંકડો રાજાઓથી વ્યાસ આવાસવાળું મારું સામ્રાજ્ય ક્યાં અને મૃગના મિથુન જેવું અમારું આ પરિભ્રમણ ક્યાં ? સામર્થ્યને લીધે કાર્યાકાર્યના વિચાર રહિત, સ્વસ્થંદ્રી ભાગ્ય-ચેષ્ટાને નમસ્કાર હો ! વધારે શું કહેવું—વિચારવું ?”

આ પ્રમાણે પોતાના ચિત્તમાં કર્મલીલાનો વિચાર કરતો, સંતાપ પામેલો, રાજ-લક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ અનેલ અને શિથિલ ગાત્રવાળો નલ, રાત્રિ-સમયે ધર્મવતી દમયંતીએ બનાવેલ કુવલયના પાંદડાની પથારીમાં સૂતો. પૃથ્વીપીઠ પર કરેલ પથારીમાં, હાથનું ઝોરીકું બનાવીને સૂતેલા નલ રાજના બંને ચરણોને વારંવાર જોતી, અને તે ચરણોને પોતાના ખોળામાં લેતી દમયંતી, સતત ઝરતા અશ્રુબિંદુઓથી વારંવાર ભીના બનતા પોતાના બંને હસ્તથી ચાંપવા લાગી—સેવાશુશ્રૂષા કરવા લાગી. જુગારના વ્યસનથી જેતું સમસ્ત હરણ કરાઈ જવાથી, ભીલ લોકોની સાથે થયેલ સંગ્રામથી, ક્રોધ યુક્ત અનેલ નલરાજનું ગંગા નદીના ઉજ્જવળ જળ યુક્ત સરેવર ઘર છે, માત્ર દમયંતી જ સેવકજન છે અને ભૂમિપીઠ શય્યા છે—ખરેખર આવા પ્રકારના કષ્ટને ધિક્કાર હો ! અંધુભાવને, અધિક પરિવારને, મંત્રી-મંડળને, લક્ષ્મીને, અધિક બલને, કુલને, સહાયકોને વારંવાર ધિક્કાર હો કે જેથી એકલો, ઈન્દ્રિયશૂન્ય, જંગલમાં ભૂમિ પર સૂતાર, પવિત્ર કીર્તિવાળો નલરાજ આવી અધમ દશાને પ્રાપ્ત થયો.

“ પૂર્વે સહચરી કેશિનીએ જે જે હકીકત મને જણાવી હતી તે સર્વ અપશુકનોને લીધે મને સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થઈ છે. કપટકુશળ ઠરોડો વ્યંતરોથી ઘસ્ત અનેલ નલરાજનું હું કોઈપણ પ્રકારે મારા જુદિયાતુર્યથી રક્ષણ કરી શકું તેમ નથી. ભાગ્યના યોગે શૂન્ય અનેલ નલરાજ, પ્રમાદી અનેલ મને છોડી દઈને, ઇચ્છાપૂર્વક ગમે ત્યાં ચાલ્યા જાય તો તે વખતે તેમને કોણ અટકાવે ? મારું જમણું નેત્ર વારંવાર ફરકી રહ્યું છે તે સૂચવે છે કે—મને મારા પતિનો વિરહ થશે. ખરેખર ખેદની વાત છે કે—અત્યારે હું સર્વથા પ્રકારે હણાઈ છું. ”

આ પ્રમાણે ચિંતાતુર બનેલી અને ભયને કારણે અત્યંત વ્યાકુળ થયેલી તેમજ “ હે રાજ ! હે રાજ ! ” એમ અચાનક બોલતી દમયંતીને શંકાશીલ અનેલ, આંસુ સારતા અને અશ્રુને લૂંછતા નલે એકદમ ગાઠ આલિંગન આપીને શાન્ત કરી. “ હે ભીરુ ! તું કેમ ગભરાઈ ગઈ છે ? કંપારીને ત્યજ દે. હે દેવી ! તારા નજીકપણાને તજીને હું ક્યાં જાયો નથી. હે મૃગાક્ષી ! તારી સમક્ષ રહેલા મને તું શું જોતી નથી ? મારા તરફ

નજર કર, હું તે જ નલ છું. હે કોમળાંગી ! તું સમસ્ત પ્રકારે ચતુર છે. હે ભીમરાજની પુત્રી ! તને અત્યારે શું થઈ ગયું છે ? હે વૈદર્ભી ! જગતમાં તું સમસ્ત તત્ત્વને બાંધે છે અને છતાં પણ તારા હૃદયમાં તું ખેદ પામી રહી છે. તું મારી શુશ્રૂષા કરવી છોડી દે અને રસ્તાના ધાકને લીધે આવી ગયેલ નવરને કારણે શિથિલ બનેલા અંગોને લીધે હવે તું સૂઈ જા. હું પણ તારી નજીકમાં જ છું. હે ચંદ્રમુખી ! જાગતો એવો હું તારી રક્ષા કરું છું.” આ પ્રમાણે કથા અને ધીરતાપૂર્વક નલથી આશ્વાસન અપાતી દમયંતી, હૃદય-કંપ દૂર કરીને, મનમાં દેવાધિદેવ વીતરાગ પરમાત્માતું સ્મરણ કરીને કુમુદના પાંદડાની પથારીમાં સુખપૂર્વક સૂઈ ગઈ.

“ ધૂળ અને મચ્છરજન્ય પીડા ન થાયો ” એમ વિચારીને, પોતાના વસ્ત્રથી સ્વામી નલને ચારે બાજુ લપેટીને, તે વસ્ત્રના છેડાને પાછો પોતાની શય્યા નીચે દબાવીને, સ્વામીના આદ્યા જવાના ભયને દૂર કરીને દમયંતી નિરાંતે ઊઘવા લાગી. “ વાત્સલ્યને કારણે માતા જેવી, વિનયને અંગે પુત્રવધૂ સરખી, સત્ય ગુણ યુક્ત હોવાને લીધે તીર્થ સમાન, ચતુરાઈને અંગે મંત્રી તુલ્ય, પરિચય કરવામાં સખી સદૃશ, ચરણ-સેવામાં દાસી સમાન તથા મારા બીજા શરીર સરખી, વધારે શું વર્ણવું ?—આ સર્વ પ્રકારના ગુણો-વાળી મારી પત્ની દમયંતી છે.” આવા પ્રકારની દમયંતી મારી પાસે હોવાને કારણે મને કયા પ્રકારનો ખેદ હોય અથવા તો હું શું હારી ગયો છું ? અર્થાત મારી પાસે સર્વગુણ-સંપન્ન દમયંતી હોવાથી હું કંઈપણ હારી ગયો જ નથી. જ્યાંસુધી જગતમાં વિસ્તરેલી કીર્તિરૂપી કુમુદવાળી દમયંતી મારી પાસે રહેલ છે ત્યાંસુધી સમસ્ત કુટુંબ મારી સાથે જ રહેલું છે તેમજ વનવાસ ભોગવતાં મને રાજ્ય પણ છે.”

આ પ્રમાણે વિચારતાં અને દમયંતીના વસ્ત્રરૂપી અંધનથી અંધાયેલ નલને દમયંતીથી જલ્દી ભિન્ન કરવા માટે, ત્રણે જગતને કષ્ટ આપવામાં શક્યરૂપી ચાતુર્યવાળો કલિ, દમયંતીના ગુણોથી ગુપ્ત રીતે ગુંથાયેલ સ્નેહરૂપી તંતુને સહન કરી શક્યો નહીં અર્થાત નલ તથા દમયંતીને કોઈપણ પ્રકારે અલગ કરવા માટે કલિએ નિર્ણય કર્યો.

સર્ગ અગિયારમો.

[નલનું મનોમંથન : દમયંતીને વસ્ત્રને છોડ કરેલ સૂચન : દમયંતીના કરેલ ત્યાગ]

એક છોપમાં ઉત્પન્ન થયેલા બે મોતીની માફક એક વસ્ત્રથી વીંટળાયેલ નલ-
દમયંતીનું યુગલ શોભવા લાગ્યું. દમયંતીના લલાટ-
પ્રદેશમાં રહેલ દેલીપ્યમાન અગ્નિની જેવા કાંતિવાળા તીલકે તેણીના મસ્તકપ્રદેશ પરના
અંધકારને હાંકી કાઢ્યું.—દૂર કર્યું. પ્રિયાના આલિંગનજન્ય રસમાં તરબોળ બનેલ અને
સ્વસ્થ નલને જોઈને, બુદ્ધિહીન કલિએ વિચાર્યું કે—નલને મેં જે રાજ્યબ્રહ્મ કર્યો છે તે
તદ્દન નિરર્થક કરેલ છે. બાદ સ્મરણ માત્રથી જ આવી પહોંચેલ સેવકવર્ગવાળા કલિએ,
પોતાનો ઉત્કર્ષ દર્શાવવાને માટે નલ પ્રત્યે હુમલો કરવાની શરૂઆત કરી. સામાજ્યને
ઉપલોગ કરવામાં રક્ત બનેલ નલ, વનવાસથી પ્રગટેલ કષ્ટને અનુભવતો ઘણા સમય સુધી
ખેદ પામ્યો.

આ બાબુ, નલની બંને ભુબરૂપી પાંજરામાં રહેલી પોતાની કાયાને જાણીને, શંકા
રાહત બનેલ દમયંતી સુખપૂર્વક નિદ્રા લેવા લાગી. આકાશમાંથી પૃથ્વીતલ પર પડેલ
ચંદ્રકલા સરખી દમયંતીને જોઈને નલ, ગુપ્ત ચરિત્રવાળા ભાગ્યને લાંબા સમય સુધી નિંદવા
લાગ્યો. તૂટી ગયેલા રત્નની માફક ફરી પોતાને રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાનું અશક્ય જાણીને હતાશ
બનેલ નલની ધીરજ ખૂટી ગઈ. દમયંતીની દૃષ્ટિથી અગોચર બનવાને ચાહતો અને કલિના
સામર્થ્યથી જેનું ગુણ-ગૌરવ નષ્ટ થઈ ગયું છે તેવો નલ શરમીદો બનીને વિચારવા લાગ્યો
કે—ત્રણે લોકને વિષે મંગલકારક, ભીમરાજની પુત્રી, દમની બહેન, વીરસેન રાજની પુત્રવધૂ
દમયંતી, મારા જેવા સ્વામીથી પીડા પામી રહી છે. રૂંડ(ખોપરી)ની માળાથી શોભતા
શંકરના મસ્તક પર ચંદ્રકલા ન શોભે તેમ મારા જેવા જુગારીની પાસે દમયંતી જેવી સતી
સ્ત્રી રહે તે ઉચિત નથી. ક્ષીણ થતો (આથમતો) ચંદ્ર જેમ રાત્રિને છોડીને ચાલ્યો જાય
તેમ હું દમયંતીને ત્યજીને શૂરવીર એવા કોઈ એક રાજવીની પાસે જઈને રહીશ.
વનમાં એકલી ભરજિંઘમાં સૂતેલી, પ્રાણપ્રિય દાસીની જેવી, કુલીન અને સતી દમયંતીને
ત્યજી દઈને, કુલીન પુરુષોને ખરેખર નિંદનીય એવો હું ફક્ત પેટભરાપણાને સ્વીકારી
રહ્યો છું. ‘ પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવામાં સમર્થ એવો કોઈ નલ નામનો રાજા હતો. ’
આવા પ્રકારની પ્રસિદ્ધિ-ખ્યાતિ ત્રણ જગતમાં ભલે ફેલાય—આ પ્રમાણે વિચારીને,

દમયંતીના મસ્તક નીચે ઓશીકારૂપે રહેલા પોતાના હસ્તને ફર કરીને નલ મનમાં વિચારવા લાગ્યો—

“હે વહાલી ! નવીન રૂપધારી કર્મ-ચાંડાલ સરખા, પાપીષ્ઠ અને અભવ્ય એવા મારો તું ત્યાગ કર. હે શુભસમૂહના લતા સરખી દમયંતી ! કલ્પવૃક્ષના બ્રમથી તેં મારા જેવા વિષવૃક્ષનો સ્વેચ્છાપૂર્વક આશ્રય શામાટે લીધો છે ? હે કુટીન ! જેણે કુલ-લજ્જાકરૂપી શૃંગલાને તોડી નાખી છે અને વિવેકરૂપી અંકુશથી રહિત છે તેવો હું નલરૂપે હાથી બન્યો છું. કરોળિયાની જાળના તાંતણાં સરખું આ તારું વસ્ત્ર મારા જેવા હસ્તીને કઈ રીતે અંધનરૂપ બને તે તું કહે. પૂર્વે શત્રુ રાજાઓના કિલ્લાઓને તોડી નાખવામાં મારું હસ્તબળ વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ હતું તે જ હસ્તબળ આજે લાગી જવાને માટે પ્રિયાના વસ્ત્રરૂપી અંધનને છેદવાને તૈયાર થયેલ છે; અર્થાત્ આજે મારું હસ્તબળ નિંદનીય બન્યું છે. હે જમણા હાથ ! હે સખા ! તારું કલ્યાણ થાઓ. તું ધીરજ ધારણ કર, હાલમાં તું જ મારો અંધુ છે, તો મારી માગણી સ્વીકાર. જુગાર રમતી વખતે જેણે મહાસામ્રાજ્યની લક્ષ્મી હોડમાં મૂકી છે તેવા હે હસ્ત ! દમયંતીના નિતંબપ્રદેશ પર રહેલ વસ્ત્રને છેદી નાખવામાં તને કઈ જાતની શરમ આવે છે ? પાપના લયરૂપી જ્વરચુક્ત, ધૂજતા અને સરી પડતા શસ્ત્રવાળા, અત્યંત પ્રેમના સમૂહથી ઝકડાયેલ, ગાઠ શરમને કારણે વક્ર બનતા, દમયંતીના વસ્ત્રને છેદવા માટે મારા હસ્તપ્રહારો, ખરેખર ખેદની વાત છે કે, વારંવાર થઈ શકતા નથી. પ્રેમ અંધનની સાથેસાથ પ્રિયાના વસ્ત્રને પણ મેં છેદી નાખ્યું. લોકલજ્જાની સાથેસાથ મેં દમયંતીનો શીઘ્ર ત્યાગ કર્યો છે ”—આ પ્રમાણે આત્મવિચારણા કરતાં નલે, દમયંતી ભયે છે કે જાગે છે ? તે તપાસવા તે તરફ જોયું.

ભીમરાજની પુત્રી આ દમયંતીતું તે જ મુખ છે કે—નિદ્રાથી જેની આંખો અંધ હોવા છતાં હાસ્ય કરતું હોય તેમ શેલો રહેલ છે, લક્ષ્મીને જોવાના દર્પણ સરખા લલાટપ્રદેશમાં રહેલ તિલકની કાન્તિ, તેણીના મસ્તકપ્રદેશ પર રહેલા અંધકારને ભેદી રહેલ છે. હે દિક્ષપાલો ! અત્યારે તમે દમયંતી પ્રત્યે પ્રસન્ન થાઓ ! કારણ કે તે તમારી પુત્રવધૂ છે. અથવા તો હું દિક્ષપાલોને શું ભલામણ કરી શકું ? કારણ કૃતમ્ન અને હણાયેલી બુદ્ધિવાળા મારાથી પ્રાર્થના કરાયેલ તે સઘળા લોકપાલો ખરેખર કાજળ અને કાદવથી બાણે લેપાયેલ હોય તેવા શરીરને ધારણ કરી રહ્યા છે અર્થાત્ કૃતમ્ની એવા મારા પ્રત્યે તેઓ રોષે ભરાયેલા છે. હમણાં પૂજ્ય અને ગૃહસ્થાશ્રમની લક્ષ્મી તુલ્ય દમયંતીનો હું ત્યાગ કરું છું. હે મુગ્ધે ! હે દમયંતી ! કલીબ (નપુંસક-પુરુષાર્થહીન) નલનો આ છેલ્લો પ્રણામ તું સ્વીકારજો. હે પ્રિયા ! જે સ્થળે હું તારો ત્યાગ કરી રહ્યો છું તે ઘિઝારપાત્ર આ રાત્રિ નાશ પામે, આ પહોર પણ

નષ્ટ થાઓ તેમજ આ વન પણ જલદી ખળીને ભસ્મ થઈ જાય. કુલની મર્યાદા (લક્ષ્મ) વિનાનો હું, થાકી ગયેલી, સ્વામી પ્રત્યે વિશ્વાસુ, વનપ્રદેશમાં સૂતેલ, ડરપોક અને એકલી એવી દમયંતીને, બલીષ્ટ શિકારી પશુઓને બલિ અપાતું હોય તેમ ઊંચ્છ (એંઠા) અજ્ઞની માફક ફેંકી રહ્યો છું. ન રોકી શકાય એવા ભયંકર તેમજ ગાઠ શોક, મોહ અને લક્ષ્મને કારણે આ ક્ષણ (સમય) ખરેખર કઠિન છે, તે સમય આ દમયંતીને ત્યજી દઈને સુખપૂર્વક જલદી ચાલ્યા જવા માટે મને રજા આપશે કે કેમ ? તે હું જાણી શકતો નથી. અર્થાત્ આ સમય મારા માટે ખરેખર કટોકટીનો છે. જ્યાં સુધી આ રાત્રિ પૂર્ણ ન થાય, જ્યાં સુધી હિંસક પ્રાણીઓ દિશા અને વિદિશામાં હરીફરી રહ્યા છે ત્યાં સુધી, મારા સ્નેહને કારણે વિશ્વાસુ બનેલ અને વનપ્રદેશમાં સૂતેલ દમયંતીનું, હું જવાને અત્યંત આંતુર હોવા છતાં, રક્ષણ કરું.

“ પોતાની પત્નીનો ત્યાગ કરનાર, કઠોર હૃદયવાળો અને વિશ્વાસઘાતી આ નલ છે, એમ ભલે સમસ્ત જનતા હૃદયેશાં મારી નિંદા કરે. રાજ્યથી બ્રહ્મ, શ્વસુરગૃહે જવાને નહીં ઇચ્છતો, સુખનો અભિલાષિ તથા દમયંતીનો ત્યાગ નહીં કરતો હું કેાઇપણ રીતે સુખી (સ્વસ્થ) નહીં બનું અર્થાત્ હવે તો દમયંતીનો ત્યાગ કરવાથી જ હું સુખપૂર્વક વિચરી શકીશ. ” પ્રિયાના વિયોગજન્ય પીડાના હબરો કિરણોથી વ્યામ, બલવાન કલિની કીડા યુક્ત, તેમજ બંને બાબુ હીંચકા(ઝોલાં) ખાતા મનને ધારણ કરતા અને પ્રોઠ પ્રતાપવાળા નલરાજાએ, જવા-આવવાવડે તે વનપ્રદેશને રાજમાર્ગ જેવો બનાવ્યો અર્થાત્ આ પ્રમાણે મનમાં વારંવાર વિચારણા કરતો નલ ઘડીકમાં જરા દૂર જતો તો વળી પાછો ફરતો. આમ વારંવાર જવા-આવવાથી વનપ્રદેશનો તે એકાંત માર્ગ બાણે ઘણી જ અવરજવરવાળો રાજમાર્ગ બની ગયો હોય તેમ જણાવા લાગ્યો.

“ હે ભાઈ આશ્રવૃક્ષ ! હે મિત્ર કદંબ વૃક્ષ ! હે પુત્ર સરખા પ્રિયાલ વૃક્ષ ! ક્ષણ, પુષ્પ અને પાંદડાંવાળા તમારી પાસે આ દમયંતીનો હું ત્યાગ કરું છું તો ન રોકી શકાય તેવા પતિવિરહરૂપી વજ્રપાતથી તેણીને જ્યારે મૂર્છા આવે ત્યારે તમારે તથા-પ્રકારે તેના પર છાયા વિસ્તારવી કે જેથી તે પુનઃ ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરે. વળી ઊંચા અને શિખરોવાળા પર્વતો, તમે જગતને વિષે રહેલા છો અને તમે પક્ષ-છેદનનું *(પાંખ કપાવાનું) દુઃખ સહન કર્યું છે તો હવે બંને પક્ષ(શ્વસુર ગૃહ તેમજ

* કહેવાય છે કે પર્વતોને પહેલાં પાંખો હતી તેથી તેઓ ગમે ત્યાં ઊડી શકતા. ઇંદ્રે તેમની પાંખો વજ્રથી છેદી નાખી અને તેઓને સ્થિર કર્યાં. આ રીતે પાંખ છેદવાથી જે દુઃખ થયું તે પર્વતોએ સહન કર્યું અર્થાત્ પાંખ છેદવાથી શું અને કેવા પ્રકારનું દુઃખ થાય છે તે તેઓના અનુભવમાં આવ્યું તેવું જ દુઃખ દમયંતીને થશે, માટે તેનું રક્ષણ કરવા ભલામણ કરી.

નળ-દમયંતીએ જોઠેલ એક જ વસ્ત્રને છેદી બાકી રહેલ વસ્ત્રને છેડે દમયંતીને લેખીત
સૂચન કરી નળે દમયંતીનો જંગલમાં કરેલ ત્યાગ. (પૃ. ૧૫૫)

પિતૃગૃહ-પિયર)થી બ્રહ્મ બનવાથી શંકડી (નિરાધાર) બનેલ દમયંતીનું તમારે રક્ષણ કરવું. હું પણ તેણીના રોષને દૂર કરનાર, રનેહમય એવો કંઈક સંદેશો આપું જેથી પોતાના મનમાં કંઈક પણ પુનઃ મળવાની આશાને ધારણ કરતી દમયંતી કોઈપણ પ્રકારે પોતાના જીવિતનો ત્યાગ ન કરે. ”

આ પ્રમાણે વિચારીને ખેદ નહીં પામતા નલરાજએ, તેણીના વસ્ત્રરૂપી પત્ર ઉપર (વસ્ત્રને છેડે), ગાઠ અંધકાર હોવા છતાં સ્પષ્ટ લખી શકવાની શક્તિને લીધે, પોતાની છેદેલી જંઘા(સાથળ)માંથી નીકળતા તાજા લોહીથી ખરડાયેલ સુખવાળી બરછીની આણીથી નીચે પ્રમાણે લખ્યું કે-“ આવી પરિસ્થિતિમાં સાસરાને ઘરે જતાં મને શરમ આવે છે તેમજ રસ્તામાં તને પડતાં પરિશ્રમને જોવાને હું શક્તિમાન નથી, તેથી હે પ્રિયે ! હું અન્યત્ર જઈ રહ્યો છું. આ વિષયમાં બીજું કોઈપણ કારણ નથી. વડલાની નજીકમાં થઈને જે રસ્તો જાય છે તે કુંડિનપુર તરફ જાય છે અને કેશુડાના ઝાડની પાછળનો રસ્તો નિષધા નગરી તરફ જાય છે, તો મારા વિરહનો સમય વીતાવતી તું તારી ઇચ્છામાં આવે તો દીયર કૂબરને ઘરે રહેજે અથવા તો તારા પિતાને ઘરે જજે. હે ભીરુ ! જે હું શત્રુસમૂહરૂપી સાગરમાં ડૂબી ન જઉં અથવા તો વિશિષ્ટ પ્રકારના વ્યાધિના ઉપદ્રવોથી હું મૃત્યુ ન પામું તો હે સુમુખી ! ફરીથી ધન તેમજ રાજ્યને પ્રાપ્ત કરનારા મને, તારા સુખના દર્શનથી જળપાન કરવા જેવી તૃપ્તિ (શાંતિ) થશે. ”

બાદ દમયંતીના લાલપ્રદેશમાં રહેલ તિલકની કાંતિને, પોતાની ઓષધીની સ્પર્ધાવડે દરેક દિશાઓમાં અત્યંત છિન્નલિન્ન કરતી તે સંપૂર્ણ રાત્રિને વિષે, પોતાની સાથે કોઈપણ પ્રકારે લઈ જવાની ઇચ્છાથી ચૌર જેમ નિધાનને લાંબા સમય સુધી તાકીને જોઈ રહે તેમ દૂર રહેલા ને દુઃખી બનેલા નલ રાજવી દમયંતીને તાકીને નીરખતા એવા ત્યાં જ રહ્યા. પછી ગાઠ નિદ્રામાં સૂતેલી દમયંતીને પોતાની નજરથી દૂર કરીને (ત્યજી દઈને), દુઃખના આવેગને લીધે ચીરાતા હૃદય પર પોતાના હસ્તને સ્થાપતો તેમજ “ હે તાત ! હે તાત ! ” એમ ઉચ્ચ સ્વરે બૂમો પાડતો અને વ્યાકુળ બનેલ નલ, ચાલવામાં અત્યંત ભયંકર એવા વનમાં એકદમ એકલો દાખલ થયો. “ શારીરિક રોગો તને પીડા ન આપો, દુષ્ટ પ્રાણીઓથી તને દુઃખ ન થાઓ, દુર્જન પુરુષોથી વિદ્વન ન થાઓ, કોઈપણ સ્થળે રાક્ષસો તને ભય ન પમાડો, હે દમયંતી ! તું નિશ્ચિન્ત બનીને તારા ભાઈના ઘરે સુખ-પૂર્વક જજે ” આ પ્રમાણે બોલતો અને દશે દિશાઓમાં જોતો નલ જલ્દી ચાલવા લાગ્યો. સબજનોના માર્ગની વિકૃતિ કરનાર ઘૂતરૂપી કુમાર્ગે તેમજ સુંદર ચરણને દુઃખ દેનાર એવા કુમાર્ગે એમ બંને પ્રકારે વિપરીત રસ્તે ચાલનાર નલની સન્મુખ ભયંકર મેઘની જેમ સ્વેચ્છાપૂર્વક અવાજ-ધ્વનિ કરતાં વાયરાઓ જલ્દી વાવા લાગ્યા.

સર્ગ આરમ્ભો.

[નલને કર્કોટક સર્પનું ઉદ્દેશન : નલનું કુખ્જ બની જવું : નલને સર્પે કહેલ આત્મવૃત્તાંત : કર્કોટકનું નલને ઋતુપર્ણ રાજની નગરી સમીપ મૂકવું.]

મૃત્યન્ત ધૂળને ઊડાડતા, દિશાના મુખભાગેને ભરી દેતા તેમજ શ્રીમ્ભ ઋતુના શરૂઆતના દિવસોમાં ઉત્પન્ન થયેલા પવનો વાવા લાગ્યા. તેવામાં તે વનમાં સખ્ત (જેરાવર) પવનથી પરસ્પર ઘર્ષણ પામેલા વૃક્ષોના અથડાવાથી અચાનક ભયંકર દાવાનળ પ્રગટી નીકળ્યો. ફૂટતા વાંસડાઓના તડ-તડ એવા પ્રકારના શબ્દો-દ્વારા અગ્નિની જ્વાળાઓ, સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર નલ પ્રત્યે, દાણ નહીં ચૂકવનાર પુરુષ પ્રત્યે હોય તેમ આક્રોશ કરવા લાગી-રોષે ભરાણી. પાપી તેમજ વિશ્વાસઘાતી નલની જાણે સ્પર્ધાને દીધે જ હોય તેમ અગ્નિએ આકાશ તેમજ પૃથ્વીને તત્ક્ષણે શ્યામ બનાવી દીધી. આવા પ્રકારના દાવાનલમાં કોઈએક પીડિત વ્યક્તિની “હે રાજ નલ ! હે રાજ નલ !” એવા પ્રકારની વાણી ઉચ્ચ સ્વરે સાંભળાઈ ત્યારે “આ શું મારા બંને કર્ણની જાંતિ છે ? અથવા તો શું કોઈ પણ વ્યક્તિ મને કંઈ કહી રહી છે ?” આ પ્રમાણે વિચારતો નલ તેની તે જ વાણી વારંવાર સાંભળવા લાગ્યો. “આવા અપરિચિત સ્થાનમાં મને ઓલાવનાર કોણ હશે ? મને ઓલાવવાનો આ પુરુષનો શો હેતુ હશે ? તો મને ખબર પડે કે આ શું છે ?” આવી વિચારણા કરીને રાજ નલ તેના પ્રત્યે બોલ્યો કે—“અહો તું કોણ છે ? ક્યાં છે ? અને શા માટે મને વારંવાર ઓલાવી રહ્યો છે ?” ત્યારે નલને જવાબ મળ્યો કે—“અગ્નિથી વીંટળાયેલો (વ્યાસ) હું અહીં મોટા ખાડામાં પડ્યો છું. હું તને કહું છું કે તું અહીં આવ અને હે રાજન ! મારો ઉદ્ધાર કર, મને તું બહાર ખેંચી કાઢ.”

આ પ્રમાણે તેનું કથન સાંભળીને, ખાડાની નજીકમાં જઈને નલે તે સ્થળે મનુષ્ય-વાણીથી બોલતાં સર્પને જોયો. અગ્નિની ગરમીથી સુકાઈ ગયેલા મુખવાળો તે સર્પ, અનુમાનથી જાણી શકાય તેવી વાણીથી નલ પ્રત્યે બોલ્યો કે—“હે રાજન ! તું મને ખેંચી લે, ખેંચી લે, મારી રક્ષા કર, રક્ષા કર.” ત્યારે “તારો સ્પર્શ કરવો તે પણ અયોગ્ય છે, તો કેવી રીતે બહાર ખેંચી કાઢવો ?” એ પ્રમાણે બોલતાં નલને તે સર્પે કહ્યું કે—“આદેશ નહીં પામેલા (વગર કારણે) અમે દુષ્ટ કર્મ કરતા નથી. કોઈને ડંખ દેતા નથી. જો હું તને ડંખ દઈને મૃત્યુ પમાડું તો હું ત્રણ પ્રકારના સત્યના સોગન ખાઈ

છું. હે રાજન્ ! નરકમાંથી પૂર્વજ પુરુષના ઉદ્ધારની માફક યમરાજના મુખ જેવા ભયંકર આ અગ્નિમાંથી મને શીઘ્ર બહાર ખેંચી કાઢ. ” એટલે સર્પની પ્રાર્થનાને સ્વીકારતા બલીષ નલરાજએ તે સર્પને નૌકાસમાન પોતાના હાથનો ટેકો આપ્યો. મુશકેલીથી વશ કરી શકાય તેવા અને કપટ વાણી બોલતાં તે સર્પને ખેંચી કાઢતો તેમજ સર્પના અતિશય ભારને અંગે જેનો હાથ નમી પડ્યો છે તેવો નલ રાજ હળવે હળવે ચાલ્યો. બાદ “ મોટી કાયાવાળા તને વહન કરવાને હું સમર્થ નથી, તને હું કયે સ્થળે મૂકું ? ” એમ પૂછતાં નલ રાજને સર્પે કપટપૂર્વક કહ્યું કે-“ હે રાજન્ ! અહીંથી નવ પગલાં ગણતો તું બ અને દશમે પગલે તારે મને તે સ્થળે મૂકી દેવો. ” આ પ્રમાણે સર્પના સૂચનથી, એક, બે, ત્રણ.....નવ એમ પગલાં ગણતો નલ ચાલવા લાગ્યો. બાદ દશમે પગલે “ દશ ” એમ બોલી જેવામાં રાજ તેને છોડી દેવાને ઈચ્છે છે તેવામાં તે સર્પે તેને કાંઠે ડંખ માર્યો. આ પ્રકારે તેને ડસીને, પોતાની કૃષ્ણાને ગોળાકાર બનાવીને તે સર્પ, તેની સન્મુખ અભિપ્રાયપૂર્વક જોતો બેઠો. તે સર્પના વિષરૂપી અગ્નિથી બળેલા નલ રાજના સૂકાયેલા વૃક્ષ જેવા શરીરમાંથી અંધકાર સરખો ધૂમાડો પ્રગટી નીકળ્યો. જહ્લીથી સંસ્થાન (શરીરની આકૃતિ), વર્ણ અને સ્વરની વિકૃતિ પામેલો (રૂપાંતર પામેલો) નલ, જેનો સૌભાગ્યસમૂહ નષ્ટ થયો છે તેવા કદરૂપા શરીરને ધારણ કરી રહ્યો અર્થાત્ કૂબડો બની ગયો. તેનું શરીર, ઝેરને લીધે જડ બનેલ મોટી મોટી નસો, હાડકાં અને ગાંઠોને કારણે જૂના લીંબડાના ડુંઠા જેવું બની ગયું. વળી નલ, ઘોડાની જેમ ડોકથી વાંકો, સુવરની માફક દાઢથી કૂર, બળદની જેવી પીંક પર ખાંધવાળો-એમ વિચિત્ર સ્વરૂપવાળો બની ગયો. તેની નાસિકા વક્ર (વાંકી) બની ગઈ, મસ્તક ત્રણ ખૂણાવાળું બન્યું અને બંને આંખો સિંચાણાની માફક ઊંચી ચઢી ગઈ. પ્રિય પત્ની દમયંતીનો ત્યાગ કરવાથી પ્રગટેલ પાતકોને કારણે હોય તેમ નલ રાજ આંજણની કાલિમાને પણ શરમાવતો હોય તેમ કૃષ્ણ કાંતિથી પ્રકાશી ઊઠ્યો અર્થાત્ તે અત્યંત રચામ બની ગયો.

પોતાની આવી અવસ્થાને જોતો અને વ્યાકુળ બનેલ, મનમાં દુષ્ટ કૃળવાળા પોતાના સ્ત્રી-ત્યાગનો વિચાર કરતો તેમજ રુદ્ધ બનેલ નલ, ભયંકર, નજરે પડતા તેમજ કઠોર દષ્ટિવાળા સર્પને આદ્યેપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે-“ અરે ! અરે ! ખેદની વાત છે. હે પાપીષ ! હજી સુધી તું મારી સામે કેમ ઊભો છો ? હે નિર્લજ્જ ! પોતાનું મુખ દેખાડતો તું શરમાતો નથી ? જેમ હિંગના પાણીથી આંખાનું વન નાશ પામે તેમ ડંખ દર્દને તેં મારા સુંદર દેહને નષ્ટ કર્યો તે ખરેખર ધિક્કારને પાત્ર છે ! આ કૂબડાના જીવન કરતાં તો મૃત્યુ મારા માટે વખાણવા લાયક છે. હે દુષ્ટ ! તેં શા માટે હંમેશ માટેની આવી ચાલના કરી ? ઉપકારી, અત્યંત વિશ્વાસુ, તારા કથન પ્રમાણે વર્તનાર અને શત્રુભાવ વિનાના એવા મને ડંખ દર્દને તેં શું પ્રાપ્ત કર્યું ? દ્વિન લોકોની હુર્દશાને નષ્ટ કરનાર

એવો ણીજાઓ પર પરોપકાર કરવારૂપી માર્ગ તમારી જેવા દુરાચારી વ્યક્તિઓથી નષ્ટ કરાય છે. તમને જન્મથી જ મસ્તકપ્રદેશમાં બે કાન નથી પ્રાપ્ત થયા તે ખરેખર ઉચિત જ છે કારણ કે એવો કયો વિક્રાંત પુરુષ હોય કે જે આવા પ્રકારનું મર્મસ્થળ છેદનારું દુષ્ટ કર્મ કરે? વિશ્વના નીચા પ્રદેશમાં (પાતાલમાં) તમારે માટે જે સ્થાન અપાયું છે તે યોગ્ય જ છે, છતાં આવા પ્રકારના કાર્યથી તેની કરતાં પણ નીચા પ્રદેશમાં (નરકમાં) જવાની તમારી ઇચ્છા હોય તેમ જણાય છે. જગતના પ્રાણીઓના પ્રાણ હરનાર, પાંગળા, બે જીભવાળા, કર્ણુ વિનાના, શ્યામ, વક્ર ગતિવાળા એવા તમને કદુએ શા માટે જન્મ આપ્યો? ખરેખર આ વિષયમાં તો મારો પોતાનો જ દોષ છે, કારણ કે મૃત્યુની સન્મુખ બનેલા તને કૃતઘ્નીને બહાર ખેંચી કાઢીને જ મેં આવા પ્રકારનું કૃણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તારા પ્રત્યે સ્નેહ દર્શાવતા મારા તરફ તેં જે પ્રિય આચરણ કર્યું છે તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે સ્વયં સ્વીકારી લીધેલી જાજવણી શું સુખ આપે ખરી? ખરેખર, તે પરોપકાર કરવા-પણાને ધિક્કાર હો! જે પરોપકાર કરવાથી પોતાની જાત દુઃખી બને. બ્રાહ્મણને લંગોટી દાનમાં આપીને પોતે જ નગ્ન બને-આના જેવી ઉપરની ક્રિયા થઈ ગણાય. હલકા પાત્રને દાન આપવાથી હમેશાં હબારગણું નીચપણું પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે વામનને દાનમાં પૃથ્વી આપવાથી પાતાલમાં જવું પડ્યું. દુરાચારી પુરુષોને પૂજવાથી શો લાભ તેમજ કુદેવની આરાધનાથી શું કૃણ? ખરેખર વિષ-વૃક્ષને સિંચવાથી (ઉછેરવાથી) ભયંકર કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે. જો પોતાનું તેમજ પારકાનું હિત-કલ્યાણ કરવું પસંદ પડતું હોય તો ચોરને અભયદાન આપવું નહીં તેમ તેના પ્રત્યે કયા દર્શાવવી નહીં. પોતપોતાના કર્મ-કૃણને જોગવનાર તેઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષા (બેદરકારી) કરવી તે જ હિતાવહ છે. હે સર્પ! વિશ્વાસઘાતી! દાવાનળમાંથી મેં જાતે જ ખરાખર ખેંચી કાઢેલ તેમજ મૃત્યુ સન્મુખ બનેલા તને હું હવે મારીશ નહીં. મેં તારા માટે જે કંઈ કર્યું અને તેં મારા પ્રત્યે જે કંઈ આચરણ કર્યું તે કર્મની કૃણ-પ્રાપ્તિ આપણુ બંનેને થશે. આથી વધારે તને શું કહેવું? અરે! બધા દેવો, દાનવો, મનુષ્યો અને સર્પો! તમે બધા મારા સાક્ષી રહેજો કે આ સર્પે મને ડાંબ માર્યો છે. જો મેં કંઈપણ દોષ કર્યો ન હોય તેમજ જો મેં ણીજાનું કલ્યાણ કર્યું હોય તો મારા પ્રત્યે શીઘ્ર મહેરબાની દર્શાવવાને તમે યોગ્ય છો અર્થાત તમે સર્વ શીઘ્ર મારા પ્રત્યે પ્રસન્ન થાઓ! ”

આ પ્રમાણે શાપ આપતાં ક્રૂબડા રૂપવાળા નલને હસતાં સર્પે, સૌમ્ય વચનથી ફરી કહ્યું કે-“ હે રાજન! તું શા માટે મારી ખોટી નિંદા કરી રહ્યો છો? કારણ કે “ દશ ” (ડાંબ દે) એમ તેં મને કહ્યું ત્યારે જ મેં તને ડાંબ દીધો છે. હે નલ! અત્યારે

* જાજવણી એક જાતની વૃક્ષ-ઔષધી છે. તે શરીરની કાંઈપણ જગ્યાને ચડી જવાથી ખંજવાળ આવ્યા જ કરે અને અત્યંત કષ્ટ થાય.

મારા આ પ્રકારના આચરણથી—મારા ડંખ દેવાને પરિણામે કુખ્જ બનવાથી દેવોએ તારા પ્રત્યે મહેરબાની કરી છે. તારા રૂપ-પરિવર્તનથી તું વૃથા દુઃખ પામી રહ્યો છે.” આ પ્રમાણે બોલતો અને નલના ચિત્તમાં ઝેર સદૃશ દુઃખને વિસ્તારતો તે સર્પ, પોતાનું સર્પ-રૂપ ત્યજીને મનુષ્યરૂપે પ્રગટ થયો.

“ અરે આ શું ? આ સન્મુખ રહેલા મારા કાકા વજ્રસેન જણાય છે. મારા પિતાના લઘુ અંધુ, તેમને હું મારું મુખ બતાવવાને કેમ શક્તિમાન થઈ શકીશ ? હે તાત ! મારા પ્રત્યેના વાત્સલ્ય લાવથી આવીને તમે શા માટે મને અત્યારે જોયો ? અથવા તો ખરેખર ભવાંતરમાં પણ શઠ (મૂર્ખ) સંતાન પ્રત્યે વડીલ જનોનો સ્નેહ શિથિલ બનતો નથી. મેં રાજ્ય, ધર્મ, યશ અને સુખ-એ ચારેનો નાશ કર્યો છે, તો હે તાત ! દુષ્ટ અને કુલમાં કંટક સમાન મારા પ્રત્યે તમારો વિશેષ પ્રેમ ફેગટ-નિરર્થક છે. વનને વિષે, લજ્જા રહિતપણે અને પાપીષ્ઠ એવી શઠતાને લીધે પોતાની પત્નીને ત્યજી દેતાં મેં દીક્ષિત થયેલા એવા મારા પૂર્વજોનો પણ વિચાર ન કર્યો. મહાન ગુણ-સમૂહની હાનિ ન થાય તેટલા માટે ન્યાય માર્ગમાં રહેવા છતાં પણ, હે તાત ! મહાકષ્ટ આપનાર જુગારે મારા પર મહાન આપત્તિ નાખી છે.”

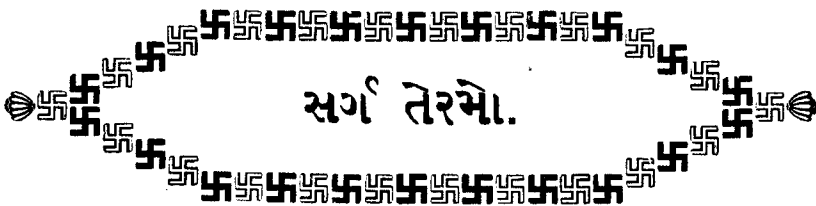
આ પ્રમાણે અતિશય વિલાપ કરતાં શ્રેષ્ઠ રાજા નલને શીઘ્ર આલિંગન આપીને, વ્યાકુળ બનેલ તેમજ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળા વજ્રસેને સુવર્ણમય, અપૂર્વ અને મણિબદિત બે ખીલીના ફળ આપીને કહ્યું કે—“ હે પુત્ર ! પૂર્વે હું તારો કાકો હતો પરન્તુ હાલમાં કર્મના વશથી પાતાલનિવાસી કર્કોટક નામનો નાગરાજ થયો છું. અવધિજ્ઞાનદ્વારા તારા પર આવી પડેલ આ કષ્ટને જાણીને તને સહાય કરવા આંગ્યો છું. હે પુત્ર ! આ સંબંધમાં તારે આશ્ચર્ય પામવું નહીં. પૂર્વનું બાંધેલું કર્મ અત્યારે તને પીડી રહ્યું છે. જેનું નામ લેવા લાયક નથી તેમજ પ્રતિનિધિરૂપ એવો તે એક માત્ર કર્મરાજા રૂપી દેવ છે, જેને તારે સમયે સમયે અનુસરવું પડશે. એકલા એવા તને શત્રુ તરફથી લય થાય, તેમ વિચારીને મેં તારા આ રૂપનું પરાવર્તન કર્યું છે. આવા કુખડા રૂપમાં સ્વતંત્રપણે વિચરતો તું લાંબા સમય સુધી દુર્જનોથી તારી જાતને બચાવી શકીશ. જ્યારે તને પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ કરવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે તારે ખીલીનું ફળ ઉઘાડીને વસ્ત્ર તથા આભૂષણો પહેરવા જેથી તું તારા મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકીશ. અત્યારે તારા ખરાબ સમયને વ્યતીત કરવાને માટે હું તને સુખકારક પ્રદેશમાં મુકું છું. ભવિતવ્યતાના અનુદ્ધાનથીયપણથી હું તારું અન્ય કંઈપણ (સુખ) કરવાને શક્તિમાન નથી.”

આ પ્રમાણે બોલતાં, વાત્સલ્ય યુક્ત કર્કોટકે આકાશમાં પ્રસરેલ સુવાસને કારણે અંધ બનેલા જમરસમૂહને આકર્ષતી પુષ્પવૃષ્ટિથી પૃથ્વીને ભરી દીધી. “ મને ફરીથી હસ્તી અને અશ્વવાળું રાજ્ય ન હો, સેવકો પણ ભલે પ્રાપ્ત ન થાઓ, પરન્તુ હે પૂજ્ય ! તમારી પુત્રવધૂ (દમયંતી)નું કંઈક કરો.”—આવા પ્રકારનું જેવામાં નલ બોલવા બંધ છે, તેવામાં

સુખની અતિરેકતામાં મૂર્છા આવ્યા સિવાય તેણે આંખે અંધારા અનુભવ્યા અને આંખ બિલાડીને જેવામાં જેવે છે તેવામાં ત્યાં તે જંગલ, તે દાવાનળ કે તેના પૂર્વજ કાકા-કશું પણ જેવામાં આવ્યું નહીં. તેમજ અચાનક પોતાની જાતને તેણે એક નગરીની નજીકમાં આવેલા ઉછળતા તરંગોવાળા સરોવરની નજીકમાં રહેલી જોઈ.

પત્ની દમયંતીના વિયોગને ભૂલી જતો, સરોવરને જોઈને તેનું વર્ણન કરવામાં તત્પર બનેલ, શત્રુસમૂહને હણનાર તેમજ અત્યંત તુષ્ટ ચિત્તવાળા તેણે સ્નાન કરવા લાયક તે મનોહર સરોવરની ચારે બાજુ ભ્રમણ શરૂ કર્યું. પછી ચંચળ તરંગોવાળા જળથી સ્નાન કરેલા નળરાજ, માન સરોવરના અભિમાનને નષ્ટ કરનાર, મનને અત્યંત આહ્લાદક ચારે બાજુ બાંધેલી પાળને તોડવામાં સમર્થ ધ્વનિ કરતાં તે અવનવી ક્રીડામાં તત્પર પક્ષી સમૂહવાળા તે સરોવરને કાંઠે સાંધ્યવિધિ કરીને, તે નગરી જેવા ચાલી નીકળ્યો.

સન્મુખ આવતાં કોઈએક પુરુષને પૂછતાં, આ વિનીતા નગરી છે એમ જાણીને નલ અંતઃકરણમાં દિવ્ય અચિંત્ય વૃત્તાંતનો વિચાર કરવા લાગ્યો. “ આ નગરીનો રાજ ઋતુપર્ણુ છે, જે ત્રણ ભુવનના લોકોને પ્રમોદ પમાડનાર ગુણોથી યુક્ત ઐશ્વર્યશાલી, અપ્રતિમ પ્રભાવવાળો, મારા મિત્રનો મેળાપ એ ખરેખર નવીન (વિસ્મયજનક) ઘટના બની છે, પરંતુ મારે તો હાલમાં એક સામાન્ય વ્યક્તિની જેમ જ તેનો પરિચય કરવો પડશે. મારી પાસે તેવા પ્રકારનું સુખ નથી, તે સ્વામીપણું નથી, તે શરીર પણ નથી તેમજ તેવા પ્રકારનો સેવકવર્ગ નથી; ખરેખર જીવતાં છતાં પણ મારે બીજો ભવ ધારણ કરવો પડ્યો છે; તો હાલમાં અપરિચિત એવા મને તે રાજનું સુખ-દર્શન કઈ રીતે થશે ? ” એ પ્રમાણે ચિંતાતુર અને હર્ષ પામેલા નળે અમરાપુરી સમાન શોભાવાળી તે વિનીતા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો.

[કુબડાનું હસ્તિને વશ કરવું : ઋતુપર્ણુરાજને પોતાની કરાવેલી ઓળખાણ.]

જેવો નળ રાજ નગરીના દરવાજામાં દાખલ થયો કે તેવો જ નગરીને વિષે ભય-હાનને લીધે જ જાણે હોય તેમ વૃક્ષ, કિલ્લો અને હવેલીના અગ્રભાગ પર ચઢી જતાં

નાગરિક લોકોને નજરાબ્લએ નીહાળ્યા. ” સુખશીલપણાને કારણે (પ્રમાદને અંગે) હાથી-એને શિક્ષા આપવામાં આજસુ અનેલા મહાવતોને ધિક્કાર હો ! જો એમ ન હોત તો આ પ્રમાણે રાબ્લનો પદ્મહસ્તી શા માટે શઠપણા(ઉદ્ધતાઈ)ને ધારણ કરત ? પોતાના જ પડછાયાને હણવાને ઇચ્છતો, પક્ષીઓને પણ ગ્રહણ કરવાને ઇચ્છતો, શબ્દ(ધ્વનિ)ની પાછળ દોડતો, ગંધને પણ સહન નહીં કરતો, ભ્રમણ કરતાં મહદુબ્ધ ભમરાઓના અંકારથી જ બાણે ઉન્મત્ત બન્યો હોય તેવા મદોન્મત્ત અનેલા આ હસ્તીને કોણ વશ કરશે ? જો કોઈપણ વ્યક્તિ આ હસ્તીને વશ કરશે તેને રાબ્લ પાંચસો ગામ ભેટ આપશે, અરે લોકો ! તમે હાથીની નજરમાંથી દૂર ચાલ્યા બાણે. હે કુબ્જા ! તું નાશી બ, નાશી બ, નહીંતર માર્યો જઈશ. હાથીના મુખભાગમાંથી જલદી ભાગી બ. કમલિનીની જેમ કોઈ એક શ્રેષ્ઠીની પુત્રીને સૂંઢથી પકડીને આ દુષ્ટ હસ્તી આ બાણુ આવી રહ્યો છે. ”

આ પ્રમાણે એકી જ વખતે કહેવાયેલા નલે, પદ-સંચારના ધ્વનિને પણ નહીં કરતા અને વશ ન થઈ શકે તેવા તે હસ્તીને પોતાની સન્મુખ આવી પહોંચેલા બાણે. “ અરે માંસ અને ચરબીના સમૂહરૂપ ! લાંબી નાશિકાવાળા (સૂંઢવાળા) ! દીર્ઘ દાંતવાળા ! પશુ ! પિશાચ સરખા હે હસ્તી ! આ પ્રમાણે નીડર બનીને તું અત્યંત ભ્રમણ કેમ કરી રહ્યો છે ? હાથીઓને વિષે શ્રેષ્ઠ એવા તારા સ્ત્રી પ્રત્યેના પુરુષાર્થને ધિક્કાર હો ! તારા મદરૂપી જ્વર(તાવ)ને નષ્ટ કરવામાં હું શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય સમાન એક જ છું. ” આ પ્રમાણે બોલતાં અને બોતાં એવા પૌરલોકોને વિસ્મય પમાડતા નલે તે હસ્તીને મજબૂત પત્થરોથી તાડન કર્યું. ત્યારે પગ પછાડતો, સૂંઢના સુસકારા કરતો, ક્રોધને લીધે રક્ત નેત્રવાળો તે હસ્તી નલને હણવા માટે દોડ્યો. પવનથી વીખરાયેલ વાદળ સરખા અને પાંખવાળા પર્વત સમાન તે હસ્તીને નલ તરફ દોડતો બેઠને લોકોએ પ્રચંડ હાહાકાર કર્યો.

અત્યંત ઉતાવળી ગતિને કારણે હસ્તીની સૂંઢના અપાટને બૂલાવતો નલ બાણે પોતાના ઘરમાં જ પ્રવેશ કરતો હોય તેમ તેના ચરણના મધ્ય ભાગમાં દાખલ થઈ જતો. કઠોર ભૂમિપ્રદેશ જેવા તે હસ્તીના નીચેના પ્રદેશમાં દાખલ થઈને નલ, દંડ જેવી મજબૂત પોતાની કોણીના તથા મુઠિના પ્રહારો કરવા લાગ્યો. વજ્રપાત સરખા અને મેઘની ગર્જનાને જીતનારા તેના પ્રહારના ધ્વનિથી આકાશ અહેરું બની ગયું. આ પ્રમાણે મજબૂત પ્રહાર કરતાં અને નીચે રહેલા નલને પકડવાની ઇચ્છાથી હસ્તી, કુંભારના ચાકડા પર રહેલા માટીના પિંડાની માફક ચોતરફ ઘુમવા લાગ્યો, એટલે તેના બે ચરણોને પોતાની બંને ભુબ તેમજ ચરણથી અત્યંત પ્રહાર કરતા નલે, જેમ પોતાના શરીરને ઝેડીથી ઝકડી લીધેલ હોય તેમ તે હસ્તીને (પોતાના બંને હસ્તથી) ક્ષણમાત્રમાં બાંધી લીધો. ત્યારે પોતાના બંને પગોને છોડાવી નાખતા તે હસ્તીએ નલને દૂર ફેંકી દીધો

એટલે નલે પણ કૂદીને પોતાના પાદ-પ્રહારથી તેના પૂંછડાના મૂળ ભાગમાં બળપૂર્વક પ્રહાર કર્યો. તેવામાં અચાનક હસ્તીવડે પોતાની સુંઠથી ઊંચો આકાશમાં ઉછાળાયેલા નલે તેના મસ્તકપ્રદેશ પર પડીને પોતાના હસ્તથી ચારે બાજુ પ્રહાર કરવા માંડ્યો, એટલે સુકાઈ ગયેલ સંપૂર્ણ મદજળના ઊંદુઓવાળો તેમજ અતિ ભય-વ્યાકુળ હસ્તી અચાનક જડ જેવો બની ગયો અર્થાત્ શાંત થઈ ગયો. ત્યારે તથાપ્રકારના શાન્ત બની ગયેલ, હસ્તી પર બેસીને, મહાવતથી અપાયેલ અંકુશવાળો નલ, તે હસ્તીને પ્રસન્ન કરીને તેને ગજશાળા તરફ લઈ ગયો.

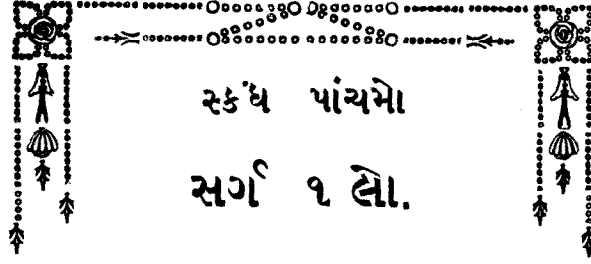
સર્પના ડંબથી રૂપ તેમજ આકૃતિના ફેરફારથી કુબડારૂપે બનવા છતાં નલરાબ્દનું શૂરવીરપણું નાશ પામ્યું ન હોતું, કેમકે સુખડનો(ચંદનનો) ભૂકો(ચૂર્ણ) કરવામાં આવે તોપણ તેની સુવાસ આલી જતી નથી. ઊંચે ગોખમાં બેઠેલા ઋતુપર્ણુ રાબ્દએ, પગલે પગલે નાગરિક લોકોથી પ્રેમપૂર્વક પૂબતા, સ્તુતિપાઠકોથી ગજશિક્ષાની કુશળતાનું વર્ણન કરાતા અને રાજવીની માફક કોડાપૂર્વક ગજશાળામાં દાખલ થતાં નલને બોલ્યો. બાદ વેગપૂર્વક વારંવાર આવતાં અને માત્ર એકચિત્તવાળા પ્રતિહારીઓ, તે હસ્તીની ડોકમાં બંધન નાંખીને, હસ્તી પર બેઠેલા તે નલરાબ્દને, રાબ્દની આજ્ઞાથી તે નલના દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી જલ્દી રાજસભામાં લઈ ગયા. “તું કોણ છે? ક્યાંથી આવ્યો? ગજરાજના મદને દૂર કરનાર તારી આવી અદ્ભુત કુશળતા ક્યાંથી? તારી આકૃતિ આવી કેમ?” આ પ્રમાણે રાબ્દએ નલને મૃદુપણથી પૂછવાને લીધે કુબડાએ પોતાની સમસ્ત હકીકત જણાવી કે—“જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા, વીરસેન રાજવીના પુત્ર, સત્ય વ્રતવાળા, નિષધા નગરીના સ્વામી નલરાબ્દ છે; જે બુગારમાં જીતાવાને કારણે, જેણે પ્રથમથી જ તેનું રાબ્દ્ય લઈ લીધું છે તેવા લઘુ બંધુ રૂબરથી દૂર હાંકી કઠાયો છે અર્થાત્ દેશવટો અપાયેલ છે. હું તેના સારથી છું. મારા સ્થાનથી બ્રહ્મ થવાને કારણે પૃથ્વીપીઠ પર પર્યટન કરતો કરતો આ તમારી રાજધાનીમાં આવી ચઢ્યો છું. પૂર્વે તે નલરાબ્દના સંસર્ગને કારણે તેમજ આજે તમારા શીઘ્ર દર્શન થવાથી મારો શ્રમ સફળ થયો છે.”

આ પ્રમાણેની કુબડાની વાણીથી પોતાના પ્રિયમિત્ર નલની દુઃખદ હકીકત સાંભળીને તેણે ત્રણ દિવસ સુધી ગીત, નૃત્ય અને વાજિત્ર બંધ કરાવ્યા અને પોતે પણ અત્યંત દુઃખી બની ગયો. પછી ‘આ નલરાબ્દનો સેવક છે.’ એમ વિચારીને કુબડાને બહુમાન આપતાં ઋતુપર્ણુ રાબ્દએ તેને પાંચસો ગામડા આપીને પોતાનો મિત્ર બનાવ્યો. સૂર્ય-પાક રસવતી(રસોઈ) વિગેરે રાજકુલને ઉચિત કળાઓદ્વારા ઋતુપર્ણુ રાજવીના મનને હમેશાં વિસ્મય પમાડતો તેમજ નિરંતર વિવિધ પ્રકારનાં ભેટણાંને સ્વીકારતો નલ, કુબ્જ-રૂપે હોવા છતાં, રાબ્દની માફક રહેવા લાગ્યો.

“સતી દમયંતી મનમાં કેવા કેવા પ્રકારનાં વિચારો કરતી હશે? અથવા તે તે મરી ગઈ હશે? મને તેનું સુખદર્શન ફરી થશે કે કેમ? અથવા તે મારું મૃત્યુ કેમ થતું નથી? નિષ્કળ જીવિતવાળા મને ધિછાર હો! મારો સમય નકામો વ્યતીત થઈ રહ્યો છે.”—આ પ્રમાણે મનમાં વિચારણા કરતો કુષ્ઠરૂપી નલ લાંબા સમય સુધી તે નગરીમાં રહ્યો. નલરાજની શોધ કરવા માટે ઉત્તમ પુરુષોને પોતાના રાજ્યની દશે દિશાઓમાં મોકલાવતા ઋતુપર્ણ રાજને તેના સંબંધી કંઈ પણ સમાચાર મળ્યા નહીં.

નલરાજના નવીન કલ્યાણને કારણે (પાંચસો ગામ મળ્યા તે રૂપી કલ્યાણ) રક્ત વર્ણવાળી પોતાની દષ્ટિથી તેના ઉદયને વિચારતો કલિ, ંહાલી પત્નીના વિયોગરૂપી જ્વર- (સંતાપ)થી પીડા પામેલાની માફક અત્યંત બળવા લાગ્યો.

[નલના ત્યાગથી દમયંતીના વિલાપ]

આ બાબુ, જે રાત્રિમાં નલે દમયંતીનો ત્યાગ કર્યો તે રાત્રિનો પ્રભાતકાળ થવા છતાં સહચરી સરખી નિદ્રાએ દમયંતીનો ત્યાગ કર્યો નહીં અર્થાત્ પ્રાતઃકાળ થવા છતાં દમયંતીની ઊંઘ ઊડી નહીં. તે સમયે તેણીએ એક સ્વપ્ન જોયું કે—“ રસ યુક્ત અને ફળવાળા આંખાના વૃક્ષ પર હું ચઢી તેવામાં તે વૃક્ષના શિખર ભાગ ઉપર પાપીષ્ઠ એક હોલો આવીને બેઠો, ને આન્નવૃક્ષ સુકાઈ ગયું અને મારા સમસ્ત અંગો શિથિલ થઈ જવાથી તે આન્નવૃક્ષ પરથી હું નીચે પડી ગઈ. ” આવું સ્વપ્ન જોઈને તેણીએ નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો.

આવા પ્રકારનું દુષ્ટ સ્વપ્ન જાણીને તેનો પ્રતીકાર કરવાની ઈચ્છાથી તેના ફલને નિરર્થક બનાવવાની સ્પૃહાથી તેણીએ પોતાના સ્વામી નલનું સુખકમળ જોવા માટે પોતાની દષ્ટિ ફેરવી, પરંતુ તેણીએ નલને પોતાની જમણી બાબુ કે ડાબી બાબુ, મસ્તક તરફ કે પગ તરફ, દૂર કે નજીકમાં કોઈપણ સ્થળે જોયો નહીં. “આ શું થયું?” એમ વિચારીને વ્યાકુળ બનેલી તેણી બયભીત બનીને, ઊભી થઈને, અનાથ (નધણીયાતી) વ્યક્તિની માફક પોતાની જાતને તેમજ પોતાના સ્વામી નલને ફૂલામાં પડેલ જાણ્યા. આ પ્રમાણે બયભીત બનેલ દમયંતીએ તરત જ ધર્મ ધારણ કરીને સરોવર, વૃક્ષ અને લતાઓના જૂથમાં ચારે બાબુ શોધ કરી. વીર પુરુષથી ધુભવાયેલ ખડ્ગની જેમ ધૂજતી અને સુકાઈ ગયેલા કંઠવાળી તેણી તે સમયે કંઈપણ બોલવાને સમર્થ થઈ શકી નહીં. નલ, “ મશ્કરીને ખાતર કોઈપણ સ્થળે છુપાઈ ગયા હોય ” તેવી આશંકા કરીને તેણી “ હે આર્યપુત્ર ! હે આર્યપુત્ર ! ” એમ પગલે પગલે ખૂમે પાડવા લાગી. “ ખરેખર હર્ષની વાત છે કે—તમે જોવાઈ ગયા છો, જોવાઈ ગયા છો, હવે ફરી વખત તમારી જાતને છુપાવશો નહીં. હે મહારાજ ! આવા વિષમ સમયમાં પણ તમારું આ કંઈ જાતનું કૌતુક ? ” એ પ્રમાણે વારંવાર ઉચ્ચારતી દમયંતીએ જ્યારે નલને ન જોયો ત્યારે તેનું મન અત્યંત ગભરાઈ ઊઠ્યું—વ્યાકુળ બની ગયું.

“ ખરેખર નલના અતિશય રૂપ-સૌંદર્યને કારણે કોઈ વિદ્યાધરકુમારી કે વ્યંતરી મારા સ્વામીને જલ્દીથી હરી ગઈ હોય તેમ જણાય છે. અથવા તો મહારાજા નલને કોઈપણ પ્રકારની આપત્તિ આવી પડી જણાય છે. જો એમ ન હોય તો મારા સ્વામી આટલા સમય સુધી મારા દુઃખને શા માટે સહન કરે? સુખપૂર્વક સૂતેલી મારા પ્રમાદને વારંવાર ધિક્કાર હો! કારણ કે કષ્ટપૂર્વક મેળવી શકાય તેવો સ્વામીરૂપી નિધિ મેં ગુમાવ્યો છે. નાથ રહિત અને શરણ વિનાની હું સર્વ પ્રકારે લૂંટાઈ રહી છું અર્થાત્ મારું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું છે. આશા રહિત બનેલ હું આ ગાઠ વનમાં એકલી શી રીતે જીવી શકીશ? ડાહ્યાના અથ્રભાગ પર રહેલ પાણીના ઊંડુની જેમ આશાનું અવલંબન લઈને જ પ્રાણીઓનું જીવન વ્યવસ્થિત રહે છે-ટકી રહે છે. આશા ન હોય તો જીવન મૃત્યુ સમાન બની જાય. સ્વામી સહિત મારા માટે આ વન ભવ્ય મહાલય જેવું બન્યું હતું તે જ વન અત્યારે મારા માટે દુઃખના સાગર સમુદ્ર બન્યું છે. કોઈપણ પ્રકારે મેં, કીડાના મંદિર સરખા અને વિશ્વનો વિજય કરનારા વીરસેન રાજાના પુત્ર નલને સ્વામી તરીકે પ્રાપ્ત કર્યા પરંતુ ફરીથી મને તેનો વિરહ થયો. તથાપ્રકારનું સામ્રાજ્ય પણ નષ્ટ થયું અને આજે હું આવી અવસ્થામાં આવી પડી. ખરેખર કર્મરાજાનું ચરિત્ર અચિન્ત્ય છે. વધારે શું કહેવું? ચારે બાજુ પર્વતોથી ઘેરાયેલ આ ભયંકર જંગલમાં મારું એકલીનું જીવન કઈ રીતે ટકી શકશે? હું કેમ જીવી શકીશ? સંબંધી જનોથી અળગી થવાને કારણે ભાગ્યહીન, પુષ્ય વિનાનું, તીર્થસેવાદિ કાર્યો નહીં કરવાને કારણે નિષ્ક્રમ બનેલ મારું દુષ્ટ નસીબ કેમ ઉદયમાં આવ્યું? હે નાથ! તમે ક્યાં છો? હે સ્વામિન્! તમે જવાબ આપો. ન સહન કરી શકાય તેવો તમારો વિયોગ મારાથી કઈ રીતે સહન થઈ શકશે? આ પૃથ્વીપીઠ પર દરેક પ્રકારનાં કાર્યો (બનાવો) બને છે તેમાં મને શંકા નથી પરંતુ કૌંચકર્ણી રાક્ષસને હણનાર એવા તમારો શત્રુ કોણ હશે? હે સ્વામી! કહો, કહો. તમે કોઈ સ્થળે કે જળમાં, શત્રુઓ, દેવો કે નાગેન્દ્રોથી હરણ કરાયા છો કે હણાયા છો? અથવા તો વિશ્વને પ્રિય તમને દુઃખ હોય તેમ હું માનતી નથી પરંતુ મારા પાપોને અંગે નિધાન સરખા તમે અદૃશ્ય થઈ ગયા છો. પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર જળ (પાણી) વિશ્વમાં ઇષ્ટ ગણાયું છે તેમ તમે જગતને પ્રિય છો. હે સ્વામી! જો તમને મારા પ્રત્યે પ્રિયપણાની ભાવના ન હોય તો ભલે, પરંતુ હે રક્ષણકર્તા! શરણ રહિત બનેલ મારા પર તમને શું દયા પણ નથી આવતી? હે નૈષધ! આવ, આવ અને મારા દુઃખને જલ્દી દૂર કર. હે નલ! તમારું મન પ્રસન્ન બનાવો, હે વીરસેન રાજાના પુત્ર! મારા કષ્ટને દૂર કરો અને હે દેવોના દૂત! મને દર્શન આપો. મારું હૃદય કૂટી જાય છે, પ્રાણો ચાલ્યા જાય છે, ચૈતન્ય અળગું થઈ રહ્યું છે અને સાક્ષાત્ મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું છે. બીજું વધારે શું કહું? તમને અરુચિકર મારું જે કંઈ પણ દુષ્ટ છે તે માફ કરો અને આગામી ભવોને વિષે તમે જ મારા સ્વામી થજો. હે દેવ! હે સ્વામી! હે ભુવનના

આભૂષણરૂપ ! હે વીરસેન રાજાના પુત્ર ! હે નિષેધ દેશના રાજા ! ” આ પ્રમાણે વિલાપ કરીને પરવશ અનેલ, મૃદુ-ધીમું રુદન કરતી દમયંતી મૂર્છા આવવાથી પૃથ્વી પર પડી ગઈ.

કુહાડાથી કપાયેલ મૂળિયાવાળી લતાની માફક પૃથ્વીપીઠ પર પડેલી અને નિશ્ચેષ્ટ દમયંતીને જોઈને, વનદેવીઓના અંતઃકરણમાં અત્યંત દયા પ્રગટી, દિશાના છેડાઓ ગાઠ વૃક્ષોથી જડ જેવા બની ગયા, (અર્થાત્ વનરાજી સ્થિર બની ગઈ) સૂર્ય કાંતિહીન (અંખો) બની ગયો અને પુષ્કળ ઝરણાંઓના ભયંકર ધ્વનિથી એક સુખવાળો બનીને પર્વતના સમૂહ જાણે વિલાપ કરતો હોય તેમ અવાજ થવા લાગ્યો અર્થાત્ પર્વતના શાંત ઝરણાંઓના અવાજ પણ ભયંકર ભાસવા લાગ્યો. દમયંતીના દુઃખથી દુઃખી અનેલા વાંદરાઓએ એ વૃક્ષની ડાળીઓને ધ્રુબાવી નહીં, પાંદડાઓના સમૂહે ધ્વનિ કરવો બંધ કરી દીધો, પક્ષીઓના સુખ ન ઊઘડ્યા અને હરણીઓએ સુખમાં તરણું પણ ન લીધું. તે સમયે બ્રમરસમૂહના અંકારથી સૂચવતી હોય તેમ કમલિનીએ તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે—“ હે દમયંતી ! તું જો, જેના હૃદયમાં સ્ત્રીહૃત્યાની પણ ઘૂણા નથી તેને માટે તું શાને માટે ફેગટ ખેદ કરી રહી છે ? ઊઠ અને તારા પિતા ભીમરાજાના મંદિરે જલ્દી જા.”

પછી જલખિંદુથી મિશ્રિત બરુના ઝાડને સ્પર્શીને વાતા વાયુવડે, સરોવરને કિનારે રહેલા વૃક્ષોની છાયાથી, હસ્તનો ટેકો લેતી દમયંતીની મૂર્છા દૂર થઈ ગઈ.

સર્ગ ૫૧જો.

[દમયંતીએ ચોતરફ નલની કરેલ શોધ : વસના છડે લખેલ સૂચના-વાંચન]

આ પ્રમાણે ચૈતન્ય પામેલ, પૂર્વ સંસ્કારના સામર્થ્યથી જાણે નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું હોય તેવી દમયંતી નલની શોધ કરવા લાગી. જો કે કલિ તેણીની પાસેથી નલને દૂર કરવા સમર્થ બન્યો છતાં તેણીના મનમાંથી તેને દૂર કરવા કોઈપણ શક્તિમાન ન હતું. વીજળી સરખી તેજસ્વી, પૃથ્વીના વિષમ પ્રદેશમાં રહેલ, દમયંતી નલને શોધવા માટે આમતેમ લમવા લાગી. વૃક્ષની ઊંચી શાખાઓ પર ચઢીને, વૃક્ષની સાથે વળગેલી લતાઓને અળગી કરીને તેમજ શુક્રાઓ અને ખીણોમાં દાખલ થઈને

તેણી નલને જોવા લાગી. પાંદડાંના ખખડાટને લીધે નલના આગમનની શંકાને ધારણ કરતી દમયંતી પહેલાં જોવાયેલાં હતાં તેવાં વનપ્રદેશોને ફરી પણ જોવા લાગી. વળી સરે-વરને કિનારે, સાયંકાળે બનાવેલી પોતાની શૂન્ય શબ્દાને, જાણે ભૂમિમાંથી ખોદીને બહાર કાઢેલ નિધાન હોય તેમ વારંવાર જોવા લાગી. આ પ્રમાણે નલના વિયોગથી દમયંતી, નલને શોધી કાઢવાને માટે, યોગિનીની માફક શીત, ગરમી, ભૂખ અને તરસને પણ જાણતી નહોતી. નલને શોધી કાઢવામાં એક માત્ર તત્પર બનેલી તેણીને શ્રમ (થાક), ભય, ઇર્ષ્યા, સંતાપ અને ભ્રમ કંઈપણ થયું નહીં. કાંટાઓથી ચીરાયેલા અને લોહીથી રક્ત બનેલા તેણીના બંને ચરણો જાણે મેંદીના રંગથી રંગાયા હોય તેમ શોભવા લાગ્યા.

“હે સ્વામી! હે સ્વામી!” એ પ્રમાણે બોલતી, અશ્રુઓથી ભૂમિભાગને સિંચતી તેણીએ, ચાતક પક્ષીઓના ધ્વનિથી વ્યાપ્ત બનેલ વર્ષા ઋતુની શોભાને ધારણ કરી. આ પ્રમાણે ચારે બાજુ તપાસ કરતી, નિરાશ બનેલી, અને નિષ્ક્રમ પ્રયત્નવાળી દમયંતી ટીંટોડીના જેવા સ્વરથી રુદન કરવા લાગી. “અરે! સાયંકાળે તો હું મારા સ્વામીની સાથે હતી અને પ્રભાતકાળે તો હું સ્વામી રહિત બની ગઈ. ખરેખર દુષ્ટ કર્મોનું ફળ તાત્કાલિક ઉદયમાં આવે છે. રાજ્યભ્રષ્ટ થવાનું મને દુઃખ નથી, આવા પ્રકારનું પરિ-ભ્રમણ પણ દુઃસદ્ધ નથી પરંતુ સ્વામીનો આ વિયોગ મારા હૃદયને ચીરી નાખે છે.

જાણે, આકાશમાંથી હું નીચે પડી હોઉં અથવા તો પાતાલમાંથી બહાર આવી હોઉં તેમ દુઃખમાં ડૂબી ગયેલી મને કોઈપણ આલંબનભૂત નથી. જગતના નેત્ર સમાન સૂર્ય ભગવાન દૂરથી શું સાંભળે? જગતમાં વ્યાપેલ પણ સંજ્ઞા રહિત પવન પણ શું જાણે? આ બંનેમાંથી કોની પાસે જઈને મારે પૃચ્છા કરવી? ખીણ, પર્વત, નદી વિગેરેથી વ્યાપ્ત આ વન છે; ફક્ત એક મારા સ્વામી નલ જ આ વનપ્રદેશમાં જણાતા નથી. ભાંગી ગયેલા સઠવાળી નોકા જેવી તેમજ નલથી ત્યજાયેલી હું દુઃખ દેવાને માટે પિતાની પાસે કંઈ રીતે જાઉં? ત્યાં રહેલા માતા-પિતા, સખીઓ, વહુઓ અને સહચરીઓના હૃદયને શબ્દ સરખી મારા જીવિતથી શું પ્રયોજન છે? પુત્રી પ્રત્યેના સ્નેહથી મૂઠ બનેલા તેઓના મુખથી મારે હમેશાં મારા સ્વામીની અપકીર્તિ સાંભળવી પડશે, તો હવે આ વનપ્રદેશમાં શીકારી બનવરોથી, ઉચ્ચ વિષવાળા સર્પોથી, શ્લેષ્ઠ જાતિના માણસોથી અથવા તો દાવાનલથી મારું મૃત્યુ થાય તે શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે સ્વામીની પ્રાપ્તિ નહીં થવાથી આ વિષયમાં અન્ય ખીણું કંઈ કરવાનું મારી બુદ્ધિરૂપી ચક્ષુ જોઈ શકતી નથી, અર્થાત્ હવે મારા માટે મૃત્યુ જ એક ઉપાય છે. મેં પૂર્વભવમાં શું પૂર્ણ તપશ્ચર્યા નહીં કરી હોય? શું પૂરેપૂરું દાન નહીં દીધું હોય? શું ધર્મશાસ્ત્રોનો પૂર્ણ અભ્યાસ નહીં કર્યો હોય? અથવા તો શું મેં મૈત્રીનો ભંગ કર્યો હશે? કે જેથી અત્યારે (સમય વિના) અનવસરે મને સ્વામીનો વિયોગ થયો. શું મેં કોઈની ચોરી કરી હશે? શું મેં ખોટો ઉપદેશ આપ્યો હશે? શું મારાથી અયોગ્ય વચન બોલાયા હશે? શું મેં કોઈને

શાપ આપ્યો હશે ? શું મેં અભિમાન કર્યું હશે ? શું મેં બીજાઓની નિંદા કરી હશે ? કે જેથી મારા પતિનો વિયોગ થયો. શું મેં સરોવરની પાળ તોડી હશે ? નવા ઊગતા વૃક્ષની શાખાઓને શું મેં તોડી નાખી હશે ? મધમાખીઓએ છત્રાકાર બનાવેલો મધપુડો શું મેં નષ્ટ કર્યો હશે ? કે જેથી મને મારા સ્વામીનો વિયોગ થયો. ”

આ પ્રમાણે ઘણા વિલાપ કરીને વ્યાકુળ બનેલ દમયંતીએ વસ્ત્રના છેડાથી અશ્રુ ઢૂંછી નાખ્યા તેવામાં તે વસ્ત્રના છેડા પર નલ રાજાએ લોહીથી લખેલ અક્ષરપંક્તિ જોઈ. તે અક્ષરપંક્તિને જોઈને, તેનો ભાવ બરાબર સમજીને, તે અક્ષરપંક્તિને મસ્તક પર ચઢાવીને, આઘ્યા ગયેલા નળરાજા પોતાના પ્રત્યે રાગી-સ્નેહાળ છે તેમ તેણે માન્યું. પછી શોક ઓછો થવાથી ગદ્ગદ સ્વરવાળી દમયંતી ભાવીભાવને કારણે મોહવશ બનવાથી નલને ઉદ્દેશીને ફરી કહેવા લાગી.

“ હે રાજન ! પૂર્વે નગર, વૃક્ષ, નદી અને પર્વતવાળી પૃથ્વીનું તમે પાલન કર્યું હતું, તો અત્યારે એકલી, તમને અનુસરનારી એવી પ્રિયાને સ્વીકારવાને (સાથે રાખવાને) તમે શું સમર્થ ન બની શક્યા ? વૃષભોને પોતાના બંને શીંગડા ભારે પડતા નથી, હસ્તીઓને પોતાના બંને હાંતુશળ દુઃખદાયી બનતા નથી. તેમજ ભરેલા ઘડાને ઢાંકવાથી કંઈપણ ભાર થતો નથી તો કંઈ વ્યક્તિને પરણેલી સ્ત્રી દુઃખદાયક બને છે ? નદી સમુદ્રને ઉદ્દેશીને વહે છે, લતાનો સમૂહ વૃક્ષોને વીંટળાઈ વળે છે, તેમ કુલીન સ્ત્રીઓને પતિ એ જ ગતિ (આશ્રય) છે તો હે નાથ ! તમે કહો કે મારો તમે શામાટે ત્યાગ કર્યો ? હે સ્વામી ! રાજાઓનાં અભિમાનનો નાશ કરવો એ તો તમારું હંમેશનું સાહસ (કર્તવ્ય) હતું તો હે નરેન્દ્ર ! ઘૂતકોડાને વશ બનવાથી તમે કેમ હારી ગયા ? હે રાજાધિરાજ ! ખરેખર હું તમને ખોટું કલંક આપી રહી છું. કોઈ મહાત્મ્યતરે તમારામાં વાસ કર્યો છે, તે વ્યંતરે જ તમને દુર્દશાના વમળમાં નાખ્યા છે અને તેણે જ મને ચિત્રવિચિત્ર લતાની કોડા સરખી ચેષ્ટાઓ કરાવી છે. હવે વિશેષ કહેવાથી શું ? દેવો પણ કહેશે અને કર્મના સાક્ષીભૂત પ્રત્યક્ષ દેખાતા ભુવનતિલક સમાન એવા આ સૂર્ય-ભગવાન પણ કહેશે કે-જ્યાંસુધી મારા સ્વામીના દેહમાં રહીને તે વ્યંતર દુઃખ દેશે ત્યાં-સુધી તે વ્યંતર પણ એક ક્ષણમાત્ર સુખ મેળવશે નહીં. પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખું દુઃખ તેના ચિત્તને બાળે, તેનું અંગ લક્ષ્મીની લેશમાત્ર શોભાને ધારણ ન કરે ! ”

આ પ્રમાણે બોલીને, નિર્મળ જળથી સ્નાન કરીને, તેણીએ વિશાળ સરોવરના કિનારા પર નિત્યકર્મ કર્યું. જ્યાંસુધી પ્રિયતમ નલનું દર્શન ન થાય ત્યાંસુધી તેણે પુષ્પમાળા, કર્પૂર, સુખડનું વિલેપન, અલંકારો, સાકર, દહીં, દૂધ અને ઘી વિગેરે ભોજ્ય પદાર્થો, માંગલિક વસ્તુઓ તેમજ આંજણનો પણ શોકને કારણે ત્યાગ કર્યો.

સર્ગ ત્રીજો.

[દમયંતીને માર્ગમાં થયેલા ઉપદ્રવો.]

દમયંતીના આ પ્રમાણેના કથનથી તેમજ તેણીના મહાન તપને કારણે નલને વહી જતા શરીરના રસથી (ધાતુમાંથી) વજ્ર સરખી કાયાવાળો પુરુષ પણ બલહીન બની જાય તેમ દમયંતીના શાપથી કલિ પણ શક્તિહીન બની ગયો. સ્વામીના આદેશનું પાલન કરવાને માટે વડલા પાસે થઈને જતાં માર્ગદ્વારા તેણી, કુડિનપુર તરફ ચાલી નીકળી. વસ્ત્રને વિષે સ્વામીની, શસ્ત્રથી લખાયેલી અક્ષરપંક્તિને અને મનમાં ત્યાગથી કરાયેલ અપમાનરૂપી દુઃખ—આ પ્રમાણે બંને પ્રકારનાં પ્રહારને ધૈર્યપૂર્વક ધારણ કરતી (સહન કરતી) દમયંતી ચાલી નીકળી. નલની દુર્જનતાથી ખિન્ન બનેલા હૃદયથી અભિમાની, જીવિતથી પરાંડુમુખ બનેલ તેણી નિઃશંક બનીને માર્ગમાં એકલી જ ચાલી નીકળી. માર્ગમાં, તેણીના બંને સ્તનરૂપી કુલોને જોવાથી, તે સ્તનોને હસ્તીના ગંડસ્થળો માનીને કોઈએક સિંહ અચાનક તેણીના તરફ દોડ્યો, પરંતુ તેણીના લલાટપ્રદેશમાં રહેલા તિલકના પ્રકાશરૂપી વીજળીના તાડનથી જાણે ભયભીત બની ગયો હોય તેમ જાલદો જલદી નાશી ગયો. રક્ત ચરણ અને હસ્તરૂપી કમળવાળો તેણીને ચાલતી એવી કમલિની માનીને કોઈ એક મહોન્મત્ત હસ્તી તેને પકડવાને માટે દોડ્યો, પરંતુ તેણીના સિંહની જેવા કટિપ્રદેશવાળા ઉદરને જોતાં જ તે હસ્તી ચિત્કાર કરવાપૂર્વક જેવો આવ્યો હતો તેવો જ તેને તે જ પગલે દૂર નાશી ગયો. સર્પની બ્રાંતિથી તેણીના અંગોડાને પકડવાને ચાહતા એવા મયૂરો, તેણીના કણોને જોઈને આગળ વધતા અટકી ગયા.

આ પ્રમાણે પોતાના જ અવયવોથી રક્ષણ કરાયેલી દમયંતીને વિંધ્યાચલાના દુષ્ટ પ્રાણીઓ કંઈ પણ પીડા ઉપજાવી શક્યા નહીં. ક્રમપૂર્વક ચાલી જતી અને સ્વામીની ચિંતાથી દિહુમૂઠ બનેલી તેણી, જેમ સમ્યગ્જ્ઞાન માણસને સંયમમાર્ગે લઈ જાય તેમ, ણીજ વનમાં દાખલ થઈ. કૌમળ, મુગ્ધ, સહાય રહિત, ભાષા વિનાના અને તથાપ્રકારના શ્રીમંતોથી પણ તે વનપ્રદેશ ઉલ્લંઘન કરાવેા દુઃખદાયક હતો, છતાં પણ તેણી ધીરજ ધારણ કરીને તે વનપ્રદેશમાં રહેવા લાગી. જ્યાંસુધી ભય પ્રત્યક્ષ આવી પડતો નથી ત્યાંસુધી જ ભય પ્રાણીઓને દુઃખદાયક જણાય છે.

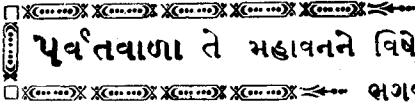
સુખપૂર્વક રહેવાને માટે પોતાની પત્નીને પિયર મોકલતાં નલે ખરેખર મને તેમજ પોતાની જાતને-ખંનેને દુઃખ કયું છે, તો હું એકલી કુંડિનપુર કઈ રીતે જઈશ અને સેવક વિનાના આર્યપુત્રનું શું થશે? સ્વામીની પાસે રહેનારી મને દુઃખમાં પણ સુખ થાત અને મારી સેવાથી સ્વામી નલને પણ કષ્ટ ન થાત. મારા સ્વજનોથી, શરીરથી કે સુખથી મને શું પ્રયોજન છે? ખરેખર સ્વામીના વિયોગથી હું જીવતી છતાં મરેલા જેવી જ છું. છેદાઈ ગયેલી લતાને જેમ ક્યારે નકામો છે તેમ પતિ વિનાની મને રાજવૈભવ નકામો છે. વનને વિષે, સ્વામી પાસે રહેલા મારા માટે ખરી પડેલા પાંદડાંઓનું ભોજન અથવા તો ઊગેલ ધાન્યની મુઠીને પકાવવાવડે જીવન વીતાવવું એ શ્રેષ્ઠ છે. ધૂમાડા વિનાના અગ્નિ સરખા વિયોગથી જે પ્રાણીઓ દાઝે છે તેઓ જળમાં રહેવા છતાં પણ દાઝે છે અને ખરકથી પણ ખળે છે. ખરેખર, હીન ભાગ્યવાળી મારા માટે આ સમય સ્વામીની સેવાનો હતો, જ્યારે તે જ અવસરે નસીબે મને સ્વામીથી અળગી કરી. તે ખગલીઓનો જન્મ ધન્યવાદને પાત્ર છે કે જે વર્ષાઋતુમાં વૃક્ષના અથલાગ પર રહેલા સ્વામીને હમેશાં સંભાળે છે-રક્ષા કરે છે. હરણીઓના ગુણોનું પણ હું શું વર્ણન કરું? કે જે પોતાના સ્વામી પર પડતા શિકારીના ખાણોને પોતાના શરીર પર ઝીલી લે છે. જીવવા છતાં મરેલા જેવી અને આશા વિનાની મારાથી શું પ્રયોજન છે? મારા પ્રાણભૂત જે સ્વામી હતા તેને જ મેં ખેંધું નાખ્યા છે. જેમ સૂર્યનાં કિરણોને કુમુદ સહન ન કરી શકે તેમ રાજલક્ષ્મીને ઉપભોગ કરવામાં આસકત નલરાજનું શરીર કલેશોને સહન કરી શકે તેમ નથી. જેને યોગ્ય અવસરે જલપાન, ભોજન, શય્યા, સ્નાન અને શરીરશુશ્રૂષા નથી તે નલરાજ કેવી રીતે જીવી શકશે? સામાન્ય માણસ પણ આવા વનવાસનાં કષ્ટ સહન ન કરી શકે તો વિલાસી એવો નલરાજ કઈ રીતે સહન કરી શકે? તેથી જ મને પ્રાતાઃકાળે તેવા પ્રકારનું દુષ્ટ સ્વપ્ન આપ્યું જે સ્વપ્ન નલરાજના શરીરમાં પણ કંઈક વિકૃતિ (ફેરફાર) થયે છે તેમ સૂચવી રહેલ છે. સ્વામિના આદેશને કરવાને માટે, આશારૂપી પાશથી બંધાયેલા મારા જીવનને ધારણ કરતી મારા વૃક્ષસ્થલના બે ટુકડા થઈ જતા નથી. જઈને હું શું કરીશ? હવે પછી મારું શું બનશે? કઈ રીતે હું નલરાજને મેળવી શકીશ? તેમાંનું કંઈપણ હું સમજી શકતી નથી અથવા તો આવા પ્રકારના સંકટપ-વિકટપ કરવાથી શો લાભ છે? ખરેખર નલરાજ વિજયશાહી છે. નલરાજની આકૃતિ જ એવા પ્રકારની છે કે જે લાંબા સમય સુધી દુઃખી રહી શકે નહિ. સૂર્યનું થલણ ક્ષણમાત્ર થાય છે, પૃથ્વીકંપ પણ ક્ષણવાર થાય છે, સ્વપ્ન સરખી સજ્જન પુરુષોની વિપત્તિ કદીપણ લાંબો સમય ટકી શકતી નથી, તો હવે હું પિતાના ઘરે જઈને, હમેશાં પ્રયત્ન કરતી હું નલરાજની પ્રવૃત્તિના સમાચાર મેળવીશ. પ્રયત્નને શું અસાધ્ય છે? નલરાજને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ પૃથ્વીને વિષે ફરીથી ક્ષણમાત્રમાં આર્યાવર્તનું રાજ્ય સ્થપાશે. અસ્ત થયેલો સૂર્ય ઊગે છે-ઉદય પામે છે, ક્ષીણ

અનેલો ચંદ્ર વૃદ્ધિ પામે છે, સજ્જન પુરુષોને જ વિપત્તિ તેમજ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તો હવે વધારે વિચાર કરવાથી શું? નલરાજા સુખી રહો, પૂજ્ય કુળદેવીઓ તેમની રક્ષા કરો, મારા મનમાં ધીરજ છે અને મારા બંધુઓ અનુકૂળ છે એટલે મારું ભવિષ્ય સર્વ પ્રકારે પરિણામે સુંદર છે.

ખાદ તે વનપ્રદેશમાં સ્વામીની ચિંતારૂપી કષ્ટને, માર્ગના એકધારા થાકને લીધે ખેવડા કષ્ટરૂપે વહન કરતી-સહન કરતી, હરણી જેવા નેત્રવાળી અને વિકાર રહિત દમયંતીએ પર્વતની તલાટીમાં રહેલ વૃક્ષની નીચે ક્ષણમાત્ર નિદ્રા લીધી.

[અજગરનું દમયંતીને ગળી જવું : લીલે કરેલ બચાવ : લીલની કામાસક્તદશા.]

પર્વતવાળા તે મહાવનને વિષે સૂતેલી દમયંતીના મસ્તકપ્રદેશ પરથી સૂર્ય-ભગવાન આકાશના મધ્ય ભાગને ઉલ્લંઘીને નીચે નમવા લાગ્યા—સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી થઈ. સૂર્યના પ્રકાશને પ્રતાપહીન બાણીને હિંસક પશુઓ ચોરોની માફક તે સમયે સ્વેચ્છાપૂર્વક વિચરવા લાગ્યા. તે સમયે રાહુ જેમ ચંદ્રની કલાને અને મોટો મત્સ્ય કમલિનીને ગળી જાય તેમ કોઈએક અજગર દમયંતીને જલ્દી ગળી ગયો. જેમ સાણસાવડે અગ્નિમાંથી બહાર કાઢેલી સોનાની પૂતળી શોભી ઊઠે તેમ તે અજગરના મુખના મધ્યભાગમાં રહેલી અને વિહ્વળ અનેલી દમયંતી અત્યંત શોભી ઊઠી. તે અજગરવડે નાભિ પર્યન્ત ગળાયેલી, બાગૃત અનેલી, ભયભીત બનીને હાહારવ-પૂર્વક રુદન કરતી દમયંતી જલ્દી તેના મુખભાગમાંથી બહાર નીકળવા માટે ઇચ્છા કરવા લાગી. જેવી રીતે હાથણી કાદવમાંથી બહાર ન નીકળી શકે તેમ દમયંતીને પકડવાથી વિશાળ અનેલ તે અજગરના મુખરૂપી ગુફાના મધ્યભાગમાંથી દમયંતી બહાર નીકળી ન શકી. અજગરના ઉદરમાં ઉગ્ર લાળથી લેપાયેલા અંગવાળી દમયંતી, બાણે સાક્ષાત અપ્રતિષ્ઠાન નામના નરકાવાસમાં રહેલી હોય તેમ વિચારવા લાગી. નગર સરખા અજગરના મુખમાં ગળા સુધી તેણીનું શરીર જલ્દી ડૂબી જવાથી ફક્ત તેનું મુખ જ દેખાતું હતું એટલે જેના મ્હાણું કંઈ આવી ગયા છે તેવી દમયંતી, મૃત્યુને નજીક આવેલું બાણીને “ મને ધર્મનું

શરણુ હો !” એમ ઉચ્ચ સ્વરે વારંવાર બોલવા લાગી. તેવામાં કોઇએક વનચરે (ભીલે) તેણીને મત્સ્યથી પકડાયેલ હંસલીની મૃદુવાણી જેવો ધ્વનિ સાંભળ્યો. “આ શું ?” એમ આશ્ચર્ય પામેલો તે ભીલ જેટલામાં ત્યાં આવ્યો તેટલામાં તેણે ફક્ત જેતું મુખ બાકી છે તેવી દમયંતીને અજગરથી ગળાયેલી જોઇ એટલે મર્મસ્થળને જાણુનાર તેણે પોતાની કુહાડી-થી તે અજગરના પૂંછડાને જલ્દી કાપી નાંખ્યું; કારણ કે અજગરની જાતિ પોતાના પૂંછડાના બળથી જ નાશી જવાને શક્તિમાન હોય છે. માંસના કોઠાર સરખા, પહોળા છિદ્રવાળા તે અજગરને તે યુવાન ભીલે ચીરવાની કાપવાની-શરૂઆત કરી. પલાળના અગ્નિ સમાન અંદરના ભાગમાં લાલ અને બહારના ભાગમાં શ્યામ તે અજગરને ચીરતા તે ભીલે દમયંતીને સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરી અર્થાત્ સમગ્ર સુરક્ષિત દેહે બહાર કાઢી.

આ પ્રમાણે મહામહેનતે અક્ષત અંગવાળી દમયંતીને બહાર ખેંચી કાઢીને, તે ભીલ તેણીને પોતાના હાથનો ટેકો આપીને પર્વતની નદી પાસે લઇ ગયો. અજગરની ચરખીથી લેપાયેલ અને તેના જઠરાગ્નિથી તપી ગયેલ તેણીના દેહને પાણીથી સાફ કર્યો. બાદ દમયંતીનું બરાબર ધ્યાન રાખીને તે ભીલ તેના લોજનને માટે, નજીકમાં જ ફરીને, જલ્દી પાછો આવ્યો. બાદ તે ભીલે દમયંતીની સમક્ષ ખાવા લાયક ખજૂર, પ્રિયાલ, કેળા, આંબલીના કાતરા, ફણસ, નારંગી, તેમજ બીજાં ફલો, કુમુદના બીજ, તેની કામળ ડાંડલીઓ તેમજ બીજાં પણ ખાવા લાયક ઘણા પદાર્થો ભરેલ સોપારીના ઝાડની છાલો અને વિશાળ વાંસડાની નાળી(નાળવું)માં રહેલ વિવિધ પ્રકારનાં મીષ્ટ પેય પદાર્થો મૂક્યાં એટલે તેણીએ તેનું તે ભેટણું સ્વીકાર્યું. ઘણું કરીને શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ પણ આગ્રહને વશ બને છે. તે ફલો પૈકી કેટલાક ખાવા લાયક સારા ફળોનો આહાર કરીને, આત્મન કર્યા બાદ દમયંતીની તે ભીલ ફરીથી સેવા કરવા લાગ્યો. કમળના પાંદડાથી તે ભીલ તેણીને પવન નાખવા લાગ્યો, બંને ચરણોની સેવા કરવા લાગ્યો તેમજ નજીકમાં રહેલા વૃક્ષો પર થતાં પક્ષીઓના ધ્વનિને પણ રોક્યો. નિમિત્તથી પ્રગટેલ તેની અત્યંત ભક્તિને જાણુતી દમયંતીએ, તે ભીલે પૂર્વે કરેલા ઉપકારની દાક્ષિણ્યતાને કારણે તે ભીલના સ્નેહને (સેવાને) રોક્યો નહીં બાદ અત્યંત અહ્ભુત, શ્રેષ્ઠ અને સ્વપ્નમાં પણ દુર્લભ એવા દમયંતીરૂપી સ્ત્રીરત્નને જોતો બિહ્વ તેણીના રૂપને ધારી-ધારીને જોવા લાગ્યો. પછી ભયનો ત્યાગ કરીને, કામવિહ્વળ બનેલા તે ભીલે, પોતાની જાતિને ઉચિત વાણીવડે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે—“શત્રુઓથી પરાજય પામેલા કોઇએક રાજાની આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલી તમે ધર્મપત્ની હો તેમ હું માનું છું. વિધ્ય દેવીએ આપણા બંનેનો આવા પ્રકારનો મેળાપ કરી દીધો હોય તેમ મને લાગે છે. એમ જો ન હોત તો રાજાની પત્ની એવા તમે ક્યાં અને મારા જેવો ભીલ ક્યાં ? તમારા વિષે રસિકપણું અને મુગ્ધપણું રહેલું છે. હૃદયગત ભાવને તમે સારી રીતે જાણી શકો છો તો આથી વધારે કહેવાનું શું હોઇ શકે ? તો હવે તમે પ્રસન્ન થાઓ,

મારા બહુ પ્રણામ કરવાથી શું ? પછીમાં રહેનારા મારા જેવા ભીલને નાગરિક લોકના જેવો વિલાસ ભોગવવા દો. આ નિર્જન વનપ્રદેશ છે, કોમળ એવી કમળની શબ્દા છે, આ સમય વિલંબ કરવા જેવો નથી, તમારે શા માટે શરમ રાખવી જોઈએ ? ”

ભીલનું આવા પ્રકારનું વચન સાંભળીને દમયંતીએ ક્રોધ ન કર્યો, શરમાઈ પણ નહીં અને કોઈપણ પ્રકારનો જવાબ પણ તેને ન આપ્યો. તેનું વચન સાંભળીને તે મનમાં આ પ્રમાણે વિચારવા લાગી કે—“ અરે રે ! વિશ્વને વિષે હું નલ રાજાની પત્ની, વીરસેન રાજાની પુત્રવધૂ, દમન રાજકુમારની બહેન અને ભીમ રાજાની પુત્રી હોવા છતાં, વધારે શું કહું ? આવા પ્રકારના કષ્ટોનું હું પાત્ર બની છું; ખરેખર જગતને વિષે કાળ તેમજ કર્મની કરતા જ્યવંતી વર્તે છે. આ યુવાન ભીલને જો હું મારા પિતા, ભાઈ અને પુત્રના નામથી ઓળખાવીશ તો પણ મારે વિષે આસક્ત બનેલી તેની ભોગેચ્છા શાંત થશે નહિ. ખરેખર કામરૂપી વાયુ દીપકની માફક વિવેકને નષ્ટ કરે છે, કામી પુરુષનું હૃદય નિર્લજ્જ હોય છે, અપમાનની તેને ગણના (પરવા) હોતી નથી, લાખો ગમે અભિલાષાઓ તે સેવે છે, તેમજ આ લોક કે પરલોકનો લેશમાત્ર ભય તેને હોતો નથી. કામી પુરુષની પ્રકૃતિ જ આવા પ્રકારની હોય છે. તેને કોઈપણ પ્રકારની ઉપાધિ જ હોતી નથી. મારા જીવનની રક્ષા કરનાર આ ભીલ યુવકને મારે સ્નેહયુક્ત મનોહર વાણીવડે કટુ વચન કઈ રીતે સંભળાવવા ? તે સમયે અજગરના ઉદરરૂપી અગ્નિમાં હું કેમ બળીને ભસ્મ ન થઈ ગઈ ? શા માટે નિષ્કુર એવા મહાકષ્ટોમાં હું આવી પડી ? કામી પુરુષ ધર્મોપદેશને ગણ્યકારતો નથી. કોઈપણ સ્થળે ભીલોને પાપની શંકા થતી નથી, તેઓ પાપભીરુ હોતા નથી; તો અત્યંત ઉપકારી એવા આ ભીલને બદલો વાળી શકાય તેવો કોઈપણ પ્રસંગ મારા માટે રહેતો નથી. દાક્ષિણ્યથી બંધાયેલ વ્યક્તિએ વિષયનું ભક્ષણ જ કરવું રહ્યું. હણવાની ઈચ્છાથી તેણે અજગરને હણી નાખ્યો, વિલાસનો ભાવનાથી જલ્દીથી મને બહાર ખેંચી કાઢી અને કામવિહ્વલ તે અત્યારે મધુર વાણી પણ બોલી રહેલ છે. કોઈપણ પ્રકારે ભીલ સદ્ગુણી તો નથી જ. જો તે મારા પર બળાત્કાર કરશે, પોતાની હિતકારક વસ્તુ સમજશે નહીં તો ગરીબડો એવા આ ભીલ મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડશે, ખરેખર મારા નિમિત્તે હમણાં આ ભીલ મૃત્યુની નજીક જઈ રહ્યો છે ” એમ વિચારીને દમયંતીએ કોમળ ઊંડો નિઃસાસો નાખ્યો.

સર્ગ પાંચમો.

[દમયંતીનું અનેક પ્રકારે લીલને સમજાવવું :
દમયંતીના શાપથી લીલનું ભસ્મીભૂત બનવું]

મોન રહેલી અને નિઃસાસો નાખતી તેને જોઈને, કામદેવના બાણથી પીડિત બનેલ ભીલ ફરીથી કહેવા લાગ્યો કે—“અરે! મોનનું આલંબન લઈને નિઃશ્વાસદ્વારા સમય કેમ વીતાવી રહી છો? તારા મનમાં તારે કામજન્ય ક્રીડાના દુઃખને વિચારવું નહીં. આ વનમાં મારી સાથે શંકારહિતપણે તું ભોગ ભોગવ હું તને હમેશને માટે કેદ કરી રાખીશ તેવા પ્રકારનો ભય પણ તારે તારા મનમાં રાખવો નહીં. જ્યાંસુધી તારી મારા પ્રત્યે પ્રીતિ છે ત્યાંસુધી તું અહીં હમેશને માટે સુખી છો, તો તું જલ્દી મારું વચન સ્વીકાર.” સભામાં રહેલા દાનવીર પુરુષની માફક સ્નેહાળ વચનો બોલતાં તે ભીલને દમયંતીએ જણાવ્યું કે—“હે ભાગ્યશાલી! તું સર્વ પ્રકારે વિનયશીલ છો. તને વધારે શું કહેવું? સજ્જન કે દુર્જનના ઉત્પત્તિસ્થાન માટે શ્રામ કે નગરની અપેક્ષા રહેતી નથી. એટલે કે નગરમાં દુર્જન હોય અને શ્રામમાં સજ્જન હોય તેમ પણ બની શકે. આવા વનમાં તારું સામર્થ્ય રાજ્યોને પણ જીતી લેવાને શક્તિ-શાલી હોય છે. પાણીમાં રહેલા હસ્તીઓને પણ શિશુમાર(એક જાતના મત્સ્ય) પકડી લે છે. અનાથ, ખલહીન અને મૂઠ એવી મને તું જે રુંધતો નથી—આક્રમણ કરતો નથી તે ખરેખર તારી સજ્જનતા જ જણાવે છે. ભીલ આવો કેમ હોઈ શકે? અર્થાત્ તારા આવા ગુણોથી તું ભીલ હો તેમ જણાતું નથી. ખરેખર જગતમાં ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે; નહીંતર ભીલોને વિષે મહાભાગ્યશાળી અને દયાળુ ક્યાંથી હોઈ શકે? ભયંકર આ મહાવનમાં તારા જેવી જે મહાત્મા વ્યક્તિ છે તે ખરેખર ભાગ્યયોગને કારણે ખારા સમુદ્રમાં મીઠા પાણી જેવું બન્યું છે. તારાવડે જીવિતદાન અપાયેલી હું તારી દેવાદાર મટી શકું તેમ નથી, કારણ કે જગતને વિષે પ્રાણથી પણ અધિક દેવાની શક્તિ કેની છે? અજગરથી ગળાયેલી મને તેં યમરાજાના મુખમાંથી જ્યારથી ખેંચી કાઢી ત્યારથી જ મને જીવિતદાન આપ્યું છે. પછી પણ મને સુંદર આહાર આપીને તેં પરોપકારરૂપી વૃક્ષને મંજરી પ્રગટાવી છે. અર્થાત્ તે રીતે પરોપકારથી પણ અધિક કર્યું છે. જો તારા હૃદયમાં દયા ન હોત તો આવી અઢેલ, અપરિચિત, સંબંધ વિનાની અને કોઈપણ જાતનો ઉપકાર

નહીં કરનારી વ્યક્તિની આવા પ્રકારની શુશ્રૂષા કોણ કરી શકે? અર્થાત્ તેં અજ્ઞાન એવી મારી આવા પ્રકારની શુશ્રૂષા કરી તેથી જણાય છે કે—તારા હૃદયમાં દયા છે, મારી એક જીભથી હું તને પિતા, કાકા કે ભાઈ કયા પ્રકારે બોલાવું? હે મહાત્મન! પરોપકારપરાયણ તારા ચરિત્રથી, આત્મિક કાર્ય કરવાના ફલસ્વરૂપ મહર્ષિનાં તપને પણ તેં તૃષ્ણુ-સમાન બનાવેલ છે. જે નિર્દય, કામાસક્ત પરસ્ત્રીમાં પ્રેમ કરનારા છે તે એકું ભોજન કરનારા કાગડા જેવા છે. તેઓથી હલકી વૃત્તિવાળા કોણ હોઈ શકે? જો પરસ્ત્રીગમન કરવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના પુણ્યોથી શો લાભ છે? સમગ્ર પાપનું મૂળ પરદારાગમન જ છે. પરસ્ત્રીગમન નિંદાનું સ્થાન છે, તિરસ્કારનું કારણ છે, મૃત્યુનું દ્વાર છે તેમજ લજ્જાને આવાસ છે, છતાં મૂઠ પુરુષોને માટે પ્રીતિનું કારણ બને છે. જે કામદેવથી હરણ કરાયેલા મનને પાછું વાળવાને શક્તિમાન નથી તે ચોરોથી પોતાના ધનની રક્ષા કરવા કેવી રીતે સમર્થ બની શકે? પરસ્ત્રી જો માનવી પ્રત્યે રક્ત બને તો તે તેણીના ઘણીથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે અને જો વિરક્ત બને તો તે પોતે જ તેને હણી નાખે છે, માટે માણસોએ તો રક્ત હોય કે વિરક્ત હોય પણ પરસ્ત્રીનો તો સદંતર ત્યાગ જ કરવો. પોતાના પ્રત્યે અનુરાગી પરસ્ત્રીને ભોગવવાથી તે નરકરૂપી સાગરનો પાર પામી શકતો નથી; અર્થાત્ નરકના અસદ્ય દુઃખો અનુભવે છે. સ્ત્રી, ઝેર, અગ્નિ, જળ અને શસ્ત્ર-એટલા પદાર્થોની સાથે ક્રીડા કરનારાઓની કુશળતા ક્યાંથી હોઈ શકે? દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા માટે તે તે વસ્તુઓ તાત્કાલિક મૃત્યુ પમાડનારી છે. શેષનાગની સ્ત્રી પ્રત્યે અનુરાગી બનેલા શંખ નામના નાગને, તક્ષકે, સ્ત્રીવેષ ધારણ કરીને, વિશ્વાસ પમાડીને એકાંતમાં રહેલા તેને હણી નાખ્યો. વળી પોતાનું આરાધન કરનાર, તેમજ ભોગવિલાસની ઇચ્છાથી વિહ્વળ બનેલા શુદ્રગ નામના વીર પુરુષને, સરસ્વતીએ પોતે પ્રસન્ન થવા છતાં પણ, શાપ આપ્યો હતો. નંદિવર્ધન નામના પર્વતને વિષે બાર પગથિયા બનાવનારા તેમજ કામાસક્ત એવા ઋષિદૈત્યનો શ્રીમાતાએ નિઝહ કર્યો. પાર્વતીને નિમિત્તે શંકરની પાછળ દોડતા એવા દુર્ધર દૈત્યને કૃષ્ણે માયાપ્રપંચથી શીઘ્ર હણી નાખ્યો, તો કામી પુરુષોને માટે કામ(વિષયાભિલાષ) એ ભયંકર પરિણામ લાવનાર છે. વળી તે કામ બંને લોકથી વિરુદ્ધ છે અને મહાત્મા પુરુષોને નિંદવા લાયક છે, તો ભોગવિલાસની ઇચ્છા રહિત મારા વિષે તું જીવિતદાન આપનાર બનીને, હે મહાત્મન! તારે તારા ચિત્તને કૂર બનાવવું જોઈએ નહીં. મારું મન તારા વિષે ભાઈની માફક સુપ્રસન્ન થયેલ છે, તો તે મન, બ્રહ્મચર્યના નાશથી તારા પ્રત્યે શેષવાળું ન બને. જ્યાંસુધી ચંદ્ર અને સૂર્ય-વિદ્યમાન રહે ત્યાંસુધી મારા પ્રત્યે તારું ઉપકારજન્ય પુણ્ય અને મારી કૃતજ્ઞતા એ બંને અખંડ રહેા!”

આ પ્રમાણે સતી દમયંતીના મુખમાંથી નીકળેલા સત્ય વચન સાંભળીને ભયભીત

બનવા છતાં તે ભીલે ધીક્રાઇપૂર્વક નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે—“ અરે ! ઉપદેશવડે શા માટે નિષ્કળ કલેશનેા અનુભવ કરે છે ? જેમ ભૂમિપ્રદેશ પર રહેલું પાણી સ્થિર ન રહી શકે તેમ અમારા હૃદયમાં શીલ ધર્મ ક્યાંથી ટકી શકે ? તારા જેવું હસ્તમાં પ્રાપ્ત થયેલું સ્ત્રીરતન જે ઉપયોગમાં ન લેવાય તેા અમારા માટે નરક કરતાં પણ અધિક દુઃખ પ્રાપ્ત થયું ગણાય. નપુંસક જેવા અમેા જે તમારો ઉપલોગ ન કરીએ તેા શૂરવીરોની સભામાં અમારી આથી ખીણ કઇ નિંદા હોઇ શકે ? અર્થાત્ જે હું તારો ઉપલોગ ન કરું તેા તેા શૂરવીર લોકો મને નપુંસક જેવો સમજે. નકામો ત્રાસ આપીને શું તું મને દૂર કરી શરીશ ? કારણ કે આ સ્થળે તારા પ્રત્યે બળાત્કાર કરતાં મને અટકાવવાને કોણ સમર્થ છે ? વિવિધ પ્રકારના વિલાસોદ્ધારા તને સર્વાંગે આલિંગન આપીને, હે કમલાક્ષિ ! હું તને નિઃશંકપણે જલદી ભોગવીશ. ”

આ પ્રમાણે મર્યાદા વિનાનું બોલતા તે કામાંધ ભીલે, ડાબા હાથથી તેના કેશને પકડવાનો વિચાર કર્યો. ત્યારે “ અરે ધિક્કાર હો ! આ તે તારી કઈ બતની ભૂલ થઈ રહી છે ? આ પ્રમાણે તું ન કર, ન કર. અહોથી દૂર થા, દૂર થા. ” એ પ્રમાણે ભૂકુટી ભીલે કરીને મસ્તક ધુણાવતી દમયંતીએ હાથ ભીલે કરીને તેને કહ્યું વળી, અયોગ્ય આચરણ કરવાને ઇચ્છતા, નિશંક અને યુવાન તે ભીલના કામાવેશને જોઈને, “ અરે પાપીષ્ઠ ! ” એ પ્રમાણે બોલતી, ક્રોધાવિષ્ટ દમયંતીએ તેને શિક્ષા કરવાને માટે મનમાં ઈદ્રનું ચિંતવન કર્યું અને જેવામાં વરદાન આપનાર ઈદ્રદેવનું હૃદયમાં સ્મરણ કરે છે તેવામાં દિશાના મુખ ભાગેને ભરી દેતી તેમજ પ્રાણીઓને ભયપ્રદ વીજળી, વાદળા વિનાના આકાશમાંથી શીઘ્ર પડીને, તે ભીલને ભસ્મીભૂત કરીને એકદમ અદ્રશ્ય થઈ ગઈ. પૂર્વે ઉપકાર કરનાર તે ભીલને ભસ્મીભૂત થયેલ જોઈને, જાણે તેને જલાંજલિ આપતી હોય તેમ રુદન કરતી અને કરુણાભાવવાળી દમયંતી શોભી ભઠી. “ જે કોઇ અત્યારે મારા પર ઉપકાર કરે છે તે આ ભીલની માફક મૃત્યુ પામે છે. મારા દુઃખર્મના આવા પ્રકારના ઉદયને ધિક્કાર હો ! ધિક્કાર હો ! ” આ પ્રમાણે હૃદયમાં લાંબા સમય સુધી વિચારતી દમયંતી શોક કરવા લાગી.

સર્ગ છઠ્ઠો

[દમયંતીને થયેલ મુનિ-સમાગમ.]

તથા પ્રકારના મહાન કષ્ટને પસાર કરીને દમયંતી, વિવિધ પ્રકારની પહ્લીવાળી વિંધ્ય ભૂમિને ઉલ્લંઘીને ફરીથી વિદર્ભ દેશ તરફ જવા લાગી. તેણી લાંબા અને નિર્જન માર્ગમાં થાકી નહીં તેમજ ભય પણ ન પામી. ખરેખર કાળ (સમય) માણસના શરીર તેમજ મનને ઠઠ બનાવે છે, કારણ કે પતિનો વિયોગ થયો, અજગરનું ગળી જવાડૂપી વિદન ઉપસ્થિત થયું અને માર્ગમાં ચાલવા છતાં કોઈપણ પ્રકારનો આનંદ ન મળ્યો. દમયંતી હૃદયમાં પંચ પરમેષી મંત્ર (નવકાર મંત્ર) તું તેમજ સ્વામી નલના બંને ચરણનું ચિંતવન કરવા લાગી એટલે માર્ગને વિષે નખવાળા (સિંહ, વાઘ વિગેરે), શીંગડાવાળા (ગેડા વિ.) પ્રાણીઓ તેમજ હાથી અને સર્પો વિગેરે તેણીને જોવા માટે પણ શક્તિમાન થતાં નહીં તે સ્પર્શ કરવાને કેમ સમર્થ થઈ શકે ? વિષમપણું સમતાપણાને પામે છે અને દુર્જનો સૌજન્ય લાવને પામે છે. ખરેખર સતીરૂપ બ્રહ્મા આ સૃષ્ટિને ફેરફાર કરવાને શક્તિમાન છે. તેવા પ્રકારના નિર્જન માર્ગમાં તેવા તેવા પ્રકારના અનેક ઉપદ્રવો થવા છતાં દમયંતી પરાભવ ન પામી, તે ખરેખર શીલરૂપી બખતરનો જ પ્રભાવ છે. દમયંતીના હૃદયમાં મહાન દુઃખ થતું હતું કે તેણીને નિમિત્તે ભીલ અને અજગર માર્યા ગયા.

આ પ્રમાણે માર્ગમાં ચાલતાં, કેટલાક કાળે તેણીને ધનિક સાર્થવાહનો મેળાપ થયો ત્યારે “ તમે ક્યાં જાઓ છો ? ” એમ દમયંતીથી પૂછાયેલા તે લોકોએ તેણીને ક્ષત્રિય-પુત્રી જાણીને કંઈપણ ઉત્તર ન આપ્યો, છતાં પણ તેણી તેઓની સાથે ચાલવા લાગી. બુદ્ધિમાન પુરુષોને વસ્તુની પ્રાપ્તિની ચિંતા હોતી નથી, કાર્યસાધનની આવશ્યકતા હોય છે. ભોજન કર્યા બાદ, માણસને, તણબલાની પણ જરૂર પડે છે, અને મૃત્યુ પામેલા માણસની રાખ પણ વંદાય છે, એટલે અવસરે બધી ક્રિયા ઉત્તમ ગણાય છે.

એકદા, અત્યંત સાંકડા તટવાળા, મુશકેલીથી ચઢી શકાય તેવા અને ભયંકર પર્વતની તળાટીમાં પ્રાતઃકાળે ચાલવાની ઇચ્છાથી તે સાર્થ પડાવ નાખ્યો. રાત્રિને વિષે, તે સાર્થ ઉપર, રાત્રિ જેવા શ્યામ, એક બીજાના ધ્વનિથી સૂચન કરતા, મનુષ્યની

ગંધથી ક્રોધી અનેલા વનહસ્તીઓએ હુમલો કર્યો. તે હસ્તીઓએ કરિયાણાના પાત્રોને ભાંગી નાખ્યા, ગુણુ(કોથળા)માં ભરેલો માલ ચૂર્ણ કરી નાખ્યો. કેટલાક મનુષ્યો ભયભીત બન્યા અને કેટલાક વૃષભો(બળદો) મૃત્યુ પામ્યા. તે સ્થળમાં કોઈ પણ દેખાતું ન હતું તેમજ કોઈપણ વસ્તુ વ્યવસ્થિત રહી નહોતી. ગંધર્વનગરની માફક ક્ષણમાત્રમાં તે સાર્થ, જોતજોતામાં નષ્ટ પામી ગયો.

સાર્થમાં લોકો આ પ્રમાણે ભયભીત બન્યે છતે આધાર રહિત બનેલ, ચિંતા યુક્ત અને એકાકી દમયંતી ફરીથી વિચારવા લાગી કે—“જેની સાથે હું રસ્તે ચાલું છું તે પણ કુશળ રહી શકયા નહીં. ખરેખર મારા દુહૈવનો ઉદય તો બુઝ્યો.” આ પ્રમાણે તે પોતાના આત્માની નિંદા કરવા લાગી. પછી, ખેદ પામેલી હોવા છતાં પણ જીડીને, હિંમત રાખીને તેણી હળવેહળવે પર્વતના શિખર પર ચઢવા લાગી. નિરાશ બનેલ, પરાધીન, વ્યાકુળ, થાકી ગયેલી, ભયભીત અને ધૂજતી દમયંતી કોઈપણ સ્થળે પોતાના હૃદયને શાંતવન આપી શકે તેવી વ્યક્તિ મેળવી શકી નહીં.

પછી નેત્રના રક્ત પ્રાંતભાગવાળી અને શોકથી વ્યાકુળ દમયંતી, નમેલી શાખાવાળા રક્ત અને શોકને નષ્ટ કરનારા અશોક વૃક્ષ પાસે પહોંચી. “હે અશોક! તારું દર્શન, સ્પર્શન, વર્ણન અને સ્મરણુ સન્નજન પુરુષોને કયા કયા પ્રકારના કુશળો નથી આપતું? એ પ્રમાણે અશોક વૃક્ષની સ્તુતિ કરીને પર્વતના માર્ગે આગળ ચાલતી દમયંતીના મનમાં સંતોષ પ્રગટ થયો, તેણીની પાછળ મંદ, શીતળ અને સુગંધી પવન વાવા લાગ્યો, પાંચ ઈંદ્રિયોના વિષયો પરત્વે ઉદાસીનતા પ્રગટ થઈ, સ્વસ્તિક નામના મેઘના મિત્રો તેણીના જોવામાં આવ્યા અને ઈન્ધિત ફૂલને સૂચવનાર તેણીનું ડાહ્યું નેત્ર ફરક્યું ત્યારે આવા પ્રકારના શુભ શકુનોથી હર્ષિત બનેલી, મને આ બાબતમાં શું ફૂલ મળશે? એમ વિચારતી અને બાળહરણુના જેવાં નેત્રવાળી દમયંતીએ પર્વતના વિશાળ શિખર પર બાણે આલેખાયેલ હોય તેમ એક મુનિમંડળને જોયું.

સર્ગ સાતમો.

[દમયંતીએ મુનિને કરેલ પ્રણામ અને કહેલ સ્વવૃત્તાંતઃ તે સાંભળી મુનિએને થયેલ અશ્રુપાત]

પ્રત્યક્ષ ધર્મકર્મના સમૂહથી જાણે આલિંગન અપાયેલ હોય, સ્વચ્છ, ઝીણા અને સ્વેત વસ્ત્રથી ઢંકાયેલા દેહવાળા મુનિવરોને તેણે જોયા પવિત્ર, વિદ્વાન, સૌમ્ય આકૃતિવાળા તે મુનિવરોને જોઈને હર્ષ પામેલી દમયંતીએ જાણે, પોતે પિતાના ઘરે પહોંચી હોય તેમ માન્યું. બાદ તે મુનિમંડળના મધ્યભાગમાં રહેલા, ઘેર્યાવાળા અને મહાપ્રીતિવાળા ધર્માચાર્યને, “હે ભગવાન! આજ્ઞા આપો” એ પ્રમાણે સૂચવીને તેણીએ પ્રણામ કર્યો ત્યારે ધર્માચાર્યે તેણીને જણાવ્યું કે “હે ભદ્રે! તારા ધાર્મિક આચરણની વૃદ્ધિ થાઓ, તારું ચિત્ત પ્રસન્ન રહો. હે કલ્યાણી! તું અહીં બેસ, તું અત્યંત થાકી ગયેલી જણાય છે. હે પવિત્ર હાસ્યવાળી! વૈતાલ્ય પર્વત પરથી આ તીર્થને વાંદવા માટે આવેલા અમોને તું વિદ્યાધર મુનિએ સમજ. પૃથ્વીને વિષે પાંચમા ચક્રી અને સોળમા તીર્થંકર શ્રી શાંતિનાથ નામના હવે પછી થશે. તેઓનું તિર્થંચ, અસુર અને મનુષ્યોથી વ્યાપ્ત સમવસરણ અહીં થશે. પછી ફરીને જન્મ પામેલા અમોને તેમની કૃપાથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે. હે ચતુર! આ તીર્થંનું નામ ખરેખર મુકિતદ્વાર છે અને તે જૈન ધર્મની પ્રાપ્તિ સિવાય સામાન્ય જનતાને દષ્ટિગોચરમાં ન આવે તેવું છે. પવિત્ર નામવાળા અમારા ભાસ્કર નામના ગુરુએ શિષ્યો એવા અમને મહેરબાની કરીને આ તીર્થસ્થળ બતાવ્યું છે; તો સુકોમળ અંગવાળી, ભોળી, સોભાગ્યવતી, સતી અને એકલી આવેલી તને જોઈને અમને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું છે. તું લક્ષ્મી, સાવિત્રી, ઈંદ્રાણી કે પાર્વતી જણાતી નથી, કારણ કે તારી દષ્ટિ નિમેષવાળી જણાય છે અને તે દેવીઓ તો નિમેષ રહિત હોય છે, તો તું ઐશ્વર્ય રહિત હોવા છતાં રાજની રાણીની માફક તને અમે આયુષ્માન જાણીએ છીએ; કારણ કે તારા નેત્રની આકૃતિ તેવી છે.”

આ પ્રમાણે મુનિરાજથી કહેવાયેલી દમયંતી ક્ષણમાત્ર નીચું મુખ રાખીને, બળપૂર્વક આંખના અશ્રુને રોકીને, નીચે બેસીને કહેવા લાગી કે—“હે પૂજ્ય! જો કે હું સંકટમાં સપડાયેલી છું, છતાં પણ આપ જે મારા માટે કહી રહ્યા છો તેથી ભાગ્યવતી છું. આપને સુકૃત, દુકૃત અથવા સુખ-દુઃખ સર્વ હકીકત જણાવીને પ્રાણી શક્ય રહિત બને છે.

આપની જેવા વિચક્ષણની પાસે વિશેષ કહેવાથી શું ? કારણ કે મારી વિસ્તારવાળી હકીકતને હું કંઈક સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આપને સંભળાવું છું.

પૃથ્વીપીઠને વિષે પ્રસિદ્ધ, વિદ્વાન, નિષધ દેશનો સ્વામી, વીરસેન રાજાનો પુત્ર, વીર, કોંચકર્ણુ નામના રાક્ષસને હણનાર, વિચક્ષણ, દેવોતું દ્વિપણું કરનાર, દયાળુ, બલીષ, વિનયી, ન્યાયી, દશે દિશાઓને વિષે વિજય કરનાર, મહાન્ યોદ્ધો, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો, સુંદર બુદ્ધિવાળો, શાંત, શત્રુનો નાશ કરવામાં પ્રલય કાળના અગ્નિ સરખો, પવિત્ર કીર્તિવાળો, સુખી, પ્રશંસાપાત્ર રાજાધિરાજ એવો નલ મારા સ્વામી થાય છે. દ્વતકીડામાં નાના ભાઈથી જીતાઈને દૈવયોગથી તે દેશ બહાર કાઢી મૂકાયેલ છે અને માત્ર બંને હાથના પરિવારવાળા તેની પાછળ હું પણ નીકળી પડી. તેને અનુસરી માગમાં ભીલ લોકોથી પરાભવ પામેલો, પક્ષીઓએ હરી લીધેલા ઉત્તરીય વસ્ત્રવાળો અને શ્રીભ્રમ ઋતુમાં પવન તથા તડકાની પીડાને સહન કરતો તે એક વનમાંથી બીજા વનમાં પરિભ્રમણ કરવા લાગ્યો. કોઈપણ કારણથી સત્વરૂપી મિત્રથી રહિત બનેલ તે નલ, લિપિદ્વારા લખીને, મને મારા પિતાને ઘરે જવાતું સૂચવીને, અનાથ અને સૂતેલી એવી મને એકલી ત્યજી દઈને તેની રીતે ચાલ્યા ગયા છે કે જેથી ફરીવાર મારા જેવામાં આવ્યા નથી.

ખીણ, પર્વત અને નદીથી ભયંકર વનમાં મેં તપાસ કર્યા છતાં, કદપવૃક્ષ સરખા તે નલરાજને મેં ફરી કોઈપણ સ્થળે પ્રાપ્ત કર્યા નહીં. તેને કોઈપણ સ્થળે નહીં જોઈને, ખિન્ન બનેલી હું કોઈએક મહાવનમાં યાકી જઈને સૂતી તેવામાં કોઈ એક અજગર મને ગળી ગયો, અને તેના મુખમાંથી કોઈએક ભીલો મને છોડાવી. વિવેક વિનાના તે ભિલના પંજમાં હું સપડાઈ અને પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તેના હસ્તમાંથી ક્ષેમ-કુશળ રીતે હું મુક્ત બની ત્યારે પોતાના આત્માને નહીં જાણનાર, પોતાના હસ્તથી મને સ્પર્શ કરવાને ઇચ્છતાં તે ગરીબડાં ભીલને વરદાન આપનાર ઇંદ્રે એકદમ ભસ્મીભૂત કર્યો. આગળ ચાલતાં માર્ગમાં મને વણિક લોકોને સાર્થ(કાફલો) મળ્યો, પરન્તુ રાત્રિને વિષે જેમ વ્યસનોથી સ્વચ્છંદી પ્રાણી નાશ પામે તેમ હસ્તીઓથી તે સાર્થ નષ્ટ કરાયો. પતિથી ત્યજાઈલી અને સઠ વગરની નૌકા જેવી હું અત્યારે દુર્ધર દુર્દશારૂપી વમળવાળા ખાડામાં આવી પડી છું. સમસ્ત પૃથ્વીને આધારરૂપ શક્તિશાળી બાહુવાળા અને દક્ષિણ દિશાના સ્વામી ભીમ રાજા મારા પિતા છે. મારા સ્વામીની આજ્ઞાથી પિતાના ઘરે જતી હું ત્યાં પહોંચી શકીશ કે નહિ ? તે હું બરાબર જાણતી નથી. જો તે રાજાને કંઈ પણ ઉપદ્રવ થશે તો અમારા બંનેનો મેળાપ કેવી રીતે થશે ? અથવા તો જો મને કંઈ પણ સંકટ પ્રાપ્ત થયું તો પણ અમારા બંનેનો મેળાપ ક્યાંથી થશે ? આશારૂપી પાશ મારા જીવનને ચારે બાજુથી શીઘ્ર આવરી રહ્યો છે અર્થાત્ આશા મને પ્રાણ ત્યાગ કરવા દેતી નથી અને બળાત્કારે પ્રાણ ત્યાગ કરવા માટે શાસ્ત્રકારોએ ઉપદેશ આપ્યો નથી. મારી એક-એક

ઘડી કરોડો વર્ષ જેવડી બની રહી છે, તો હવે આ વિષયમાં મારે હમણાં શું કરવું તે હું જાણતી નથી.

આ કાળે પ્રાણી દશ લાખ વર્ષના આયુષ્યવાળો હોય છે, અને હજી તો મારા આયુષ્યના દશ હજાર વર્ષ વ્યતીત થયા છે, વળી અત્યારે મારી ઈન્દ્રિયોના વિષયો શાંત થયા નથી. શું વર્ષાઋતુમાં જળનો વેગ મંદ હોઈ શકે? એકાકીપણ, પતિનો વિરહ, જંગલ, રસ્તાનો ઠાક, સ્વસ્થાનથી બ્રહ્મતા, સંપત્તિનો નાશ, દુર્જન લોકોથી ભય-આ પ્રમાણે દુઃખો મારા બાળકાળમાં મારે ભોગવવા પડ્યા તેથી હું માનું છું કે સંસારમાં મારી જેવી દુઃખી સ્ત્રી બીજી કોઈ હશે નહીં. હે પૂજ્ય ! મારું આ સમસ્ત વૃત્તાંત સાંભળીને સહુદય એવા આપે દુઃખ પામવું નહીં, કારણ કે પૂર્વના કોઈપણ ભવમાં મેં જે દુષ્ટ કર્મરૂપી બીજ વાળ્યું હતું તેનું પાકીને તૈયાર થયેલું સંપૂર્ણ ફલ મને પ્રાપ્ત થયેલ છે.”

આ પ્રમાણે બોલતી દમયંતીના સ્પષ્ટ અને પવિત્ર વચનને સાંભળીને સમસ્ત મુનિગણે નેત્રોમાંથી એકધારી અશ્રુવૃષ્ટિ કરી.

[મુનિવરે કહેલ શકુંતલાનું કથાનક]

આ પ્રમાણે દમયંતીનું કથન સાંભળીને જ્ઞાની અને પ્રકુદ્દલ દૃષ્ટિવાળા મુનિ નિઃસાસો નાખીને જલ્દી બોલ્યા—“ ખરેખર આશ્ચર્યની વાત છે કે—જેના માટે પૂર્વે દેવો પૃથ્વીપીઠ પર આવ્યા હતા તે તું દમયંતી છે અને તે તારા સ્વામી નલ છે. ચક્રેશ્વરી દેવીની સેવા કરનાર લીમરાબને દમનક મુનિએ તને પ્રથમ સંતાન તરીકે આપી હતી. ખરેખર મહાકષ્ટની વાત છે કે—આ બાબતમાં અમે શું બોલીએ અને શું કરીએ ? કે જેના પિતા લીમ અને સ્વામી નલ બંને સાર્વભૌમ રાજા છે. જેને વનમાં કે મહેલમાં, સૂર્યના કિરણો સ્પર્શી શકે નહિ, રૂપ તથા સંપત્તિથી જેની સરખી બીજી કોઈ સ્ત્રી હોઈ શકે નહી, જે દાન તેમજ માન આપે છે, પુણ્ય તથા પાપને જે જાણે છે, શાસ્ત્ર અને સંગીતમાં જે કુશળ છે, દેવ અને ગુરુ પ્રત્યે જે ભક્તિલાવવાળી છે, મનુષ્યો, દેવો, સ્ત્રી, પુરુષો, ગૃહસ્થીઓ તેમજ યતિજનોવડે, શ્રેષ્ઠ ગુણો હોવાને કારણે, જે વખાણવા લાયક છે તેવી દમયંતી જેવી સ્ત્રી આજે આવા પ્રકારની દુર્દશાને પ્રાપ્ત થઈ

છે, તો બીજા દીન જનોની તો વાત જ શી કરવી? દિવસ પૂર્ણ થતાં જેમ કમલિની પોતાના સર્વ ગાત્રોને સંકોચીને રહે—કરમાઈ બંધ તેમ વ્યાકુળ અનેલી દમયંતી શરમ, ધૈર્ય અને ખેદને ધારણ કરવાપૂર્વક પૃથ્વીપીઠ તરફ જોવા લાગી.

આ પ્રમાણે નિઃશ્વાસ નાખતી, ચેષ્ટા રહિત એવી દમયંતીને આશ્વાસન આપવાને માટે કરુણાથી આર્દ્ર હૃદયવાળા મુનિવર્યે કહ્યું કે—“હે પુત્રી દમયંતી! જો કે સંકટરૂપી ભીંતો મુશ્કેલીથી તોડવા લાયક હોય છે છતાં પણ મહાપુરુષનું સત્વ વજ્ર કરતાં પણ કઠિન હોય છે. ભાગ્યયોગે પતિથી ત્યજાએલી તારે શોક કરવાની જરૂર નથી. શું શકુન્તલા-એ તારા કરતાં વધારે દુઃખ સહન નથી કર્યું? રાજ્યભ્રષ્ટ થવા છતાં બુદ્ધિમાન અને સમયને બાણનારા તારા સ્વામી નલરાજાએ પોતે જ તને સુખના સ્થાનરૂપ પિતાના ઘરે મોકલી છે. વાતસદય ગુણવાળા તારા પિતા તને સર્વપ્રકારની ઇચ્છિત વસ્તુઓ આપશે અને થોડો સમય વીત્યા બાદ તારા પતિ ફરીથી તારું પાલન કરશે અર્થાત્ તને પ્રાપ્ત થશે. સુખ અગર દુઃખમાં પોતાનાથી અધિકાધિક વ્યક્તિને જોતાં ધૈર્યવાન પ્રાણીને હર્ષ અને શોકરૂપી બંને દુઃખનો તેને ચલાયમાન કરી શકતા નથી. હે પુત્રી! તું શકુન્તલાનું કથાનક સાંભળ જેથી, તે સાંભળીને તારું હૃદય શોક રહિત બને.

પુરુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ, ધનુર્ધારી, ગજપુર (હસ્તિનાપુર) નગરનો સ્વામી દુબ્યન્ત નામનો રાજા હતો, કે જે એકદા શિકાર કરવાને આતુર રથમાં બેસીને કોઈએક હરણની પાછળ પડ્યો. મહાવેગવાન રથવાળા અને બાણ યુક્ત ખેંચેલા ધનુષ્યવાળા તે દુબ્યન્ત રાજા અને મૃગની વચ્ચે આવીને મુનિકુમારોએ તેને કહ્યું કે—“અમારા આ તાપસ આશ્રમમાં રહેનાર આ હરણ હણવા લાયક નથી. ક્ષત્રિય પુરુષનું શસ્ત્ર શું નિરપરાધીને હણી શકે? નદીને કિનારે રહેલા તમારા આ વનને નિર્વિધનપણે જોઈને, હે રાજા! તમારા બાહુબલથી રક્ષાએલ આ તમારી પૃથ્વીને કૃતાર્થ કરો.”

તે સમયે “ભલે એમ હો” એમ કહીને, તે મુનિકુમારોને પોતપોતાના કાર્યો કરવા માટે રજા આપીને, એકલો અને રથ વિનાનો દુબ્યન્ત રાજા સ્વેચ્છાપૂર્વક તે આશ્રમભૂમિમાં ગયો. વૃક્ષરાજ્યાં વિચરતો અને કરકોલા જેવા જમણા નેત્રવાળો, રોપાઓને પાણી છાંટતી કન્યાઓને વિષે કોઈએક ઉત્તમ કન્યાને ગુપ્ત રીતે સ્વેચ્છાપૂર્વક જોતો દુબ્યન્ત રાજા મનમાં આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યો કે—“અહો! નગર કરતાં આ વન ધન્ય છે કે જ્યાં આવી ઉત્તમ કન્યા રહેલી છે. ઝાકળના બિંદુવાળી કમલિનીની જેમ થાકના પ્રસ્વેદ બિંદુવાળી તેણી પોતાની સખી પાસે ગાંઠ બાંધેલા વૃક્ષની છાલના વચ્ચેને ઢીલું કરાવી રહેલ છે. કલંકી હોવા છતાં ચંદ્ર મનોહર દેખાય છે, શેવાળ યુક્ત હોવા છતાં પાણી મનોહર જણાય છે તેમ વૃક્ષની છાલનું વચ્ચ પહેર્યું હોવા છતાં આ કન્યા

રમણીય જણાય છે. ઉત્તમ વસ્તુઓને શું શોભાડપ નથી બનતું? મારા જેવા આર્ય પુરુષને આ કન્યા પ્રત્યે જે પ્રીતિ થાય છે તેથી જ જણાય છે કે-આ ક્ષત્રિય-કન્યા હોવી જોઈએ. શંકારીલ પદાર્થોમાં સજ્જન પુરુષોનું મન એ જ સાબિતીડપ-પ્રમાણભૂત છે. આંખાને વળગીને રહિત પ્રકુલ્લ માધવી લતાને પાણી પાતી તેણીને તેની સખી “તું” પણ આ પ્રમાણે થા” એમ જે કહી રહી છે તે બરાબર-ઉચિત છે.

તેવામાં પાણીની ઝાલકથી ઊડેલો ભમરો શકુંતલાના મુખરૂપી કમળ પર તેણીના અધરોષ પાન કરીને ધન્ય બનેલો ને તેણીના કર્ણુ પર્યન્ત લંબાયેલા બને નેત્રો પર ધ્વનિ કરવા લાગ્યો એટલે પહોળા અને અહિંતહીં ભમતા હાથના અગ્રભાગવાળી, ચપલ નેત્રોવાળી તેમજ મસ્તકને ઘુબવતી તેણીને ભમરાડપ નટે વગર સંગીતને બરેબર નૃત્ય કરાવ્યું. તે સમયે “હે સખી! આ ભમરાથી મને બચાવ, બચાવ” એમ સ્પષ્ટ બચચુક્ત વાણી બોલતા તેણીને સખીએ મસ્કરીમાં કહ્યું કે- “ તારી રક્ષા કરવા માટે તું દુહ્યન્ત રાજાને બોલાવ. ” એટલે “ ભલે તેમ હો ” મારા પૂર્વ પુરુષોએ વનની રક્ષા કરવાને માટે મને ફરમાન કર્યું છે, એમ વિચારીને તે બોલ્યો કે-“ દુરાચારીનો નાશ કરનાર, પુરુવંશનો રાજા પૃથ્વીનું પાલન કરનાર હોવા છતાં અત્યંત લોળી તાપસ કન્યાઓ પ્રત્યે કોણુ અન્યાયી આચરણુ કરે છે? ” ત્યારે સખીએ જવાબ આપ્યો કે-“ હે આર્યપુત્ર! અહીં કોઈપણ પ્રકારનું વિઘ્ન નથી, તેમજ વિઘ્ન કરનાર પણ નથી. અમારી સખી શકુંતલા ભમરાથી વિહ્વળ બની હતી. મહાત્મા ગાલવ-કુલપતિની આ પુત્રી છે; અમે બંને તેની પ્રિયવદા અને અનસૂયા નામની સખીઓ છીએ. સોમતીર્થની યાત્રાએ ગયેલા પિતાના આદેશથી સજ્જન પુરુષોનું આતિથ્ય આ શકુંતલા કરે છે, માટે આપ આર્યપુત્રનું પણ આતિથ્ય તે ભલે કરો. ”

આ પ્રમાણે તે બંને તાપસકન્યાઓથી સૂચવાયેલ રાજાએ તે આમંત્રણ સ્વીકારીને, નંદી વૃક્ષની નીચે તે સર્વની સાથે વાર્તાલાપ શરૂ કર્યો દુહ્યન્તે પૂછ્યું કે- “ તમારા કુલપતિ તો પત્ની રહિત છે તો પછી આ તમારી સખી તેની પુત્રી કઈ રીતે? ” ત્યારે સખીએ જણાવ્યું કે-“ ગાલવ ઋષિ તો તેના પાલક પિતા છે, જ્યારે વિશ્વામિત્ર તેના જન્મ-દાતા પિતા છે. વિશ્વામિત્રના તપનો ભંગ કરવા માટે મેનકા નામની અપ્સરા આવી હતી. તેણીને જોઈને શું થયું હશે તેની આર્ય પુત્રને કહેવાની જરૂર હોય ખરી? અર્થાત વિશ્વામિત્રના તપનો ભંગ થયો અને તે મેનકા સાથે સ્નેહપાશમાં જકડાયા. ” ત્યારે દુહ્યન્તે જણાવ્યું કે-“ હા, હું સમજ્યો કે-વિશાલ નેત્રવાળી આ તમારી સખી મેનકાની પુત્રી છે પરન્તુ તેણીનો શા માટે ત્યાગ કરવામાં આવ્યો અને ગાલવ મુનિએ વનને વિષે તેણીને શી રીતે પ્રાપ્ત કરી? ” ત્યારે સખીએ જણાવ્યું કે-“ તેણીના દિવ્ય પ્રભાવને કારણે પોપટોએ તેનું પોષણ કર્યું અને પૂર્વે પક્ષીઓએ તેની લાલના-પાલના કરી તેથી

તેનું નામ શકુન્તલા પાડવામાં આવ્યું. જ્યાંસુધી તેને વિવાહિત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે તાપસીવ્રતનું પાલન કરે છે અને પોતાના સરખા નેત્રવાળી હરણીઓની સાથે રહે છે. ગાલવ ઋષિ તો કેાઈ યોગ્ય વરને તેણી આપવા ઇચ્છે છે, જ્યારે તેણીના હૃદયમાં તાપસવ્રત અંગીકાર કરવાની ભાવના છે.” રાજાને એ પ્રમાણે જણાવતી પ્રિયંવદાને સાંભળીને પોતે રોષે ભરાઈ હોય તેમ શકુન્તલા ત્યાંથી ઊભી થઈને ચાલવા લાગી અને “તારું આ અયોગ્ય કથન ગોતમીને જણાવી દઈશ” એમ બોલતી અને શીઘ્રપણે જતી શકુન્તલાને પ્રિયંવદાએ અટકાવી. આઠ તેણીને કહ્યું કે—“રોષે ભરાયેલી હે શકુન્તલા ! હું તને કેમ જવા દઉં ? તું મારી દેવાહાર છો. મારા એ વૃક્ષોને તારે પાણી પાવાનું બાકી છે તે કાર્ય તું પૂર્ણ કરી દે.”

આ પ્રમાણે મશ્કરી કરવામાં ચતુર તે પ્રિયંવદાવડે વસ્ત્રથી પકડાયેલ શકુન્તલાને મુક્ત કરવાને માટે રાજાએ પોતાનો હાર તેણીને આપ્યો. રાજાના આવા પ્રકારના બહુમાનને લીધે પ્રિયંવદાએ શકુન્તલાને જલદી છોડી દીધી અને તેઓ સર્વનો પરસ્પર વાર્તાલાપ શરૂ થયો. રાજા પણ શકુન્તલાને ચાહવા લાગ્યો અને શકુન્તલા પણ રાજા પ્રત્યે પ્રીતિવાળી બની, બંને સખીઓએ તથાપ્રકારનો ભાવ અનુભવ્યો તેથી તે ચારે વ્યક્તિઓને હર્ષ થયો.

રાજાને અનુસરીને આવતાં સૈનિકોથી ઊડેલી ધૂળથી તે વનપ્રદેશ અંધકાર મટી બની ગયો અને તાપસ લોકોથી વ્યાપ્ત તે ચારે જણનો વાર્તાલાપ પણ અંધ થઈ ગયો. પોતાના સમસ્ત લશ્કરને આશ્રમની બહાર રાખવાને માટે રાજા જલદી ઉડીને ચાલી નીકળ્યો અને કામદેવથી જેની ગતિ અટકાવાયેલી છે તેવી શકુન્તલા પણ પોતાની બંને સખી સાથે ઝુંપડી તરફ પાછી ફરી.

પોતાના પગમાં ડાલની સળી વાગી છે તેમજ પોતાનું વસ્ત્ર વૃક્ષની ડાળમાં વીંટળાઈ ગયું છે એમ વ્યર્થ દેખાવ કરતી શકુન્તલા વારંવાર ઉભી રહેતી હતી, એમ રાજાએ જોયું એટલે તે દિશા તરફ પોતાના નેત્રને ફેંકતા તેના મનને શકુન્તલાએ પણ મહિરાપાનની માફક શૂન્ય (નિશ્ચેષ્ટ) બનાવ્યું—વ્યાકુળ બનાવ્યું.

સર્ગ નવમો.

[શકુંતલા ને દુષ્યન્તના પ્રેમ, દુર્વાસાનો શ્રાપ અને શકુંતલાનું પ્રયાણ.]

ઝુંપડીમાં જઈને શકુંતલા કોઈ પણ પ્રકારે શાંતિ મેળવી શકી નહી અને લશ્કરના પડાવમાં ગયેલા રાજાએ પણ રાત્રિ-સુખપૂર્વક નિદ્રા લીધી નહીં. શૂન્ય ચિત્તવાળી અનેલ તાપસપુત્રી શકુંતલા પોતાનું નિત્ય-કર્મ પણ ભૂલી ગઈ અને તે વનપ્રદેશની નજીકમાં રહીને રાજા પણ પોતાના નગરને ભૂલી ગયો. શરમરૂપી નદીથી અટકાવાયેલ, દુર્લભ સ્નેહવાળા તે બંનેને, ડાબા તેમજ જમણા બંને નેત્રોથી બાણ ફેંકતા કામદેવે ઘાયલ કર્યાં. આ પ્રમાણે તે બંનેને કામવિહ્વલ બનાવીને કામદેવ સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવી રહ્યો હતો, તેવામાં દેવયોગે, રાક્ષસોએ તાપસના યજ્ઞમાં વિધન કર્યું એટલે તાપસ લોકોની વિનવિથી દુષ્યન્ત રાજા એકલો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પોતાની નાચવાની ઇચ્છા હોય તેવામાં વાજિંત્ર વાગે એટલે પછી કહેવાનું શું બાકી રહે ? (‘જોઈતું હતું ને વેલે કીધું’ તેના જેવી હકીકત બની.)

બાદ દુષ્યન્ત રાજાએ પોતાના ધનુષ્યના ટંકારવ ધ્વનિથી તે રાક્ષસોને હાંકી કાઢ્યા એટલે નિર્ભય અનેલા તાપસ લોકોએ તે વનમાં યજ્ઞ-કર્મ કર્યું. વનવાસમાં પણ પરસ્પરને આહતા તે બંનેને કામદેવ નવીન વ્યવસ્થા તરફ (પાણિચહણ તરફ) લઈ ગયો. કામાધીન અનેલી શકુંતલા નદીના કિનારે રહેલ લતાકુંજમાં ગઈ. તેણીને જોવાને આતુર અનેલ રાજા પણ તે સ્થળે ગયો અને કમળપત્રની શય્યામાં સૂતેલી, અશ્રુ સારતી બંને સખીઓથી શુશ્રૂષા કરાતી તેમજ ચેષ્ટારહિત અનેલી શકુંતલાને જોઈ, મનોગત ભાવને બાણુનારી અને વારંવાર પૂછતી તે બંને સખીઓને શકુંતલા પોતાનો હૃદયભાવ ધીમે ધીમે જણાવવા લાગી કે--“ આ જગતમાં, તમારા બંને સિવાય મારું કોઈ બંધુજન નથી, તમારા બંનેથી મારે કંઈ છુપાવવા યોગ્ય નથી. તમે ફરીથી પણ એવું કંઈક કરો કે જેથી તે રાજાની મારા પ્રત્યે પ્રીતિ પ્રગટે. ” ત્યારે પ્રશંસાપૂર્વક તે બંને સખીઓએ પોતાનું તે કર્તવ્ય છે એમ સ્વીકારીને, દુષ્યન્ત રાજાને આપવા માટે સ્નેહ-પત્રની શકુંતલા પાસે માગણી કરી. ત્યારે તેણીએ પણ કેતકીના પાંદડા પર લેખ લખીને તૈયાર કર્યો અને તે બરાબર છે કે કેમ ? તે જાણવાને માટે તે બંને સખીઓએ તે સ્નેહ-પત્ર વાંચી લીધો કે--“ હું

(શકુન્તલા) તારી અવસ્થા (સ્થિતિ) જાણતી નથી, કેમકે બીજાના ચિત્તમાં કંઈ રીતે પ્રવેશ કરી શકાય ? હે નિર્દય ! તારા માટે કામદેવ મારા દેહને અત્યંત સતાવી રહ્યો છે. ”

આ પ્રમાણે શ્લોકનો અર્થ સાંભળીને સંભ્રમને પ્રગટાવતાં દુબ્યન્ત રાજાએ તે સ્થળમાં પ્રવેશ કરીને મધુર વાણીથી તેણીને કહ્યું કે—“ તેં જે કંઈ ઉપાલંબ દર્શાવ્યો છે તે યોગ્ય જ છે, પરંતુ હે લોભી ! તું જાણી લે કે—મારા આ કાંડામાંથી મારું વલય (કડું) નીકળી રહ્યું છે તેનું કારણ શું હશે ? અર્થાત્ તારી ને મારી અવસ્થા સરખી કામ-પીડિત છે. મને પહેલા પીડિત કરીને પછી જ કામદેવ તને પીડી રહ્યો જણાય છે. સૂર્ય પ્રથમ ચંદ્રને નિસ્તેજ બનાવીને પછી જ ચાંદનીને કાંતિહીન બનાવે છે. ” આ પ્રમાણે શકુન્તલા પ્રત્યે બોલતા, પાસે બેસતા અને તેજેહીન શરીરવાળા રાજાને, બંને સખીઓએ શકુન્તલાને સ્વીકારવાની વિનંતિ કરી. ત્યારે સત્યવાદી તેણે તે બંને સખીઓની સમક્ષ, જિંદગી પર્યન્ત, પોતાનું જીવન અને ધન શકુન્તલાને સમર્પણ કર્યું.

આ પ્રમાણે કૃતાર્થ બનેલ તે બંને સખીઓ બહાનું કાઢીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા બાદ, શકુન્તલાને વિશ્વાસ પમાડવામાં કુશળ રાજા તેની સાથે કીડા કરવા લાગ્યો. શકુન્તલાના આલૌચિત સ્વભાવને કારણે કામવિહ્વલ અને સ્નેહ નજરવાળો રાજા ક્ષણ માત્ર કંઈક વ્યાકુળ બન્યો. પછી તે તે પ્રકારના સુખદ અને કૌમળ ઉપાયોદ્ધારા શકુન્તલાને વશ કરીને રાજા તેણીની સાથે સ્વેચ્છાપૂર્વક વિલાસ કરવા લાગ્યો.

પ્રથમ જ વિરહથી વ્યથિત બનેલી શકુન્તલાની રજા લઈને જતાં રાજાએ તેણીના મનોરંજન માટે નિશાની તરીકે એક મુદ્રિકા (વીંટી) તેણીને આપી અને જણાવ્યું કે—“ મારા નામના વર્ણ (અક્ષર) તું હંમેશાં ગણજે અને તેટલા પ્રમાણવાળા (ત્રણ) દિવસને છેડે મારો પ્રધાન પુરુષ તને તેડવા માટે આવશે. ” આશારૂપી પાશથી બંધાયેલ હૃદયવડે વિચોગી એવી તેણીએ તે નામના અક્ષરની ગણતરીપૂર્વક કોઈપણ પ્રકારે પોતાના જીવનને ધારી રાખ્યું.

*ઓષસંજ્ઞાથી પ્રાણુ ધારણ કરતી તેણી તો, અક્ષરની ગણતરીપૂર્વક જેટલામાં સૂચવાયેલો સમય પરિપૂર્ણ થવા આવ્યો તેટલામાં તેણીના ઝૂંપડીના દરવાજે હસ્તપાત્રવાળા, નમ્ર અને મૌન ધારણ કરનારા દુર્વાસા નામના મુનિ લોભન નિમિત્તે આવી ચઢ્યા. તે મહામુનિવર આવ્યા છતાં, મહાપ્રમાદને કારણે, પોતે મિથ્યાત્વ રહિત હોવા છતાં તેનું આતિથ્ય કરવામાં તે સ્ખલના પાત્રી અર્થાત્ તેણી રાજાના વિચારમાં મગ્ન

* નારકી વિગેરે બીજા પ્રાણીઓ જેમ જીવિતને ધારણ કરે છે તેમ માત્ર કોઈ પણ હેતુ સિવાય જીવિત ધારણ કર્યું જવું તેને ઓષસંજ્ઞા કહેવામાં આવે છે.

હોવાથી મુનિવર આવ્યા છે તેની તેને ખબર પડી નહી તેમજ તે તેમનું આતિથ્ય પણ કરી શકી નહીં.

પૂજ્ય પુરુષનું આતિથ્ય નહીં કરવાને કારણે ક્રોધી અનેલા તિર્યગ્બૃંભક દેવોએ તે મુનિવરના મુખદ્વારા (કારણ કે મુનિ તેા મોનધારી હતા) તેણીને શાપ આપ્યો કે— “ જેના વિચારમાં મગ્ન બનીને તું આતિથ્ય ધર્મ કરતી નથી તેવી રીતે પૂર્વની વાર્તા સંભારી આપવા છતાં પણ તે વ્યક્તિ, મહોન્મત્ત માણસની માફક તને યાદ કરશે નહીં— તને ઝોળખી શકશે નહીં. ”

આવા પ્રકારના શાપને સાંભળીને આવી પહોંચેલી પ્રિયંવદા અને અનુસૂયા બંને સખીઓએ, તે મુનિવરની પાછળ શીઘ્ર જઈને, તેમની સમક્ષ ઊભા રહીને, વારંવાર પ્રણામ કરીને વિજ્ઞપ્તિ કરી. દીન, અનાથ, અશરણુ, શૂન્ય ચિત્તવાળી, વિરહથી વ્યાકુળ એવી શકુંતલાને જાણીને તિર્યગ્બૃંભક દેવો પ્રસન્ન થયા અને વરદાન આપ્યું કે— “ વીંટી બતાવવાથી તે વ્યક્તિ તેને યાદ કરી શકશે. ” આ પ્રમાણે જણાવીને, તે બંને સખીઓની નજરમાંથી દેવોએ મુનિવરને અંતર્યાન કરી દીધા. રાજાએ આપેલી વીંટી ઝોળખાણુ માટે બનશે એમ જાણીને, દુઃખના કારણથી તે બંને સખીઓએ શાપ સંબંધી હકીકત શકુંતલાને જણાવી નહીં.

શાપના પ્રભાવથી દુઃખ્યન્ત રાજા શકુંતલાને ભૂલી જવાથી, શકુંતલા પણ વર્ણુ-સંખ્યા કરતાં અધિક દિવસોને સહન કરી શકી નહીં તેવામાં, વગર સમયે ફલવતી બનેલી લતાની માફક કંઈક ગર્ભવતી બનેલી શકુંતલાને જોઈને “ આ શું ? ” એમ શકિત બનેલા તાપસ લોકો તેણીને વારંવાર જોવા લાગ્યા. તાપસોના વિરક્ત ભાવને કારણે પોતાની થઈ રહેલી નિંદાને જાણીને શકુંતલા પોતાની બંને સખીઓની સાથે કોઈને પણ પોતાનું મુખ બતાવતી ન હતી. ‘ પિતા આવ્યે છતે હું તેને મારું મુખ કઈ રીતે દેખાડી શકીશ ? ’ એવા ભયથી શકુંતલા કાંતિહીન બની ગઈ.

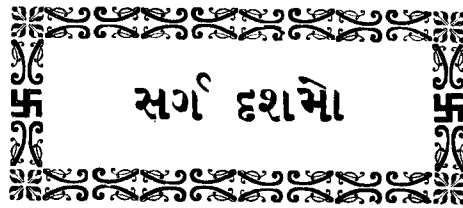
કેટલાક સમય બાદ, સામે સ્વાગત માટે આવેલા તાપસ લોકોથી જાણે આશ્રમને નવીન બનાવતા હોય તેમ તેના પાલક-પિતા ગાલવ ઋષિ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા અને યજ્ઞકુંડ પાસે આવતાં તેમણે નીચે પ્રમાણે આકાશવાણી સાંભળી કે— “ પૃથ્વીની આબાદીને માટે દુઃખ્યન્ત રાજાથી સ્થાપન કરાયેલા વીર્યને ધારણ કરતી પુત્રી શકુંતલા, હે તાપસશ્રેષ્ઠ ! અગ્નિ યુક્ત ખીજડીના વૃક્ષ જેવી બની છે, અર્થાત્ તેણીને દુઃખ્યન્ત રાજાથી ગર્ભાધાન થયેલ છે. ” આ પ્રમાણેની આકાશવાણી સાંભળીને હર્ષિત બનેલા ગાલવ ઋષિએ, શકુંતલાને તેના સ્વામીના ગૃહે મોકલવાને માટે તૈયારી કરી અને નિર્મળ વાત્સલ્યથી વ્યાકુળ અંતઃકરણવાળા તેમણે શરમાળ અને કંઈક શંકાવાળી શકુંતલાને પોતાના ખોળામાં બેસાડીને પંપાળી.

વનદેવતાઓના સાનિધ્યને કારણે, તાડન કરતા બટુકોદ્વારા વૃક્ષો પાસેથી મેળવેલા રત્ન, મણિ અને મોતીઓના બનાવેલા દિવ્ય અને વિવિધ આભૂષણો પણ તે ઋષિએ શકુન્તલાને આપ્યા. પછી દિવ્ય વાણીથી પિતા પ્રસન્ન થવાથી સ્વામીને ઘેર જવાને આહતી શકુન્તલાએ પોતાની સખીઓની રબલ લીધી ત્યારે તે બંને સખીઓએ, શાપ સંબંધી વૃત્તાંત છુપાવીને, ગદ્ગદ્ વાણીથી તેણીને કહ્યું કે—“ જો કદાચ રાબલ તને ઝોળખી ન શકે તો તારે તેની આપેલી આ મુદ્રિકા તેને બતાવવી. ” સખીઓનું આ પ્રમાણેનું સૂચન સાંભળીને “ એમ કેમ ? ” એ પ્રમાણે શકુન્તલાએ તેણીને પૂછ્યું ત્યારે તે બંનેએ ધીમેથી જણાવ્યું કે—“ એમ જ. ”

પ્રશંસા કરનારા અને હૃષિત ઋષિઓથી અનુસરાએલી, આંખમાં અશ્રુ આવવાથી સ્ખલના પામતી અને ક્રુષ્ઠ હૃદયથી સમસ્ત પરિજનવર્ગને જોતી શકુન્તલા સ્વામીની નગરી તરફ ચાલી નીકળી. પાછળના ભાગમાં શાર્દૂર્ગરવ, આગળ શારદ્વત ઋષિ અને મધ્ય ભાગમાં ગૌતમીની સાથે વિવિધ પ્રકારના વાર્તાલાપ કરતાં ગાલવ મુનિએ જતી એવી શકુન્તલાને કહ્યું કે—“ જેમ રાબલા મહેલમાં રહેલા પદાર્થોને સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રકાશિત કરે છે તેમ પાંચ પ્રકારના વર્ણવાળા મેઘોથી આચ્છાદિત અનેલ સૂર્યનો પ્રકાશ તારા માર્ગને પ્રકાશિત કરે. વાદળા હોય એટલે પ્રકાશ જણાય, પરંતુ સૂર્યનો આતપ સહન ન કરવો પડે. ”

આ પ્રમાણે ગાલવ ઋષિથી વિદાય અપાયેલી શકુન્તલા ગંગાનદીને કિનારે એક રાત્રિ સુખપૂર્વક વ્યતીત કરીને, પ્રાતઃકાળે પોતાના પરિવાર સાથે દુષ્યન્તની રાજધાની હસ્તિનાપુરમાં ઉત્કંઠાપૂર્વક પહોંચી.

સર્ગ દશમો

[દુષ્યન્તની વિસ્મૃતિ: શકુન્તલાનું દિવ્ય શક્તિએ કરેલ અપહરણ.]

રાજધાનીમાં આવી પહોંચેલા તેઓને રાબલને જલ્દી જણાવીને, પ્રતિહારીએ તેઓ સર્વને પુરોહિતની સાથે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. “ આ કોણ છે ? શા માટે અહીં આવ્યા છે ? ” એ પ્રમાણે વ્યાકુળ બનીને રાબલે

અપરિચિત એવા તે સર્વ પ્રત્યે તરત જ પોતાની નજર નાખી. સભામાં બેઠેલા પોતાના સ્વામી દુષ્યન્તને જોતી શકુન્તલા, અત્યંત પ્રેમાધીન હોવા છતાં પણ, અંતઃકરણને વિષે અત્યંત વ્યાકુળ બની. તેવામાં તેણીના ફરકતા જમણા નેત્રે તેણીના સમસ્ત દેહને, શ્વાસ રુંધાવાને કારણે, નિશ્ચેષ્ટ બનાવી દીધું. રાજાએ તેઓની કુશળ-પૃચ્છા કર્યા પછી સ્વસ્થ અને પૂજિત શાર્દૂર્ગરવે રાજાને સંબોધીને નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું કે—

“હે રાજન્ ! કુળપતિ સર્વ પ્રકારે કુશળ છે. તે પૂજ્ય ગાલવ ઋષિએ “તમે હમણે વિજયી બનેા” એવા આશીર્વાદ આપવાપૂર્વક આપને જણાવ્યું છે કે—“ધર્મ-પ્રેમી તારા જેવા રાજાને સ્વામી તરીકે સ્વીકારીને મારી પુત્રી નિશ્ચિન્ત બની છે. આ મારી પુત્રી પતાકા(ધ્વજ) સમાન છે અને તું જંગમ (હાલતાં ચાલતાં) મહેલરૂપ છે. તમારા બંનેનો મેળાપ કરીને વિધાતા યોગ્ય કાર્ય કરનાર છે એમ સાબિત થયું છે. આ અમારી પુત્રી શકુન્તલા સગર્ભા હોઈને તમારા મહેલે મોકલવામાં આવી છે; કારણ કે આવી સ્થિતિવાળી કન્યા પિતાના ઘરે શોભતી નથી.”

શાર્દૂર્ગરવે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે રાજાએ તેનો શીઘ્ર જવાબ આપ્યો કે—“અરે ! આવું વગર વિચાર્યું તમે કેમ બોલી રહ્યા છો ? હે ઋષિ ! કોના માટે આ કન્યા મોકલવામાં આવી છે, તે તો આપ જ બરાબર જાણતા હશે. આ કન્યાને કોઈ પણ સ્થળે હું પરણ્યો હોઉં તે હું જાણતો નથી, મારા પોતાના સ્થાનમાં રહેલા મારા વિષે આ સંબંધ કંઈ રીતે ઘટી શકે ? અર્થાત્ તમે જે સંબંધ જણાવો છો તે વ્યર્થ છે. સંજન પુરુષોની માન્યતા સત્પુરુષો પ્રત્યે યોગ્ય હોય તો જ ઘટી શકે છે.”

રાજા દુષ્યન્તનું આવું કથન સાંભળીને જહ્ની ક્રોધ પામેલા શાર્દૂર્ગરવે ધૈર્ય અને આવેશપૂર્વક ફરી રાજાને જણાવ્યું કે—“નિર્મળ સોમ વંશમાં જન્મેલ, સત્ય તેમજ પવિત્રતાયુક્ત અને પૃથ્વીના સ્વામી એવા તમારી સમક્ષ જ, તમે સ્વીકારેલી આ કન્યાને તમારા માટે જ મોકલવામાં આવી છે. હે રાજન્ ! ક્રોધથી કે સ્નેહભાવથી અમે કદાપિ અસત્ય બોલતા નથી. હે રાજન્ ! બરાબર વિચાર કર્યા સિવાય તમને તે વસ્તુ યાદ આવશે નહીં. માણસોની ચેતનારૂપી ચક્ષુ પ્રમાદરૂપી આવરણથી ઠંકાયેલ છે, અર્થાત્ માનવીનું મન પ્રમાદવશ બનવાથી પૂર્વની વસ્તુને જહ્ની યાદ કરી શકતું નથી. હે બહેન શકુન્તલા ! તારા સ્વામી મહારાજાને તું પૂર્વની હકીકત યાદ કરાવ. સ્વેચ્છાપૂર્વક વર્તવાવાળો રાજધર્મ ધણું કરીને વિસ્મૃતિવાળો જ હોય છે.”

શાર્દૂર્ગરવથી આ પ્રમાણે સૂચવાયેલી અને શરમને લીધે નત મસ્તકવાળી શકુન્તલા અત્યંત દુઃખને લીધે જાણે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરવાને ઇચ્છતી હોય તેમ દેખાઈ. “તથા-પ્રકારનો મારો તેમજ રાજાનો અત્યન્ત ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ આવી વિસ્મૃતિવાળી દશામાં પહોંચી

જવાથી મને જણાય છે કે—મારા પ્રાણો વજ્ર જેવા છે અથવા તો રાજની જીભ વજ્રની બનેલી જણાય છે. મારું પાણિયરહણ કરવા છતાં પણ તે વિષયમાં સંદેહ રહે છે તો આથી વધારે નિંદનીય શું હોઈ શકે? ઉન્નત બનેલી મારી આશા આજે મૂળમાંથી જ હણાઈ રહી છે.” શકુંતલા આ પ્રમાણે વિચારી રહી.

પછી તે સમયે દુહ્યન્ત, શકુંતલા અને ગૌતમીના ગંભીર, શાન્ત અને પરસ્પર વાર્તાલાપ થયો. ગૌતમીએ રાજ દુહ્યન્તને કહ્યું કે:—“હે આર્યપુત્ર દુહ્યન્ત! તે સમયે તથાપ્રકારનું વર્તન કરીને અત્યારે આ પ્રમાણે કહેવું તે તમારા જેવાને માટે ઉચિત ન ગણાય.” પછી શકુંતલાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે—“જે તારી પાસે કંઈ પણ નિશાની હોય તો રાજને તારી ખાતરી થાય માટે તે નિશાની રાજને શીઘ્ર બતાવ. નીતિયુક્ત વસ્તુથી કેને વિશ્વાસ ન આવે? તે સમયે રાજથી અપાયેલ મુદ્રિકા તું આપ અને રાજને બતાવ.” ત્યારે શકુંતલાએ જવાબ આપ્યો કે—“હે પૂજ્ય ગૌતમી! ખરેખર ખેદની વાત છે કે—તે વીંટી નથી, કોઈ સ્થળે પડી ગઈ જણાય છે. બુદ્ધિની માફક મારી આંગળી પણ શૂન્ય બની ગઈ છે તે તમે જુઓ, અર્થાત મારી વીંટી પડી ગઈ જણાય છે.” ગૌતમીએ શકુંતલાને કહ્યું કે—“હે પુત્રી! શકાવતાર તીર્થના જળને નમસ્કાર કરતી (આચમન લેતી) તારા હાથમાંથી તે મુદ્રિકા ગંગાના જળમાં પડી ગઈ જણાય છે.”

પછી શકુંતલાએ રાજને જણાવ્યું કે—“મલિની નદીના કિનારે મારી સખી પ્રિયવંદાએ તમને કહેલ વચનો યાદ કરો.” દુહ્યન્તે જવાબમાં જણાવ્યું કે—“હે ભદ્રે! મેં બધું યાદ કરી જોયું પણ કંઈ યાદ આવતું વધી, માટે હવે તમે તમારું કથન બંધ કરો. સ્ત્રીઓના આવા પ્રકારના મનોહર, પ્રેમાળ અને શીતળ અસત્ય વાણીરૂપી અમૃતસમૂહથી વિષથી માણસ છેતરાય છે.” દુહ્યન્તની આવી વાણીથી ક્રોધિત બનેલા શાર્ગરવે હસ્ત ઊંચો કરીને રોષપૂર્વક કહ્યું કે—“હે મહાભાગ! અરે! અરે!! આમ ન બોલો. કન્યાને આત્મા હમેશાં ભોળો હોય છે. વિધિથી જોડાયેલો સંબંધ કેવી રીતે મિથ્યા થઈ શકે? અરે હે રાજન્! કુળપતિના પ્રત્યે તારો આવા પ્રકારનો દ્રોહ યુક્ત છે, કારણ કે જેણે કુળવતી કન્યાના ચોરનાર એવા આપને યોગ્ય માની લીધા. આ કન્યા શીલવતી, કુલીન, રૂપવતી અને સારા લક્ષણોવાળી છે, જે તું તેને ન પરણ્યો હોત તો શું તે ધીબને ન આપી શકાત? કુલીનપણાને કારણે કુલપતિએ તો આ કન્યાને તારી પાસે મોકલી છે, તો પરણેલી સ્ત્રીને ત્યાગ કરવારૂપ મહાપાપને તું શું કરીશ? લક્ષ્મીથી ઉન્મત્ત બનેલા અને પરાધીન આત્માવાળા પ્રાણીઓના, લક્ષ્મીને લીધે વિકૃતિ પામેલા આવા પ્રકારના ભાવો અવશ્ય થાય છે. લક્ષ્મી પ્રથમ કાન, નેત્ર અને વાણીને કામમાં લઈને પછી ચેતનાને (બુદ્ધિને) હરી લે છે. ખરેખર સમુદ્રનું મથન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષ્મી કાળકૂટ ઝેરની બહેન છે. લક્ષ્મીવાળો માનવી પોતાની સમક્ષ

ઉલ્લેલાને જોઈ શકતો નથી. કરેલી વિનંતિને સાંભળી શકતો નથી, યોલાવ્યો યોલતો નથી અને અત્યંત પરિચિત વ્યક્તિને યાદ પણ કરી શકતો નથી. વધારે કહેવાથી શું ? અમે તો સંદેશવાહક છીએ. હે રાજન્ ! કુલપતિના આદેશથી આ કન્યાને તારી પાસે મૂકી જઈએ છીએ. આ કન્યાનો તું સ્વીકાર કર અથવા તો ત્યજ દે. ગમે તે કાર્ય કરવાને તું શક્તિશાળી છે. કુલપતિના આદેશનું પાલન કરીને અમે તો આ ચાલ્યા. ”

આ પ્રમાણે ચાલ્યા જતા શાર્ગર્વની પાછળ જતી, રડતી અને ગરીબડી શકુન્તલાને જોઈને ગૌતમીએ શાર્ગર્વને કહ્યું કે—“ અરે શાર્ગર્વ ! તું આ પ્રમાણે ન કર. એક ક્ષણ માત્ર રાહ જો. રડતી અને ગરીબડી શકુન્તલા આપણી પાછળ આવે છે. આવા નિર્દયી પતિ પાસે રહીને મારી પુત્રી શું કરે ? ” આ પ્રમાણે કહેવાયેલા અને રોષે ભરાયેલા શાર્ગર્વે પાછું જોઈ શકુન્તલાને કહ્યું કે—“ તું જાણી રહે, તું ગાંડી બની ગઈ જણાય છે. આશ્રમમાં ફરીવાર હવે તારું શું કામ છે ? આવા પ્રકારનો પરીક્ષા કર્યા વિનાનો સ્વચ્છંદી પ્રેમ માનવીને બાળે છે. જે પ્રકારે રાજાએ જણાવ્યું તે પ્રમાણે જ જો તું છે તો અકુલીન એવા તારાથી ગાલવ ઋષિને શી જરૂર છે ? પોતાના પતિવ્રત-પણાને જો તું જાણતી હોય તો સ્વામીના ઘરે દાસપણું કરવું તે ઉચિત છે. ”

આ પ્રમાણે શાર્ગર્વને યોલતો સાંભળીને દયાળુ દુષ્યન્ત રાજાએ કહ્યું કે—“ અરે મહાત્મન્ ! ઋષિઓ તો દયાળુ જ હોય છે, તો આવી (ગર્ભવતી) સ્થિતિમાં આવી પડેલી સ્ત્રીને કેમ ત્યજ દો છો ? ” “ હે રાજન્ ! આ વિશ્વમાં સમગ્ર જનસમૂહ બીજાને ઉપદેશ કરે છે, પરન્તુ તે પ્રમાણે પોતે આચરણ કરતો નથી. જો આપ દયાળુ છો તો તમે પોતે જ પરણેલી સ્ત્રીને ત્યાગ કેમ કરી રહ્યા છો ? ” ત્યારે ન્યાયપૂર્વક પોતાની બાતને કલંકરહિત જણાવતા દુષ્યન્તે ઋષિને જણાવ્યું કે—“ સગર્ભા, અપરિચિત, સમસ્ત ગુણુશાળી અને પૂર્વમાં કદી નહીં જોયેલી એવી સ્ત્રીને સ્નેહભાવથી સ્વીકારીને સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનારો હું, આજે પરદારસેવી, પરસ્ત્રીલંપટ તો નથી બનતોને તે તમે કહો ! જો એમ ન હોય તો આ આર્યકન્યા મારા મનમાં શા માટે દ્રેષનું અથવા તો તુચ્છતાનું પાત્ર બને ? ”

ત્યારે “ તું રાજા છે, અમે તાપસ છીએ અને આ કન્યા કુલીન છે. ” એ પ્રમાણે ત્રણેનો યોગ્ય સંગમ થયો છે. તું રક્ષણ કરનાર છે, અમે ઉચિત વાણી યોલનારા છીએ અને આ કન્યા રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, તો આ અવસરે તમને જે યોગ્ય લાગે તે કરો. ” આ પ્રમાણે કહીને, શકુન્તલાને શીઘ્ર ત્યજ દઈને પોતાના પરિજનવર્ગ સાથે શાર્ગર્વ ઋષિ ચાલ્યા જવા બાદ લોકો શકુન્તલા પ્રત્યે અત્યંત કરુણા ભાવવાળા બન્યા અને તેને સ્વીકારી લેવાને માટે રાજાને વારંવાર પ્રાર્થના કરી.

પછી “ આ પારકી સ્ત્રી છે. ” એમ મનમાં માનતા રાજાએ તેને પોતાના મહેલ-

માં પ્રવેશવા દીધી નહીં ત્યારે દયાળુ, યોગ્યાયોગ્યતા જાણનાર તેમજ બુદ્ધિદાર તાત્કાલિક ઉકેલ લાવનાર પુરોહિતે રાજાને જણાવ્યું કે—“ જ્યોતિષીઓએ જણાવ્યું હતું કે— તમારા પ્રથમ પુત્રની છાતીમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન હશે તે। આ કન્યા પ્રસ્તૂતિકાળ પર્યન્ત ભલે મારા ઘરમાં રહે—અને પુત્ર-જન્મ થયા બાદ આ હકીકતનું નિરાકરણ કરવામાં આવશે.” એટલે “બહુ સારું” એમ રાજાએ જણાવ્યું ત્યારે પુરોહિત શકુન્તલાને લઈને પોતાના આવાસે ગયો કે તંરત જ વારંવાર શ્વાસ લેતો તે જલ્દીથી પુનઃ રાજ-સભામાં આવીને એકદમ બોલવા લાગ્યો કે—“ અરે! અત્યંત આશ્ચર્યની વાત છે કે- ઘરે પહોંચ્યા બાદ જેવામાં, શોકને લીધે પોતાના કર્મની નિંદા કરતી શકુન્તલા રુદન કરવા લાગી તેવામાં દિવ્ય પ્રકાશને પ્રસરાવતી કોઈ એક સ્ત્રી તેની પાસે આવીને, શકુન્તલાને લઈને જઈ રહી છે, જેથી દશે દિશાઓ પ્રકાશી રહી છે, તે તમે સર્વ જાણો.”

પુરોહિતનું આવા પ્રકારનું કથન સાંભળીને “ આ શું થયું ? ” એમ વિચારતી સમસ્ત રાજસભા ખજાણી બિટી, રાજા લય પામ્યો અને સ્વયં વિચારવા લાગ્યો કે— “ મેં કોઈ પણ પ્રકારનું દુષ્ટ વર્તન કર્યું નથી, શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞાદિ શાંતિ-ક્રિયા કરી અને કુલીન કન્યાઓએ ગોત્ર દેવીનું પૂજન કર્યું. શું આ માયાબળ છે કે શું ઇંદ્રબળ છે ? અથવા તો શું મારા ચિત્તનો ભ્રમ થયો છે ? આ કન્યા કોઈ પણ હેતુ શિવાય અહીં આવી નથી ? ” આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરતો, શાંત, કરુણા અને શૃંગારરસથી ઓતપ્રોત, આશ્ચર્યથી અસાધારણ કોતુહી બનેલ રાજા તદ્દન નિશ્ચેષ્ટ બનીને બેસી રહ્યો.

સર્ગ અગિયારમો.

[માછીમાર પાસેથી મળેલી મુદ્રિકા : રાજાનો પશ્ચાત્તાપ :

મિત્રનું શાંતવન : માતલી સારથિનું આગમન.]

એક વખત તે નગરમાં ચોકીદારોએ—રાજપુરુષોએ દુકાને જઈને વેચનારા કોઈ મુદ્રિકાને ઝુંટવી લઈને રાજપુરુષોએ તે માછીમારને ક્રોધપૂર્વક તેની પ્રાપ્તિ સંબંધી પૃચ્છા કરી ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે—“ શકાવતાર તીર્થે જાળમાં સપડાયેલ રોહિત

નામના મત્સ્યના ઉદરને ચીરવાથી આ વીંટી મને પ્રાપ્ત થઈ છે. માછીમારની આ હકીકતને ખોટી બાણીને કોટવાળે તે સુદ્રિકા રાજાને સોંપી તેમજ તે માછીમારને શી શિક્ષા કરવી તે સંબંધી પૃચ્છા કરી.

તે સુદ્રિકાને જોઈને, જેનું શાપજન્ય વિષ નષ્ટ થઈ ગયું છે તેવો રાજા જલ્દી શકુન્તલાને યાદ કરીને રુદન કરવા લાગ્યો. ગૌતમીની વાણીથી તે વીંટીની પ્રાપ્તિ સંબંધી ખીનાને સાચી માનીને રાજાએ તે માછીમારને દારિદ્ર્ય રહિત બનાવીને છોડી મૂક્યો. તે સમયથી જ, બાણે બલિસ્મરણ પામેલ વ્યક્તિની જેમ અથવા સૂઈને બગૃત થયેલા પુરુષની માફક રાજા પોતાની જાતને દુઃખી માનવા લાગ્યો. (અર્થાત પૂર્વભવમાં શ્રીમંત હોય અને આ ભવમાં દરિદ્રી બને તો બલિસ્મરણ જ્ઞાનને અંગે દુઃખી બને અથવા તો સુખતાવસ્થામાં સુંદર સ્વપ્ન જોયું હોય અને બગૃતાવસ્થામાં તે યાદ કરીને દુઃખી બને તેમ.) જેની પ્રિયા સંબંધી આશા તૂટી પડી છે તેવા તે રાજાના હૃદયને પશ્ચાત્તાપે તથા પ્રકારે બાળ્યું કે જેટલું તેણીના વિયોગરૂપી અગ્નિએ તેના હૃદયને દાહ ઉપજાવ્યો નહોતો. પોતાના રાજ્યમાં રહેવા છતાં પણ દુષ્યન્ત શયન, સ્નાન, તાંબૂલ અને વિલેપન આદિથી રહિત બનવાથી બાણે પોતે કેદખાનામાં રહ્યો હોય તેમ પોતાની જાતને માનવા લાગ્યો. રાજાના તેવા પ્રકારના દુઃખને કારણે સમસ્ત રાજ્ય મનોહર કીડાઓ અને ગીત-નૃત્યાદિથી રહિત બનવાને કારણે ઉત્સવ વિનાનું બની ગયું અર્થાત સમસ્ત રાજ્ય શોકમાં ગરકાવ બની ગયું.

આ પ્રમાણે વિરહવેદનાથી વ્યાકુળ બનેલ રાજા પોતાના એક મિત્રને સાથે લઈને વનપ્રદેશમાં પ્રિયતમાની મનોહર રતિકીડાને વાર્તાલાપ કરવાપૂર્વક વિચરવા લાગ્યો. “ અરે ! તે કીડાવન તેમજ પ્રલયકાળ પર્યન્ત યાદ રહેનાર તે રતિકીડા આજે મારા હૃદયને ખરેખર અત્યંત બાળી રહેલ છે. હે મિત્ર ! પ્રિયાના વિરહથી વ્યાકુળ મનવાળા મારા માટે આખું જગત આજે રૂપાંતર પામી રહ્યું છે. મારું આવા પ્રકારનું આચરણ બાણ્યા બાદ બીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ કુલીન અને સૌભાગ્યશાલી વ્યક્તિ પરત્વે કઈ રીતે પ્રેમ કરશે ? આ વિષયમાં અતિ દુઃખી બનેલ વ્યક્તિઓમાં મારી પત્ની શકુન્તલા પ્રથમ દષ્ટાન્તરૂપ બની છે. હે મિત્ર ! પૂર્વે તે તે તાપસ કન્યાની પ્રાપ્તિ સંબંધી જણાવ્યું હતું, પણ પાછળથી “ તે મશકરી માત્ર જ હતી. ” એમ તેં મને ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું હતું. ત્યારે તે મિત્રે જવાબ આપ્યો કે—“ હે રાજા ! તમારી તે ધર્મપત્નીને બળાત્કારે હરી જવાને ઈંદ્ર પણ સમર્થ નથી. ” આ પ્રમાણે કથન સાંભળી રાજાએ પુનઃ પૃચ્છા કરી કે—“ તેને કોણ હરી ગયું હશે ? અથવા તો અત્યારે ક્યાં હશે ? ” એટલે મિત્રે જણાવ્યું કે—સ્વર્ગભૂમિમાં રહેનાર કોઈ એક

તેણીનો સ્વજન હોવો જોઈએ. હું જાણું છું કે તારી તે પ્રિયતમાની માતા મેનકા કેવી છે. સંતાન પ્રત્યેની પ્રીતિને કારણે તેણી જલ્દી તેણીનું હરણ કરીને દુર્ગમ એવા દિવ્ય ભૂમિપ્રદેશમાં લઈ ગઈ છે. હું માનું છું કે—તે વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર અથવા તો નંદન વનમાં રહેતી હશે.”

“ મારા ઘોર તિરસ્કારથી આઘાત પામેલી તેણીએ પોતાની માતાના હસ્તમાંથી આકાશમાર્ગદ્વારા કોઈ પણ પર્વતના શિખર પર પોતાના શરીરને પડતું મૂક્યું હશે, જેથી હું માનું છું કે—તેણી જીવતી નહીં હોય.” એટલે તેના મિત્રે રાજાને જણાવ્યું કે—“ હે મિત્ર ! પાપ શાંત થાઓ, અમંગળ દ્વર થાઓ, શકુન્તલાનું કલ્યાણ થાઓ. વળી તેની માતા મેનકા તેના રક્ષણ માટે પ્રયાસ કરી રહી છે, અને શકુન્તલા પણ ખરે-ખર સત્વ ગુણવાળી છે. સ્વામીએ અતિશય તિરસ્કાર કરવા છતાં પણ સગર્ભા સ્ત્રીઓ પોતાના સંતાન પ્રત્યેના વાત્સલ્ય ગુણને લીધે કદી પણ આપઘાત કરતી નથી.” ત્યારે રાજા દુઃખ્યન્તે જણાવ્યું કે—“ હે મિત્ર ! ત્રણ ભુવનને વિષે મારા જેવો કોઈ જડ (મૂર્ખ) નથી, કે જે પોતાની વહાલી પત્ની શકુન્તલાને ત્યાગ કરીને પોતાની કુળપરંપરાના મૂળને ઉચ્છેદનાર બન્યો છે. હે મિત્ર ! કઈક ઉજી અને સતત ઝરતાં મોટા અશ્રુઓથી, નિર્દોષ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાથી પ્રગટેલો મારો પશ્ચાત્તાપરૂપી અગ્નિ કાળમાં આવી શકતો નથી. વળી આ પૃથ્વીને વિષે જે કોઈ પોતે પોતાની સ્ત્રીને ત્યાગ કરશે તેમજ જે નિઃસંતાન મૃત્યુ પામશે તે તે સર્વ અકિત યુગાન્તકાળ પર્યન્ત એકી અવાજે મારું નામ લેશે અર્થાત્ આવા પ્રકારનું અધમ આચરણ કરનાર હું પહેલો જ છું.”

આ પ્રમાણે ઓલીને જેવામાં રાજા પોતાના મહેલમાં પહોંચ્યો તેવામાં “ હે રાજન્ ! હે રાજન્ ! મારી રક્ષા કરો, મારી રક્ષા કરો ” એમ ઉચ્ચારીને બ્રાહ્મણમિત્ર રુદન કરવા લાગ્યો ત્યારે તેનું આક્રંદ સાંભળીને રાજા હોડ્યો છતાં રુદન કરતાં એવા તે બ્રાહ્મણ-મિત્રને નજરે નિહાળી શક્યો નહીં. તે રુદનના ધ્વનિને અનુસારે બ્રાહ્મણમિત્રની રક્ષા કરવાને માટે રાજા જેમ જેમ મહેલના જુદા જુદા વિભાગોમાં જવા લાગ્યો તેમ તેમ તે એક સ્થળમાંથી બીજા સ્થળમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યો. ગાઠ રુદન કરતો તે બ્રાહ્મણમિત્ર કઈ રીતે નજરે નિહાળી શકાય ? રાક્ષસ, ભૂત કે વેતાલ પૈકી આ કોણુ હશે ? જે મારા પરાક્રમને જાણતો નથી. ખરેખર આ વ્યક્તિ જિંદગીથી ધરાઈ ગયેલી જણાય છે અથવા તો યમરાજ તેના પર ક્રોધે ભરાયેલો જણાય છે. મારા મિત્ર બ્રાહ્મણને હણતો એવો આ કોઈ ધૂર્ત મને કષ્ટ ઉપજાવીને ઓલી રહ્યો જણાય છે કારણ કે આકાશપ્રદેશને કંપાવતો તેનો સિંહનાદ સાંભળાઈ રહ્યો છે.” તેવામાં બ્રાહ્મણ ઓલ્યો કે—“ બકરાની માફક કંપતા એવા મને ગળે પકડીને આ વ્યક્તિ સિંહની માફક મને હણી રહી છે.” એટલે રાજાએ જણાવ્યું કે—“ પીડિતોની રક્ષા કરવામાં કુશળ અને ધનુર્ધારી રાજા દુઃખ્યન્ત તારી રક્ષા કરશે.”

પછી રાજાએ તે અદૃશ્ય વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે—“હે રાક્ષસ! ઊભો રહે, ઊભો રહે. ક્યાં બંધ છે? અદૃશ્ય એવો તું મારી નજરે પડતો નથી, પરંતુ શત્રુઓના મસ્તકોને છેદવાથી રક્તવર્ષા બનેલા મારા બાણોને તો તું પ્રત્યક્ષ છે અર્થાત્ મારા બાણો હમણાં તને હણી નાખશે.” આ પ્રમાણે લૂકુટી ચઢાવીને બોલતાં દુષ્યન્ત રાજાએ ધનુષ ચઢાવ્યું એટલે માતલિ (ઇન્દ્રનો સારથી) જલ્દી તે બ્રાહ્મણને ત્યજી દઈને પ્રત્યક્ષ થયો અને હાસ્યપૂર્વક રાજાને જણાવ્યું કે—“હે મિત્ર! તમારા ધનુષને ઊતારી લો અને જલ્દી મારી સામું જુઓ. મિત્રો પ્રત્યે સબજનોના કર્ણ પર્યન્ત દીર્ઘ નેત્રો પડે છે, પરંતુ તેના બાણો પડતા નથી અર્થાત્ તું મને તારો મિત્ર સમજ.”

“અરે! આ શું? અરે! ઇન્દ્રના સારથિ માતલિ! હવે તારું કુશળ કઈ રીતે હોઈ શકે?” આ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું ત્યારે આક્ષેપ કરતાં રાજાને રોકીને અને આલિંગન આપીને માતલીએ તેમને જણાવ્યું કે—“આયુષ્માન અને દયાળુ તમારા રસમાં (આનંદમાં) મેં વિદ્યન ઉપસ્થિત કર્યું છે. હે રાજા! આજે તમે જલ્દી તૈયાર થાવ, ઇન્દ્રના આદેશથી વૈતાલ્ય પર્વતના સીમાડામાં રહેલ રાક્ષસના વધને માટે તમે તે તરફ પ્રયાણ કરો.” આ પ્રમાણે બોલીને, મહાબલીષ્ટ રાજાને પોતાના રથમાં બેસારીને, કંઠમાં માળા પહેરેલો અને પોતાના રથના ચક્રના ઘાતથી પૃથ્વીને ચૂરતો-કંપાવતો માતલી ચાલી નીકળ્યો.

સર્ગ બારમો.

રાજા દુષ્યન્તને થયેલ પુત્ર તથા પત્નીના મેળાપ.

માતલી સારથીવાળા તે રથ પર આરોહણ કરીને દુષ્યન્ત રાજા રાક્ષસોના નગરોને વિષે આવી પહોંચ્યો, એટલે રાક્ષસોના સૈનિકો યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ગયા. યુદ્ધભેરીના ધ્વનિથી આકાશ છવાઈ ગયું ત્યારે ન બોલાવાયેલી હોવા છતાં પણ અપ્સરાઓ યુદ્ધના રસને લીધે તે સ્થળે સ્વયં આવી પહોંચી. ચંદ્રના મિત્ર સરખા રાક્ષસોએ તોપ, ત્રિશૂળ, હળ, મુશળ તથા ગદાઓદ્વારા સૂર્યરૂપી ચક્ષુને ઢાંકી દીધું ત્યારે બાણરૂપી કિરણવાળા દુષ્યન્તરૂપી સૂર્યની દૃષ્ટિથી દેવોએ રણક્ષેત્ર નિઃસ્તબ્ધ અને કંટક (શત્રુ) રહિત કરીને કદપવૃક્ષની માળાઓદ્વારા તે સૂર્યને ઢાંકી દીધો અને ઇન્દ્ર મહારાજા પણ પોતાની પાસે આવેલા હૂતોની સાથે તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા. મસ્તકને ધુણાવતા એવા ગાંધર્વોવડે સ્તુતિ કરાતા દુષ્યન્તને ઇન્દ્રે પોતે પોતાના

અર્ધાસન પર બેસાડ્યો. બાદ તે તે પ્રકારનો મધુર વાર્તાલાપ કર્યા બાદ રજા લેતા દુબ્યંત રાજાને દિવ્ય વસ્તુઓ બક્ષીસ આપીને ઈંદ્રે તેમને વિદાય કર્યા.

આકાશમાર્ગમાં તથાપ્રકારના આવતાં દિવ્ય સ્થાનોને માતલિએ આશ્ચર્યથી વિકસિત નેત્રવાળા દુબ્યંત રાજાને કહી સંભળાવ્યા “હમેશાં શૂલ-સંપત્તિને ધારણ કરનારા દશ પ્રકારનાં કદ્દપવૃક્ષવાળા આ વનમાં લાખો તાપસો રહે છે. આ વનમાં પૂજ્ય, શ્રેષ્ઠ વિદ્યા-ધરોથી નમસ્કાર કરાયેલા અને ઈંદ્રના શુરુ મરિચી નામના ઋષિ તપસ્વર્યા કરી રહ્યા છે.” આ પ્રમાણે સાંભળીને, રથનો ત્યાગ કરીને, મરિચી ઋષિને વંદન કરવાની ઇચ્છાથી દુબ્યંત રાજાએ, અવસર જાણવાને માટે માતલિ સારથિને તે ઋષિ પાસે મોકલ્યો.

તેવામાં ત્યાં રહેલા દુબ્યંત રાજાએ બે સ્ત્રીઓથી અનુસરાતા અને ચાલ્યા આવતા એવા પાંચ વર્ષના કોઈએક બાળકને જોયો. રાજાના દેખતાં છતાં તે બાલકે માતાનું સ્તનપાન કરતાં સિંહના તે અચ્ચાને પોતાની હથેળીથી તાડન કર્યું અને તે અચ્ચાને કહ્યું કે—“તારું સુખ ઊઘાડ, મારે તારા ઠાંત ગણવા છે.” આમ કહીને તે બાળક બળપૂર્વક પોતાની આંગળીથી તેનું સુખ ઊઘાડવા લાગ્યો. બંને સ્ત્રીઓથી અટકાવવા છતાં પણ તે બાળકે સિંહજનો લેશ માત્ર ભય રાખ્યો નહીં. બાદ તે બાળકને ખેંચીને તે બંને સ્ત્રીઓ દૂર લઈ જતી હતી ત્યારે તે કુમારના કાંડામાંથી કંકણ (કડું) નીચે પડી ગયું, તે વલયને ભૂમિ પર પડેલું જાણીને તે બંને સ્ત્રીઓ તે વલય તેના હાથમાં પહેરાવી શકતી નહોતી એટલે તે બાળક ઉત્કોશ નામના પંખીની માફક આકોશ કરવા લાગ્યો. શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા તે બાળકને જોઈને રોમાંચિત અનેલ દુબ્યંતે સ્નેહાવેશને કારણે ભૂમિ પર પડેલા તે કંકણને તેના હાથમાં પહેરાવી દેવાની ઇચ્છા થઈ એટલે કંકણને તેના હાથમાં પહેરાવી દીધું ત્યારે તે કુમારને રાજાને સોંપીને બંને સ્ત્રીઓએ રાજાને જણાવ્યું કે—“અરેખર હર્ષની વાત છે કે—અંદ્રવંશના આબૂષણરૂપ દુબ્યંત રાજા તમે જ જણાવ્યો છો. આ તમારો સ્વર્વદમન નામનો પુત્ર છે. મરિચી ઋષિએ આપેલ આ ઔષધિનું બનેલું વલય તેના હાથમાંથી પડી જવા બાદ તેને સ્પર્શ કરવાને કોઈપણ વ્યક્તિ સમર્થ થઈ શકતી નથી. આ બાળકના માતા-પિતા સિવાય બીજા કોઈપણ વ્યક્તિ આ વલયને જો સ્પર્શ કરે તો તે તત્ક્ષણ બળીને ભસ્મ થઈ જાય. વધારે જણાવવાની જરૂર નથી કે—શકુન્તલા આજે સ્વામી યુક્ત બની છે. પૃથ્વીમંડલ પર વિચરતી ભાનુ-મતીના સુખદારા વિયોગિની શકુન્તલા તમારી વિરહાવસ્થા જાણે છે; તો પોતાની માતા મેનકાના નિવાસસ્થાનમાં રહેતી શકુન્તલાને તમને જોઈને એક વેણી વ્રતનો નિયમ (જ્યાં સુધી પતિની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી કેશની વેણી ન બાંધવી તે) પૂર્ણ થાઓ. મરિચી ઋષિને વંદન કરવાને માટે જતી એવી કમળ નેત્રવાળી અને કદ્યાણી એવી શકુન્તલા આ તરફ જ આવતી જણાય છે.”

આ પ્રમાણે તે બંને સખીઓ બોલી રહી હતી તેવામાં તે બંને શકુન્તલા અને દુહ્યન્ત એક બીજાને દૂરથી જ શીઘ્ર જોવા લાગ્યા. એટલે તે બંનેનું ગાંભીર્ય, કરુણ, ઉત્સુકતાવાળું, શરમ અને હર્ષ વ્યાપ્ત તેમજ સખીઓને પણ ઇચ્છનીય એવું દષ્ટિમિલન થયું. “ ખરેખર, આજનો દિવસ ધન્ય છે કે આર્યપુત્ર આપ જયવંતા વર્તો છો ” આ પ્રમાણે બોલતી શકુન્તલાને દુહ્યન્ત રાજાએ જણાવ્યું કે—“ પૂર્વે સ્મૃતિભ્રંશને કારણે મેં જે કંઈ તારો અપરાધ કર્યો છે તેને હે પ્રિયા ! તું માફ કર, આવી મારી નામ વિજ્ઞાપિત છે. હે દેવી ! તે જ ખરેખર મારા માટે મહાભાગ્યનો વિષય છે કે—તમે પુત્રના પ્રેમના કારણે તમારા દેહનો ત્યાગ કર્યો નથી. હે કુશોદરી ! આજે હું પુત્ર તેમજ પત્નીવાળો થયો છું. દુઃખને લીધે જીવવા છતાં પણ મૃત્યુ સુધી પહોંચેલી તું આજે મને જીવતી પ્રાપ્ત થઈ છે. માછીમારના હાથથી પ્રાપ્ત થયેલી મુદ્રિકાદ્વારા તારું સ્મરણ થયું તો હવે ફરીથી આ મુદ્રિકા તારી આંગળીને શોભાવો. ”

આ પ્રમાણે સાંભળીને અશ્રુપ્રવાહને રોકતી શકુન્તલા ગદ્ગદ વાણીથી દુહ્યન્તને કહેવા લાગી કે—“ હે આર્યપુત્ર ! હું શા માટે મારા દેહનો ત્યાગ કરું ? હે નાથ ! મૃત્યુ પામેલી મને તમારા દર્શન ફરીથી ક્યાં થાય ? હે નાથ ! દૈવયોગથી તમારા સ્મૃતિપથમાં આવેલી મને, વિશ્વાસુ જનનો ઘાત કરનારી આ મુદ્રિકા શા માટે આપો છો ? હે સ્વામિનું ! જે તમે પ્રસન્ન થયા છો તેથી આ મારો સર્વદંભન નામનો પુત્ર આજે પિતાયુક્ત બન્યો છે અને હું પણ પતિવાળી બની છું. ”

આ પ્રમાણે તે બંને દંપતી પરસ્પર વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા તેવામાં સમય જાણીને માતલિ સારથિ ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો કે—“ લાંબા સમયે પત્ની યુક્ત બનેલા, હૃદયરૂપી કમળને વિકસિત કરવામાં અંદ્ર સરખા તથા તમારી જેવા જ પરાક્રમશીલ સર્વદંભન નામના પુત્ર યુક્ત બનેલ આપ વિજયવંત વર્તો. હે આયુષ્મનું ! જ્ઞાનદ્વારા તમને અહીં રહેલા જાણીને મરીચિ ઋષિ તમને સહકુટુંબ જોવાને ઇચ્છે છે, તો આપ જહી ચાલો. ” એટલે પત્ની અને પુત્ર સહિત વિચક્ષણ દુહ્યન્તે શીઘ્ર તે સ્થળે જઈને મરીચિ-ઋષિના બંને ચરણોમાં પ્રણામ કર્યો.

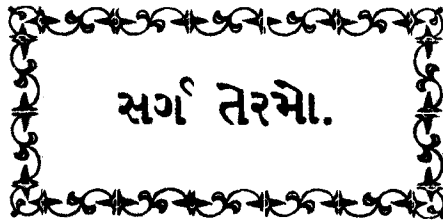
બાદ વાર્તાલાપ કરીને, ચુકવડે સત્કારાયેલ દુહ્યન્ત રાજા વિનયપૂર્વક બોલ્યો કે—“ હે પૂજ્ય ! આપની મહેરબાનીથી હું લાંબા સમયે પત્નીને પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું. ખરેખર, હું આજે કૃતકૃત્ય બન્યો છું, પરંતુ આ સંબંધમાં મારે આપને કંઈક પૂછવું છે. પૂર્વે શકુન્તલા મને મળવા છતાં પણ હું તેને ઓળખી શક્યો નહીં, પરંતુ મુદ્રિકાને જોઈને તે મારા સ્મૃતિપથમાં આવી તેનું કારણ શું ? ”

આ પ્રમાણે રાજાથી પુછાયેલ શ્રેષ્ઠ મરિચી ઋષિએ રાજાને દુર્વાસા ઋષિના શાપથી

પ્રારંભીને સુદિકાની પ્રાપ્તિ પર્યન્ત સમસ્ત વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. બાદ સર્વદમનને ઉદ્દેશીને વરદાન આપ્યું કે—“ પ્રજાતું ભરણુ-પોષણુ કરવાથી આ તમારો પુત્ર ભરત એવા નામથી પ્રખ્યાતિ પામશે. ”

આ પ્રમાણે મરિચી ઋષિથી પ્રસન્નતા બતાવાયેલા, આવેલા સેંકડો વિદ્યાધરોથી વીંટળાયેલા, પુત્ર તથા પત્ની સહિત દુબ્યન્ત રાજા ઇંદ્રની રાજધાની સરખા પોતાના હસ્તિનાપુર નામના નગર તરફ ફરીથી વિદાય થયા.

આ પ્રમાણે આશ્ચર્યકારી, પૂજ્ય પુરુષની પૂજાતું ઉલ્લંઘન કરવાથી દારુણ ક્ષણદાયી બનેલા એવું આ શકુન્તલાતું ચરિત્ર સાંભળીને, હે દમયંતી! તારે કોઈપણ પ્રકારનો શોક કરવો ઉચિત નથી.

[મુનિ મહારાજે દમયંતીને જણાવેલ કલાવતીનું ચરિત્ર].

આ પ્રમાણે ભાસ્કરાચાર્યના શિષ્યના મુખથી શકુન્તલાની કથા સાંભળીને દમયંતીએ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે—“ હે પૂજ્ય ! શકુન્તલાએ દુઃખ સહન કર્યું તે વસ્તુ બરાબર છે, પરન્તુ જો સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો મારું દુઃખ તેના કરતાં અધિક છે; કારણ કે શકુન્તલા તો વનપ્રદેશમાં જ જન્મી હતી એટલે વનવાસથી તે દુઃખી બને નહીં, પરન્તુ હું તો જન્મથી જ સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરનારી હોઈને આજે મારો વનવાસ દુઃખદાયક છે અથવા તો આવા પ્રકારનું કષ્ટ વિશ્વમાં કોઈપણ સ્ત્રીને પ્રાપ્ત ન થાયો, કારણ કે પાપીઓને વિષે હું જ એક શ્રેષ્ઠ પાપિણી છું. ”

આ પ્રમાણે દુઃખરૂપી અગ્નિને લીધે પ્રગટેલ અશ્રુપ્રવાહથી પર્વતના ભૂમિપ્રદેશને સિંચતી દમયંતીને મેઘ સમાન મુનિમહારાજે વચનરૂપી અમૃતથી સિંચી અર્થાત તેને શાંતવન આપ્યું. પ્રાણીને જ્યારે કંઈપણ દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે તે થોડું હોય કે અધિક હોય તોપણ તે દુઃખ તેને માટે અસહ્ય બને છે. જો તું તથાપ્રકારનું કલાવતીનું

ચરિત્ર સાંભળે તો તું આવી પડેલા દુઃખને માટે આ રીતે શોક ન કરે. સાંભળ, હું તને કલાવતીનું વૃત્તાંત કહું છું, જે સાંભળીને તું તારી જાતને દુઃખી માનશે નહિં.

જાવાલપુરમાં સુખના સાગર સમાન, ઔદાર્ય તથા ધૈર્ય વિગેરે ગુણોથી મનોહર, કલાવાન, વિનયી અને ન્યાયપરાયણ શંખ નામનો રાજા હતો. રૂપથી કામદેવને છતાંનાર અને પરાક્રમથી દુશ્મનોનો સંહાર કરનાર તે નિશ્ચિંત રાજાના દિવસો વિદ્વદ્ જનોની સાથે વાર્તાલાપ કરવામાં પસાર થતા હતા.

એકદા નગરના પ્રાંતભાગમાં બ્રમણ કરતાં તે રાજાના સૈન્યના અસ્વોથી જાણે ઉડાડેલી હોય તેવી ધ્વનિયુક્ત રજોરાશિ તેને દેખાયો. ત્યારે “ આ શું છે ? ” એમ જાણવાને માટે રાજાથી ફરમાવેલા ઘોડેસ્વારોએ તે હકીકત જાણી લઈને, અંજલિ જોડીને પ્રસન્નતાપૂર્વક રાજાને જણાવ્યું કે—“ હે રાજા! આપણા નગરનો રહેવાસી સાર્થવાહ, પરદેશથી ઉત્તમ વસ્તુઓ લઈને કુશળતાપૂર્વક આવી પહોંચ્યો છે. હે રાજા! શ્રીમંતોમાં શ્રેષ્ઠ આ ગજસાધુ નામના સાર્થવાહ આપનું દર્શન કરવાને આવ્યો છે, તો આપ મહેરબાની કરો, તેને આવવાની આજ્ઞા આપો. ”

આ પ્રમાણે હકીકત સાંભળીને, તેના નામપૂર્વક ગજસાધુ શ્રેષ્ઠીને ઝાલાવીને, સરોવરને કિનારે વૃક્ષની નીચે બેઠેલા રાજા તેને મળ્યા. ગજસાધુ શ્રેષ્ઠીએ સાથે લાવેલ મહામૂલ્યવાળું ભેટણું કહ્યું; એટલે તે સ્વીકારીને પ્રસન્ન બનેલા રાજાએ તેનું દાણ (જકાત) માફ કર્યું. ખાદ સંજ્ઞન તે શ્રેષ્ઠીએ પેટી ઉઘાડીને તેમાંથી અનેક વસ્ત્રોથી વીંટળાયેલ ચિત્રપટ રાજાને બતાવ્યું. તે ચિત્રપટમાં ચિત્રરેલ નારીને જોતો રાજા અસાધારણ રૂપને લીધે સ્વર્ગાગના માનીને જેવામાં તેને નમસ્કાર કરવાને તૈયાર થયા તેવામાં રાજાને તેમ કરતાં અટકાવીને સાર્થવાહે જણાવ્યું કે—

“ હે રાજા! આપને યોગ્ય આ દેવી છે. તેનું વૃત્તાંત સાંભળો—આપના નગરથી નીકળીને દશાણ્ણ નામના દેશમાં જતાં વિદિશા નામની નગરીની નજીકમાં રહેલા વનપ્રદેશમાં પડાવ નાંખીને રહેલા મને સાયંકાળે મારા નોકરોએ મને જણાવ્યું કે— “ અહીં લતાના સમૂહમાં લગામ વીંટળાઈ જવાથી અટકી ગયેલ કોઈ એક અશ્વ રહેલો છે અને તેની પાસે પૃથ્વીપીઠ પર ચોષ્ટા રહિત પડેલો તેનો સ્વાર છે. ” પછી મેં તે સ્વારને ઘોડા રહિત મારા તંબુમાં મંગાવીને, મારા સેવકવર્ગદ્વારા ઉપચાર કરાવીને, જલ્દી સ્વસ્થ બતાવ્યો. બીજે દિવસે સવારે તે સ્વારના પગલે પગલે અનુસરતું તેનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું તે કુમાર વિજયસેન રાજાનો યુવરાજ હતો. અસ્વવડે અપહરણ કરાવાથી તેણે તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તે કુમારનું નામ સુવર્ણખાહુ હતું. હે

રાજન્! ત્યારબાદ તે કુમાર મને પોતાની સાથે લઇ ગયો અને ધ્વજ તેમજ પતાકાથી શણગારાયેલ તેની નગરીમાં હું દાખલ થયો.

પિતાને પ્રણામ કરીને સભામાં બેઠા બાદ પૂછાવેલા તેણે પોતાનું અશ્વથી અપહરણ કરાયા સંબંધીનું સમસ્ત વૃત્તાંત હર્ષપૂર્વક કહી સંભળાવ્યું—“હે પિતા! અશ્વથી હરણ કરી જવાયેલ હું નિર્જન વનમાં લઇ જવાયો. ઘોડા પર ચઢેલો હું શ્રમને લીધે ચેષ્ટા રહિત બની ગયો હતો. લતાના સમૂહમાં વીંટળાઇ ગયેલ લગામવાળો મારો અશ્વ ત્યાં જ બિલો રહી ગયો અને ડાળીઓ સાથે અથડાવાથી નિક્ષેપ બનેલ હું પૃથ્વી પર પડી ગયો. સિંહ અને વાઘથી વ્યાપ્ત તે વનમાં ચેષ્ટા રહિત બનેલ મારી નજીકમાં ભાગ્યયોગે આ ગજસાધુએ પોતાનો પડાવ નાખ્યો હતો. જો તે સમયે નિષ્કારણ બંધુ એવા આ સાર્થવાહે મારી રક્ષા ન કરી હોત તો હું આજે જીવતો ક્યાંથી હોત? હે પિતાજી! આપ સરખા પ્રાપ્ત થયેલા આ સાધુપુરુષથી, મને જીવતદાન આપવાવડે કરીને હું મરણ પર્યન્ત તેનાથી ખરીદાયો છું અર્થાત્ જિંદગી પર્યન્ત હું તેનો ઋણી છું.”

આ પ્રમાણેના સુવર્ણબાહુના કથનથી, મને બંધુ સરખો માનીને, તેમજ સામંતની પદવી આપીને કોઈપણ સ્થળે જવાની મને આજ્ઞા આપી નહીં. તે નગરમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર મારા તથા પ્રકારના વિશ્વાસુપણને લીધે સમગ્ર સુંદર રાજકાર્યોમાં મને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવતું. તે રાજને કલાસમૂહના મંદિરરૂપ અને સુવર્ણબાહુથી નાની કલાવતી નામની પુત્રી છે. હે દેવ! તે કલાવતીએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે—“જે કોઈ મારી ચાર સમસ્યાઓની પૂર્તિ કરશે તે મારો સ્વામી બનશે.” તે કાર્ય માટે અનેક રાજ્યોને બોલાવવામાં આવ્યા છે અને મેં પણ આપની બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા તો જાણેલી જ છે, એટલે આપને આમંત્રણ આપવા માટે દશાર્ણ્યપતિએ મારી સાથે પોતાનો ગરુડ નામનો ફૂત મોકલ્યો છે, હું પણ સાર્થને લઇને સ્વદેશ તરફ શીઘ્ર તેની સાથે અહીં આવી પહોંચ્યો છું. હવે આપને યોગ્ય લાગે તેમ કરો. આ ચિત્રપટમાં આળેખેલું તેણીનું સ્વરૂપ તો માત્ર છાયારૂપ જ છે અને આપની પ્રીતિને માટે હું તે ચિત્રપટને સાથે લેતો આવ્યો છું.”

આ પ્રમાણે ગજસાધુ સાર્થવાહના સુખરૂપી ચંદ્રથી પ્રગટેલ વાણીરૂપી અમૃતનું પાન કરીને તેની સમક્ષ જ તે ફૂતનો રાજ્યો અતીવ સત્કાર કર્યો. કલાવતીની કલા, કીર્તિ તથા લાવણ્યનો વિચાર કરીને શંખરાજ્યે સ્વયંવરમાં જવા માટે વિશેષ પ્રકારે તૈયારી કરી. “હું કઈ રીતે તે સમસ્યાઓની પૂર્તિ કરીશ?” એમ વિચારીને રાજ્યો સરસ્વતીના મંત્રનો એક લાખ વાર જપ કર્યો; એટલે શક્તિશાળી, નિર્મળ અને ધનુષ તથા ચક્રની આકૃતિ યુક્ત અને બિંદુ (અનુસ્વાર) સહિત (૭) સારસ્વતમંત્રનો જાપ કરતાં તે રાજ્યો સરસ્વતીનું સાક્ષાત્ દર્શન કર્યું એટલે મોતીની માળા જેવા નિર્મળ કમંડુલના જળથી રાજ પર છંટકાવ કરીને જગન્માતા સરસ્વતી દેવી અંતર્ધ્યાન થઇ ગયા.

સરસ્વતીની કૃપાથી અત્યંત બુદ્ધિશાળી અનેક શંખરાજ પદ અને વાક્યની પૂર્તિ કરવામાં અસાધારણ શક્તિશાળી બન્યા. બાદ ગરુડ નામના તે હૂતને અગાઉથી રવાના કરીને શંખરાજ ગજસાધુ સાર્થવાહુની સાથે કલાવતીના સ્વયંવરમાં જવા માટે ચાલી નીકળ્યો. રેવા નદીના કિનારે પોતાના સૈન્યનો પડાવ નાખીને શંખરાજ રહ્યા હતા તે વખતે નદીના જળમાંથી એક મહાહસ્તી (ગંધહસ્તી) જલદી બહાર નીકળ્યો. અને રાજાના હસ્તીસમૂહને જોઈને તત્કાળ તે ગંધહસ્તીની, જળસ્નાનથી ઘોવાઈ જવા છતાં પણ મદલકમ્પી શોભી ઊઠી અર્થાત તેનો અત્યંત મદ ઝરવા લાગ્યો. ઘોડાઓથી ઘોડાઓને હણુતા અને રથોની સાથે રથોને અફળાવતા તે હસ્તીએ સમસ્ત સૈન્યસમૂહને વ્યાકુળ બનાવી મૂક્યું. આ પ્રમાણે હુમલો કરતાં અને મહોન્મત્ત બનેલા તેમજ ચમરાજ સરખા તે હસ્તીને, અવધ્ય હોવા છતાં, શંખરાજએ શિક્ષા કરવાને માટે તેને કંઈક તાડન કર્યું. ગંડસ્થળમાં પડેલા બાણને પર્વતના શિખર સમાન વહન કરતાં તે ગંધહસ્તીએ દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું, જેને જોવાથી સન્ય વિસ્મય પામ્યું. પોતાના સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત કરેલ દિવ્ય પુષ્પોની શંખરાજ પર વૃષ્ટિ કરીને પોતાના દંતસમૂહની કાંતિથી મોતીઓને વેરતો તે બોલ્યો કે—

“હે રાજન્! ગંધર્વોના સ્વામી પ્રિયદર્શનના પ્રિયંવદ નામના પુત્ર તરીકે તું અને બાણ. પૂર્વે મારી વિદ્યાધરીઓ સાથે નિર્લજ્જતાપૂર્વક ક્રીડા કરતાં મેં માતંગ નામના મહામુનિને તિરસ્કાર કર્યો હતો, એટલે રોષે ભરાયેલા તેણે શાપ આપવાથી હું મહોન્મત્ત હસ્તી બની ગયો. પછી ફરીથી તેમને વિનતિ કરવાથી તે મહામુનિએ અને જણાવ્યું કે—“જ્યારે મદ્ર દેશનો સ્વામી શંખરાજ તને પ્રહાર કરશે ત્યારે તું તારા મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીશ. આજે તે શાપનું નિવારણ થવાથી હું આપની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો છું. હે રાજન્! ઉપકારી એવા આપનું હું કંઈ પણ પ્રિય કરવાને ઈચ્છું છું. હું આપને પ્રસ્વાપન નામનું ગાંધર્વ-અસ્ત્ર આપું છું તે સ્વીકારો. આ અસ્ત્રના પ્રયોગ કરનારને અહિંસા અને વિજયરૂપી બન્ને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. (આ અસ્ત્રના ફેંકવાથી પ્રતિપક્ષ ઊંધમાં પડે એટલે તેઓની હિંસા ન કરવી પડે અને વિજય પ્રાપ્ત થાય.)”

આ પ્રમાણે પ્રિયંવદથી પ્રાર્થના કરાયેલ શંખ રાજએ પોતે તેના મુખથી અસ્ત્ર-મંત્ર સારી રીતે શ્રહણ કર્યો. આવા પ્રકારે તે વનપ્રદેશમાં મિત્રાચારીથી બંધાયેલા તે બંનેમાંથી એક ગંધર્વપુત્ર પ્રિયંવદ પોતાના દિવ્ય પ્રદેશમાં ગયો અને શંખ રાજની અત્યંત સમૃદ્ધિ-શાળી દશાર્ણદેશમાં ગયો. એટલે સામે આવેલ વિજયસેન રાજથી અત્યંત આદરભાવ-પૂર્વક કરાવેલ આતિથ્યવાળા શંખરાજએ, (સમસ્થા-પૂર્તિ માટે) આતુર હોવા છતાં પોતાના તંબૂમાં પથારીમાં જ રાત્રિ વ્યતીત કરી. બાદ માંગલિક વૃત્તિથી પ્રાતઃકાળ સંબંધી ક્રિયા સારી રીતે કરીને, પોતાને ઉચિત વેશ પહેરીને, શંખરાજ મહામૂલ્યવાળા માંચડાઓ પર બેઠેલા રાજ-સમૂહવાળા સ્વયંવરમંડપમાં જલદી આવી પહોંચ્યો.

સર્ગ ચૌદમો.

[શંખરાજાએ કરેલ સમસ્યા-પૂર્તિ; શત્રુ રાજાઓનો શંખે કરેલ પરાજય : કલાવતીને પિતૃગૃહથી પ્રાપ્ત થયેલ કંકણ : તે સંખંધી શંખરાજાને પ્રગટેલ શંકા : રાજવીનો કલાવતી પ્રત્યે રોષ.]

શંખરાજા મહામૂઢ્યવાન રત્નજડિત સિંહાસન પર આવીને બેઠા એટલે સ્તુતિ-પાઠકો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને વાજિત્રો વાગવા લાગ્યા ત્યારે માણસોથી વહન કરાયેલ શિબિકામાં બેસીને સેંકડો કન્યાઓથી પરિવરેલ કલાવતીએ સ્વયંવર-મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. બાદ તેની પ્રતિહારિણીએ સુવર્ણ દંડવાળા પોતાના હસ્તને આનંદપૂર્વક ઊંચો કરીને ઘોષણા કરી કે—“હે રાજાઓ ! રાજકુમારી કલાવતીની પ્રતિજ્ઞા સાંભળો. જે કોઈ મારી (કલાવતીની) સમસ્યાઓની પૂર્તિ કરશે તે મારો સ્વામી થશે.

(૧) શસ્ત્રથી કાપવા છતાં પણ વૃક્ષના બે ટુકડા થતા નથી. હે રાજવીઓ ! આમાં કયું કારણ હોઈ શકે તે તમે જણાવો.

(૨) કમલિનીથી તિરસ્કાર નહીં કરાયા છતાં પણ જમર નિસાસા મૂકી રહ્યો છે, તે હે રાજવીઓ ! આમાં કયું કારણ હોઈ શકે તે તમે જણાવો.

(૩) દિવસે પણ ચક્રવાકોનાં બેડલાં વિખૂટા પડી જાય છે, તેનું કારણ હે રાજવીઓ ! તમે જણાવો.

(૪) પાણીથી ઘેવા છતાં પણ સ્ત્રીઓના મુખ પરથી કુંકુંમ આલ્યું જતું નથી તેનું કારણ હે રાજવીઓ ! તમે જણાવો.

આ પ્રમાણે સમસ્યાઓનો ઉત્તર ણીજ રાજાઓ ન આપી શક્યા ત્યારે શંખરાજાએ તે સર્વ સમસ્યાઓની માત્ર એક શ્લોકદ્વારા જ પૂર્તિ કરી કે—

(૧) વૃક્ષની છાયા (પડછાયો) (૨) કમલિનીના વિયોગથી (૩) સૂર્યબહુથી અને (૪) આરીસામાં (દર્પણમાં) પ્રતિબિંબિત થયેલા મુખ પરથી.

આ પ્રમાણે પોતાની ચારે સમસ્યાઓની પૂર્ત થવાથી સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળી કલાવતી

જદ્દી શંખરાજને વરી. લોકો સમાન ગુણવાળા તે બંનેની હર્ષપૂર્વક સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ત્યારે સ્વયંવર મંડપમાં આવેલા રાજ્યોના હૃદયમાં ઇર્ષ્યારૂપી જ્વરે પ્રવેશ કર્યો; અર્થાત્ બધા રાજ્યો શંખ રાજવી પ્રત્યે ઇર્ષ્યાળુ બન્યા. હૃદયમાં ગાઠ રોષવાળા અને બહારથી હર્ષ બતાવતા તે બધા રાજ્યો, રસ્તામાં જ શંખ રાજને રોકી લેવાની ભાવનાથી દશાર્ણ્ય રાજની રજા લઈને ચાલી નીકળ્યા.

લગ્નોત્સવની વિધિ પૂર્ણ કરીને કલાવતી સાથે સ્વદેશ તરફ જતાં શંખ રાજની સાથે જ માર્ગમાં જ શત્રુ રાજ્યોએ યુદ્ધ શરૂ કર્યું. તે સ્થળે ધૂળથી સૂર્યને ઢાંકી દેતું અને શબ્દના સ્પર્શ માત્રથી હસ્તી, અશ્વ, રથ અને સૈનિકવર્ગને બાણી શકાય તેવું મહાયુદ્ધ થયું. જેમ કાષ્ઠોથી અગ્નિ દેદીપ્યમાન બને તેમ શત્રુઓના પડતા એવા અને મર્મસ્થળને ભેદનારા બાણોથી શંખરાજનો વીર્યરૂપી અગ્નિ પ્રબલિત થઈ ગયો. જેમ પતંગીયાઓથી ઘેરાયેલ મહાવૃક્ષ ન જોવામાં આવે તેમ શત્રુઓના બાણોથી ઢંકાયેલ શંખરાજવીને કોઈ જોઈ શકતું નહોતું અર્થાત્ તેના પર પુષ્કળ બાણવૃષ્ટિ થવા લાગી. એટલે મહાપરાક્રમી શંખ રાજ્યે, પ્રિયંવદ ગાંધર્વે આપેલ સંમોહન નામનું મહાબલીષ્ઠ અસ્ત્ર મૂકીને શંખ કૂંકયો ત્યારે જેમ રાત્રિ કમલોને સંકોચ પમાડે તેમ દુરમન સૈનિકોના નેત્રો ગાઠ રીતે ખીડાઈ ગયા અર્થાત્ શત્રુઓ નિદ્રામાં પડ્યા.

બાળકથી પણ પકડી શકાય તેવા તેઓને દેખાડતા શંખરાજ્યે કલાવતીને જણાવ્યું કે- “યુદ્ધદ્વારા આ લોકો, મારા હાથમાં રહેલી તને ગ્રહણ કરવાને ઇચ્છે છે.” ત્યારે સ્વામીના વિજય સંબંધમાં પૂર્વે બ્રાન્તિ યુક્ત બનવાથી હાસ્ય રહિત મુખને વહન કરતી અને શરમથી ઘેરાયેલી કલાવતીએ સખીમુખદ્વારા સ્વામીની પ્રશંસા કરી.

પછી શંખરાજ્યે તે રાજ્યોની ધ્વજોને વિષે પોતાના બાણોના અબલાગથી નીચે પ્રમાણે અક્ષરપંક્તિ લખી કે-“દયાને અંગે હું તમારા જીવિતને ત્યજી દઉં છું; (તમને જીવતાં છોડું છું) પરંતુ તમારા યશને તો હરી જ લઉં છું.”

પછી પ્રિયા સાથે શંખ રાજ કિલ્લાથી રક્ષાયેલ પોતાના નગરમાં આવી પહોંચ્યો અને ઉપરાઉપરી થતાં અનેક ઉત્સવોદ્વારા દિવસો વ્યતીત કરવા લાગ્યો. બંને નેત્રોની માફક શંખ તથા કલાવતીનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ નિરન્તર વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. સ્નેહી શંખરાજ સાથે નિર્દોષભાવે ક્રોડા કરતી કલાવતીને, દેહને પુષ્ટ કરતો ગર્ભ રહ્યો. તે અવસરે તેણીના પિતાના ગૃહેથી મોકલાવાયેલ અંત:પુરવાસી ઉત્તમ પુરુષ માંગલ્યવિધિ (સીમંત-વિધિ) કરવા માટે આવ્યો.

તે જ દિવસે શંખરાજ વનક્રોડા કરવા માટે ગયો હતો અને તે જ સ્થળે વિનોદ-

પૂર્વક સમસ્ત દિવસ વ્યતીત કર્યો. સાયંકાળે વનવિહારથી પાછા ફરીને નગરમાં આવેલા રાજાએ ગુપ્ત રીતે પ્રિયાના રનેહની પરીક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો. મોજડી (ઉપાનહ) રહિત બંને ચરણોથી અપચાપ ચાલતાં અને ઇશારાથી નોકરવર્ગને અટકાવતા-વારતા રાજાએ કલાવતીના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણીના પીઠ પાછળના ભાગમાં પહોંચી જઈને, હાસ્યને માટે, તેણીના બંને નેત્રોને ઢાંકી દેવાની ઇચ્છાથી, કાગડાના જેવી કપટ-કળાપૂર્વક જાણિયાના છિદ્રભાગદ્વારા જોતો ઊભો રહ્યો. તે સમયે પિતાના ઘરેથી આવેલ આબૂષણોને ધારણ કરીને સુખપૂર્વક ખેઠેલી કલાવતીને તેની સખી કહી રહી હતી કે— “હે સખી! જેમ આકાશ ચંદ્રથી વિશેષ દીપે છે તેમ આ જે બાબુબંધથી તું શોભે છે. વધારે શું કહું? મણિ, માણિક અને મોતીઓથી જડેલા આ બંને બાબુબંધનું મૂલ્ય થઈ શકે તેમ નથી. સૂર્ય અને ચંદ્ર સરખા, રક્તવર્ણી અને શરીરે ધારણ કરેલા આ બંને બાબુબંધથી તું અત્યંત દીપી રહી છો તો હે સખી! તું કહે કે—પ્રેમશાસ્ત્રમાં શ્રેષ્ઠ ચારંગત કઈ વ્યક્તિએ આ બંને બાબુબંધ તને મોકલ્યા છે?” એકાંતમાં આ પ્રમાણે પૂછતી તે સખીના કથનથી આશ્ચર્ય પામેલ શંખરાજા મનમાં નીચે પ્રમાણે ચિન્તા કરવા લાગ્યો. “અરે! મેં કહી પણ આખ્યા નથી અને પૂર્વમાં કદી જોયા નથી તો અપૂર્વ એવા આ બંને બાબુબંધ અત્યારે કલાવતી પાસે ક્યાંથી આવ્યા? મારા સંશયને દૂર કરવાને માટે જ આ સખીએ કલાવતીને આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તો આ વિષયમાં કલાવતી શો જવાબ આપે છે તે હું સાવધાન થઈને સાંભળું.”

આ પ્રમાણે રાજા એકાંતમાં એકાગ્ર બનીને સાંભળી રહ્યો હતો તેવામાં કલાવતીએ નિર્દોષભાવે ચતુરાઈપૂર્વક જણાવ્યું કે—“હે સખી! કેણે આ બાબુબંધો મોકલ્યા એમ તું શું પૂછે છે? અદ્ય પ્રેમવાળી સામાન્ય વ્યક્તિ શું આવું બહુમૂલ્ય ભેટણું મોકલી શકે? જેના હૃદયમાં હું કેતરાયેલી છું અને જે મારા હૃદયમાં વાસ કરીને રહેલ છે તેણે જ આ બંને બાબુબંધો મોકલ્યા છે; કેમકે સામાન્ય વ્યક્તિએ મોકલ્યા નથી. પ્રાણપ્રિય એવા તેના પ્રસાદીરૂપ આ આબૂષણોને આજે પ્રાપ્ત કરીને જાણે હું સમસ્ત અંગે આલિંગન અપાઈ હોઉં તેમ માનું છું. સ્વામીએ આપેલ અબજો વસ્તુઓ મારા મહિમાને તથા પ્રકારે વધારી શકતી નથી કે જે પ્રકારે તેમનાથી મોકલાવાયેલ ફક્ત એક ચણાઈ પણ ગૌરવને વધારે. મંદલાગી એવી મને તેનું દર્શન ક્યાંથી થશે?” આ પ્રમાણે બોલીને અટકી ગયેલ કલાવતી રુદન કરવા લાગી. વિદ્યુતના પાત સરખા કલાવતીના દુઃસહ વચને રાજાના હૃદયમાં રહેલ પ્રેમરૂપી પર્વતને જલ્દી ખાળી નાખ્યો. પ્રિયાના કથનના રહસ્યને રાજા જાણી શક્યો નહીં તેમજ તેણીના પિતાના ઘરેથી આવેલ ભેટણાનો તર્ક પણ કરી શક્યો નહીં. દુષ્ટ શીલવાળી આ સ્ત્રીને વિષે બહારથી જ જોનાર, દુર્બુદ્ધિ અને શગને કારણે અંધ બનેલ મારા પ્રેમને વારંવાર ધિક્કાર હો!

અરે ! પાપીષ્ઠ ! કુલટાપણુને કારણે વિરોધીભાવને લજવતી તું “ કલાવતી ” એવા નામને ધારણ કરવાને શું તને શરમ નથી આવતી ? હવે મારી પત્નીને યોગ્ય સર્વ પ્રકારનો પ્રતીકાર હું કરીશ. મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર અને શરમ રહિત એવા દુર્જન પ્રત્યે મહાપુરુષોનો પ્રેમ એક મુહૂર્ત માત્ર પણ ટકી શકતો નથી. પાપી તેમજ વ્યભિચારિણી આ કલાવતી જે બંને બાબુબંધોને કારણે બંને ભુલ્લખોનો ગર્વ કરી રહી છે તેને જો હું જલ્દી છેદી નાખું તો તેને ફરી ગર્વ કરવાનો અવસર ન સાંપડે. વળી, મારાથી અર્પણ કરાયેલ અખળો પદાર્થોને જો તેણી તુચ્છ ગણે છે તો હવે હું તેણીને તેણીના શરીરથી જ કપાયેલ ભુલરૂપી મહાલેટ આપું અર્થાત્ હું તેણીના હાથ કપાવી નાખું.

આ પ્રમાણે પ્રચંડ રોષવાળા શંખ રાજાએ તેણીના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો નહીં અને જેમ અત્યંત પીત્ત જ્વરવાળો સ્વાદીષ્ટ પદાર્થને અનિષ્ટ માને તેમ તેણે કલાવતીએ ઉચ્ચારેલ કથનને વિપરીત માન્યું. તેણીના આવાસથી પાછા ફરીને, પોતાના મહેલે આવીને, એકાન્તમાં દુષ્ટ કર્મ કરવાની વિચારણા કરીને, કલાવતીને શિક્ષા કરવાને માટે ક્રોધયુક્ત ચિત્તવાળા તેણે તે તે માણસોને પોતાના મુખથી આદેશ આપ્યો.

સર્ગ પંદરમો.

[કલાવતીને વનવાસ અને ભુલનું છેદન.]

⊙ **ઉંદ્રાણી** સરખી કલાવતીને સાચંકાલે રોષણુ નામના સારથીએ આવીને જણાવ્યું

કુ-“ હે દેવી ! પર્વતની નજીકના વનમાં રાજા રહેલા છે અને આપને જોવાને ઇચ્છે છે; તો જલ્દીથી પ્રયાણ કરવાને માટે તૈયાર થાય. ” એટલે વસ્તુસ્થિતિને નહીં જાણતી અને જલ્દી ચાલવાને ઇચ્છતી તેણી, પોતાના વસ્ત્રોનો છેડો અટવાવાથી (વચ્ચે આપવાથી) કંઈક વિલંબ કરીને ફરીથી ચાલવા લાગી. ગતિની ક્રિયા વખતે પોતાના વસ્ત્રોનો છેડો પગ વચ્ચે અટવાય તે એક પ્રકારનું અપશુકન માનેલ છે. હવે જ્યારે નગરની બહાર કલાવતી જઈ રહી હતી ત્યારે તે નગર પાસે આવી પહોંચેલા અને કુટિલ કર્મના સાક્ષી સૂર્યે આકાશપ્રદેશનો જલ્દી ત્યાગ કર્યો. અર્થાત્ સૂર્યાસ્ત

થવા લાગ્યો. રાજના આદેશથી ગાઠ વનપ્રદેશમાં કલાવતીને ત્યજી દેવાને ઇચ્છતા રાષણુ નામના સારથિનું મન ઘોડા હાંકવાને ઇચ્છી રહ્યું હતું, છતાં તેના હસ્ત તેવા પ્રકારનું કર્મ કરવા ચાહતા નહોતા. કલાવતીના દુઃખને નહીં જોવાને માટે અંધકારરૂપી કાજળથી ઢંકાયેલી આકાશ અને પૃથ્વીરૂપી દેવીઓએ જલ્દીથી પોતાના મુખને ઢાંકી દીધું અર્થાત્ સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી ગયો. અહિં કલાવતીનું મન શંકા રહિત હોવા છતાં અને તે વનપ્રદેશ નિર્જન હોવા છતાં ભયને કારણે તેણીનું જમણું નેત્ર અત્યંત ફરકવા લાગ્યું. આવા પ્રકારના અપશુકનને લીધે અત્યંત દુઃખી બનેલ કલાવતીએ સારથિને વારંવાર પૂછ્યું કે—“ હજી પણ સ્વામી કેટલે દૂર છે ? ” ત્યારે ગભરાયેલ અને આકુળ તેણીને નિર્લજ્જ સારથિએ, જડતાને કારણે, કઠોર વાણીથી કહ્યું કે—“ હે દેવી ! સ્વામીના કાર્યને અંગે જોએને પોતાના પિતા, ભાઈ અને પુત્ર હણવા લાયક બને છે તે અમારી જેવા સેવકોનો જન્મ ધિષ્ઠાકરને પાત્ર છે ! તો દુઃખપૂર્વક ભરી શકાય તેવા ઉદરને માટે હંમેશાં સર્વ પ્રકારનાં પાપને કરતાં એવા અમો પરાધીન પ્રાણીઓ પર પ્રસન્ન થાઓ ! તું અમને મન, વચન અને કર્મથી પૂજનિક છે તોપણ મારા મનને વજ્ર જેવું બનાવીને હું કહું છું તે સાંભળો “ સ્વામીના આદેશથી કૂર શિકારી પશુઓથી વ્યાપ્ત આ વનપ્રદેશમાં તમારો ત્યાગ કરીને, લજ્જા પામતો હું જલ્દી ચાલ્યો જઈશ. હે પૂજ્ય ! તારા જેવી સગર્ભા સાધ્વી સ્ત્રી પ્રત્યે રાજાનું હૃદય કેમ વિરોધી બન્યું છે તેનું કારણ હું જાણતો નથી. આ બાબતુ સુકાઈ ગયેલી નહીં છે અને આ નદીથી થોડે દૂર હાડકાઓથી કઠોર અને નરકના પાથડાઓથી પણ દુઃખદાયક નદીનો કિનારો છે, તો તું અહીં બેસ. અહીં રહેલી એવી તને કદાચ તારું હૃદય જીવતી રાખે. જો કે તું રક્ષણ કરવા લાયક હોવા છતાં પણ રક્ષણ નહીં કરવાને માટે તું રાજવડે અમને સુપ્રત કરાઈ છે અર્થાત્ રાજના આદેશથી અમે તારું રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી. ” આ પ્રમાણે શિલાના પાત સરખા તેના ઘેર વચનને સાંભળીને ભયને લીધે રુંધાયેલ વાણીવાળી કલાવતીની ગળું તેમજ હોઠ અચાનક સુકાઈ ગયા. પછી કાઠવના સરખા મલિન દેહવાળી તેણીને રથમાંથી નીચે ઊતારીને, સારથીએ, મૃગલાની માફક તેણીને તે શૂન્ય સ્થાનમાં નદીના કિનારે ત્યજી દીધી. બાદ જલ્દી જવાને રજા માગતા એવા તે સારથીને વિશેષ ગંભીરતાને લીધે જેનો ક્રોધ ઢંકાઈ ગયો છે એવી વિચક્ષણ કલાવતીએ કહ્યું કે—“ હે પૂજ્ય ! મારી આવા પ્રકારની સ્થિતિનો શોક કરવાની જરૂર નથી કે જેણીના દુઃખમાં ભાગ લેવાને માટે તમારા જેવા હયાળુ વિદ્યમાન છે. જો મારા પ્રાણનાશથી પણ મારા સ્વામીનું મન પ્રસન્ન કરાતું હોય તો તથાપ્રકારના વર્તનથી પણ મારા જીવિતવ્યનું કંઈક ફળ મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે, તો હે આર્ય ! જ્યાંસુધીમાં હું પરલોક પ્રયાણ ન કરું તે પહેલાં ધીરજને ધારણ કરીને જલ્દી ચાલ્યો જ. ” આ પ્રમાણે કહેવાયેલ સારથિ અશ્રુને સારતો અને કલાવતીના દુઃખથી દુઃખી બનેલો અને તેણીના ભવિષ્ય સંબંધી કંઈક વિચારણા કરતો ચાલી નીકળ્યો. તે સારથિ ચાલ્યા જવા બાદ

નિર્જન વન-પ્રદેશને ભેટી કલાવતીના ભયચુક્ત શોકે તેણીના વૃક્ષસ્થળ(છાતી)ને ચીરી નાખ્યું. નદીના કિનારે આઝોટતી તેણી હસ્તના તાડનાપૂર્વક પૃથ્વીને સાક્ષી બનાવતી હોય તેમ સુક્ત કંઠે રડવા લાગી. ખરેખર ખેદની વાત છે કે-“ હે વિધિ ! તારી ગતિ બાણી ઘણી જ મુશ્કેલ છે તેમ રાજાઓનું વર્તન બાણવાને માટે વિદ્વાન પુરુષો સમર્થ થઈ શકતા નથી. મને પૂરેપૂરો આત્મ-વિશ્વાસ છે કે-તમારે વિષે હું વિરોધભાવ (દ્વેષ-ભાવ) ધરાવતી નથી, તેથી હે નાથ, ! તમે આવા પ્રકારનું વર્તન કર્યું હોવા છતાં ભવોભવને વિષે જ મારા સ્વામી થાઓ ! હે પ્રાણેશ્વર ! તમે મારા પ્રાણોને હણ્યા છે તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે સ્વામીને માટે વિપત્તિને સહન કરનારી સ્ત્રીઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે. નશ્વરના સમયમાં જ મૃત્યુ પામવાવાળી હું તમારા બંને ચરણોને યાદ કરી રહી હોવા છતાં ભયંકર સ્વરૂપવાળી શિયાલણી શિલા પર ચઢીને શામાટે રુદન કરી રહી છે ?— “ કલાવતી દુરાચારિણી હતી, તેથી શંખ રાજાએ તેનો ત્યાગ કર્યો. ” આવા પ્રકારનો, મારી કીર્તિને હણનારો અપયશ પ્રસરશે. કુળમર્યાદાનો ત્યાગ કરનારા, તિરસ્કારને પાત્ર અને અપયશના ભાજન સમાન વ્યક્તિઓને માટે સ્વર્ગમાં તેમજ દેવોની સભામાં સ્થાન મળતું નથી તે વાત ખરેખર સત્ય છે. હે પિતા ! હે માતા ! તમારે ત્યાં મારો જે જન્મ થયો તેથી તમારા નિષ્કલંક કુળમાં મેં ડાઘ લગાડ્યો છે. અરે ! તમને બંનેને શરમ તથા મારા પતિ તરફનો તિરસ્કાર પીડી રહ્યો છે. મારું વૃક્ષસ્થળ ચીરાઈ રહ્યું છે અને મારી ચેતના પણ ચાલી બાય છે. ” આ પ્રમાણે કરુણ, દીન અને દુઃખદાયક સ્વરે રુદન કરતી કલાવતીની પાસે બે ચાંડાલણીઓએ આવીને કહ્યું કે-“ અરે ! પાપિણી ! ફોગટ રુદન કરવાવડે કાનેને શા માટે બહેરા બનાવી રહી છે ? બલી રહે, બલી રહે, શું તું તારું આચરણ બાણતી નથી ? હે કુલટા ! તું યાદ કર, યાદ કર. તારા મંડન(આબૂ-પણના)ના સ્થાનરૂપ હસ્તોને સ્થાને ખંડન કરવામાં આવે છે-અર્થાત્ અમે હમણાં જ તારા હસ્ત કાપી નાખશું. રાજાનું અપ્રિય કરનારી હે પાપીષ્ઠ ! અમે તને શિક્ષા કરશું. ”

આ પ્રમાણે તિરસ્કાર કરતી અને હસ્તમાં છૂરીને નચાવતી તે બંને ચાંડાલણી-ઓને ભેઈને, જેના પ્રાણો કંઠે આવી ગયા છે તેવી કલાવતી જલ્દી મૂરછાં પામી. અત્યંત કંપારી થવાથી પ્રગટેલા ભયાનક (રોદ્ર) રસે તે સમયે દશાર્ણભદ્ર રાજાની પુત્રી કલાવતી-ના દેહને શિથિલ બનાવી દીધો અર્થાત્ તેણીનાં ગાત્રો ઢીલા બની ગયા. યમરાજના સેવકો જેવી, કષાય (રાતા) વસ્ત્રને ધારણ કરનારી તેમજ કરુણા રહિત તે બંને ચાંડા-લણીઓ, તેવી અવસ્થામાં રહેલી કલાવતી પાસે જલ્દી પહોંચી અને તેણીના બંને (કોણી-પર્યંતના) હસ્તને કાપીને, તે બંને ભુજાઓને લઈ જઈને, શંખરાજ પાસે આવી પહોંચી. બંને ભુજાઓના છેદનથી પ્રગટેલ અધિક પીડાને કારણે સંજ્ઞા પામેલી, છેદાયેલી બંને ભુજાઓને ધારણ કરતી, સ્વામીની નિર્દયતાને કારણે મૃત્યુ સન્મુખ પહોંચેલી કલાવતીએ મંદ અને કરુણ સ્વરે રુદન કર્યું. “ સર્વ પ્રકારે જીવનમાં ધર્મ જ એક માત્ર શરણભૂત

છે. ” એમ વ્યાકુળતાપૂર્વક બોલતી, આશા રહિત અનેલી, કુમુદના જેવા નેત્રવાળી અને ભીચી નીચી તેમજ કઠિન પૃથ્વી પર જેનો દેહ પડ્યો છે એવી કલાવતીને તે સમયે દૈવ-યોગથી પુત્રજન્મ થયો. પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખા પુત્રના પવિત્ર (નિર્મળ) મુખને જોઈને તેના પ્રત્યે વાત્સલ્યભાવને કારણે પોતાની ભુબના છેદનની પીડાને ભૂલી ગયેલ, પતિવ્રતા કલાવતી મંગલિકને માટે, પુષ્કળ લૈરવ તથા ભૂતોના ભયંકર સ્વરવાળા અને નિર્જન પર્વતવાળા તે વનપ્રદેશમાં ભક્તિપૂર્વક દેવ-ગુરુનું સ્મરણ કરવા લાગી.

સર્ગ સોળમો.

[કલાવતીને પુત્રજન્મ અને શીલના પ્રભાવથી ભુબની પ્રાપ્તિ.]

સ્તનપાન કરવાને માટે રુદન કરતાં તે પોતાના પુત્રને પોતાના ખોળામાં લેવા માટે કલાવતી કોઈ પણ પ્રકારે શક્તિમાન થઈ નહીં. કલાવતીથી મધુર સ્વરે વારંવાર બોલાવાયા છતાં પણ, માતાના હસ્તસ્પર્શને પ્રાપ્ત નહીં કરવાથી તે બાળક કોઈપણ પ્રકારે રુદન કરતાં અટક્યો નહીં.

આ પ્રમાણે કરુણસ્વરે રુદન કરતાં તે બાળકને દૂરથી સાંભળીને કરુણાભાવથી વન-દેવીઓ જલ્દી તેની નજીક આવી પહોંચી, અને પોતાના જ્ઞાનદ્વારા કલાવતીનું સમગ્ર ચરિત્ર જાણીને તે વનપ્રદેશની અધિષ્ઠાયક દેવીઓ પરસ્પર વાર્તાલાપ કરવા લાગી કે- “ રાજાઓના આ રાજ્યને ધિક્કાર હો ! કારણ કે જે રાજ્યને કારણે રાજાઓ આંખોવાળા હોવા છતાં કૃત્યાકૃત્યને જોઈ શકતાં નથી. સામાન્ય વ્યક્તિ પણ કેળને ફળ આવી ગયા પછી જ છેદે છે જ્યારે શંખરાજાએ તો, કલાવતી સગર્ભા હોવા છતાં તેનું (હસ્તીનું) છેદન કરાવ્યું. આ કલાવતીના એક હસ્તને જ અપરાધ છે કે જે હાથે શંખનું પાણિયહણ કર્યું તો શંખરાજાએ તેણીના બંને હાથો શા માટે છેદી નાખ્યા ? જો તે રાજાએ સ્ત્રી-હત્યા તેમજ ગર્ભહત્યા ન ગણી તો શું તે રાજા વજ્રનો અનેલો હશે કે જેથી પ્રેમ પણ તેને પીડા ઉપજાવી શક્યો નથી. જે કોઈ ફક્ત એક જ વાર આ કલાવતીને જોવે તે પોતાના પ્રાણોના ભોગે પણ તેનું પ્રિય કરવાને ઇચ્છે તો આ જેના મહેલમાં રહી તે તેણીનું પ્રિય કેમ ન કરે ? પુત્રરૂપી તંતુથી જો સંઘાયલું ન હોત તો દુઃખરૂપી અસ્ત્રથી

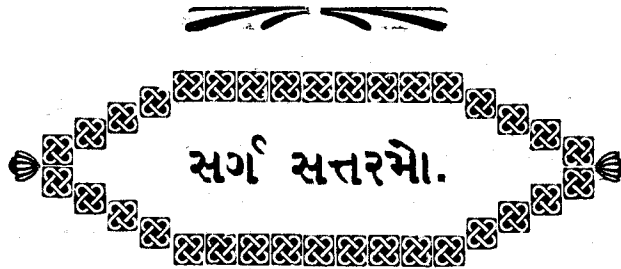
ઘાયલ થયેલું તેણીનું વક્ષસ્થળ અવશ્ય બે કકડા થઈ ગયું હોત. રાજથી દુઃખ પામવા છતાં કંતિયુક્ત અને અત્યંત દુભાયેલી હોવા છતાં મૃદુ-કૌમળ બોલનારી આ કલાવતી સરખી નારી આ વિશ્વમાં કોઈ પણ સ્થળે જોવામાં આવતી નથી. શાપથી સમસ્ત રાષ્ટ્રને બસમીભૂત કરવાને શક્તિશાળી હોવા છતાં પતિપરાયણ, આ કલાવતી પતિ પ્રત્યે અંશ માત્ર રોષ કરતી નથી. પતિવડે આ પતિવ્રતા સ્ત્રી આપણા વનમાં ત્યજી દેવાઈ છે, તો આપણે તેણીનું પાલન (રક્ષણ) કરીએ. સ્ત્રીઓ હમેશાં સ્ત્રી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવનારી હોય છે. ખરેખર, આ આપણા પ્રભાદ છે કે-આપણા વનની મર્યાદામાં આ કલાવતી બે ચાંડાલણીથી પરાલભ પામી. ”

આ પ્રમાણે તે વનદેવીઓ પરસ્પર બોલી રહી હતી ત્યારે પોતાના પુત્રનું લાલન-પાલન કરવાને ઉત્સુક બનેલ કલાવતી વિહ્વળતાપૂર્વક વિલાપ કરવા લાગી કે-“ હે પુત્ર ! પગલે પગલે કયા દુઃખથી તું રડી રહ્યો છે ? મારી કુક્ષીએ તું જે જન્મ્યો તે જ ખરેખર દુઃખનું મૂળ કારણ છે. હે પુત્ર ! તું જો, છત્રીપલંગમાં સૂવાની તારા માટે વાત કરવી નકામી છે. અત્યારે તો પત્યરથી કઠોર એવી પૃથ્વી એ જ તારા માટે સુખશય્યા છે. સુગંધી અને કંઈક ઉષ્ણ એવા જળથી સ્નાન કરવું તે દૂર રહ્યું છે, પરન્તુ અત્યારે તો પહોળા પટવાળી, ઊંચા કિનારા(લેખડ)વાળી અને સુકાઈ ગયેલી આ નદી ડાકણ સરખી છે. જેનાથી તારી સુશ્રૂષા કરી શકાય તે મારા બંને હસ્તો જ જ્યાં નથી ત્યાં બીજા પરિવારવર્ગની તો વાત જ શી કરવી ? જ્યારે આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ છે ત્યારે છેદાયેલી, પતિથી ત્યજાયેલી અને આશા રહિત હું આ નિર્જન વનમાં કેમ જીવી શકીશ ? બૂખ લાગવાથી શિકારી પશુઓ મને પીડા કરશે. અરે ! અરે ! ખેદની વાત છે કે-હું મરી ગયા પછી મારા બાળકનું શું થશે ? હે પુત્ર ! શાંત અને સર્વાંગે સુંદર તું મને સેંકડો સેંકડો પ્રાપ્ત થયો છે, પરન્તુ દૂરથી તારા અંગનું જોવું તે જ મારા માટે તો ઉત્સવરૂપ છે. મારા મૃત્યુ બાદ, તારા પિતા વૈરને ત્યાગ કરીને તને અહીં રહેલો જાણીને શરમને અંગે કહાચ તારા પર મહેરબાની કરે, અથવા ગર્ભવતી એવી મારા વિષે પ્રેમરહિત અને દયાવિહીન ચમરાજ સરખો તે રાજ તારો સ્વીકાર કેમ કરશે ? બસ કર, બસ કર, હે બેટા ! તું રુદન કરતો બંધ થા. હું તારું પાલન કરીશ. હે વનરાજ ! તું રુદન કરતો બંધ થા. જો મેં સમ્યક્ પ્રકારે શીલ પાળ્યું હોય તો મારી બંને ભુજઓ મને પ્રાપ્ત થાઓ, જેથી હું પુત્રનું પાલન કરી શકું. ” આ પ્રમાણે વાતસહ્ય, વિધુરતા અને ધીરજવાળી ગદ્ગદ વાણી બોલતી તેણીના શિયળના પ્રભાવથી તે સમયે ઠુંડા જેવા મહાવૃક્ષની બે ડાળી સરખી અને પહેલાં કરતાં અધિક શોભાવાળી બે ભુજઓ પ્રગટી નીકળી એટલે પોતાના બંને હસ્તરૂપી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી હર્ષને અંગે પોતાના પુત્રને હૃદય સાથે ગાઠ આલિંગન આપી રહી હતી તેવામાં પૂર્વ દિશામાં

ચંદ્રનું, જગતના નેત્રોને આનંદ આપનાર ઉલ્લસવળ બિંબ જોયું. વરુ, સિંહ, વાઘ અને સર્પ વિગેરે પ્રાણીઓ વિનાનું, ફલ અને પુષ્પરૂપી સમૃદ્ધિયુક્ત અને દાવાનલ રહિત તે વન બની ગયું તેમજ સૂકાઈ ગયેલી તે નદી પણ અચાનક પ્રગટી નીકળેલ પાણીના પ્રવાહને લીધે બંને કાંઠામાં ભરપૂર બની જવાથી જલ્દી પાર ન કરી શકાય તેવી બની ગઈ. આકાશપટમાં ભિગેલા સોળ કલાપૂર્ણ ચંદ્રને જોઈને ચક્રોરોએ અસાધારણ રસ-પૂર્વક કુમુદોતું સેવન કર્યું તેમજ ચંદ્રની મનોહર કાંતિથી અંધકાર દૂર કરાયે છતે જેમ યુવાવસ્થામાં કન્યા સૌંદર્યવતી બને તેમ તે રાત્રિ સુંદર બની ગઈ.

આ પ્રમાણે વનદેવીઓના પ્રભાવથી રમ્ય બનવાને અગે મનની પીડા દૂર થવાથી કલાવતીએ નદીમાં સ્નાન કરીને, કાંઠા પર રહેલ વૃક્ષની નીચે રહેલ સ્ફટિક મણિની શિલા પર થોડો સમય સુખપૂર્વક નિદ્રા લીધી. રાત્રિના પાછલા ભાગમાં પુત્રની ચિંતાથી નિદ્રા રહિત બનેલ અને કમલપત્ર જેવા નેત્રવાળી અને ઉત્સાહપૂર્વક ઉઠેલી કલાવતી જેવામાં જુએ છે તેવામાં સતી એવી તેણીએ પત્થરની કેતરેલી પૂતળીના સ્તનમાંથી ઝરતાં દુગ્ધપાનને કરતાં પોતાના પુત્રને આશ્ચર્યપૂર્વક નીહાળ્યો. વનદેવીની તથાપ્રકારની ઉત્તમ મૂર્તિને મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને ઉત્કૃષ્ટ આનંદને ધારણ કરતી સ્વર્ણબાહુની જેન કલાવતીએ, “ પોતાની જાતનું રક્ષણ કરનાર છે ” એવા પ્રકારનું બહુને કોઈપણ પ્રકારની ચિંતા કરી નહીં અને હવે તે નિશ્ચિંત બની.

જે શીલના પ્રભાવથી અત્યંત અસંભવિત એવી બંને બાહુનો પ્રાપ્તિ થઈ, વૃષ્ટિ વિના પણ નદી જળથી પરિપૂર્ણ બની અને પત્થરની પૂતળીએ પણ ધાવમાતાનું કાર્ય કર્યું— આ ત્રણ પ્રકારના આશ્ચર્યો કલાવતી સિવાય બીજી કોઈપણ વ્યક્તિને માટે કોઈપણ સ્થળે જોવાતા નથી.

[શંખરાજનો સંતાપ અને કલાવતીની શોધ]

આ બાબુ સારથિએ આવીને શંખરાજને પોતાનું કાર્ય જણાવ્યું અને ત્યારબાદ બંને ચાંડાલણીઓએ પણ આવીને પોતાને સુપ્રત કરવામાં આવેલ હસ્ત-છેદનનું કાર્ય રાજને જણાવ્યું. ગવાક્ષમાં રહેલા

રાજને તે આંડાલણીઓએ ઊભી રહીને કલાવતીની કાપેલી બંને ભુજાઓ ફરથી બતાવી. છેદેલી લતા સરખી કલાવતીની તે બંને ભુજાઓને જોતાં રાજ, સાચી વસ્તુને નિર્ણય ન થવા છતાં પણ દયાને લીધે ધ્રુજ ઊઠ્યો. ખરેખર સજ્જન પુરુષો સામાને દુઃખ આપીને-શિક્ષા કરીને પોતે જ સંતાપ પામે છે; જ્યારે પાપી પુરુષો સેંકડો કાર્ય કરીને લેશમાત્ર શરમાતા નથી.

પછી તે બંને બાબુબંધને ઝોળખી કાઢવાને માટે, રાજ પોતે દયાળુ હોવા છતાં પણ તેણીની પાસેથી બંને બાબુબંધ મગાવીને જોવા લાગ્યો એટલે તેણે તે બાબુબંધ પર કલાવતીના ભાઈ 'સ્વર્ણબાહુ'ના નામના અક્ષરો સ્પષ્ટ રીતે કોતરેલા નીહાળ્યા. તે અક્ષરો વાંચતાની સાથે જ શંખરાજ, નદીના પ્રવાહથી ઉખાડાયેલ વૃક્ષની માફક અથવા વજ્રથી હણાયેલા પર્વતની માફક મૂર્છા પામીને પૃથ્વીપીઠ પર પડી ગયો, એટલે નજીકમાં રહેલા સેવકવર્ગે જળથી ભીંજાયેલા વીંઝણા(પંખા) થી વાયુ નાખ્યો અને " હે સ્વામી ! તમે શાંત થાઓ, શાંત થાઓ " એમ બોલવા લાગ્યો.

સચેતન થવા બાદ તે અક્ષરપંક્તિને વારંવાર જોતાં રાજએ અંતઃપુરવર્ગને તે દિવસ સંબંધી સમસ્ત વૃત્તાન્ત પૂછ્યો. તેઓએ રાજને જણાવ્યું કે—“ હે દેવ ! આજે સવારના કલાવતીના પિયરથી કૂર્મ નામનો કંચુકી આવ્યો હતો. ત્રણસો દાસીઓ, એક હબ્બર ઘોડેસ્વાર તેમજ પાયદળ સૈન્ય સાથે સપ્તલા નામની ધાવમાતા આવી હતી. તેઓ બંનેએ કલાવતીના સ્વજન વર્ગે આપેલ વસ્તુ તથા સંદેશાઓ હર્ષપૂર્વક ગ્રહણ કરતાં દેવીનો સમસ્ત દિવસ વ્યતીત થઈ ગયો. આપનો આજનો સમગ્ર દિવસ વનકીડામાં વ્યતીત થઈ ગયો. પ્રાતઃકાળે કલાવતી સાથે તથાપ્રકારની તે તે માંગલિક વસ્તુઓ આપ જોજો. ” ઉપર પ્રમાણેની હકીકત હર્ષપૂર્વક સાંભળીને તેઓ સર્વને વિદાય કરીને એકાંતમાં મ્યાન-માંથી પોતાના હાથે જ ખડ્ગ ખેંચી કાઢ્યું અને તે ભયંકર ખડ્ગને પોતાના કંઠ સાથે લગાડીને, પોતાના હસ્તને કંઈક શિથિલ બનાવતાં શંખરાજએ અત્યંત ખેદપૂર્વક કહ્યું કે—“ અરે ! ક્ષત્રિયપણના મૂળ સમાન શૌર્યરૂપી વૃક્ષને વિકસિત કરવામાં મેઘ સમાન ! જ્યલક્ષ્મીને વરવાને માટે તીર્થ સમાન ! હે ખડ્ગ ! તને મારો નમસ્કાર હો ! તું સાંભળ. સ્વર્ણબાહુનો બહેન, દશર્ણરાજની પુત્રી અને મારી પત્ની કલાવતી સતી છે. શુભ રીતે પાપ કરનાર અને પોતે જ પોતાની જાતને હણવા ઇચ્છતી એવી મારી મૃત્યુ પામવાની ઇચ્છા ખડ્ગથી પૂર્ણ થાય તેમ નથી. હે મિત્ર ખડ્ગ ! તું ઊભું રહે, ઊભું રહે. તું તારી જાતને કલંકિત ન કર. મારી જેવા શુભ પાપ કરનારાઓને હણીને પણ તારાથી શુદ્ધિ નહીં થાય; તો હવે પૃથ્વીને વિષે મારા પાપાયરણને પ્રસિદ્ધ કરીને હું અગ્નિનું શરણ સ્વીકારીશ. અરે ! અહીં કેણુ છે ? અરે ! જહદી જઈને આ પ્રમાણે ઘોષણા કરો કે— ‘ કલાવતીનો નિષ્કારણ વધ કરીને હત્યારો શંખરાજ અગ્નિનું શરણ લે છે તો હે સર્વ

લોકો ! મેં જે કંઈ અયોગ્ય આચરણ કર્યું હોય તેની માફી આપો. ” આ રીતે શંખ-રાજના મુખમાંથી નીકળતાં કર્ણકંઠોર વચનને સાંભળીને પ્રલયકાળે ક્ષુબ્ધ બનતાં સાગરની માફક સમગ્ર જનસમૂહ વ્યાકુળ બની ગયો. સાહસપૂર્વક અગ્નિમાં ઝંપાપાત કરતાં શંખ રાજને રોકવા માટે કોઈપણ કુટુંબીજન કે મિત્ર શક્તિમાન થઈ શક્યો નહીં તેમજ કૂર્મ નામનો કંચુકી અને સપ્તલા નામની ધાવમાતા વિગેરે કલાવતીનો પરિવાર વર્ગ પણ, પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાથી ચિતામાં પડવા તૈયાર થઈ ગયા.

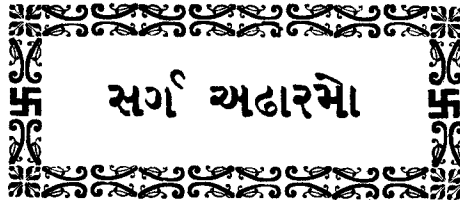
“ અરે ! નિમેષ માત્રમાં આ શું થઈ ગયું ? એકી સાથે જ શિલાઓનું પતન કેમ થયું ? હવે આપણા દેશનું શું થશે ? ખરેખર અસાધારણ પ્રેમ (પ્રીતિ) પરિણામે મુખકારક નથી, કારણ કે તેમાં ભંગ પડતાં બંને પ્રીતિપાત્રો મૃત્યુને આધીન બને છે. કલાવતીની વાણી હમેશાં ચતુરાઈવાળી તેમજ મધુર હોય છે તે રાજ સારી રીતે જાણે છે તે અગ્નિમાં ઝંપાપાત કરવાનો આ બનાવ કેમ બની રહ્યો છે ? રાજના મૂર્ખ પરિવાર-વર્ગને ધિસ્કાર હો ! બુદ્ધિહીન વ્યક્તિ સ્વામીનું શું શું વિરુદ્ધ કર્તવ્ય ન કરે ? અથવા તે આ વિષયમાં કોઈનો દોષ જણાવતો નથી; ફક્ત એક દૈવનો જ દોષ જણાવ્યો છે. ભદ્રિક લોકોનું પણ અમંગળ કરતાં તે દૈવને શરમ નથી આવતી. ”—આ પ્રમાણે શોકને કારણે સામાન્ય જનસમૂહ ઓલી રહ્યો હતો તેવામાં વસુભૂતિ નામના મંત્રીએ આવીને રાજને જણાવ્યું કે—

“ હે રાજન્ ! મહેરબાની કરો અને તમે સમજો. ન્યાયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરો. સમજણ વગરનું એક કાર્ય કરીને હવે આ બીજું અકાર્ય કરતાં અટકો. સર્વસ્વ ચાલ્યું જતું હોય અને ભયંકર દુઃખ આવી પડ્યું હોય તો પણ પ્રાણનો ત્યાગ કરવા માટે નીતિકારો (શાસ્ત્રકારો) આદેશ આપતા નથી. રાજ્ય ત્રણ વર્ગ(ધર્મ, અર્થ ને કામ)ને સાધી આપનાર છે, મૃત્યુ પામનારને તે ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? યત્નપૂર્વક જીવનનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, કારણ કે જીવતો મનુષ્ય બધી વસ્તુઓ મેળવી શકે છે. (જીવતો નર ભદ્રા પામે.) હે સ્વામિન્ ! તમે મૃત્યુ પામ્યે છો તે કલાવતી ક્યાંથી મળશે ? વળી, આ રાજ્યને શત્રુઓ મૂળમાંથી ઉખેડી નાખશે. મૃત્યુ પામવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરો, ધીરજ ધારણ કરો અને શોકને ત્યજી દો. તેમજ ગર્ભવતી કલાવતીની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કરો. હજી કંઈ લાંબો સમય વ્યતીત થયો નથી એટલે તે જીવતી મળી આવશે. આ પ્રમાણેની હસ્ત-છેદનરૂપી કદર્થના કંઈ મૃત્યુ પમાડનારી બનતી નથી, તો દેવી કલાવતીની શોધખોળ માટે સન્ન થાઓ ! ફેગટ મૃત્યુ પામવાથી શો લાભ ? ઉતાવળે જીવનનો ત્યાગ કરવો તે પશુક્રિયા છે, મૂર્ખોનું આચરણ છે; એ કંઈ પુરુષાર્થ નથી. ”

ઉપર પ્રમાણેના મંત્રી વસુભૂતિના વચનો વિચારીને કલાવતીની શોધખોળ માટે

સમસ્ત પોરજન, સૈન્ય અને વાહનોની સાથે પર્વતો અને વનપ્રદેશમાં તપાસ કરવાને માટે મહારાજ શંખ જલ્દી ચાલી નીકળ્યો. હજારો રથ, પાયદળ, હસ્તી અને અશ્વદ્વારા તલ અને તૃણ (ક્ષેતરા) પ્રમાણે જગ્યા જોવાવાળા છતાં કોઈપણ સ્થળે કલાવતી પ્રાપ્ત થઈ શકી નહીં. ખરેખર જરૂરિયાતને સમયે વસ્તુની પ્રાપ્તિ દુર્લભ અને છે.

વનદેવીના પ્રભાવથી સુંદર ગિરિમાળા, મનોહર વૃક્ષો અને જળપૂર્ણ નદીને કારણે તે વન અપૂર્વ દૃશ્યવાળું અનેહું હોઈને કષાયવાળા પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં તે વન, વન તરીકે નહીં પરંતુ મનોહર સ્થાન તરીકે જણાતું. કલાવતીએ રાજના સૈન્યના પ્રચંડ ધ્વનિને સાંભળ્યો છતાં પણ તેનું હૃદય અંશ માત્ર પણ ધ્રુવ્યું નહીં. કોઈપણ પ્રકારની રતિ (પ્રીતિ) એ ભવિષ્યના ભાગ્યની સૂચક દ્વિતીરૂપ છે. “ હે શંખરાજ ! તારી સમક્ષ તું આ તે જ કલાવતીને નીરખ ” આ પ્રમાણે પોતાના કિરણસમૂહથી જણાવતો હેતુ તેમ સૂર્ય, કોઈપણ સ્થળેથી જલ્દી આવીને ઉદયાચલ પર આરૂઢ થયો—સૂર્યોદય થયો.

[કલાવતીની પ્રાપ્તિ અને ખંતેના પૂર્વભવનું વૃત્તાંત.]

પ્રાતઃકાલમાં લોકોએ હંસરૂપી પત્રથી યુક્ત અને હસ્તરૂપી કમળથી યુક્ત કમલિની સરખી કલાવતીને જોઈ. “ ખરેખર સદ્ભાગ્યની વાત છે કે—આપણે સફળ થયા છીએ, કારણ કે અક્ષત અંગવાળી, પુત્ર યુક્ત અને નદીના કિનારે ઝેડેલી આપણી રાણી કલાવતી આપણી સન્મુખ દેખાઈ રહી છે. અરે ! આ પત્થરની પૂતળી ધાવમાતાની માફક પુત્રની રક્ષા કરી રહી છે. અરે ! આ મહાન્ આશ્ચર્ય તમે જુઓ, જુઓ. જે વૃક્ષની નીચે, પુત્ર સાથે કલાવતી રહેલી છે તે વૃક્ષની છાયા પણ સભજન પુરુષોની પ્રતિજ્ઞાની માફક ફરતી પણ નથી અર્થાત વૃક્ષની છાયા સ્થિર થઈ ગઈ છે. કલાવતી દેવીના આગમનથી પૂર્વે કદી નહોતું તેવું આ વન પણ વિકસિત લતાવાળું અને ફળથી લચી રહેલા વૃક્ષો યુક્ત ખની ગયું છે. આ પર્વતની નદી, જે પૂર્વે શુષ્ક હતી તે હાલમાં ગાયની માફક જનતાને પોતાના

જળથી આનંદ અર્પી રહી છે. આશ્ચર્યપૂર્વક ઉપર પ્રમાણે યોલતા સમસ્ત લોકો પોતાનું મસ્તક પૃથ્વી પર્યંત નમાવીને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. ખરેખર સતીરૂપ તીર્થ અદ્ભુત છે, અલૌકિક છે. તેવામાં છત્ર અને ચામર રહિત, પગપાળા ચાલતા અને દુઃખી અનેલા પોતાના સ્વામી શંખ રાજવીને જોઈને કલાવતી ઊભી થઈ ગઈ. “હે આર્યપુત્ર ! આપ આપના પુત્ર સહિત વિજયવંત વર્તો, આપના ચરણની સેવાથી હંમેશાં મારો સંતાપ દૂર થાઓ !” ત્યારે લજ્જથી નમેલા મસ્તકવાળા, આંખમાંથી અશ્રુને વહાવતા શંખરાજના મંત્રીએ મિષ્ટ વાણી યોલી કલાવતીને કહ્યું કે—“હે માતા કલાવતી ! તમે જે કહો છો તે યોગ્ય છે. જે રાજની તું શરીરધારિણી યશલક્ષ્મી છે તે શંખરાજ આજે વિજયશાળી બન્યા છે. તમે ખરેખર સતી હોવાથી આ પ્રમાણે સાધના કરી શક્યા છો, તો હે કલાવતી ! ચાર ભુજને કારણે તમે દેવી સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છો. ચંદ્ર સરખા તારા પુત્રના મુખે, પત્થરની પૂતળીને દૂધ વર્ષાવનારી બનાવો તે બાણે કે ચંદ્રથી સ્પર્શ કરાયેલ સૂર્ય જળની વૃષ્ટિ કરે તેના જેવું આશ્ચર્યકારક છે. તારા આ રમ્ય આશ્રય-સ્થાનમાં કદયાણુને ઇચ્છવાવાળા લોકો નિર્મળ જળમાં સ્નાન કરી રહ્યા છે અને ફલ તથા પુષ્પોને ગ્રહણ કરી રહ્યા છે. જો કદાચ તારું અમંગળ થયું હોત તો આ રાજ તેમજ પ્રબલનું શું થાત ? તે અમે જાણી શકતા નથી. તું, મહારાજ શંખ કે આ જનસમૂહ ખરેખર ભાગ્યશાળી છો. રાજના અંતઃકરણમાં તારા માટે અંશમાત્ર પણ દ્રેષભાવ નથી, માટે તું માફ કર, હે દશાર્ણરાજ પુત્રી ! તમે સામાન્ય નારી નથી પણ દેવી છો. તમે કદપાંતકાળ પર્યંત આ વનપ્રદેશને તીર્થભૂમિ બનાવી છે; તો હે માતા ! હવે પ્રસન્ન થાઓ અને નગરને નાથ યુક્ત બનાવો—શોભાવો.” આ પ્રમાણે વસુભૂતિ મંત્રીએ કહ્યાબાદ, વનદેવીને પ્રણામ કરીને, તે વનની રજ લઈને કલાવતી શિબિકા પર ચઢી. પાણિગ્રહણના ઉત્સવ કરતાં પણ વિશેષ એવો, જેમાં ધ્વજાઓ ફરકી રહી છે અને પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ રહી છે તેવો નગરપ્રવેશોત્સવ થયો. તે સમયે તે બંનેનું ક્ષીર-નીરની માફક એકથ થયું કે જેને ભિન્ન કરવાને હંસની ચાંચ પણ સમર્થ થઈ શકી નહીં.

કોઈ એક દિવસે તે નગરમાં દેવ, દાનવ અને મનુષ્યોથી સ્તુતિ કરાયેલા, ચાર ઘાતી કર્મનો નાશ કરનાર કેવળી મુનિ પધાર્યા. સુદર્શન નામના તે કેવળી ભગવંતને વંદન કરવાની ઇચ્છાવાળો, ભક્તિપરાયણ શંખરાજ પોતાના અંતઃપુર-પરિજન વર્ગ સાથે ગયો. તેમની પર્યુપાસનાથી પાપસમૂહને નષ્ટ કરીને હર્ષ પામેલા રાજાએ યોગ્ય સમયે પોતાની પત્ની કલાવતીને હસ્ત-છેદનની પીડા થવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે કેવળી ભગવંતે જણાવ્યું કે—

“હે રાજ ! તેનું કારણ સાંભળ. પૂર્વ દિશામાં કદયાણુકટક નામનું નગર હતું. તે નગરમાં બલ્લોલ નામના રાજના સાત્યકી નામના મંત્રીની વિદ્યુન્મુખી પુત્રી પોપદ

સાથે કીડા કરવામાં રક્ત રહેતી હતી. તેણી નર્માકર નામના તે પોપટને પોતાની હથેળીમાં ધારણ કરતી. દેવપૂજા સિવાય તેને કોઈપણ સ્થળે અળગો કરતી નહી. તે પોપટ પણ તેણીના પાલન-પોષણથી તેણીના પ્રત્યે પ્રીતિવાળો બન્યો હતો. તે બંનેની પરસ્પર રીસાવું અને રીઝાવું વિગેરે પ્રકારની ક્રિયાઓ થતી હતી.

કોઈ એક દિવસે શ્રી આદીશ્વર ભગવાનને નમસ્કાર કરવા જતી તેને પોપટે પ્રાર્થના કરી એટલે તેણી તેને પોતાની સાથે લઈ ગઈ. દેવાધિદેવ શ્રી આદીશ્વર પરમાત્માની મૂર્તિને જોતાં જ તે પોપટે તે મૂર્તિને પ્રતિદિન પ્રણામ કરવા આવવાને માટે પોતાના મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી. ઘણું કરીને મનુષ્યવાણી જોલતાં પોપટોની જાતિ માંસભક્ષણ કરતો નથી તેમજ ભદ્રિક ભાવવાળી હોય છે. વિદ્યુન્મુખીની માફક પુણ્યની લાલસાથી તે પોપટે પણ જેમ જોયું તેમ પૂજન કરીને મનમાં પોતાની જાતને ધન્ય માની. ઊંજે દિવસે પૂર્વની માફક પોપટથી પ્રાર્થના કરાયા છતાં પણ, તેની ચંચળતાના ભયને લીધે વિદ્યુન્મતી પોપટને સાથે લઈ ન ગઈ. એકલી તે જઈને, પરમાત્માને નમીને પાછી આવી અને જોજનના સમયે પોપટને પાંજરામાંથી બહાર કાઢ્યો ત્યારે પોતાનું જોજન ત્યજી દઈને, જિનમંદિરમાં જઈને, પોતાનો નિયમ પૂર્ણ કરીને ફરીથી અવસરે તે આવી પહોંચ્યો. વિદ્યુન્મુખી ભદ્રિક સ્વભાવવાળી હોવા છતાં ફરીથી આવેલા તેને પ્રાપ્ત કરીને, સ્ત્રી સ્વભાવજન્ય વ્યાકુળતા તેણીના મનમાં પ્રગટી નીકળી અર્થાત્ તેણી ક્ષોભ પામી. આ પોપટનું બાહ્યાવસ્થાથી મેં કાળજીપૂર્વક પાલન-પોષણ કર્યું છે, છતાં મને ત્યજીને, નિર્ભય બનીને હમણાં જમણું કરી રહ્યો છે. કદાચ કોઈ વખત આ પોપટ ઊંજના હસ્તમાં જઈ ચઢશે તો મારા હૃદયદાહને શમાવવા માટે ઔષધ કે વૈદ્ય મળી શકશે નહીં. કદાચ બાજ, ઊંજાડો અને ગીધાદિકથી તેનો પરાભવ (મૃત્યુ) થાય અથવા તો આ પ્રમાણે સ્વેચ્છાપૂર્વક જમણું કરવાથી તે વનમાં ચાલ્યો જાય; તો સંપૂર્ણ નાશ કરતાં અર્ધનાશ સારો, તો હવે ફરીને આ પોપટ કોઈપણ સ્થળે ચાલ્યો ન જાય તેમ હું કરું.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે દીન પક્ષીને પકડીને, “આમ ન કરો, આમ ન કરો.” એમ પોપટ જોલી રહ્યો હતો છતાં પણ તેની બંને મુખ્ય પાંખોને ખેદપૂર્વક છેદી નાંખી અને છેદાયેલ પાંખવાળો, દુઃખથી પીડાયેલો અને અશ્વયુક્ત લોચનવાળો તે પોપટ ઉચ્ચ સ્વરે શોકયુક્ત વાણીથી વિદ્યુન્મતી પ્રત્યે જોલ્યો કે—“મેં કાંઈ સમયનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી, જોજનસમયે તારી પાસે આવી પહોંચ્યો છું, છતાં નિરપરાધી એવા મારા બંને પાંખો તેં શા માટે છેદી નાંખી ? તારાથી જાતે જ રક્ષાયેલો, તારા પ્રત્યે પ્રીતિવાળો અને તને અત્યંત પ્રિય, તારે આધીન રહેનાર તેમજ રંક-ગરીબડા એવા મારા પર તેં જે પરાક્રમ દાખવ્યું તે ઠીક જ કર્યું છે ! આવા પ્રકારનું મારા પરત્વે વર્તન દાખવીને તેં લેશ માત્ર દયા દાખવી નથી

તેથી હવે જો હું તારી સાથે પાન કે અશન કરું તો હું ખરેખર પક્ષી ન કહેવાઈ અર્થાત્ આજથી મારે અશન-પાનનો ત્યાગ છે. ” આ પ્રમાણે અનશન કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે પોપટે મોન ધારણ કર્યું અને ચિત્તને વિષે માત્ર દેવાધિદેવ શ્રી આદીશ્વર ભગવંતનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો.

પોપટના કટાક્ષ વચનોથી હૃદયમાં ધાયલ થવાથી પશ્ચાત્તાપ કરતી વિદ્યુન્મતી પોપટને વારંવાર આજીવનપૂર્વક કહેવા લાગી. શોકમગ્ન બનેલી તેણી તેની આગળ રુદન કરવા લાગી, તેમજ પોતાની જાતને નિંદવા લાગી. વળી પોપટને પોતાના જોણામાં બેસારીને તેવા પ્રકારના વચનોથી શાંતવન-આશ્વાસન આપવા લાગી. જ્યારે દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા પોપટે કોઈપણ પ્રકારનો આહાર ગ્રહણ કર્યો નહીં ત્યારે ચતુર વિદ્યુન્મતીએ પણ તેની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી કે—“ હે પોપટ ! મારા અનુચિત વર્તનથી તેં જો મૃત્યુ પામવાનો નિર્ણય કર્યો છે, તો હું પણ તારી સાથે જ મૃત્યુ પામીશ, આપણા બંનેની એક જ ગતિ થાઓ. ” આ પ્રમાણે કહીને, ભોજન તથા પાણીનો ત્યાગ કરેલી વિદ્યુન્મતી સમયને અનુરૂપ સમસ્ત ક્રિયાઓ કરવા લાગી. વિદ્યુન્મતી સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત, મનોહર, વરને લાયક યુવાવસ્થામાં આવેલી, સુંદર શરીરવાલી અત્યંત વિચક્ષણ મંત્રી કન્યા હતી—અવિવાહિત હતી. નાગરિક-જનો દુઃખથી વ્યાકુળ બન્યે છતે, બંધુઓ વિલાપ કર્યે છતે અને સેંકડો વિચક્ષણ પુરુષોએ હજારો ઉપાય કર્યા તોપણ હરણના જેવી નેત્રવાળી વિદ્યુન્મતીના મૃત્યુ પામવાના નિર્ણયને દૂર કરવાને કોઈ શક્તિમાન થઈ શક્યું નહીં. ખરેખર ભાવીભાવને દૂર કરી શકાતો નથી. પછી ત્રણ દિવસ બાદ, મૃત્યુ પામેલા પોપટને સાથે લઈને વિદ્યુન્મતીએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના દેહને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યો. વિદ્યુન્મતી મૃત્યુ પામીને દશાર્ણ રાજની કલાવતી નામની પુત્રી થઈ અને તે પોપટ મૃત્યુ પામીને તું શંખ રાજાએ જન્મ્યો છે. પાંખના છેદવાથી બંધાયેલા દુર્ભરૂપી ક્ષણ કલાવતીએ હસ્ત છેદાવાના બહાનાથી, તારા દ્વારા પ્રાપ્ત કર્યું (પૂર્વભવમાં તેણે તારી જો પાંખો છેદી હતી, તો આ ભવમાં તેં તેની બંને ભુજઓ કપાવી.) ”

આ પ્રમાણે કેવળી ભગવંત કહી રહ્યા હતા ત્યારે પોતાની સમક્ષ જાણે આજેઆયેલ હોય તેમ પોતાના પૂર્વજન્મને યાદ કરતાં તે બંને નિદ્રાની માફક ક્ષણિક મૂર્છા પામીને, જલ્દી પાછા સચેતન બન્યા. પછી ત્યારથી જ પ્રારંભીને મુનિ સમક્ષ સ્વીકારેલ કોઈપણ પ્રકારની જીવહિંસા નહીં કરવાની પ્રતિજ્ઞાવાળા તે બંને રાજ્યનું સુંદર પ્રકારે પાલન કરી, વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના મુખ્ય પુત્રને રાજ્યકારભાર સોંપીને, નિર્મળ તપશ્ચર્યા કરીને સ્વર્ગમાં ગયા.

હે હમયંતી ! કર્મના પ્રત્યક્ષ પ્રભાવવાળી કલાવતીની આ કથા મારા મુખદ્વારા સાંભળીને અને તારા ચિત્તમાં તેનો બરાબર વિચાર કરીને, તારા દુઃખને તું ઓછું કર.

સર્ગ ઓગાણીસમો.

[શાંતિનાથ ભગવંતની મૂર્તિની દમયંતીએ કરેલ રચના.]

કલ્પેશ રહિત અનેલી; ઈંદ્રિયોતું દમન કરનારી અને ચતુર દમયંતીએ અનંત અસર કરે તેવા મનોહર દૃષ્ટાન્તોવાળા આપના વચનોથી, જે કે પીડિત હોવા છતાં મારું મન કંઈ આધાર (આશ્વાસન) ચુકત બન્યું છે; તો હવે મને કંઈક આજ્ઞા આપો અને કંઈક પણ દિશાસૂચન કરો. હું શું કરું? ક્યાં જઈ? ક્યાં રહું? અને કોનું સ્મરણ કરું? ” એટલે અનંત મુનિવરે જણાવ્યું કે—“ હે પુત્રી ! તેં ઠીક પૂછ્યું. સાંભળ. હમણાં તો હે કહ્યાણી ! તું અહીં જ રહે. મને લાગે છે કે—તને તારા કુટુંબીજનોનો મેળાપ લાંબે સમયે થશે. વર્ષાકાળ અત્યારે આવી પહોંચ્યો છે અને તારો જવાનો માર્ગ મુશ્કેલી-ભરેલો છે, તો અહીં જ શ્રી શાંતિનાથ ભગવંતની વાલુકા(રેતી)ની પ્રતિમા બનાવ અને હે શુભે ! હે પુણ્યવતી ! તને તેમની આરાધનાની વિધિ કહું છું. ”

બાહ દમયંતીએ બનાવેલ પ્રતિમાને મંત્રાધિષ્ટિત બનાવીને, તેણીને તે પ્રતિમા સોંપીને વિચક્ષણ અનંત મુનિવરે દમયંતીને જણાવ્યું કે—“ હમેશાં આયંજિલતું તપ કરીને તું ત્યાં સુધી આ શ્રી શાંતિનાથ પરમાત્માની પ્રતિમાનું આરાધન કર કે જ્યાં સુધી કોઈ પણ વ્યક્તિ આવીને તારી પાસે આ પ્રતિમાની માગણી ન કરે. હે રાજકુમારી ! શ્રી શાંતિનાથ ભગવંતના પ્રભાવથી જેમાં દરેક પ્રાણીઓએ વૈર-વિરોધ ત્યજી દીધા છે એવા આ પર્વત પર રહેતા તને, મન, વાણી કે કાયાને કલ્પેશકારી એક પણ ઉપદ્રવ થશે નહીં. ” આવી રીતે ગુરુમહારાજે આપેલ દુઃખને નષ્ટ કરનારી શિક્ષાને હૃદયમાં ધારણ કરીને, તેમને પ્રણામ કરીને હર્ષ પામેલી દમયંતીએ કહ્યું કે—“ હે પૂજ્ય ! મારા પુણ્યો-દ્યને કારણે આપે મને કૃતકૃત્ય બનાવી છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! આ શ્રી શાંતિનાથ ભગવંત, મારા સ્વામી નલ અને આપ ત્રણે ક્ષમાધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. નળના વિરહમાં તમારા આદેશથી શ્રી શાંતિનાથ ભગવંતનું પૂજન કરતી હું અહીં જ રહીશ. ” આ પ્રમાણે બોલતી દમયંતીની રબ લઈને તે મુનિએ આકાશમાર્ગે જલ્દી ચાલ્યા ગયા અને ઉત્તમ શીલવતી દમયંતી પર્વતની શુક્રામાં રહેવા લાગી.

સર્ગ વીસમો.

[દમયંતીને ચારણશ્રમણ મુનિએ કહેલ કેશિનીનો વૃતાંતઃ
દમયંતી પાસે શ્રી શાંતિનાથની પ્રતિમાનો કરેલ માગણી.]

નૃગરાજના વિરહસમયમાં દમયંતી શ્રી શાંતિનાથ ભગવંતની આરાધનાપૂર્વક આયંબિલની તપશ્ચર્યા કરવા લાગી. ત્રણે કાળ પૂજન કરતી, સેવાપરાયણ, સ્પૃહા રહિત દમયંતી શ્રી શાંતિનાથ ભગવંતની પ્રતિમાની પૂજા કરવા લાગી. વનવાસિની દમયંતી પુષ્પ, ગંધ, જળ, નૈવેદ્ય, ધૂપ, દીપ, ફળ અને અક્ષતોથી વિવિધ પ્રકારની પૂજા કરતી. આયંબિલની તપશ્ચર્યાને કારણે દેહ અત્યંત દુર્બળ થયા છતાં પણ પુણ્યની પ્રકૃષ્ટતાથી તેણી લેશમાત્ર પરિશ્રમને જાણતી નહોતી. અનુક્રમે તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી તુષ્ઠ બનેલી વનદેવીઓ હમેશાં દમયંતીની પાસે રહેવા લાગી-તેને સહાય કરવા લાગી. આ પ્રમાણે તપશ્ચર્યા કરતી દમયંતીના પાંચસો દિવસો એક દિવસની માફક પસાર થઈ ગયા. તે વનમાં દમયંતી એકલી કંઈ રીતે રહી તે અમે જાણતા નથી. ખરેખર મહાત્મા પુરુષોના ચરિત્રો હંમેશાં અચિંતનીય જ હોય છે. બાદ દમયંતીએ પક્ષીની માફક આકાશમાંથી નીચે પડતા, ખિન્નતાવાળા અને શિષ્યયુક્ત એક મુનિવરને જોયા. ચતુર દમયંતીએ તેમનું આતિથ્ય કર્યું અને તેમણે દમયંતીને પૂછ્યું કે—“હે કલ્યાણી! તું કોણ છે? તું અહીં એકલી કેમ છે?” ત્યારે દમયંતીએ તેમને જણાવ્યું કે—“સ્વામિથી વિખૂટી પડી ગયેલી, ગુરુમહારાજની આજ્ઞાથી શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની સેવા કરતી હું નલપત્ની-દમયંતી છું.” આશ્ચર્યયુક્ત ચિત્તવાળા તે મુનિવરને દમયંતીએ શાંતિનાથ ભગવંતના દર્શન કરાવ્યા અને તેમને તેમની ગ્લાનિનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તે મુનિવરે જણાવ્યું કે—

“હું મારી ખિન્નતાનું કારણ જણાવું છું. હે મહાસતી! મને તારો મેળાપ થયો તે ઠીક થયું. મેં તારી અવસ્થા જાણી અને મારા ભવિષ્યકાળના જ્ઞાનથી હું જાણું છું કે-ભવિષ્યમાં તને તારા સ્વામી નલને સમાગમ ફરીથી થશે. તું સાંભળ—જે હું જાણું છું તે હું તને કહું છું. હમેશાં સ્વેચ્છાપૂર્વક વિચરનાર હું ચારણશ્રમણ વિદ્યાધર-મુનિ છું.

પૂર્વે રથનૂપુર નગરમાં હું એકદા ગયો હતો. ત્યાં રોહિણીનો પુત્ર બૃહદ્રથ નામનો વિદ્યાધર રાજા છે. તેની કેશિની નામની પુત્રીને માટે વૈરોટયા ગોત્રવાળા ખડ્ગી નામના વિદ્યાધર સાથે યુદ્ધ થયું. તે મહાભયંકર યુદ્ધમાં વિદ્યાના મદથી ગર્વિષ્ઠ બનેલા ખડ્ગી વિદ્યાધરે બૃહદ્રથના સૈન્યને સર્પાસ્ત્ર(નાગાસ્ત્ર) દ્વારા વ્યાકુળ બનાવ્યું. બૃહદ્રથના કરેલા પ્રહારો વિદ્યાથી સમાધ જતા હતા અને સર્પાસ્ત્રનો પ્રતિકાર કેમ કરવો તે બાણતા નહોતા, એટલે વિદ્યાધરોના સ્વામી બલિ નામના વિદ્યાધરેન્દ્રના પુત્ર, ગરુડના વરદાનથી ગર્વીષ્ઠ બનેલા મહાબલને લાવીને, તેની સાથે કેશિનીને પરણાવીને, જમાઈ એવા તે મહાબલને ખડ્ગી વિદ્યાધર સાથેના યુદ્ધમાં સેનાપતિ તરીકે સ્થાપન કર્યો. ગરુડે આપેલા, જેવા માત્રથી વિધને હણનારા વસ્ત્રાભરણોને ધારણ કરનાર મહાબલે નાગાસ્ત્રને નિષ્ફલ બનાવ્યું. મહાબલે કરેલા રક્ષણથી યુદ્ધમાં ખડ્ગીનો સંહાર કરીને, જ્ય પામેલા બૃહદ્રથે તેનું સમસ્ત રાજ્ય લઈ લીધું. રાજ્યથી બ્રહ્મ બનેલા અને વિશ્વમાં પરિબ્રમણ કરતાં ખડ્ગીના પાર્શ્વ નામના પુત્રે મહાબલના વધને માટે વિદ્યાની સાધના શરૂ કરી, એટલે આરાધના કરવામાં કુશળ અને મહાતેજસ્વી તેને દેવીએ, એક પુરુષને હણનાર એવો નાગપાશ હર્ષપૂર્વક આપ્યો. છળ અને શક્તિથી અધિક કુર્કોટક નામના નાગપાશને ધારણ કરતાં પાર્શ્વકુમારે વનમાં વિહાર કરતાં મહાબલ સામે હુમલો કર્યો. તે સમયે મહાબલ કુમાર, ગરુડે આપેલા વસ્ત્રાભરણો પોતાની પત્ની કેશિનીને સોંપીને સ્વતંત્ર રીતે તે વનપ્રદેશમાં ફરી રહ્યો હતો. ક્રોધને લીધે રક્ત નેત્રવાળા તે બંનેનું તે સ્થળે યુદ્ધ થયું અને નાગપાશથી મહાબલકુમારને પાર્શ્વકુમારે બાંધી લીધો. મહાબલના સુભટોના ભયને લીધે પાર્શ્વકુમાર વેગપૂર્વક ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. છિદ્રને જોનારા સર્પો શું નાસી જતા નથી ? જેવામાં મહાબલ પ્રિયા કેશિની પાસે કોઠાના દાબડામાં રહેલા અને ગરુડે આપેલાં વસ્ત્રાભૂષણોને પહેરવા માટે જલદી ભય છે તેવામાં દિવસે સૂતેલી કેશિનીના ઓશીકા નીચેથી તે દાબડાને કપટપૂર્વક ઉપાડીને કુર્કોટક ચાલ્યો ગયો. નાગપાશથી બંધાવાને લીધે સર્વ અવયવોથી ઝકડાએલો મહાબલ કલાવાન હોવા છતાં જડ બની ગયો. ત્યારે તેને ચિત્રમાં આળેખાએલાની માફક ચેષ્ટારહિત અને લાકડા જેવો નીરખતી તેમજ શોકથી વ્યાકુળ બનેલી કેશિની ઉચ્ચ સ્વરે રડવા લાગી. સર્વ સ્થળે યત્નપૂર્વક શોધ કરવા છતાં કોઠાના દાબડાને નહીં જોતી, ગરીબડી અને શોકને કારણે માથું કૂટતી કેશિની તેને કોઈ પણ સ્થળે મેળવી શકી નહીં. હવે સર્પરૂપી વમળમાં સપડાએલા જમાઈ મહાબલને નીરખીને પોતાને અનાથ બાણુતો બૃહદ્રથ વિલાપ કરવા લાગ્યો, પ્રમાદી બનેલી કેશિનીની વારંવાર નિંદા કરવા લાગ્યો અને પોતાના હુર્ભાગ્યને પણ તિરસ્કારવા લાગ્યો. પુત્રના દુઃખને સાંભળીને શોકને લીધે વ્યાકુળ બનેલ બલિ વિદ્યાધર રાજાએ ત્યાં આવીને, દીર્ઘ રુદ્ધ કરવાપૂર્વક દૈવને અત્યંત ઉપાલંબ આપ્યો. તે સમયે જેણે પાન તથા ભોજનનો ત્યાગ કર્યો છે તેવો અને રાત્રિદિવસને નહીં બાણુતો

બૃહદ્રથ અને બલિ રાજાનેા સમસ્ત પરિવારવર્ગ દુઃખરૂપી અગ્નિમાં ડૂબી ગયો. શત્રુએ ઉપસ્થિત કરેલ આ આકૃતમાં વિચક્ષણ પુરુષોને પણ કોઈપણ પ્રકારનો ઉપાય નહીં મળવાથી “ હવે શું કરવું ? ” તેનો નિશ્ચય થઈ શક્યો નહીં.

તેવામાં ભાગ્યયોગે ત્યાં આવી પહોંચેલા અને દષ્ટિવાદને જાણનારા મુનિને તે ખંને રાજાએ મહાબલના હિતને માટે પૃચ્છા કરી, ત્યારે તે મુનિવરે જણાવ્યું કે—“શ્રીમાન અને વીર મહાબલ, ગરુડે આપેલાં શૃંગાર સિવાય કોઈપણ પ્રકારે આધિરહિત બનશે નહીં. તે શૃંગારને ફરી મેળવવાનો ઉપાય તમે સાંભળો. જો કેશિની આ વૈતાલ્ય પવર્તનો ત્યાગ કરીને દક્ષિણ દિશામાં જાય તો તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય. જેની પાસે વિદ્યાધરો પણ જઈ શકતા નથી તેવી ભીમરાજની પુત્રી દમયંતી તેને દાસી તરીકે સ્વીકારે. પતિવ્રતા દમયંતી સ્વયંવર મહોત્સવમાં નલરાજને પરણીને પતિની સાથે નિષધાનગરીમાં જશે. જુગારમાં સમસ્ત રાજ્ય હારી ગયેલા નળથી, મોટા ગાઢ વનમાં ત્યજી દેવાયેલ દમયંતી કષ્ટપૂર્વક પોતાના પિતાના નગર કુંડિનપુરમાં જશે, તે નગરમાં જ્યારે નળનેા દમયંતીને મેળાપ થશે ત્યારે કેશિની પણ ગરુડે આપેલા વસ્ત્રાભૂષણના ડાબલાને મેળવશે. જ્યાં સુધી કેશિની દમયંતીની સેવા કરશે ત્યાં સુધી આ બાબુ મહાબલ કુમારને પણ દુઃખ ઓછું થશે. પતિને માટે કષ્ટપૂર્વક વ્રત-નિયમને કરનારી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ સતીપણાને કારણે જાણે ખેંચીને લાવી હોય તેમ સુખોથી પોતાના સ્વામીઓને જોડે છે-સુખી બનાવે છે.”

આ પ્રમાણે સાંભળીને, પોતાના પતિના હિતના માટે કુટુંબી જનોની રજા લઈને કેશિની કીડા યોગ્ય કિન્નર યુગલની સાથે દક્ષિણ દિશામાં ગઈ. વનમાં વિચરતા ભીમરાજ તે કિન્નર-યુગલના સંગીતથી પ્રસન્ન થવાથી તેની પાસે કેશિનીએ દમયંતી પાસે દાસી તરીકે રહેવાની માગણી કરી.

કેશિનીને વળાવીને રથનૂપુરમાં આવી પહોંચેલા વિદ્યાધરોએ કેશિનીની હકીકત પ્રસિદ્ધ કરી, તો આ પ્રમાણે પૂર્વનો વૃત્તાંત વિચારીને હે વૈદહી ! તું ડાહી છે તો તારા ચિત્તને પ્રસન્ન કર-સ્વસ્થ બનાવ. જો સંતપુરુષોની વાણી સાચી હોય, સતીઓનું સતીત્વ હોય, સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાને કારણે વિદ્યાધરેદ્રોની આશાઓ સફળ થતી હોય, જો તારા અંગ પરના લક્ષણો સાચાં હોય અને તે રાજા વિદ્વાન હોય તો કુંડિનપુર જતી એવી તને તારા સ્વામીનેા અવશ્ય મેળાપ થશે. તો તું હવે તારી પ્રતિજ્ઞા (આયંબલ તપનો નિયમ) પૂર્ણ કરીને કુંડિનપુર જા અને શ્રી શાંતિનાથની આ શાન્ત પ્રતિમા મને આપ. મારા શુરુને વાંદવાને માટે રોહણાચળ પર્વત પર જતાં મને તીર્થનું ઉદલંઘન કરવાને કારણે મારો ગતિ-બંશ (સખલના) થયો છે. મહાતેજસ્વી અને તારાથી આરાધાતા આ શ્રી શાન્તિનાથ ભગવંતની પ્રતિમાના જ્ઞાનપ્રાસાદ વિગેરે

કેઈ પણ પ્રકારનાં ચિહ્નો ન હોવાથી મને અહીં કંઈ સંભાવના જણાઈ નહીં અર્થાત્ જિનપ્રાસાદ વિઠ બાદ્ય ચિહ્ન વિના મને અહીં રહેલ શ્રી શાંતિનાથ પરમાત્માની પ્રતિમાની ખબર પડી નહીં; તેથી છેદાયેલી પાંખવાળા પક્ષીની માફક આકાશમાંથી નીચે પડ્યો અને હવે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના જવાને શક્તિમાન નથી. હે કલ્યાણી ! આ કારણથી મારા મુખ પર ખિન્નતા હતી. હવે તારા દર્શનથી ફરીથી મારા મુખ પર પ્રસન્નતા આવી છે. આ મૂર્તિની જે પ્રકારે તેં પૂજા-વિધિ કરી છે તેમ હું પણ કરીશ. આમ કર્યા સિવાય મારું હિત થઈ શકે તેમ નથી. આ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન મુકિતરૂપી સ્ત્રીથી આલિંગન અપાયેલા છે, તો નિર્ધન માણસો લક્ષ્મી યુક્ત બને છે. રાગ-દ્રેષાદિ કષાય રહિત આ શ્રીશાંતિનાથનું ધ્યાન કરીને વિષયલોગનું વિક્ષરણ કરતાં-ભૂલી જતાં વિદ્વાન પુરુષો કદી પણ સંપત્તિ તેમજ સંસારવૃદ્ધિ માટે પ્રયાસ કરતા નથી અર્થાત્ તેઓનો સંસાર વૃદ્ધિ પામતો નથી.”

આ પ્રમાણે બોલતાં મુનિવરને પ્રણામ કરીને દમયંતીએ કહ્યું કે—“ આ પરમાત્મા શ્રી શાંતિનાથના બિંબને ગ્રહણ કરો અને તમારું મનવાંછિત મેળવો. પૂર્વે શુરુએ ફરમાવેલ મેં સર્વ વૃત્તાંત તમને જણાવ્યું છે. હવે મારું કુંડિનપુર તરફ જવું યોગ્ય જ છે. વિદ્યાધર સંબંધી તમેએ જે હકીકત જણાવી તે સર્વ મળતી આવે છે-બંધબેસતી છે કારણ કે કેશિની નામની વિદ્યાધરી મારી સખી તરીકે રહેલ છે. હું તેને મારી સગી બહેન તરીકે માનું છું. તે અત્યારે કુંડિનપુરમાં મારા પુત્રનું રક્ષણ કરી રહી છે. મેં પૂર્વે તેને સેંકડો વાર મારી સેવા કરવાનું કારણ પૂછ્યું હતું, પરંતુ તેણીએ જણાવેલ કે—“ અવસરે હું સર્વ હકીકત જણાવીશ. ” કાર્ય પ્રસંગે મારાથી અથવા રાજા નલથી અપાયેલ વર-દાનોને, ઘણી પ્રાર્થના કરવા છતાં પણ થાપણ તરીકે તેણીએ રાખી મૂક્યા છે, તો હે પૂજ્ય ! તમેએ જણાવેલ કારણ હવે સમજવામાં આવે છે, નહીંતર વિદ્યાધરી પૃથ્વીપીઠ પર રહેનાર માનવીની સેવા શા માટે કરે ? તેણીની વાંછિતની પ્રાપ્તિ થવાથી કેશિની હર્ષ પામે અને મને ફરીથી નળરાજાનો મેળાપ થાઓ. મુનિજનોની વાણી અક્ષરશઃ સત્ય બને છે. અને તીર્થંકર ભગવાનની સેવાનું ફળ સંપૂર્ણ રીતે પરિણામે લાભદાયક બને છે. ” આ પ્રમાણે કહીને, શ્રી શાંતિનાથના બિંબને ભક્તિપૂર્વક પૂજને, વૃક્ષ, પર્વત અને નદી વિગેરેને પ્રણામ કરીને હર્ષ પામેલા અમૃતકર મુનિવરની રજા લઈને દમયંતી પોતે કુંડિનપુર તરફ ચાલી નીકળી.

સર્ગ એકવીસમો.

[ભરવાડણે દમયંતીને કહેલ સતી સુભદ્રાની કથા : તેની માસીના ઘરે આગમન.]

આ દ આગળ ચાલતાં, કોઈએક સાર્થમાં રહેલી, ઘી વિગેરે વસ્તુઓને વેચવાને
 આહતી કોઈએક ભરવાડણનો દમયંતીને મેળાપ થયો. દમ-
 યંતીએ તેણીને કુંડિનપુરનો માર્ગ પૂછ્યો અને વિશેષમાં પૂછ્યું કે—“ બંધ દરવાબાળી
 આ કઈ નગરી સામે દેખાય છે ? ” તેણીએ દમયંતીને જવાબ આપ્યો કે—
 “ અહીંથી થોડે દૂર કોઈએક નગર છે, જે સ્થળે કુંડિનપુરના લોકો વારંવાર
 આવ-જા કરે છે. હે પુત્રી ! આ સન્મુખ દેખાઈ રહી છે તે દક્ષિણચંપા નામની
 નગરી છે. તેના બંધ દરવાબાળુ કારણ એ છે કે—આ નગરીનો ઉત્તર દિશાનો
 દરવાબો બંધ રહેલ છે અને બાકીની ત્રણે દિશાઓના દરવાબોદ્વારા લોકો આવ-જા
 કરે છે. આ નગરીમાં બુદ્ધબિક્ષુનો ભક્ત સંઘગુપ્તના પુત્ર ધનદત્તની સુભદ્રા
 નામની પત્ની જૈન ધર્મમાં રક્ત હતી. ઉત્તરચંપામાં આપાર અર્થે ગયેલો ધનદત્ત
 સેંકડો ચરનોથી આ શ્રેષ્ઠીપુત્રી સુભદ્રાને પરણ્યો હતો. સુભદ્રા પ્રત્યેના સ્નેહથી તે પણ
 જૈન ધર્મમાં રાગી બન્યો. ખરેખર, સ્નેહ મનને પ્રિય વસ્તુમાં પ્રવર્તીવે છે.
 ધનદત્તે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરવાથી તેના કુટુંબીજનો તેની નિંદા કરવા લાગ્યા,
 અને તેના માતપિતાએ તેને પત્ની સાથે જુદું ઘર આપ્યું. સુભદ્રાની દુષ્ટ સાસુ
 તેણીને હમેશાં ગાળો આપતી અને તેના છિદ્રો જોતી. “ આ કુલટા છે, પાપિણી છે,
 અકુલીન છે ” એ પ્રમાણે હમેશાં બોલતી સાસુની આજ્ઞા સુભદ્રા માથે ચડાવતી.
 “ સુભદ્રા અહીં ઉભી હતી, અહીં આવી હતી, અહીં બોલતી હતી, અહીં તેણીએ જોયું
 હતું, તે વસ્તુ ચોરી ગઈ, તેણીએ આ આપી દીધું, આ ભાંગી નાખ્યું અને તેણીએ
 આ પ્રકારે કર્યું ”—આ પ્રમાણેના સુભદ્રા સંબંધી સમાચારરૂપી વિષયો તેની સાસુ પુત્રને
 એકાંતમાં લઈ જઈને હમેશાં તેના કાન ભંભેરતી હતી.

કોઈ એક દિવસે મધ્યાહ્નકાળે બિક્ષાને માટે ભ્રમણ કરતાં વનવાસી કોઈ એક શ્રેષ્ઠ
 મુનિવર સુભદ્રાના આવાસે આવી ચઢ્યા. હસ્ત પાત્રવાળા તે મુનિવરને પારણું કરાવતી
 તેણીએ પ્રતીકાર (ઉપાય) નહીં કરતાં એવા તે મુનિવરના નેત્રમાં તૃણ (ક્ષેતક)
 જોયું. ભક્ષિતત્પર સુભદ્રાએ તે મુનિને પીડા કરનાર તે તૃણને પોતાની જુભદ્રા લઈ

લીધું. તેની સાસુએ આ મુનિ-મિલનનો પ્રસંગ પોતાના પુત્રને બતાવ્યો આ વિશ્વમાં સભજનોના ચિત્તમાં જુદું હોય છે, જ્યારે મૂર્ખાઓનો ભ્રમ જુદો હોય છે (સંતપુરુષો શુભ કામનાથી કોઈ એક કાર્ય કરે તેને મૂરખો વિકૃત દષ્ટિથી જુએ છે.) મુનિના સ્પર્શ માત્રના દોષને હૃદયમાં ગંભીર (મહાન) ભૂલ માનીને અદ્ય બુદ્ધિવાળા તેના સ્વામી ધનદત્ત સુભદ્રાને કટુ વચનો સંભળાવ્યા. “ હે દુરાચારિણી ! તું મારી પત્ની નથી. ” આ પ્રમાણે ધનદત્ત કહ્યું ત્યારે ખીજા કુટુંબી જનોએ ક્રોધપૂર્વક તેને કટુ વચનો સંભળાવ્યા. કોઈ પણ વ્યક્તિની લઘુતા (હલકાઈ) ન થાઓ. (જગતમાં હલકો થયો કે તેને દબાવનારા સંખ્યાબંધ નીકળી પડે છે.)

પોતાના કુળનું કલંક અને શાસનની હીલના (નિંદા) જોઈને હૃદયમાં ખેદ પામેલ સુભદ્રા બોલી કે—“ અરે ! અરે !! યોગ્યાયોગ્યને નહીં જોનારા, જિનશાસનના શત્રુઓ, અમૃતનો ત્યાગ કરનારા અને વિષથી વ્યાપ્ત એવા બુદ્ધ ધર્મની માન્યતામાં અંધ બનેલા તમોને (બુદ્ધભક્તોને) ઘિઝ્કાર હો ! મહાપુરુષોના આચરણ પ્રમાણે સામાન્ય પ્રાણીઓ વર્તી શકતા નથી. પોતાના વર્તનની માફક બાહ્ય આચરણથી જ સમસ્ત જગતને જુએ છે. તીર્થસ્વરૂપ સાધુપુરુષો સાથેના સંઘટ્ટા (સ્પર્શ) ની ચર્ચા કેમ હોઈ શકે ? તે સંબંધી વિચારણા કરવી તે દુષ્ટ લોકોનું કર્તવ્ય હોઈ શકે. સાધુપુરુષના શરીરનો સ્પર્શ તીર્થ-જળની માફક દુર્જનોને પણ શુદ્ધ (પવિત્ર) કરનાર છે, તો સભજન પુરુષોને પવિત્ર કેમ ન બનાવે ? ખરેખર, નિષ્કારણ બંધુ મુનિજનોની સેવા એ ભવ (સંસાર) ને વધારનાર માતા-પિતાની શુશ્રૂષા કરતાં વિશેષ હિતકર છે. કોઈ સ્થળે ગુણ દોષને માટે અને દોષ ગુણને માટે બને છે—આવે જૈન ધર્મનો ગહન સિદ્ધાંત મૂર્ખ માણસને ન સમજાય તેવો છે. મન, વચન અને કાયાની યોગશુદ્ધિપૂર્વક સાધુપુરુષોમાં મનને સ્થાપન કરવાથી ભવ્ય પ્રાણીઓને કલંક આપવાને કોણ શક્તિમાન થઈ શકે ? તે સમયે મુનિવરનો સ્પર્શ કરીને મેં તેમનો નેત્રખીડા દૂર કરી છે, તો હવે તે કૃત્ય કરવાથી હું ગમે તે પ્રકારે કહેવાઉં (વગોવાઉં) તેની મને ચિંતા નથી. પ્રાતઃકાળે હું મારું સતીત્વ દર્શાવીશ, ત્યારબાદ મને રાખવી કે ત્યજી દેવી તેનો તમે સર્વ વિચાર કરજો. ”

આ પ્રમાણે બોલીને, રાત્રિને વિષે કાઉસગ્ગ ધ્યાનમાં મૌન રહેલ અને દુઃખી બનેલ સુભદ્રાને શાસનદેવીએ કહ્યું કે—“ હે પુત્રી ! પ્રાતઃકાળે નગરીની શેરીઓમાં જે નિમિત્તે પડહ વગડાવવામાં આવે તેનો સ્વીકાર કરીને તારે જિનશાસનની પ્રભાવના કરવી. ” આ પ્રમાણે સૂચવીને શાસનદેવી અંતર્ધ્યાન થઈ ગઈ. બાદ સૂર્યોદય થયો ત્યારે નગરીના ચારે દરવાજાઓ બંધ થઈ ગયા. હજારો ઉપાય કરવા છતાં પણ જાણે વજના બનાવેલા હોય તેમ તે દરવાજાઓને ઉઘાડવાને લાખો માણસો સમર્થ થઈ શક્યા નહીં. નગરના દરવાજાઓ બંધ થઈ જવાથી પ્રગટી નીકળેલા ધ્વનિસમૂહને લીધે બાલ અને વૃદ્ધ સહિત સમસ્ત

નગર વ્યાકુળ બની ગયું. કોઈપણ સ્થળેથી કાષ્ટ, લાકડા અને પાણી આવી શક્યું નહિ તેમજ ગાય, ભેંસ અને ઘોડા વિગેરે બહાર જઈ શક્યા નહિ.

“જે કોઈ શક્તિશાળી હોય તે આ દરવાજા ઉઘાડે.” રાજાની આજ્ઞાથી આવા પ્રકારનો પહડ વગડાવવામાં આવ્યો. સાસુ વિગેરે સ્વજન વર્ગ હાંસી કરી રહ્યો હતો તો પણ તે પડહનો સ્પર્શ કરીને, સુભદ્રા લોકોની સાથે ચાલી નીકળી. “જે મારું શિયળ નિર્મળ હોય અને જૈન શાસન પવિત્ર હોય તો, અભેદ કર્મસમૂહની જેમ નગરના દરવાજા ભેદાઈ જાઓ-ઉઘડી જાઓ.” આ પ્રમાણે કહીને સુભદ્રાએ ત્રણ દરવાજા ઉઘાડ્યા અને ચોથાને માટે મહાસતી તેણે કહ્યું કે-“જે ઓદ્ધર્માનુયાયીમાં કોઈ સતી હોય અથવા તો સત્વશાળી પુરુષ હોય તો આ પુરુષાર્થરૂપી કસોટીમાં પોતાની પરીક્ષા કરે.” પછી, રાજાદિ સર્વે લોકોએ અને સાસુ આદિ કુટુંબી જનોએ તેની યથાયોગ્ય સ્તુતિ કરી. ધનદત્તે તેણીનો હર્ષપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. આ સતી સુભદ્રાનો સાક્ષાત્ યશ છે કે જેથી આ ચંપાનગરીનું ઉત્તર દિશાનું દ્વાર હંમેશને માટે બંધ રહેલું છે. કુંડિનપુરવાસી જનોની આ નગરીમાં પણ આવ-જા રહ્યા કરે છે અને અહીંથી પાંચ ગાઉ દૂર શ્રીવર્દ્ધન નામના નગરમાં વિશેષ પ્રકારે આવ-જા રહે છે. તે નગરમાં ભીમરાજાની સાગી ચંદ્રમતી તે નગરના રાજા ચંદ્રાવતંસની રાણી છે. શ્રીવર્દ્ધન નગરમાં પહોંચ્યા બાદ મને કુંડિનપુર જલ્દી જવાને માટે કોઈએક સાર્થ મળી રહેશે તેથી હું માર્ગરૂપી સાગરને પાર કરી શકીશ.”

આ પ્રમાણેનું તે ભરવાડણનું કથન સાંભળીને દમયંતીએ હૃદયમાં હર્ષપૂર્વક વિચાર કર્યો કે-“ખરેખર, મારી માતાની પાસે રહેનાર આ મારા માસી જણાય છે. હવે મારા બંને ચરણો આગળ વધવાને ક્ષેત્ર પામી રહ્યા છે (પાછા પડે છે.) પોતાનું સ્થાન નજીક આવે છે ત્યારે એક વેંત પ્રમાણ રસ્તો પણ યોજનપ્રમાણ બની જાય છે. (ટૂંકો રસ્તો હોય તો પણ ઘણો જ લાંબો જણાય.) સ્વામી રહિત હું મારા સ્વજનવર્ગને કંઈ રીતે મળી શકીશ? આમ હોવા છતાં, કુંડિનપુર તરફ જતાં મારું મન શરમને લીધે કેમ ફૂટી જતું નથી? અથવા તો મંદ ભાગ્યવાળી હું મારી કેટલી શરમ બતાવું? ગમે તે થાઓ, પણ હવે મારે મારા સ્વામીના આદેશ પ્રમાણે કરવું જ જોઈએ. આ મારી માસીનું નગર મારા નગર કરતાં પહેલું આવે છે. તે નગરમાં જઈને “હું અસુક છું.” (અથવા દમયંતી છું) એવા પ્રકારની ઓળખાણ આપવા માગતી નથી. શ્રીવર્દ્ધન નગરમાં કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિને ત્યાં વિશ્રામ કરીને પછી કેટલાક દિવસો બાદ હું કુંડિનપુર તરફના સાર્થ સાથે પિતાના ઘરે જઈશ.” આ પ્રમાણે વિચાર કરતી દમયંતી, નગરના દરવાજાની શોભારૂપ, નવીન અને પુષ્ટ સ્તનવાળી યુવતીજનોથી સુશોભિત કોઈએક વાવડીએ પહોંચી. જેમ પૂર્વાચલ પર પ્રસરેલી ચંદ્રિકાથી રાત્રિ શોભે તેમ ગોખમાં બેઠેલી દમયંતીથી

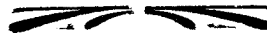
તે વાવડી શોભી ઊઠી. માર્ગના થાકથી શિથિલ અંગવાળી દમયંતીએ જેવામાં ક્ષણમાત્ર વિસામો લીધો તેવામાં કોઈ એક ઘોષે આવીને તેણીના ચરણોનો અંગૂઠો ઝડપથી પકડી લીધો. સત્કારપૂર્વક હાહારવ કરતી તેણીનો કરુણ ધ્વનિ સાંભળીને પાનિહારીઓ દોડી આવી. તેની માસીનો પાનિહારીઓ જે જળકોડા માટે આવેલો, તેના રૂપથી આશ્ચર્ય પામેલો દાસીઓએ તે ઘોષે જલ્દી હાંકી કાઢી. પછી તેણીના બંને ચરણોને ઘોષ નાખીને, પોતાના વસ્ત્રોથી લૂછીને, તે દાસીઓએ સ્નેહને લીધે પગનું ચુંબન કર્યું અને પોતાના મસ્તક પર સ્થાપન કર્યાં. તે દાસીઓ પૈકી કેટલીક દાસીઓએ જઈને ચંદ્રવતીને જણાવ્યું કે—“ કહી ન જોયેલું અને ન સાંભળેલું એક સ્ત્રીને અહીં આવેલું છે. ” એટલે ચંદ્રવતીએ જણાવ્યું કે—“ વિનયપૂર્વક તેનું સન્માન કરીને જલ્દી તેને લઈ આવો, અમને પણ તેને જોવાની ઇચ્છા છે. ” પછી તે દાસીઓ ત્યાં આવી દમયંતીને કહ્યું કે—“ અમારા પર મહેરબાની કરો, અમારું કથન સ્વીકારો, રાજમહેલમાં ચાલો, ચંદ્રવતી રાણી તમને પ્રેમપૂર્વક જોવાને ઇચ્છે છે. ” આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતાં દાસીઓથી પરિવરેલી, શુદ્ધ જળથી સ્નાન કરીને દમયંતી માસીના ઘરે ગઈ. દમયંતીને પોતાની ભાણેજ તરીકે નહીં જાણતી હોવા છતાં પણ ચંદ્રવતી હર્ષને લીધે ઊભી થઈને સત્કાર કરવા માટે ઉત્સુક બની. વસ્તુ ઠંકાએલી હોવા છતાં પણ વસ્તુના સામર્થ્યના કારણે ચિત્ત આકર્ષાય છે; જેમકે મેઘથી ચંદ્ર આસ્છાદિત બનવા છતાં કુસુદ-સમૂહ વિકસ્વર બને છે. “ હું તો એક સામાન્ય ક્ષત્રિયકન્યા છું. ” એ પ્રમાણે બોલતી દમયંતીએ ચંદ્રવતીના આદરસત્કારવાળા વર્તનથી તેને અટકાવી. માતાની બીજી મૂર્તિ-સ્વરૂપ(માસી)ને જોઈને તેણી ગભરાણી નહીં. તેનું ચિત્ત દુઃખથી પીડિત હતું છતાં શરમરૂપી દોરડાથી બંધાયેલું હતું. નજીકમાં રહેલા આસન પર બેસારીને, આશ્ચર્યપૂર્વક તેને નીરખીને અને અફ્સુત વાતસલ્ય દર્શાવીને દમયંતીને તેની માસીએ કહ્યું કે—“ હે કલ્યાણી ! સફલાગ્યને લીધે અમે તને જોઈ છે; અને તેથી જ અમે અમારા જીવિતને સફળ માનીએ છીએ. વિશેષ શું કહેવું ? તારા નેત્રો મીંચાય છે તેથી જણાય છે કે તું માનુષી છે. હે કમલાક્ષિ ! દેહકાંતિથી તું દેવોનો પણ તિરસ્કાર કરે છે અર્થાત્ દેવ કરતાં પણ તારી કાંતિ અધિક છે. આવા પ્રકારના અફ્સુત રૂપવાળી તું કોણ છે ? અને તું કોની પત્ની છે ? આ પ્રમાણે તને પૂછવાને માટે ઉત્કંઠા મને પ્રેરણા કરી રહી છે. હે પુત્રી ! તું મારી પુત્રી સરખી છો અને આ રાજમંદિરને તું તારું જ માન. હે સુંદરી ! હું મારા પ્રાણોથી પણ તારું પ્રિય-કલ્યાણ કરવા ઇચ્છું છું. જો તું સ્વતંત્ર ન હોય અને જો કોઈ કારણવશાત્ હોય તો પણ મારા સંતોષની ખાતર તું થોડો વખત અહીં રહે. જો તારે યાત્રા કરવાની ઇચ્છા હોય તો હું તને શ્રેષ્ઠ વાહનદ્રારા, તારી ઇષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ માટે રવાના કરીશ. ”

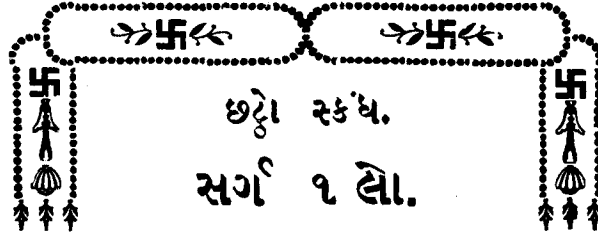
દમયંતીએ જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે—“ હે દેવી ! તમે ખરેખર ધન્ય છો,

ધારણ કે મારા પ્રત્યે તમે કપટરહિત મમત્વભાવ દર્શાવો છો. મારો સ્વામી નિષધા નગરીનો રહેનાર, ક્ષત્રિય, સુંદર અને યુવાન છે, પરંતુ ઘૂતદ્વારા પોતાનું સર્વસ્વ શુભાવીને, મને ત્યજી દઈને તે કોઈએક સ્થળે ચાલ્યો ગયો છે, તો હમણાં પિતાને ઘરે કુંડિનપુર નગરે જવાને ચાહતી હું તમારા આદેશથી અહીં થોડો સમય ઇચ્છાપૂર્વક રહીશ, પરંતુ અહીં રહેવાની મારી શરત એ છે કે—મારું ભોજન હું પોતે જ બનાવીશ, કોઈપણ પુરુષનો મારા માટે સંસર્ગ ન જોઈએ, તેમજ મને કોઈપણ હુકમ ન કરે.” એ પ્રમાણે ચંદ્રવતીએ તે કબૂલ કરવાથી માસીના મંદિરમાં રહેતી, માસીની પુત્રી સુનંદાથી પૂજાતી દમયંતીએ શુભ રીતે દિવસો પસાર કર્યા. દમયંતી યાસેથી રાજકુળને ઉચિત તે તે પ્રકારની કળા-કુશળતાનો અભ્યાસ કરતી, હમેશાં તેના સૌભાગ્યની તેમજ સમતાભાવની પ્રશંસા કરતી અને અત્યંત આશ્ચર્યચક્રિત હૃદયવાળી સુનંદા દમયંતીને એક ક્ષણમાત્ર પણ અજાણી કરતી નહીં.

પ્રિયતમના સમાચાર મેળવવાના હેતુથી, થાકથી પીડાયેલ પરદેશી મુસાફરોને દાન આપતી અને હમેશાં વિરહ-વ્રતને ધારણ કરનારી દમયંતીએ બીજાના ચંદ્રને જોઈને કોઈ વખત કહ્યું કે—“અરે! મારા સૌભાગ્યના વિપરીતપણાથી અક્ષરોએ પણ શું વિપર્યાસ (ઉલટો ક્રમ) ધારણ કર્યો છે? પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર આજ કેદીની દશા અનુભવી રહ્યો છે અને સ્વામીનું સ્મરણ કરતી દાસીની યાદ આપી રહેલ છે.” બાદ પાર્વતી સરખી શોભાવાળી દમયંતીએ પુષ્કળ અશ્રુ સારવાપૂર્વક જાણે અશાઠ માસના સ્વરૂપને દર્શાવતી હોય તેમ કાર્તિક માસથી પ્રારંભીને નવ માસ વ્યતીત કરીને ફરીવાર દઢતા ધારણ કરી.

વટગચ્છરૂપી આકાશપથમાં ચંદ્ર સરખા શ્રી માણિક્યદેવસૂરિએ નવીન કલ્યાણવાણો,
 શ્રેષ્ઠ આ વ્રથ રચ્યો, તે આય પુરુષોના કમળસરખા સુંદર રચનાઓવાણો
 આ પાંચમો સ્કંધ પૂર્ણ થયો.

[સુદેવ અને શાંડિલ્યે કરેલી દમયંતીની શોધ : કુંડિનપુરે
આગમન અને ભીમરાજનું દમયંતીને આધાસન.]

કુંડિના પ્રપંચથી વિખૂટા પડેલા નલ-દમયંતીનું વૃત્તાંત લાંબા સમયે સાંભળીને ભીમરાજ મૂંઝાં પામ્યા: “હે મહારાજ નલ ! હે પુત્રી દમયંતી ! તમારા શિરે આ કંઈ જાતની આકૃત આવી પડી ? અકાર્યને કરનાર દેવને ધિ:ક્કાર હો ! ધિ:ક્કાર હો !!” એ પ્રમાણે દુ:ખી બનેલ ભીમરાજ પ્રલાપ કરવા લાગ્યા. જેમ સૂર્ય પોતાના કિરણોદ્વારા જગતના પદાર્થો બુદ્ધિ છે તેમ ભીમરાજએ નલ-દમયંતીના સમાચાર જાણવા માટે પર્વત અને સાગર પર્યન્ત પૃથ્વીપીઠ પર પોતાના દૂતો મારફત તપાસ કરાવી. હંમેશા તે બંનેની ચિંતાથી રાત્રિને વિષે નિદ્રારહિત બનેલ ભીમરાજ જાણે સ્વીકારેલ કાર્યના જાણે પહેરેગીર હોય તેમ રહેતા હતા અર્થાત તેમની ઊંઘ ઊડી ગઈ. પુત્રીના દુ:ખથી ઘેરાયેલ પ્રિયંશુમંજરીના હૃદયને વિષે, છિદ્રરહિત છીપને વિષે જેમ કોઈપણ વસ્તુ દાખલ થઈ શકે નહિ તેમ સુખ પ્રવેશી શક્યું નહિં અર્થાત પ્રિયંશુમંજરી પણ અત્યંત દુ:ખી બની ગઈ.

વળી સમસ્ત રાજકુટુંબ પણ ઉત્સવ રહિત, તાંબૂલ રહિત, શૃંગાર રહિત, સુંદર વાર્તાલાપ રહિત અને દુ:ખપરાયણ બન્યું. માત-પિતાનો દમયંતી પ્રત્યે પ્રગટેલો સ્નેહભાવ કેશિનીના મિત્ર સરખા (તેની સારસંભાળમાં રહેતા) દમયંતીના બંને સંતાનો (ઈંદ્રસેન અને ઈંદ્રસેના)ને વિષે આવીને એકત્ર થયો હતો. મૃત્યુ પામેલાની માફક, કોઈપણ મહાનુ નૈમિત્તિક પણ નલ-દમયંતીના સમાચાર જાણાવી શક્યો નહીં. તેઓના કોઈપણ પ્રકારના સમાચાર પ્રાપ્ત ન થવાથી ભીમરાજ વિગેરે તેઓના જીવિતનો નિર્ણય કરી શક્યા નહીં. વિંધ્ય પર્વતની ખીણોમાં અને ભરવાડોના વાડાઓ તેમજ ભીલ વિગેરે હલકી જાતિના વસવાટોથી ભયંકર નિષેધ દેશના સ્થાનોમાં સર્વત્ર ચરપુરુષો ફરી વળ્યા. વિધવિધ પ્રકારનાં વેષો, ભાષાને જાણવાવડે સામાના મનને સમજી જનારા તે ચર લોકો, પ્રયત્નપૂર્વક સર્વ સ્થળે તપાસ કરવા છતાં નલ-દમયંતી સંબંધી સમાચાર મેળવી શક્યા

નહિં. હવે સુદેવ અને શાંડિલ્ય નામના બે વીર ચરપુરુષો જ્યાં દમયંતી રહેલી છે તે શ્રીવર્ધન નગરમાં દેવયોગે આવી ચઢ્યા. એક દિવસે તે બંનેએ ચંદ્રાવતંસ રાજ તથા ચંદ્રવતી રાણીને નલ-દમયંતી સંબંધી આપત્તિની હકીકત કહી સંભળાવી. તે હકીકત સાંભળીને દુઃખી અનેલા ચંદ્રાવતંસક રાજ્યે પોતાના તાબાની પૃથ્વીમાં યતનપૂર્વક નલ-દમયંતીની શોધ કરાવી. સુદેવ અને શાંડિલ્ય પોતે પણ સર્વ સ્થળે જુદી જુદી યુક્તિપૂર્વક સૌ અથવા પુરુષોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા. ચંદ્રાવતંસ રાજ્યે તે બંનેને ક્ષાદ્યુન માસના ઉત્સવ સુધી રોક્યા. તે રાજ ભીમરાજના સામાન્ય નોકરને પણ બહુ પ્રકારે સન્માનતો હતો.

કોઈએક દિવસે, પિતાના મંગળકાર્યને કરતી સુનંદાની સખી, હસ્તમાં પૂજાવિધિની સામગ્રીવાળી તેમજ અનુચરી દમયંતી તે બંનેના જોવામાં આવી. એટલે તેણીને ઝોળાખીને, જલ્દી તેના બંને ચરણો પકડીને, બાણે પોતાના અશ્રુજળથી અર્ધ આપતાં હોય તેમ શોકને લીધે અલંત રુદન કરવા લાગ્યા. “હે દમયંતી! તારા વૈભવને ત્રણે જગત બાણે છે તો તારી આવી અવસ્થા કેમ થઈ? હે ભૈમી! દેવ તથા દાનવ સમૂહને સ્તુતિ કરવા લાયક તું આવી દશામાં આવી પડી છો તેથી સ્વર્ગ લલ્લયુક્ત બન્યું છે અને પાતાલ શોકથી વ્યાપ્ત બન્યું છે. તું ભોજવંશના આત્મા(પ્રાણ)રૂપ છો, નલનું જીવિત છો, મહર્ષિઓને ઉત્સાહરૂપ છો અને સેવકવર્ગને માટે લક્ષ્મીરૂપ છો. અથવા તો વિશેષ કહેવાથી શું? તારા ગુણની સ્તુતિ કરનારા અમે કોણ? તારા માહાત્મ્યને કોઈપણ બાણું હોય તો તે માત્ર દેવી સરસ્વતી જ બાણે છે. હે પૂજ્ય! તું પ્રસન્ન થા, મૂઠ ભાવને ત્યજ દે. આ તારી કંઈ જાતની ચર્ચા (વર્તન) છે? શોકથી પીડાયેલ બંધુઓના જીવિતને તું સફળ કર. તારું મુખ જોવાથી પ્રગટેલા આનંદને અંગે તુષ્ટ અનેલા ભીમ રાજના નિસાસાઓ બંધ થાઓ.”

આ પ્રમાણેના સુદેવ તથા શાંડિલ્યના વાક્યરૂપી મંત્રથી સન્મુખ જ પ્રકટી નીકળેલ દમયંતીરૂપી નિધિને ચંદ્રાવતંસ રાજ વિગેરે વીંટળાઈ વળ્યા. સર્વ પરિવારવર્ગથી પુછાયેલી અને શરમને લીધે નત મસ્તકવાળી દમયંતી મહત્તાને લીધે પોતાની સખી સરખી પૃથ્વી તરફ જોવા લાગી. પછી સુનંદાએ પરીક્ષાને માટે ત્રણ ભુવનમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલ અને હાલમાં મલ(મેલ)થી અવરાયેલ તેણીના ભાલતિલકને સુગંધી પાણીથી ઘોઘને પ્રકાશિત કર્યું. સુંગા દૂતની માફક અક્ષર નહીં જોલતા અને પ્રકાશિત અનેલા તે ભાલતિલકે સર્વને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે—“આ તે જ દમયંતી છે.” “અહો! આ દમયંતી અપૂર્વ સંયમવાળી છે.” એવા પ્રકારનો ધ્વનિ સર્વત્ર પ્રસરી ગયો. “અત્યંત કઠોર હૃદયવાળી હે દમયંતી! રનેહરૂપી જળથી તું લેદાઈ નહીં, જેથી આટલા કાળ પર્યન્ત અમોને તેં બૂલાવામાં નાખ્યા. તારી આકૃતિ સુવર્ણ સરખી (પોચી) છે પરન્તુ તારું હૃદય વજ્ર જેવું કઠોર જણાય છે; કારણ કે આવા પ્રકારનું અસાધારણ કષ્ટ સહન કરતી તું કલેશ પામતી

નથી, તે ઉચિત છે. પણ સરખા મૂઠ એવા અમને ધિક્કાર હો ! પ્રપંચી એવા અમને ધિક્કાર હો ! હે પુત્રી ! કુટુંબી જનોના આભૂષણ સરખા તારા વિષે હૃદયે આવા પ્રકારનું અધમ આચરણ કર્યું.”

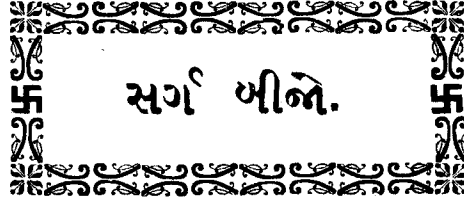
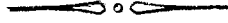
આ પ્રમાણે બોલતાં તેઓએ નીચા મુખવાળી દમયંતીને આલિંગન આપીને તેની માસી વિગેરે પરિજનવર્ગ હર્ષજન્ય શોકાશ્રુ વહાવીને રુદન કરવા લાગ્યો. વળી તે સર્વેએ સુદેવ તેમજ શાંડિલ્યને સુવર્ણ, મણિ, માણેક, ઉત્તમ વસ્ત્ર, ફલ અને ચંદનાદિથી ઢાંકી દીધા અર્થાત્ પુષ્કળ દાન આપ્યું. દમયંતીના હબ્બરો મંગળ કાર્યો વારંવાર કરવામાં આવ્યા તેમજ તેની માસીએ તેણીને પોતાના ખોળામાંથી એક ક્ષણુમાત્ર પણ ફૂર કરી નહીં. વળી હબ્બરો લોકો “ હું પહેલો જઈને, દમયંતીની પ્રાપ્તિના સમાચાર કહું-જણાવું ” એવી આકાંક્ષાથી ઉંટ તથા અશ્વદ્વારા અને પગપાળા કુંડિનપુર તરફ દોડ્યા. ભીમરાજની સલામમાં દમયંતીનો પ્રાપ્તિને જણાવનારા તે લોકોને, જેવી રીતે યાચક જનોને અપાય તેવી રીતે સુવર્ણના પુષ્કળ દાનથી સંતુષ્ટ કર્યા. દમયંતીને જલ્દી લઈ આવવાને ઉત્સુક બનેલા દમ, દમન અને દાંત એ ત્રણે ભાઈઓ, પિતાની આજ્ઞાથી, અક્ષૌહિણી (વિશાળ ચતુરંગી) સેના સાથે શ્રીવર્ધન નગરે પહોંચી ગયા અને ત્યાં માતૃતુલ્ય મોટી બહેનને મસ્તકથી પ્રણામ કરીને, ત્રણે ભાઈઓએ કુંડિનપુર આવવા માટે ભક્તિપૂર્વક પ્રાર્થના કરી એટલે તેણીએ માસાનો, માસીની, સુનંદાની તેમજ પરિવારવર્ગની રજા માગી. ઘણી સુશકેલીથી રજા લઈને, રથ પર બેસીને, ત્રણે ભાઈઓથી અનુસારાતી દમયંતી કુંડિનપુર તરફ ચાલી નીકળી. ત્રણ રાત્રિ અને ત્રણ દિવસ સુધી સાથે રહેલા ચંદ્રાવતંસ વિગેરે રાજકુળને પાછા વાળીને, ઉત્સાહિત બનેલ દમયંતી એક અઠવાડિયે પોતાની જન્મભૂમિમાં આવી પહોંચી. તેને સામે લેવાને માટે જ્યારે ભીમરાજ ગયા ત્યારે ફક્ત કુંડિનપુરના ઘરો ન જઈ શક્યા, અર્થાત્ ઘરો જડ હોવાથી ન જઈ શક્યા પરંતુ સમસ્ત નગરજનો સ્વાગતાર્થે ગયા હતા. જે કે કુંડિનપુરને ધ્વજપતાકાથી શણગારવામાં આવ્યું હતું અને વિવિધ પ્રકારનાં વાજિત્રો વાગી રહ્યા હતા, છતાં તેને અટકાવીને દમયંતી માત્ર સામાન્ય વિધિપૂર્વક નગરમાં દાખલ થઈ. (પોતાને નલનો વિરહ હતો તેથી આવેા ઉત્સવ ન શોભે એમ વિચારીને તેણે સાદાઈ ગ્રહણ કરી હતી.) કુળદેવીને પ્રણામ કરીને માતા-પિતાના ચરણોમાં નમસ્કાર કરીને દમયંતી ઋદ્ધિ-સંપત્તિથી સુશોભિત ઈંદ્રસેનની હવેલીમાં જઈને રહી. “ હે માતા ! આ શું થયું ? ” એમ પૂછતાં ઈંદ્રસેનને આલિંગન આપીને, અશ્રુયુક્ત લોચનવાળી દમયંતીએ ઉચિત જવાબ આપ્યો. બીજે દિવસે ભીમરાજએ પોતાની પત્ની પ્રિયંગુમંજરી સાથે દમયંતી પાસે જઈને હકીકત પૂછતાં તેણીએ તેમને મૂળથી પ્રારંભીને સમસ્ત વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો—

“ હે પિતાજી ! નિષધાનગરીમાં લોકો ધર્મક્રમમાં રક્ત અને આબાહીવાળા હતા.

ઈદ્રસેન પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે તમારા જમાઈ નલરાજ દુર્ભાગ્યને કારણે દૂતકીડામાં આસક્ત બન્યા. હે પિતાજી ! તે વખતે આ કેશિની ત્યાં હાજર હતી, તેને તમે પૂછો કે અનેક ઉપાયો દ્વારા મેં તેમને દૂતકીડા કરતાં અટકાવ્યા હતા. કેશિનીના જણાવવાથી ભવિષ્યમાં અશુભ બનવાનું છે એમ જાણ્યા બાદ મેં સમૃદ્ધિ અને લશ્કર સહિત બંને સંતાનોને અહીં મોકલી આપ્યા હતા. રાજબ્રહ્મ બનેલા સ્વામી નલને મેં અહીં આવવા માટે વનમાં પ્રાર્થના કરી, છતાં મને સંદેશો આપીને, વસ્ત્ર ચીરીને, સૂતેલી એવી મને ત્યજી દઈને તે ચાલ્યા ગયા. બાદ તેના શરીરમાં કોઈપણ અસાધારણ વ્યંતરનો પ્રવેશ થયો હોય તેમ લાગે છે અને તેથી પરાધીન બની જવાથી તે કોઈપણ પ્રકારે ઓળખી શકાતા નથી. આ સન્મુખ જોવાય છે તે વસ્ત્ર છે અને તેના પર લખેલી આ અક્ષરપંક્તિ છે: મુનિવર્યના જણાવવાથી હું પર્વતને વિષે રહીને તપ કરતી હતી. હે પિતાજી ! શરમ અને દીનતાને કારણે હું ગુમલાવે માસીના ઘરે સુખપૂર્વક રહેતી હતી. આ પરિસ્થિતિને કારણે હું અહીં પણ આવવા ઇચ્છતી નહોતી. હે પિતાજી ! વીરસેન રાજના પુત્ર નલ વિના મારું જીવિત કેમ ટકી શકશે ? એક વર્ષ વ્યતીત થઈ જવા છતાં તેના કોઈ સમાચાર નથી અને સંતાન રહિત વ્યક્તિની જેમ તેમનું નામ પણ ભુલાઈ ગયું જણાય છે.” આ પ્રમાણે અશ્રુસમૂહને વહાવતી તેમજ શોકજન્ય પીડાને કારણે ત્રુટક-ત્રુટક બોલતી અને રુદન કરતી દમયંતીને જોઈને ભીમરાજએ કહ્યું કે-“ હે પુત્રી ! તું અશ્રુ બંધ કર, હે પ્રિયે પ્રિયંગુમંજરી ! પુત્રોને રડતી અટકાવ. હે પુત્રી દમયંતી ! તારા ભાઈઓ જીવતા છતાં તને દીનતા કેમ હોઈ શકે ? આર્યાવર્તના કૌશલ દેશથી પ્રારંભી કાશ્મીર સુધીનો પ્રદેશ મેં મારા ભાણેજ ઈદ્રસેનને અર્પણ કર્યો છે. હે દમયંતી ! છત્રીશ અક્ષોહિણી સેનારૂપી સાગરવાળો દમકુમાર જ્યારે દિગ્વિજય કરવાને માટે તૈયાર થાય છે ત્યારે તેની સમક્ષ ઊભા રહેવાને કોણ સમર્થ થઈ શકે છે ? વળી હે પુત્રી ! દુર્દૈવને કારણે ભલે તે મારા જમાઈ રાજ નલ વ્યંતરથી પીડાતા હોય તો પણ “ તે અમુક ઠેકાણે છે ” એમ શોધી કાઢવાને માટે મને શો વિલંબ છે ? અર્થાત્ હું ગમે તે સ્થળેથી નળરાજને શોધી કાઢીશ. આ પૃથ્વીનો ગોળો તે કોણ માત્ર છે ? મારી પાસે શોધનારા, તપાસ કરનારા કરોડો માણસો છે. થોડા સમયમાં જ તે રાજને પ્રાપ્ત થયેલો તું સાંભળીશ. મારા હૃતસમૂહ સાથે તું નલ પ્રત્યેના તારા સંદેશને મોકલ. જેથી તું અહીં જીવતી આવી છે એમ જાણીને તે પણ કુડિનપુર આવવાને તૈયાર થાય. ઘણું કરીને પણ તેમજ મનુષ્યોને પોતાની પત્નીનું બંધન હોય છે. નલ વિકળ બનેલો હોવા છતાં ખરેખર નલ જ બનશે, માટે તું હૃતોને તે રાજની ચેષ્ટા, આકાર, કલા વિગેરે અસાધારણ લક્ષણો જણાવ, જેથી તેઓ જાણી શકે કે તે નલરાજ જ છે. આજથી જ દશે દિશાઓનો વિજય કરવામાં હૃતોને રવાના કરવાના સંબંધમાં તેમજ નલરાજની પ્રાપ્તિ માટે મારો પ્રયત્ન શરૂ રહેશે. હે પુત્રી ! સ્વામીના સંકટથી દીન

બનેલી તને પ્રાપ્ત કરવાથી હવે, તે નલરાજને જોવાને માટે (મેળવવાને માટે) મારો ઉદ્ધમ હજારગણો વધી જશે અર્થાત્ હજારો પ્રયત્નોદ્વારા પણ હું તેને પ્રાપ્ત કરીશ. તું દુઃખનો ત્યાગ કર, ત્યાગ કર. બાહુબલથી રાજાઓને જીતનાર તારા બંધુઓ હોવા છતાં તને દીનતા શા માટે ? પૃથ્વીપીઠ પર રહેલ રાજા નલ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય નથી, તે પ્રાપ્ત કરી શકાશે જ, તો આવા પ્રકારની મૂંઝવણ છોડી દે, છોડી દે અને તારા ચિત્તને શાંત કર. હે સુમુખી ! વિશાળ બુદ્ધિવાળા, અત્યંત તેજસ્વી, સુંદર મતિવાળા અને ઉચ્ચ સ્થિતિવાળા ક્ષત્રિયોનો સ્વામી, અક્ષત અંગવાળો રાજા નળ મને સુલભ છે એમ તું જાણ. દરેક દેશમાં વીર પુરુષોની કીડા જોવામાં આવશે, તેમજ નગર, પર્વત અને ખીણ વિગેરેવાળું સમસ્ત વિશ્વ જોવામાં આવશે, એટલે નળરાજા પ્રાપ્ત થઈ ગયો જ એમ તું માન. હે પુત્રી ! તારા પિતાના આ કથનને તું વાસ્તવિક માનજે. ” આ પ્રમાણે કહીને તેણીના મનને શીઘ્ર ધૈર્યવાળું તેમજ હર્ષિત બનાવીને ધર્મપ્રિય ભીમરાજ કહેલા કાર્યને કરવાને માટે ત્યાંથી જીલો થયો.

[દમયંતીનું હૃદયમંથન અને નળને ઝાળખવા માટે સાંહિલ્ય તથા સુદેવને દર્શાવેલા તેમના લક્ષણો]

રોજના આદેશને લીધે, આંખના ઇશારાથી સૂચવાયેલા ચરપુરુષોએ લાંબા સમય સુધી ચાલે તેટલું પુષ્કળ ભાતું રાજકોઠારમાંથી મેળવ્યું. પ્રિયંશુમંજરીએ પણ જણાવ્યું કે—“ જે કોઈ ચર પુરુષ નળરાજા સંબંધી સમાચાર જણાવશે તેને એક હજાર ગાય આપવામાં આવશે.” વળી દમયંતીએ પણ તે ચરપુરુષોને, નળના સંકેતવાળી, સુંદર અને ક્ષોભ ઉપજાવે તેવી નીચેની ત્રણ ગાથાઓ કહી સંભળાવી “ વસ્ત્રને ચીરીને, વનમાં સૂતેલી મને તજને તું આદ્યો ગયો હતો પણ જો હવે તું મારા હૃદયમાંથી આદ્યો જ તો તારો પુરુષાર્થ સાચો. પુત્ર, સ્ત્રી અને મિત્ર પ્રત્યેનો તારો સ્નેહભાવ આદ્યો ગયો છે અને હે રાજન્ ! દૂતરૂપી દીક્ષા લેવાને કારણે

તું રાગ રહિત યોગીની માફક રહેલો જણાય છે. પૂર્વે લોકપાલોના કાર્યને માટે તેં અદ્વશ્યપણું ધારણુ કર્યું હતું તો શું તે એક જ વખત કરવાનું હતું ? અત્યારે તે પ્રમાણે ન કરી શકાય ? ”

ઉપર પ્રમાણે ત્રણે ગાથાના અર્થયુક્ત વિવિધ પ્રકારની કથાઓ રચીને હાલતા-ચાલતા પટહ સરખા તે ચરપુરુષો લોકોને વિષે સર્વત્ર તે કથાઓ કહેવા લાગ્યા. તેથી નલનું ચરિત્ર સેંકડો પ્રકારે પૃથ્વીપીઠને વિષે વિસ્તરી ગયું; અને સંકેતને નહીં જાણનારા લોકો માટે તે ઉત્કંઠાનું પણ કારણ બની ગયું. હવે ભીમરાજના આદેશથી ચરપુરુષોના આ સમૂહમાં જતાં એવા સુદેવ તથા શાંડિલ્ય નામના બંને દૂતોને વિચક્ષણ દમયંતીએ જણાવ્યું કે—“ હે સુદેવ અને શાંડિલ્ય ! તમે ચરપુરુષનું કાર્ય સ્વીકાર્યું છે, છતાં આ વિષયમાં મારા મનને નિર્ણય થતો નથી, કારણ કે વિશાળ પૃથ્વીપીઠને વિષે કરોડો પુરુષોમાં “ આ અમુક છે ” એમ જાણવાને માટે સ્થાનબ્રહ્મ થયેલો પુરુષ કઈ રીતે શોધી શકાય ? કોઈ સ્થળે નામ, રૂપ અને ગુણ મળતા આવે છે તેમજ મોતીની માફક નામોમાં પણ સરખાપણું હોય છે. મૂઠ, એક માર્ગને જ પકડનારા, ચાલનારા, બાહ્ય વસ્તુઓને જોનારા માણસો કઈ રીતે સાચા માણસના હૃદયને જાણી શકે ? તો તેને ચોક્કસ પ્રકારે જાણવાને માટે અપ્રમાદી એવા તમને બંનેને હું વિધાની માફક વિશિષ્ટ સમજણ આપીશ. માયાવી વિવિધ પ્રકારના રૂપોને ધારણુ કરનાર, સર્વ સ્થળે વિચરનાર અને સર્વ વસ્તુને જાણનાર નલ પ્રમાદી પુરુષોની નજરે ચઢશે નહીં. ચતુર, સામાના હૃદયમાં દાખલ થઈને વસ્તુને જાણી લેનાર તેમજ હૃદયના ભાવને જાણનારા તમારા બંનેની ચતુરાઈ-કુશળતા પ્રત્યે મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે, તો રાજર્ષિ વીરસેન રાજાના પુત્ર અને નિષધા નગરીના સ્વામી નલરાજનું વારિતવક રહસ્ય તમે સાંભળો:—

તે સ્નાન કર્યા સિવાય ભોજન કરતા નથી, દૈનિક નિત્યકર્મો કરવાનું ચૂકતા નથી, દિવસે કહી નિદ્રા લેતા નથી અને હાસ્ય વગર બોલતા નથી. તેની પ્રશંસા કરવાથી તે મગરૂખ (ગર્વીષ) બનતા નથી, શોકમાં તે ગ્લાન બનતા નથી અને ક્રોધને અંગે પોતાના આશ્રિત જનનો ત્યાગ કરતા નથી. તેમની ક્રિયાથી સંતપુરુષો તુષ્ટ બને છે, સ્ત્રીના નેત્રો ભીંભાય છે, વીંઝાવાને કારણે ખડ્ગો તૂટી પડે છે અને તેના સિંહનાદથી હસ્તીઓ વ્યાકુળ બની જાય છે:—આ પ્રમાણે તેના લાખો ગુણોની ગણના કરી શકાય તેમ નથી, પરન્તુ તેના કેટલાક અસાધારણ અને અલૌકિક ગુણો છે. સમસ્ત અશ્વકલાને જાણનાર, શેરીઓને વિષે પણ રથ ચલાવનાર તે નલરાજની જેવો કોઈપણ ઘોડેસ્વાર કે સારથી નથી.

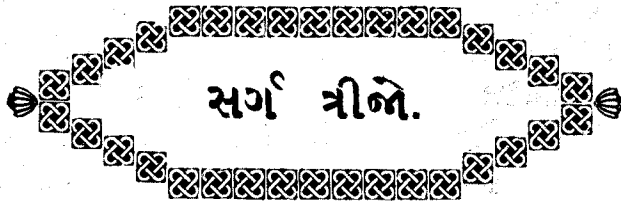
આ વિશ્વમાં, અગ્નિ દેવના વરદાનથી પ્રાપ્ત થયેલ સૂર્યપાકે રસવતી (રસોઈ) બનાવવાનું તેના સિવાય કોઈપણ જાણતું નથી. ચિત્રપટમાં આળેખાયેલ મારી આકૃતિના દર્શન-

☉ સુદેવ તથા શાંડિલ્ય પ્રત્યે દમયંતીનું કથન અને દમયંતીને કહેલ તિલકમંજરીની કથા. [૨૩૩]

થી જેનું શરીર કલર્ષની માફક અત્યંત રોમાંચિત બની બંધ છે. મારા વિષે તેનો પ્રેમ નબ અને માંસની માફક અભિન્ન છે, તો આવા પ્રકારની ભયંકર વિરહાવસ્થામાં તે નલ રાજ કઈ રીતે જીવતા સંભવી શકે? હે નાથ! મારા જીવનને શૂન્ય બનાવીને તમે ક્યાં આદ્યા ગયા? ખરેખર આશાવિહુણી અને જીવનને પ્રિય સમજનારી હું આજ પર્યંત જીવી રહી છું. મને પ્રાપ્ત કરવામાં સજ્જન પુરુષોની વાણી નિષ્ફળ કેમ બની? અથવા તો ભાગ્ય ફરે ત્યારે સર્વ ઉલટું જ બને છે. જો તે નલ રાજ જીવતા હોત તો શું તેના સમાચાર ન સંભળાયા હોત? આશ્ચર્યજનક અનેલ સૂર્યની કાંતિ ઠંકાઈ જતી નથી. સમુદ્રને વિષે પવનની દિશામાં વહાણ ચાલે છે, આકાશમાં પક્ષીનું ગમન પોતાના રહે-કાણવાળા વૃક્ષને ઉદ્દેશીને થાય છે પરંતુ મારા સ્વામીનાથનો ભ્રમણ-પ્રદેશ વિશિષ્ટ પ્રકારના સ્વરૂપવાળો, પ્રદેશ રહિત અને નિષ્પ્રયોજન બનેલો જણાય છે.

આ વિશાળ જગતમાં તેની સ્થિતિ તથા દિશા કઈ રીતે જાણી શકાય? કદાચ તે રાજવી જીવતા જ નહીં હોય તો કાણ તેને જઈને કહી શકે? આ લખાણેટ્ટી પંક્તિ પણ ખોટી જણાય છે. વિદ્યાધર મુનિએ કહેલ ખીના પણ જૂઠી-અસત્ય જણાય છે, કારણ કે છેત્રાયેલું વૃક્ષ કયા પ્રકારના ફળની આશા જન્માવી શકે?

હે શાંડિલ્ય! તું હર્ષપૂર્વક સુખી થા. અહીં જ રહે અને લાંબો પ્રવાસ કરવાની કરવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કર. મારા પર આવી પડેલ આક્રમમાં તમને બંનેને શા માટે નકામું કષ્ટ આપવું જોઈએ? વિદેશમાં એક એક દિવસ વર્ષ જેવડો પસાર થાય છે, તોપણ નળને શોધી કાઢવારૂપ કાર્ય ગૂઢ ગર્ભની માફક ન જાણવા લાયક બને છે. વળી લોકોને પોતપોતાના વ્યવહારના કરોડો કાર્યો હોય છે અને રાજનો આદેશ પણ ક્ષય-રોગની માફક કેટલાક સમય સુધી વીતાવવા યોગ્ય હોય છે.”

[સુદેવ તથા શાંડિલ્યે દમયંતીના આશ્વાસન માટે કહેલ તિલકમંજરીનું વૃત્તાંત.]

નિરાશ અનેલ દમયંતીને ઉત્સાહિત કરવા માટે, નળને શોધી કાઢવાની ખંતને હજારગણી દર્શાવતા તે બંનેએ દમયંતીને કહ્યું કે—

“તે રાજર્ષિની શોધને માટે અમારા કષ્ટની સામે તમે શા માટે જુઓ છો? આ અમારું મુખ્ય કર્તવ્ય હોવાથી અમારા ગૃહકાર્યો અમારા માટે ગોણુ છે. ભીમરાજના આદેશથી તો અમે અમારા આ દેહને સમુદ્રમાં પણ ફેંકી દઈએ, તો પછી પગપાળા વિચરી શકાય તેવી આ પૃથ્વીની શી ગણત્રી? રાજના હુકમથી તમારા નિમિત્તે પવિત્ર કીર્તિવાળા નલ રાજને જે શોધી શકાય તો સદ્ભાગ્યને લીધે પ્રાપ્ત થએલ તે અમારું કાર્ય ત્રણ પ્રકારે પ્રશંસાને પાત્ર બને છે. હે દેવી! સાંભળો—તમારા સ્વામી દક્ષિણ દિશામાં તો નથી જ. કદાચ તે હોય તો ઉત્તર, પશ્ચિમ કે પૂર્વ દિશામાં હોવા જોઈએ. મૂળ રૂપને ત્યાગ કરીને પ્રાણી, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર પૈકી કોઈ એક વર્ણમાં નૂતન રૂપ ધારણ કરીને રહેલ હશે. કદાચ વ્યાકુળ બનેલ તે ગ્રામ, ખીણ કે પર્વતની ગુફામાં રહેતા હશે, અથવા તો હસ્તી, અશ્વ અને રથના અધિકારી બનીને રહેલ હશે. તે ગમે તે સ્થળે વસતા હશે તોપણ અનેક દિવસો અને વર્ષો વ્યતીત થઈ જવા છતાં કોઈપણ ઉપાયોદ્ધારા તેમની શોધ કર્યા સિવાય અમે બંને પાછા ફરશું નહીં. અમે બંનેએ અમારો આ દેહ તે કાર્ય માટે જ અર્પણ કરી દીધો છે. તે શ્રેષ્ઠ રાજ જીવતા જ છે એમ તું બાણ કારણ કે જેતું શરીર લક્ષણવાળું છે અને તારા જેવી સતીનો તે પતિ છે. શંકરનો પરાભવ કરનાર અને ભસ્મીભૂત બનેલા કામદેવને રતિએ ફરીથી પણ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તે તું બાણ. આ સંબંધમાં કહેવાતી એક ખીણ કથા તરફ તું લક્ષ આપ, જેથી તારું મન કંઈક આશ્વાસન પામે—

કાંતિ નામની નગરીમાં નરદત્તા નામની દેવીના મંદિરમાં ઘૂતમાં સર્વસ્વ હારી ગયેલ સિંહલક નામનો કોઈએક ધૂર્ત પુરુષ તે દેવીની મૂર્તિ ભાંગી નાખવાને તૈયાર થયો. નિર્લજ્જ અને પાપી તે જુગારીને દેવીએ પાંચસો દીનારના મૂલ્યવાળી ગાથા આપીને સમજાવ્યો. જેના હાથમાં તે ગાથા છે તેવો, તે ગાથાને વેચવાને ઇચ્છતા આમ-તેમ ભ્રમણ કરતા તે સિંહલકની ગાથાના અર્થ પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવવાપૂર્વક “આ જૂઠા છે.” એમ કહીને તે કોઈપણે ખરીદી નહી. દેવલીના મન્મથ નામના વિદ્વાન પુત્રે તે ગાથા પાંચસો સોનામહોર આપીને ખરીદી લીધી, તે ગાથા આ પ્રમાણે હતી—

“ભાગ્યમાં વિધાતાએ જે લખેલું હોય છે તે કદી વૃથા બનતું નથી, એમ માનીને દુઃખમાં પણ ધૈર્યશાળી પુરુષો ડરપોક-ભયભીત બનતા નથી.” મન્મથે આ પ્રમાણે ફેગટ અર્થ કરવાથી ક્રોધે ભરાયેલ પિતાએ તેને ઘરબહાર કાઢી મૂક્યો અને તે પણ દેશાવર જવાની ઇચ્છાથી નગરની બહાર સરોવરને કિનારે રહ્યો. રાત્રિને વિષે, હરણની બ્રાંતિથી શીકારીના બાણથી ઘાયલ થયેલા તેને રુધિરની ગંધથી ભારુંડ પક્ષી તેને વાર્ષિકીપમાં લઈ ગયો. તે સ્થળે દયાળુ ભારુંડ પક્ષીથી ત્યજી દેવાયલો તે ચેતનાવંત બન્યો અને તેણે કુક્ત આકાશ અને મુશ્કેલીથી પાર ન પામી શકાય તેવા સમુદ્રને નીહાળ્યો. તે ગાથાના અર્થને વિચારતો મન્મથ વણિકપુત્ર નાજિયેર વિગેરેના ફલોથી આજીવિકા કરતો દિવસો

વિતાવવા લાગ્યો. તેણે ચોતરફ પરવાળા અને મોતીના ઢગલા કર્યાં અને અંદરના ભાગમાં પોતાના નામથી અંકિત સુવર્ણની ઇંટોના યુગ્મો (જોડલાઓ) તૈયાર કર્યાં. આ બાબુ શાહવ નામના વહાણવટીના નોકરો પોતાના વહાણને કિનારે રોકીને મીઠું પાણી લેવાને માટે તે વાર્ધિકીપમાં આવ્યા. તેઓનાથી પૂછાયેલા અને પોતાના ઉદ્ધારને વિચારતા મર્મજ્ઞ એવા મન્મથે તેઓને જણાવ્યું કે—“તમારા સ્વામીને હું પાણી કયાં છે તે બતાવીશ.” ત્યારે તેની પ્રીતિથી સિદ્ધ થયેલ કાર્યવાળા શાહવ વહાણવટીએ, કૂવાને કાંઠે ઊભેલા તે મન્મથને, તેના ધનના લોભથી અંધ બનીને કૂવામાં નાખી દીધો. તે મન્મથનું સર્વસ્વ લઈને વહાણવટી ચાલ્યા જવા બાદ કૂવામાં પડેલ તે ક્રૂત તે ગાથાના અર્થનો જ વિચાર કરવા લાગ્યો. હવે તે કૂવાના મધ્ય ભાગમાં જોતાં મન્મથે નીચે જતી અને વાંકીચુંકી પગથિયાની પંક્તિ જોઈ. વિસ્મય પામેલો મન્મથ તે પગથિયા દ્વારા પાતાળમાં પહોંચ્યો. ત્યાં પર્વત, નદી, વૃક્ષ, ક્ષેત્ર અને ચૈત્યથી ભૂષિત પૃથ્વી જોઈ. તે સ્થળે ભ્રમણ કરતાં તેણે બગીચાની મધ્યમાં રહેલ એક અત્યંત મનોહર અને શ્રેષ્ઠ મહેલમાં જઈને વૈરોટયા દેવીની મૂર્તિ જોઈ. પોતાના ઉદ્ધારની ઇચ્છાથી તેની આરાધનામાં તત્પર બનેલા તેણે, રાત્રિને વિષે સ્વપ્નમાં દેવીએ કરેલ કથન નીચે પ્રમાણે સાંભળ્યું—“હે પુત્ર ! જળ, અગ્નિ, ઝેર, રાક્ષસ તથા વ્યાધિને અટકાવનારા પાંચ પ્રકારના રત્નોને મારા ચરણ પાસેથી લઈને તેમજ મારા તોરણમાંથી બહાર નીકળેલ વ્રણસંરોહિણી નામની ઔષધીને લઈને, સન્મુખ દેખાતા ભોંયરાદ્વારા નગરમાં પહોંચી જઈને તું સુખ પ્રાપ્ત કરજે.”

આ પ્રમાણે દેવીથી આદેશ અપાયેલ મન્મથ નિદ્રારહિત બનીને, પ્રાતઃકાળે સર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરીને, પોતાની જાંઘ ચીરીને, તેમાં રત્નો સ્થાપીને, વ્રણસંરોહિણી ઔષધીથી ઘાને ઝૂંઝવી દીધો. પછી, માણસ, પશુ અને પક્ષી રહિત, વિચિત્ર પ્રકારનાં ધન-ધાન્યથી યુક્ત તેમજ આકાશને સ્પર્શતાં ઊંચા મહેલોવાળા તે પાતાળ નગરમાં મન્મથ પહોંચ્યો. તે સ્થળે ભ્રમણ કરતાં તેણે શ્રેષ્ઠ મહેલના સાતમા માળે રહેલી અને હાંડોળા પર સૂતેલી કોઈએક મનોહર કન્યા જોઈ. તેણીથી સત્કાર કરાવા બાદ પૂછતાં એવા મન્મથને તેણે પોતાની સત્ય બીના જણાવી કે—સ્વર્ગની સાથે સ્પર્ધા કરતું બેલાતટ નામનું નગર હું. તે નગરમાં સુકેતુ નામનો રાજા હતો. પોતે શક્તિશાળી હોવા છતાં એકદા દુર્દૈવને કારણે શત્રુસૈન્યથી ઘેરાઈ જવાને કારણે શૂન્ય ચિત્તવાળો બની ગયો. તથાપ્રકારની સ્થિતિમાં આવી પડેલા તેને જાણીને, પૂર્વલવના રનેહથી ત્યાં આવેલા કોઈએક દેવે સમુદ્રની અંદર સુશુભ નામનું નગર બનાવીને તે સ્થળે મૂક્યો. રાજા સુકેતુના કથાણની ઇચ્છાથી તે દેવે પાતાલ પ્રદેશ તરફ જતાં કૂવાના પગથિયા દ્વારા આ ગર્ભપુર નામનું નગર બનાવ્યું. સુશુભ નગરમાં રાજા સુકેતુ સુખપૂર્વક રહેતો હતો તેવામાં દુર્દૈવને કારણે કોઈએક માંસલક્ષી રાક્ષસ આવી પહોંચ્યો. તે દુષ્ટ રાક્ષસ સમસ્ત લોકોને ખાઈ જવા લાગ્યો ત્યારે રાજા પોતાના કુટુંબી-જનોની સાથે જહ્વી ગર્ભપુરમાં આવ્યો. રાક્ષસ પણ નગરવાસી સમસ્ત જનતાને હણીને

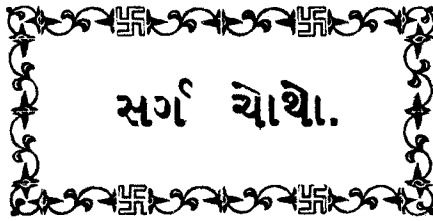
કૂવાના માર્ગદ્વારા અહીં આવી પહોંચ્યો. તેણે કુટુંબીજનો સહિત મારા પિતા સુકેતુને હણીને, ફક્ત મને, પોતાની સ્ત્રી બનાવવાની ઇચ્છાથી, જીવતી રાખી છે. આજથી ત્રણ દિવસ બાદ તે મને પરણવાને ઇચ્છે છે અને હું મનથી શરણભૂત વૈરોઢ્યા દેવીનું સ્મરણ કરી રહી છું. પ્રસન્ન બનેલા તે દેવીએ મને સ્વપ્નમાં તે રાક્ષસને હણવાનું વરદાન આપ્યું છે. તે વરદાન સાચું હોય તેમ મને જણાય છે, નહીંતર આ ભયંકર સ્થાનમાં તમારું આગમન થાય શી રીતે? તો મારા પિતાનું આ ખડ્ગ લઈને થોડીવાર તમે અહીં છુપાઈ જાવ, કારણ કે શિકારથી પાછો ફરેલો તે રાક્ષસ હમણાં આવી પહોંચશે, તો વૈરોઢ્યા દેવીનું સ્મરણ કરીને તમે તે રાક્ષસને હણો. છળ (છિદ્ર) જોઈને લડનારા ધૈર્યશાળી પુરુષોને વિજય પ્રાપ્ત થવો મુશ્કેલ નથી.” એમ તેણીનું વચન સ્વીકારીને, યોગ્ય અવસર મેળવીને, વૈરોઢ્યા દેવીના વરદાનથી ગર્વીષ્ઠ બનેલા પરાક્રમશાળી તેણે તે રાક્ષસને હણી નાખ્યો. પછી તે કન્યાને પરણીને બહાર નીકળવાને ઉત્સુક બનેલી મન્મથ, પ્રિયા અને સંપત્તિ યુક્ત તે કૂવાના દ્વાર નજીક આવી પહોંચ્યો. અને પૂર્વની માફક પાણીને માટે આવી પહોંચેલા માણસોએ દોરડા દ્વારા તેને બહાર કાઢીને, વહાણના સ્વામી સાથે તેમનો મેળાપ કરાવ્યો. તેની સ્ત્રીમાં લુપ્થ બનેલા તે વહાણવટીએ, પોતાના વહાણમાં ઊંઘતાં તે વણિકપુત્રને રાત્રિને વિષે સમુદ્રની અંદર ફેંકી દીધો. સમુદ્રમાં પડતો તે એક મોટા મત્સ્યથી જલ્દી ગળી જવાયો અને તેના ઉદરમાં રહેલા તેણે ધૈર્યપૂર્વક પૂર્વની ગાથાના અર્થનો વિચાર કર્યો. “તે વણિકપુત્રને સાગરમાં ફેંકી દેવાયો છે” એમ તે કન્યાને જણાવીને સાર્થવાહે તેણીના પાસે લોગ-વિલાસ માટે પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેણીએ જણાવ્યું કે—“તીર્થસ્થળનું દર્શન કર્યા સિવાય હું તારી માગણી સંતોષી શકીશ નહિ, કારણ કે મારે તેવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા છે.”

આ બાબુ ભરતીદ્વારા સમુદ્રના કિનારે ફેંકી દેવાયેલ તે મહામત્સ્યને ચીરતા મચ્છીમારોએ તે મન્મથને પ્રાપ્ત કરીને કાંતિ નગરીના સ્વામી રાજને ભેટણું તરીકે આપ્યો. રાજાએ પણ કુતુહલપૂર્વક તેનું “મત્સ્યોદર” એવું નામ સ્થાપીને, તેનું સુંદર સ્વરૂપ જોઈને પોતાના સ્થગીધર તરીકે સ્થાપ્યો. “પોતાની જ આ નગરી છે” એમ જાણીને, પોતાને પૂછતાં લોકોને આડાઅવળા જવાબ આપવાપૂર્વક છેતરતા તેણે પોતાની જાતને ગુપ્ત રાખી.

તેવામાં પ્રથમ વહાણનો સ્વામી કે જેણે આ વણિકપુત્રનું મણિમૌકિતકાદિ અને સુવર્ણની ઇંટા વિગેરે હરી લીધું હતું તે આવી પહોંચ્યો. રાજાએ તેનું સન્માન કર્યું. તે વહાણવટી ત્યાં રહેલ સ્થગીધરને જોઈને ભયભીત બન્યો. સમયના જાણુ મત્સ્યોદરે તેની સાથે કોઈપણ પ્રકારની વાતચીત કરી નહીં. ભયભીત બનેલા તે વહાણવટીએ લોકોના મુખથી તેના આગમનનું સંશ્લેષ વૃત્તાંત જાણી લીધું. બાદ વહાણવટીની સૂચનાથી સંગીત

ગાનારા માતંગો (ચાંડાલો) રાજસભામાં તે મત્સ્યોદરને શીઘ્ર આલિંગન દઈને રોવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે—“આ અમારો ભાઈ રીસાઈને ચાલ્યો ગયો હતો. સફ-ભાગ્યની વાત છે કે—આજે તું અમારા જોવામાં આવ્યો છે.” મત્સ્યોદરે તેઓને જવાબ આપ્યો કે—“આ હકીકત ધરાવે છે.” આ પ્રમાણે સાંભળીને ક્રોધ પામેલા રાજાએ સ્થગીધરને પૂછ્યું કે—“આ હકીકત શું છે?” ત્યારે મત્સ્યોદરે જણાવ્યું કે—“આ માતંગો જે જણાવે છે તે સર્વ સત્ય છે અને હું તેઓનો નાનો ભાઈ છું. મારા પિતાએ મારા સાથળમાં ફક્ત પાંચ રત્નો મૂક્યા હતા અને આ સર્વની કાબલી, મસ્તક, સ્કંધ (ડોક) અને નીતંબ પ્રદેશ તેમજ હસ્તમાં સર્વ સ્થળે રત્નો મૂક્યા હતા તેથી નાશીને હું ચાલ્યો ગયો હતો.” આ પ્રમાણે કહીને મત્સ્યોદરે પોતાનો સાથળ ચીરી બતાવીને પાંચ રત્નો દેખાડ્યા. તાત્કાલિક (હાજરજવાબી) યુદ્ધિ સિવાય અન્ય વ્યક્તિ રાજસભામાં કેમ રહી શકે? પછી “આ લોકોને ચીરીને રત્નોની તપાસ કરો” એ પ્રમાણે રાજાના આદેશથી તથાપ્રકારે કાર્ય શરૂ કરવામાં આવ્યું ત્યારે તે ચાંડાલોએ જણાવ્યું કે—“આ અમારો ભાઈ થતો જ નથી. વહાણવટીની સૂચનાથી જ આ પ્રમાણે અમે જૂઠું ઘોલ્યા છીએ. હે સ્વામિનું! રક્ષા કરો, રક્ષા કરો. ફરી વખત અમે કદી અસત્ય ઘોલશું નહીં.” ત્યારે રાષે ભરાયેલા રાજાએ વહાણવટીને પકડ્યો અને મત્સ્યોદરે પણ એકાંતમાં રાજાને પોતાનું સમસ્ત વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. તે હકીકત જાણી લઈને, રાજાથી પૂછાવા છતાં શુભ વસ્તુને જાણનારા તે વહાણવટીએ દ્રવ્ય સંબંધી હકીકતના વિષયમાં કોઈપણ પ્રકારનો જવાબ આપ્યો નહીં ત્યારે તે વણિકપુત્રના નામની સંજ્ઞાવાળું સઘળું દ્રવ્ય રાજાએ મત્સ્યોદરને આપ્યું. ખરેખર રાજાએ ન્યાય કરનારા છે. વધને યોગ્ય બનેલા તે વહાણવટીને મત્સ્યોદરે મુક્ત કરાવ્યો. હંમેશાં સંજ્ઞન પુરુષો દુર્જન પ્રત્યે સંજ્જનપાણું દર્શાવે છે. હવે કેટલોક સમય પસાર થયા બાદ બીજા વહાણનો સ્વામી પણ તે કાંતિ નગરીમાં આવી પહોંચ્યો; અને રાજા તેને લેવા માટે સન્મુખ ગયો. મત્સ્યોદરની પ્રિયા તિલકમંજરીએ રાજાને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે—“હે સ્વામિનું! આ વહાણવટીએ મને કેદી બનાવેલ છે. મારા સ્વામીને હણીને આ પાપી મને હણવાને તૈયાર થયેલ છે. હું મારા જીવિતને ત્યાગ કરીશ અને આપ આ વહાણવટીને પકડી દ્યો.” ત્યારે રાજાએ જણાવ્યું કે—“હે ચતુર! તું જીવિતનું રક્ષણ કર, રક્ષણ કર, કારણ કે ભાગ્યથોગે કદાચ તે તારો સ્વામી જીવતો હોય.” પોતાનો સ્વામી જીવે છે તે પ્રકારની માન્યતાને નહીં માનતી તેણી, સર્વથી આશ્વાસન અપાયા છતાં પણ મુક્તકંઠે રડવા લાગી. બાદ રાજાવડે કહેવાયેલ વૃત્તાંતવાળે મત્સ્યોદર, વિશ્વાસથી હર્ષ પામેલી તિલકમંજરીને પોતાના આવાસે લઈ ગયો, અને અપરાધી તે વહાણવટીને, પોતાના બંધુની માફક રાજાના દંડમાંથી છોડાવ્યો. વળી વૈરોઢ્યાદેવીથી અપાએલ સર્પના વિષને હરણ કરનાર રત્નદારા, સર્પથી ડસાયેલી રાજપુત્રીને જીવાડી એટલે રાજાએ મત્સ્યોદરને પોતાની તે પુત્રી પરણાવી.

બાદ ઉજ્જવળ કીર્તિવાળા અને પોતાના પૂર્વના વૃત્તાંતને પ્રગટ કરતાં મત્સ્યોદરે શોક-સાગરમાં ડૂબેલા માતાપિતાના ચિત્તને આનંદદાયક ધીના સંભળાવીને હર્ષ પમાડ્યું. જેવી રીતે તિલકમંજરીએ પૂર્વે સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા પોતાના સ્વામીને પ્રાપ્ત કર્યા, તેવી રીતે હે દમયંતી ! પરદેશમાં રહેલા તારા સ્વામી નળરાજનો મેળાપ ન થઈ શકે તેમ કેમ માને છે ? અર્થાત્ તું ધીરજ ધર અને તને તારા સ્વામીનો મેળાપ અવશ્ય થશે જ. ”

[સુદેવ તથા શાંડિલ્યને થયેલો નળરાજનો મેળાપ]

આ પ્રમાણે સુદેવ તથા શાંડિલ્ય તે બંનેથી હિંમતપૂર્વક આશ્વાસન અપાયેલ દમયંતીએ તે બંનેને સન્માનપૂર્વક રજા આપી. નળની શોધ માટે ચાલી નીકળેલા તે બંનેને જાણે સહાયક બન્યો હોય તેમ મલયાચળનો પવન પણ પાછળપાછળ વાવા લાગ્યો; અર્થાત્ અનુકૂળ વાયરો વાવા લાગ્યો.

કેટલાક ચરપુરુષો અર્ધે રસ્તેથી પાછા ફર્યા, કેટલાક કોઈક સ્થળે સુખપૂર્વક જઈને રહ્યા, જ્યારે કેટલાક ચરપુરુષો નલની સ્થિતિ જાણવાને માટે અસમર્થ બન્યા. ગામોમાં, પહાડીઓમાં, નગરોમાં, પરબોને વિષે, વાવોને વિષે, કૂવાઓમાં, મઠોમાં, દેવાલયોમાં, વનપ્રદેશોમાં, દાનશાળાઓમાં, મુખ્ય-મુખ્ય દરવાજાઓમાં, સભાઓમાં, રાજમાર્ગોને વિષે, પશુઓના વાડામાં, ખીણો, પર્વતો અને ગુફાઓમાં ભાષા અને વેષતું પરાવર્તન કરીને તેમજ વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ દ્વારા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો, કારીગરો, ચાંડાલો, સંન્યાસીઓ, બિહુઓ તેમજ ધીજા અનેક પ્રકારના લોકોમાં દાખલ થઈને, વિશ્વાસ પમાડીને, સંધ્યાએ, પ્રાતઃકાળે, દિવસે અને રાત્રિએ, વર્ષાઋતુમાં શીતકાળમાં તેમજ શ્રીષ્ઠઋતુમાં નળની શોધ કરતાં તે બંને સુદેવ અને શાંડિલ્ય દૈવયોગથી અયોધ્યા નગરી-એ પહોંચી ગયા. તે વખતે કુબડાનું રૂપ ધારણ કરનાર નલ, રાજમાન્ય બનવાથી અતુલ સંપત્તિનો ભોગવટો કરતો હતો. દમયંતીના વિયોગરૂપી રોગથી પીડિત ગાત્રવાળા નલનો જો દિવસ પસાર થઈ જાય છે તો રાત્રિ કોઈપણ રીતે પસાર થતી નથી અને જો

રાત્રિ પસાર થઈ જાય છે તો દિવસ કોઈ પણ પ્રકારે પસાર થતો નથી, અર્થાત્ તે વિરહ જન્ય સંતાપ અનુભવી રહ્યો હતો. તે દિવસે વિશાળ પરિવાર સાથે, નગરની બહાર, પ્રભાતકાળ સંબંધી સ્નાનાદિક કૃત્ય કરવા માટે નળરાજ સરોવરને કિનારે ગયો. ગાયોના ભાંભરવાથી પાડાઓ, પક્ષીઓના ધ્વનિથી વૃક્ષસમૂહ, લમરાઓના ઝંકારવથી કમળ યુક્ત સરોવર-આ સર્વ શબ્દિત (ધ્વનિવાળું) બની રહ્યું હતું. આવા પ્રકારનું સુંદર દૃશ્ય જોતાં, વિરહથી વ્યાકુળ, પ્રસંગવશાત્ કૂબડાના સ્વરૂપને ધારણ કરનાર નળરાજ મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે-પોપટ, મયૂર, ચકલા, કોયલ, ચાપપક્ષી અને ચક્રવાકના સમૂહથી વ્યાપ્ત આ પૃથ્વી-પ્રદેશો, દમયંતીના વિરહથી વ્યાકુળ મારા હૃદયને અત્યારે અત્યંત પ્રહાર કરી રહ્યા છે. જેમ દુર્જન પુરુષની પાસે સુંદર કવિત્વ નિષ્કૃળ નીવડે છે તેમ કમળલતા, પવનેા, કોયલોનેા ધ્વનિ, કુંપળીઆઓનો પથારી, કોતુક કરવાના સ્થાનો-આ સર્વ અત્યારે મારા માટે નકામા બન્યા છે. દમયંતીને વિષે મારો પોતાનો અત્યંત પ્રેમ હોવા છતાં તે સમયે વનપ્રદેશમાં સૂનેલી તેણીનેા ત્યાગ કરવાથી જ્યાં તેના જીવિતને વિષે પણ સંદેહ છે તો પછી તેણી ફરીથી ક્યાંથી મળી શકે ? વળી તેના નામ માત્ર સંબંધી પણ કથા-હકીકત કોઈ પણ સ્થળે સાંભળવામાં આવતી નથી. મારા જીવિતને ઘિઝાર હો ! વજ્ર સરખું મારું વક્ષસ્થળ ફૂટી જતું નથી, વ્યાકુળ બનેલું મારું શરીર બળે છે, વિરહરૂપી પીડા સતાવી રહી છે, મૃત્યુ પ્રાપ્ત થતું નથી, મૃત્યુ પામવાની ઇચ્છા દૂર થતી નથી, આ ગહન કર્મ-પરિણામને હું જાણી શકતો નથી, મારો કોઈ પણ આત્મીય જન જણાતો નથી અને મારા સરખો આ પૃથ્વીપીઠને વિષે કોઈ પણ દુઃખી જણાતો નથી. હે પ્રિયા ! મેં સર્વ પ્રકારે તારો ત્યાગ કર્યો છે. હે દમયંતી ! તું કઈ સ્થિતિમાં હઈશ ? હે ઇંદ્રસેનની માતા ! તું અત્યારે ક્યાં છે ? હે દમયંતી ! તું મને દર્શન આપ, દર્શન આપ. ”

આ પ્રમાણે વિલાપ કરતાં નલરાજને તે બંને સુદેવ અને શાંડિલ્યે જોયા. અને પોતપોતાના કાર્યને કરવાને ઇચ્છતા તે ત્રણેનેા અકસ્માત્ મેળાપ થઈ ગયો. નલરાજએ તેઓને પૂછ્યું કે-“ તમે બંને કોણ છો ? અને શામાટે તમારૂં આ સ્થળે આગમન થયું છે ? ” તે બંનેએ જણાવ્યું કે-“ અમે કુંડિનપુરથી આવીએ છીએ. ” તે બંનેને કુંડિનપુરવાસી જાણીને નલે પુનઃ પૂછ્યું કે-“ આ તમારા ચિત્રપટમાં શું ચિતરેલું છે ? ” તેઓએ જણાવ્યું કે-“ તમે ઠીક પૂછ્યું, સાંભળવા લાયક વસ્તુને તમે સાંભળો. જેનું મન કાચબાની પીઠ જેવું કઠોર છે, જેનું હૃદય વજ્ર જેવું કઠોર છે અને કમળ જેવી કોમળ વાણીવાળા તે રાજનું આ ચિત્રપટમાં નિર્મળ-પવિત્ર ચરિત્ર આજેખેલું છે. ” ત્યારે નલ રાજનીએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો કે-“ કયા રાજાના કુળમાં, અનેક ગુણોના સમૂહથી ઉજ્જવળ આ રાજા જન્મેલો છે ? ” ત્યારે તેઓએ જણાવ્યું કે-“ આ રાજા વીરસેન રાજાનો પુત્ર, દૂતકીડામાં કુશળ અને સુખનો વૈરી એવો નલરાજ છે. ”

આ પ્રમાણેનો તે બંનેનો જવાબ સાંભળીને વિસ્મય પામેલો, પોતાની સ્ત્રી દમયંતીના સમાચાર જાણવાને ઉત્સુક બનેલ નલરાજ તેઓ બંનેનું આતિથ્ય કરવાને માટે પોતાના મહેલે લઈ ગયો. સમસ્ત જનતાની દૃષ્ટિમાં અભુગમતા તથા પ્રકારના કુખ્જપણાને વિષે અનુપમ દાન, ભોગ, વિનય, સુંદર વાણી અને વૈભવ-સંપત્તિ જોઈને આશ્ચર્યમુગ્ધ બનેલા સુદેવ અને શાંડિલ્યે રત્નને વિષે પણ દ્રુષણ મૂકનાર યમરાજની અત્યંત નિંદા કરી.

સર્ગ પાંચમો.

[સુદેવ અને શાંડિલ્યે કૂખડા પાસે કહેલ દમયંતીની વીતક કથા: નળની હૃદયગત વિચારણા.]

આ કૂખડાના રૂપધારી, ચતુર નલરાજએ દમયંતીના હૃત બનેલા તે બંનેને પ્રસંગવશાત્ પોતાના મનમાં રહેલી વસ્તુને પૂછવાની શરૂઆત કરતાં જાણાવ્યું કે—હર્ષની વાત છે કે—અત્યારે કવિશ્રેષ્ઠ તમને બંનેને જોઈને મારા બંને નેત્રોની સ્ફુળતા થઈ છે તેમજ મારા હૃદયને આરામ મળ્યો છે. હે વિપ્રો! નિષધ દેશના રાજા નલનું જાણે બીજું શરીર હોઈ તેવો હું દૈવયોગે તેનાથી વિષ્ણુ પડી ગયેલો કુખ્જ છું. પૂર્વે નલરાજા દૂતમાં પોતાનું સમસ્ત રાજ્ય હારી ગયો અને તેથી તેના રાજ્યથી બ્રહ્મ બનેલ હું હમણાં પરદેશમાં આવી પડ્યો છું. દમયંતીની સાથે પરદેશમાં આવ્યા ગયેલા તેઓની “તેઓ આ સ્થળે છે” તેવી હકીકત પણ સાંભળવામાં આવી નથી, તો કુંડિનપુરથી આવેલા તમને બંનેને હું પૂછું છું કે—ભીમરાજા અને તેના દમ વિગેરે પુત્રો તો કુશળ છે ને? દેવી દમયંતી ત્યાં છે કે કેમ? કારણકે તે કૂખરની પાસે તો રહી જ નહોતી.”

જવાબમાં તે બંનેએ જાણાવ્યું કે—“ આ ચિત્રપટમાં આજેખેલ નળરાજાનું ચરિત્ર અમે જાણીએ છીએ.” ત્યારે નળે પૂછ્યું કે—“ તમે બંને શું હકીકત જાણો છો? ” આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરતાં તે કૂખ્જને તેઓ બંનેએ જાણાવ્યું કે—“ તમે દીર્ઘાયુ બનો! તમને જોઈને અમે બંને હર્ષિત બન્યા છીએ. હે ચતુર! તમે જે પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા છો તેનો જવાબ સાંભળો—

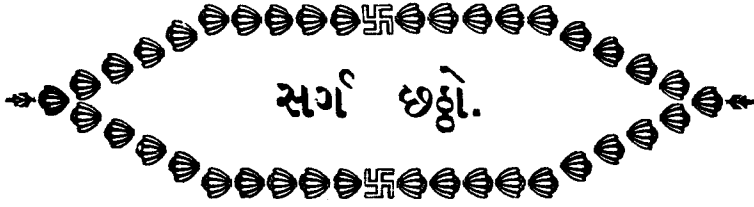
ભીમરાજ કુશળ છે અને તેના પુત્રો પણ વિજયવંત વર્તે છે. વિરહ વ્યાધિથી પીડા-
યેલી, રુદ્ધ કરવાને કારણે તેજોહીન નેત્રવાળી, દમકુમારની ગહેન દમયંતી કુંડિનપુર
આવ્યાને એક વર્ષ થયું છે. વનમાં સૂતેલી અને નલવડે રાત્રિને વિષે ત્યજી દેવાયેલી
દમયંતી “પોતાના સ્વામી ક્યાં ગયા છે?” તે બાણુતી નથી. પતિથી ત્યજી
દેવાયેલ તેણીએ જેવી રીતે દિવસો પસાર કર્યા છે તે સઘળી હકીકત આ ચિત્રપટમાં
આગેજેલી છે. સમસ્ત પરિવાર વર્ગથી આશ્વાસન અપાવા છતાં વિયોગરૂપી જ્વરથી કુશ
બનેલી તેણી નિરંતર નીચે પ્રમાણે બોલી રહી છે—“વસ્ત્ર ચીરીને, વનમાં સૂતેલી મને
ત્યજી દઈને તું ગયા છે, પરંતુ જો તું મારા હૃદયપ્રદેશમાંથી ગયા જા તો
હું તારો પુરુષાર્થ સાચો બાણું. પુત્ર, સ્ત્રી અને મિત્રમાં મમતા રહિત બનેલ હે દેવ ! તું
ધૂતરૂપી દીક્ષા ગ્રહણ કરીને નિરાગી યોગીની માફક રહેલ જણાય છે. પૂર્વે દેવ-
કાર્ય નિમિત્તે (દેવહૂત બનીને) તે તારી જાતને અદૃશ્ય બનાવી હતી તો શું તે
કાર્ય એક જ વખત કરવાનું હતું? અત્યારે શું તેમ ન કરી શકાય? (અર્થાત્
અદૃશ્ય રૂપે તારે મારી પાસે આવવું જોઈએ.)” આ પ્રમાણે નલના વિરહને અંગે
તેણીનું શરીર, હિમને અંગે બળી ગયેલ કમલિનીની માફક હમેશાં બળેલું જ રહે છે—
તેને હમેશાં જ્વર (તાવ) પીડી રહ્યો છે. અને દેવી દમયંતીના દુઃખને લીધે તેના
માતા, પિતા, બંધુઓ તેમજ સમસ્ત રાજ્ય દુઃખી બનેલ છે. પૂર્વે મનુષ્ય રહિત વનમાં
તેણીને તથાપ્રકારનું દુઃખ ન હતું કે જે અત્યારે તેણીને તેના બંધુવર્ગના સમાગમમાં
અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યું છે. જંગલમાં થયેલા તે તે પ્રકારના ઉપદ્રવોથી તેણી કોઈપણ પ્રકારે
જીવતી રહી તેને અત્યારે વિયોગરૂપી અગ્નિ બાળી રહ્યો છે. કોઈપણ વ્યક્તિ પતિને
અનુસરનારી, સાધ્વી, શરમાળ અને કલેશને દૂર કરનારી સ્ત્રીનો કદાચ ત્યાગ કરે, પરંતુ
નળ જેવો રાજવી આવું કાર્ય કરે તેને અમે શું કહીએ? તેણે સ્નેહની, પાપની,
શરમની અને કષ્ટાની ગણતરી કરી નહીં, ફક્ત પોતાના મહત્તાને અવલંબીને આ પ્રમાણે
વર્તન કરેલ છે. નળરાજ કરતાં ભિલ્લ લોકો, પશુઓ તેમજ પક્ષીઓ પણ સારા કારણ
કે તે નળરાજ્યે તો સતી એવી પોતાની સ્ત્રીના સંગ-સહવાસનો પણ ત્યાગ કર્યો.
દિક્ષપાલોનો તિરસ્કાર કરીને દમયંતીએ નલ પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવ્યો હતો, પરંતુ ઊલટા
નલરાજના પ્રેમે તો તે પ્રેમને નષ્ટ કર્યો અર્થાત્ નલે તથાપ્રકારનો સ્નેહભાવ દર્શાવ્યો
નહીં. નલરાજ તેમજ લીંબડાના વૃક્ષને સરખા કેમ ગણી શકાય? કારણ કે લીંબડો પણ
પરિણામે તો મધુર નીવડે છે.* જ્યારે નલ તો કડવો ને કડવો જ રહ્યો. વિશ્વમાં
અતિશયતા (પ્રભાવ) દર્શાવનાર “રાજ” શબ્દથી શું? સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર તે

* લીંબડો આમ કડવો હોય છે, તેના ફળ જે લીંબેળી તે પાકે છે ત્યારે સ્વાદમાં મધુર હોય છે.

દુર્મતિ નર (માણસ) નામને પણ લાયક નથી. પુરુષાર્થહીન અનેલ તે રાજ સત્વની સાથેસાથ પોતાની પત્નીને ત્યાગ કહીને કોઈપણ સ્થળે રહેલો અને જીવતો તે નલ ખરેખર મૃત્યુ પામેલા સરખો છે. વિરહરૂપી અગ્નિવડે દમયંતી મૃત્યુ પામી રહી છે ત્યારે જેનું નામનિશાન પણ નથી તેવા દુષ્ટાત્મા નળના જીવવાથી શો લાભ ? દમયંતીને સાથે લઈ જવી શું તેને ભારે પડી ગઈ હશે ? અથવા તો શું તેને કોઈપણ પ્રકારનો ભય લાગ્યો હશે કે જેથી તે તેણીને ત્યાગ કરીને, મહાતસ્કરની માફક ભાગી ગયો—નાશી ગયો. જો તેને જવું જ હતું તો દમયંતીની રજા લઈને શું ન જઈ શકાત ? આ પ્રમાણે જો તે પોતાનું સ્થાન બતાવીને ગયો હોત તો દમયંતીને સંતાપનું કારણ શા માટે રહેત ? પોતાના સસરાને ઘરે પ્રાપ્ત થયેલ તે ફરી રાજ બનત, પરન્તુ આ પ્રમાણે આદ્યા જવાથી બંનેના પ્રાણને સંદેહ આવી પડ્યો છે. વનમાં સૂતેલી પોતાની પ્રિયતમાને છેતરીને, તેણે ખરેખર પોતાની ચતુરાઈ તેમજ સામર્થ્ય બંને બતાવ્યા છે. રાજ્યથી વ્રથ અનેલ તેને સાસરાના ઘરે જતાં જો શરમ આવી તો શરમાળ એવા તેને આ પ્રમાણે પ્રિયતમાને ત્યાગ કરતાં શરમ કેમ ન આવી ? પત્નીને ત્યાગ કરવારૂપ તેના મહાસામર્થ્યરૂપી મહાયશને આળેખીને અમે બંને આ ચિત્રપટ સર્વત્ર બતાવી રહ્યા છીએ. રાજ્યોની સર્વ પ્રકારની સલાઓમાં ધિક્કારથી મલિન અનેલ નલ કયા પાણીથી સ્નાન કરીને શુદ્ધ બનશે તે અમે બાણતા નથી. આજે ઋતુપર્ણુ રાજ આ ચિત્રપટ સંબંધી હકીકત સાંભળે તે સમયે તમે પણ અમારા મુખમાંથી નીકળતા તે વૃત્તાંતને સાંભળજો. તમે સાક્ષાત્ કૃમડાના રૂપને ધારણ કરનાર ખીજા નલ હો તેમ અમને જણાય છે. સંબંધી હોવાથી રાજપુરુષ પણ રાજ કહેવાય છે. ”

પોતાની પ્રિયા સંબંધી તે બંનેથી કહેવાયેલ કથા સાંભળીને નલરાજ અનેક પ્રકારનાં ભાવોથી વ્યાકુળ બની ગયો. ખરેખર ભાગ્યની વાત છે કે—મારી ચિંતા કરતી મારી પ્રિયા જીવી રહી છે. દુઃખદાયક, દુષ્ટ અને ગૂઠ વર્તનવાળા મને ધિક્કાર હો ! અરે ! હું કેવી રીતે તેને મારું મુખ બતાવી શકીશ ? તે દિવસ ક્યારે આવશે કે જ્યારે તેણી મને પ્રાપ્ત થશે ? ખરેખર, હવે દમયંતી મળશે, પરન્તુ મને તેના સ્વજનોની શરમ આવે છે. હું જો ત્યાં બઈ તો ખિન્ન બનેલા દમ વિગેરે દમયંતીના બંધુઓ મને શું કહેશે ? હમણાં આ બંનેની સમક્ષ હું મારું વૃત્તાંત કહી દઈ, પરન્તુ રાજ્યવિહોણું હું અત્યારે પ્રત્યક્ષ થઈને કરું પણ શું ? અથવા દેવી દમયંતી સાથે મારો મેળાપ એ જ મારું રાજ્ય છે. મારી પત્ની જીવતી મળી આવશે તેવી કોણે સંભાવના કરી હતી ? તો હવે હું જઈને દુઃખથી પીડાયેલી તે મારી પ્રિય પત્નીને સત્કાર કરું—તેને આધાસન આપું. અનિત્ય એવા સંસારમાં સ્નેહીજનોનો મેળાપ થવો એ ખરેખર દુર્લભ છે. જેમ નદીને ત્યજી દઈને ભૂમિ પર લવાયેલ મોટો મત્સ્ય લાંબો વખત જીવી શકે નહિ

તેમ દમયંતીને ત્યજી દર્ષને વિરહી બનેલ હું લાંબો વખત જીવી શકીશ નહિ. પ્રત્યક્ષ બનેલા મારા માટે સમસ્ત વિશ્વ મને વશ બનશે. શું હજી પણ સમસ્ત રાજ્યોને જીતવાને માટે મારામાં સામર્થ્ય નથી? દમયંતીનો મેં ત્યાગ કર્યો ત્યારથી પ્રારંભીને, દમયંતી સંબંધી સમસ્ત વૃત્તાંત આ બંનેના મુખદ્વારા સાંભળીને હવે અમુક પ્રકારનાં ચિહ્નોદ્વારા દમયંતીના હૃદયમાં મારી જાતનો પરિચય કરાવું. પોતે કૂખડો ઢોવા છતાં પોતાની જાતને જીવી માની, તેમજ તે બંનેની સમીપે પોતે લઘુ છે તેમ જતાવવા લાગ્યો અને પ્રિયા દમયંતીના જીવનની કુશળવાર્તાથી જાણે પોતે વિશાળ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેમ પોતાની જાતને ઘન્ય માનવા લાગ્યો. સાયંકાળે સુદેવ તથા શાંડિલ્ય ઋતુપર્ણી રાજની સભામાં આદરસત્કારપૂર્વક ગયા અને રાજથી આજ્ઞા અપાવાથી તે બંનેએ ચિત્રપટમાં આજેખેલું નલ-દમયંતીનું અફસુત ચરિત્ર કહી સંભળાવ્યું.

[ચિહ્નો પરથી બંને દૂતોને થયેલ નલની ખાત્રી.]

ઋતુપર્ણી રાજની રાજસભામાં અપૂર્વ એવું નલચરિત્ર (દૂતમાં સર્વસ્વ હારી ગયા પછીનું) શરૂ થયું જેને સાંભળીને તેમજ જોઈને સમસ્ત જનસમૂહ જાણે મૂર્ચ્છિત બની ગયો હોય તેવો થઈ ગયો.

ઉચ્ચ ગરમીથી તપી ગયેલા માર્ગમાં પગપાળા ચાલતાં, દૂતમાં સમસ્ત રાજ્યને હારી ગયેલા નલને દમયંતી અનુસરી. મહાન્ શોકથી પીડાયેલી અને સરોવરને કાંઠે રહેલી દમયંતીને નલે મનોહર તથા કર્ણપ્રિય વાક્યોથી આશ્વાસન આપ્યું. રાત્રિને વિષે વિશ્વાસ-પૂર્વક સૂતેલી એકલી દમયંતીને છોડી દર્ષને, ખડ્ગથી તેના વસ્ત્રને ચીરીને નલરાજ આદ્યો ગયો.

ચિત્રમાં રહેલા અને સુદેવથી વર્ણવાતા તથા પ્રકારના નળચરિત્રને સાંભળતાં સભા-જનો, મુખથી હાહારવ કરવાપૂર્વક કંઠ-શોષ પામ્યા અર્થાત અત્યંત દુઃખી બની

ગયા. “ અરે રાજાઓમાં સિંહ સમાન રાજવી ! તને આ પ્રમાણે કરવું ઘટે છે ? ના, ના.” એમ બોલતાં ઋતુપર્ણુ રાજા નલને પકડી રાખવાને માટે તત્પર બની ગયો. બાદ પ્રાતઃકાળે નલને નહીં જોઈને, વિલાપ કરતી, શિથિલ બનેલી અને ભૂમિ પર પડેલી દમયંતીને જોઈને સમસ્ત સભાજનો કહેવા લાગ્યા કે—“ તે નલરાજાને દિક્પાલોએ શામાટે ન હણી નાખ્યો ? અથવા વજ્રથી તેને કેમ તાડન ન કરવામાં આવ્યું ? કાળા સર્પથી તેને કેમ ડંખ ન દેવાયો ? દાવાનળે તેને કેમ ન બાળી નાખ્યો ? પૃથ્વીએ તેને પોતાના ઉદરમાં શામાટે ન સમાવી લીધો ? અથવા તો તે પોતે જ શામાટે મૃત્યુ ન પામ્યો ? આવા પ્રકારનું સ્ત્રીહત્યાનું પાપ કરનાર નલરાજા કઈ રીતે જીવતો રહ્યો ? ” ઉપર પ્રમાણે લોકોની નિંદારૂપી અગ્નિની જ્વાળા-સમૂહથી પીડાયેલ કૂબડો નલ, કર્કોટક સર્પના ઝેરથી પીડિત હોવા છતાં પણ મનમાં અત્યંત પ્રમેદ પામ્યો અર્થાત્ લોકો મને જે ધિક્કાર આપી રહ્યા છે તે યોગ્ય જ છે એમ વિચારી શાંતિ પામ્યો.

“ જુઓ આ સ્થળે અજગર દમયંતીને ગળી બંધ છે. ખરેખર, તેનું રક્ષણ કરનાર કોઈ એક સાહસિક પુરુષ અહીં જણાય છે. ” આ પ્રમાણે શાંડિલ્ય બોલી રહ્યો હતો તેવામાં પોતાના કુખજ સ્વરૂપને ભૂલી જઈને નળરાજા પ્રેતની માફક બોલી બોલ્યો કે— “ હે દેવી દમયંતી ! મારા સ્વામી નલના અનુચિત વર્તનથી તું કેવી માઠી દશામાં આવી પડી છે ? હે ભીરુ ! મારા જેવો નલરાજાનો સેવક પાસે હોવાથી તું ભયનો ત્યાગ કર, ત્યાગ કર. હવે પછી તું કહે કે—હું તારું શું કાર્ય કરું ? તારા બંને નેત્રોના અશ્રુને હું લૂંછી નાંખું ? તારા શરીરને ઘોષ નાંખું ? તું પ્રસન્ન થા અને વિવિધ પ્રકારના કોમળ કૃષ્ણોથી આજીવિકા ચલાવ. ” આ પ્રમાણેની તે કુખજની શંકા વગરની અને ણીબ લોકોથી નહીં ઝોળખાયેલી (ગૂઠ) વાણીને તે બંનેએ ખરાખર બહુ લીધી. જ્યારે તે ભોલ દમયંતીના કેશને સ્પર્શ કરવા લાગ્યો—એવું ચિત્રમાં દેખાડાતા સભાજનો શોકમગ્ન બન્યા હતા ત્યારે તે કુખજ શરમ અને રોષ-ક્રોધથી વ્યાપ્ત બન્યો હતો “ ભૂતકાળના વૃત્તાંતવાળા આ ચિત્રપટને વિષે, હે કુખજ ! તારો કયા પ્રકારનો મોહ થયો છે ? ” એમ પૂછતાં ઋતુપર્ણુ રાજાએ, ખડ્ગ પકડીને તૈયાર થયેલા કુખજાને પકડી લીધો હતો. પર્વતની ગુફાના મધ્યભાગમાં રહેલી, ઉચ્ચ તપશ્રીયા કરતી, તેવી પ્રિયાને જોઈને સભામાં એકેલ કૂબડો એકદમ રુદન કરવા લાગ્યો. માસીના ઘરે દાસીપણને કરતી દમયંતીએ નલના મનમાં “ પોતાનું કૂબડાપણું યોગ્ય જ છે. ” એમ નિર્ણીત કરાવ્યું. (પોતાની સ્ત્રી દાસીપણું અંગીકાર કરે તે કુખજપણું-કુટિલપણું જ કહેવાય.) પછી પિતાને ઘરે સારી સ્થિતિમાં રહેલી દમયંતીને જોતાં કુડાબનો, ઇદ્રસેન પરત્વે જે પ્રેમ હતો તે હબ્બરગણો વૃદ્ધિ પામ્યો.

ઉપર પ્રમાણે નલ-દમયંતીના ચરિત્રને વર્ણવતાં અને ઋતુપર્ણુ રાજાથી વસ્ત્રાભૂષણ-

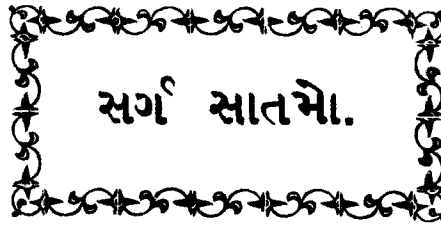
દ્વારા સન્માન પામેલા સુદેવ-શાંડિલ્યને કુબ્જ નલ પોતાના આવાસે લઈ ગયો. પછી પાત્રમાં ચાર પ્રકારના આહારને નાંખીને, કુબ્જે તે બંને માટે સૂર્યપાક રસોઈ બનાવી. તે રસોઈ કરતાં, કુબ્જાના નેત્રો ધૂમાડાથી મલિન થયા નહીં. બંને હસ્ત મશવાળા (શ્યામ) ન બન્યા, શ્રમજન્ય પરસેવો પણ ન થયો, કુંકવારૂપી થાક ન જણાયો. તે બંનેએ તે રસોયા(કુબ્જા)ની નિર્મળ, સુકોમળ, પવિત્ર, અત્યંત સુગંધી, વિશિષ્ટ પ્રકારની, તાત્કાલિક બનેલી, દેશ-કાળને અનુરૂપ, અલૌકિક, શ્રેષ્ઠ અને અપૂર્વ એવી રસોઈ જોઈ. ભક્તિપૂર્વક પીરસાયેલ તે લોજનને તે બંને શક્તિ મુજબ જમ્યા, પરંતુ તે રસોઈના રસનો નિર્ણય કરવાને માટે તે બંનેની જિહ્વા સમર્થ થઈ નહીં.

બાદ સરસ્વતી દેવીની પૂજા, નૈવેદ્ય અને આસ્વાદન વિગેરેની ક્રિયાદ્વારા “આ નલ જ છે.” એ પ્રમાણે જ તે બંનેને પ્રતીતિ થઈ. તે બંનેએ જણાવ્યું કે—“હે કુબ્જ ! તમે જ આ પૃથ્વીપીઠને વિષે મહાન્ પુરુષ છો. તમે જીવતા હોવાથી નલ રાજા ખરેખર જીવી રહેલ છે. લોજનથી અમૃતનો આસ્વાદ, દર્શનથી તીર્થયાત્રાનું ફળ અને મહાદાન આપીને દારિદ્ર્ય રહિતપણું તમોએ અમને બંનેને આપ્યું છે. તમારા દર્શનથી અમારા બંનેનું કયું પ્રયોજન સિદ્ધ ન થયું? ફક્ત એક માત્ર નલ રાજવીનો વૃત્તાંત પ્રાપ્ત ન થયો. હે કુબ્જ ! તારું કલ્યાણ થાઓ ! હવે અમે જશું, કારણ કે કુંડિનપુરથી નીકળ્યાને અમને ઘણા દિવસો પસાર થઈ ગયા છે. અહીંથી પાછા ફરીને દમયંતીને વિજ્ઞાપિ કરતાં અમે જ્યારે તેણીને નલ સંબંધી કંઈ પણ સમાચાર નહી જણાવીએ ત્યારે અમે જાણી શકતા નથી કે તેણી શું કરશે?” સુદેવ તેમજ શાંડિલ્યનું આવા પ્રકારનું કથન સાંભળીને કુબ્જ રૂપધારી નલ કહેવા લાગ્યો કે—“હે બ્રાહ્મણો ! તમારે જો અવશ્ય કુંડિનપુર જવાનું જ છે તો હું તમારી સાથે સંદેશો મોકલાવું છું. સદ્ભાગ્યની વાત છે કે—તમારા મળવાથી દમયંતી તેમજ ભીમરાજના કુશળ સમાચાર મને મળ્યા. તમારે દમયંતીને મારા નમસ્કાર જણાવવા, અને આ મારું શરીર તેમજ સર્વસ્વ દેવી દમયંતીનું જ છે. જ્યારે દેવી દમયંતી જીવી રહી છે, તો નળરાજ પણ જીવતો હશે. અથવા તો ઈંદ્રસેન પોતાનું રાજ્ય લેવા અવશ્ય સમર્થ બનશે. વિદેશમાં રહેતા મારા માટે તે જ સ્થાન છે. નિષઘા નગરી સિવાય અન્ય સ્થળે મને એક મુદૂર્ત માત્ર પણ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, તો હે દ્વિજશ્રેષ્ઠો ! આપણે ફરી મળીએ તેવી રીતે તમે જાઓ. વિષમ માર્ગમાં પણ તમો બંનેનું કલ્યાણ થાઓ. તમારા દેશમાં પહોંચેલા એવા તમારે અહીં બનેલો આ અદ્ય વૃત્તાંત અવશ્ય યાદ રાખવો, આ બાબતમાં વિશેષ શું કહેવું?”

આ પ્રમાણે કહીને, ચપળ અશ્વોવાળા રથ, અત્યંત દ્રવ્ય અને પુષ્કળ વસ્ત્રોના દાનથી સંતુષ્ટ બનેલ તે બંને દ્વિજોને, દમયંતીના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરેલા નલે, કુંડિનપુર તરફ વિદાય કર્યાં. તે બંને આદ્યે ગયે છતે, નહીં સહન થઈ શકે તેવા પ્રકાશવાળા ઉચ

સૂર્યની જેવો નલ રાજા, “હવે પછી શું થશે?” એ પ્રમાણે અંતઃકરણમાં વિચારણા કરવા લાગ્યો.

નગર, પર્વત, નદી, વૃક્ષસમૂહવાળા દક્ષિણ દિશાના માર્ગનું કોઈપણ પ્રકારે ઉલ્લંઘન કરીને કુંડિનપુર આવી પહોંચેલા ને જાને સુદેવ અને શાંડિલ્ય ક્ષણમાત્રમાં ભીમરાજના મહેલ તરફ ચાલી નીકળ્યા. રાજસભામાં પહોંચીને, ભીમરાજની સમક્ષ અસંખ્ય દેશ-વિદેશની સુંદર ઘટનાઓ, તેમજ કૂળનો થયેલ મેળાપ, તેની તથાપ્રકારની હકીકતો, તેનું વિલાસપણું, તેનું કળા-કૌશલ્ય, તેનું ઉત્તમ પ્રકારનું દાન, તેનું સમસ્ત વૃત્તાંત વિગેરે હકીકત તે જાનેએ કહી સાંભળાવી. અને તે સમસ્ત વૃત્તાંત દેવી દમયંતી તેમજ તેની માતા પ્રિયંશુમંજરીને એકાંતમાં જણાવ્યું.

[કૂળ રૂપધારી નલનો સદેશ મળતા દમયંતીને
વિલાપ: નળને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે નવીન યુક્તિ:]

તથાપ્રકારના અદ્ભુત વૃત્તાંતને સાંભળીને ભીમરાજ ચતુર હોવા છતાં “આ તે જ નલ છે” એમ જાણી શકવાને સમર્થ થયા નહીં. આશ્ચર્ય પામેલી દમયંતીએ જણાવ્યું કે—“પૂર્વે અમારા નિષેધ દેશના રાજ્યમાં તથાપ્રકારનો કૂળ હતો નહીં. આ વિશ્વને વિષે મહારાજા નલ સિવાય બીજી કોઈપણ વ્યક્તિ સૂર્યપાક રસોઈ જાણતી નથી. દારિદ્ર્યને હણનારું દાન, હસ્તીને જીતી લેવાની શક્તિ અને મારા પ્રત્યેની અત્યંત પ્રીતિ—આ સર્વ વિના પરિચયે કેમ ઘટી શકે?”

ભીમરાજએ દમયંતીને જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે—“હે પુત્રી! તું જો. પવિત્ર કીર્તિવાળો, બુદ્ધિના ભંડાર સમાન, શ્રીમાન્ નલરાજા, બીજાને ઘરે રહીને દાસત્વ કરે તે શું ઘટી શકે? પોતાને તેમજ પારકાને અહિતકારક એવું દૃષ્ટિવિષ જરૂર વિચારવા લાયક છે. કોઈપણ કારણ સિવાય તેને કૂળડાપણું ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું? વળી, નિર્જન વનમાં

તને ત્યજી દઈને નલ આવ્યો ગયો, તે અત્યારે તારા પ્રત્યે સદ્ભાવ દર્શાવતો હોઈને તેને શુભવાન કેમ ગણી શકાય ? તો તે નલરાજ પણ જુદો અને આ કુખડો પણ જુદો એમ મને જણાય છે. નલે આ કુખડાને તે વિદ્યા આપી હશે. પોતે કષ્ટને નહીં સહન કરનારા રાજાએને કેટલાક વિશ્વાસપાત્ર નોકરો હોય છે, જેને તેઓ સર્વસ્વ (વિદ્યા વિગેરે) જણાવે છે. શું રાજાના સેવકો પરાક્રમી અને દાનવીર નથી હોતા ? સ્વામી પ્રત્યેની ભક્તિને લીધે તેની તારા પ્રત્યે પ્રીતિ થઈ જણાય છે, ખીજું કંઈ કારણ નથી. જ્યારે આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ છે તો “તે નલ છે” એમ આપણે કેવી રીતે નક્કી કરી શકીએ ? પોતાના સ્વાર્થની ખાતર પોતાની મહત્તા ત્યજવી જોઈએ નહીં. હે પુત્રી ! તારો સંદેહ દૂર કર, આપણે લોકની નિંદાને પાત્ર ન બનીએ. રાગી બનેલો નલ જે જીવતો હશે તો આવશે, નહીંતર નહીં આવે. હે પુત્રી ! તું સુખપૂર્વક અહીં રહે. આ સમસ્ત રાજ્ય તારું જ છે. જે કોઈ ઠેકાણે રાજા નલ જણવામાં આવશે તો તેને અહીં લાવવામાં આવશે.” આ પ્રમાણેની પિતાની વાણી સાંભળીને, વ્યાકુળ હોવા છતાં પણ દમયંતી “લલે એમ હો !” એ પ્રમાણે બોલીતે, પિતાને નમસ્કાર કરીને પોતાના આવાસે ગઈ. બાદ દમયંતી કોઈની સાથે બોલી નહીં, ઊંઘી પણ નહીં, સ્નાન ન કર્યું, કોઈ સ્થળે ગઈ નહીં, હાસ્ય ન કર્યું, કીડા ન કરી તેમજ ઉદ્યાનમાં પણ ગઈ નહીં. માતા પ્રિયંશુમંજરીની પાસે જઈને, અશ્રુદ્વારા સ્તનને ભીંજાવતી સુકુમાર તેણી ગદ્ગદ વાણીથી રુદન કરવા લાગી. તે સમયે પ્રિયંશુમંજરીએ તેણીને ગાઠ આલિંગન આપીને શાન્ત કરી. પછી દુઃખથી પીડાયેલ ચિત્તને કારણે દમયંતીએ મિષ્ટ વાક્યોથી માતાને જણાવ્યું કે—

“હું શા માટે અહીં આવી ? પિતાના ઘરે આવવાથી મને શો લાભ ? ઈંદ્રસેન તેમજ ઈંદ્રસેનાથી પણ મને શું ? અથવા સુખથી પણ શું ? અથવા તો આ પૈકી કોઈની પણ સાથે મારે કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. અરણ્યમાં ત્યાગ કરાવા છતાં હું મૃત્યુ ન પામી, શિકારી પશુઓથી ભક્ષણ ન કરાઈ, તેમજ તપ અને અણશણદ્વારા મારું મૃત્યુ ન થયું—આ સર્વ ઉચિત ન થયું; કારણ કે રાજબ્રહ્મ, જડ, ઠગાએલ, વિયોગી, કુલીન, મહાબાહુ, બલીષ્ઠ, સન્માન યોગ્ય, દૂર દેશમાં રહેલ, તેમજ મૂળ સ્વરૂપને છુપાવનાર એવા મારા સ્વામીને, મારી બુદ્ધિથી જાણવા છતાં પણ હું તેની અંશમાત્ર ચિંતા કરતી નથી. હું હજી પણ જીવી રહી છું, શરમહીન બનીને હું બોલી રહી છું, અસતી, પાપી, સત્વહીન અને સ્વામી પ્રત્યે વૈરભાવ ધરાવનારી મને વારંવાર ધિક્કાર હો ! ખરેખર, શરમ અને વિનયપૂર્ણ સંદેશાને મારા પ્રત્યે મોકલતા એવા કુખજ રૂપધારી મારા સ્વામી નલ અયોધ્યા નગરીમાં રહેલ છે. જે મારા માતા, પિતા, અથવા તો અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ મારા પ્રત્યે સ્નેહભાવ ધરાવતી હોય તો મારું આ કાર્ય

શું આવી રીતે અટકી જાત? ખરેખર, હું આકાશથી પડી છું અને પૃથ્વીએ મને ઝીલી છે. નિર્જન વનમાં હું રડી રહી છું. મારા દુઃખમાં કોણ ભાગ લે છે? મારા દુઃખે કોણ દુઃખી અને છે? મલિન બુદ્ધિવાળા પુરુષોના પૂર્વપક્ષની જેમ મારા કુટુંબી જનોનો, “જે કુખ્જ રૂપધારી પારકે ઘરે દાસપણું કરે તે નલ કેમ સંભવી શકે?” આવો વિચાર ઉચિત નથી. વિવિધ પ્રકારના આશ્ચર્યોથી વ્યાપ્ત આ વિશ્વમાં પ્રાણીઓને માટે કદી કદપનામાં પણ ન આવી શકે તેવી ઘટના શું બનતી નથી? અર્થાત્ આ જગતમાં સર્વ કોઈ ઘટના સંભવી શકે છે. યયાતિ રાજા યુવાન હોવા છતાં (શુકાચાર્યના) શાપથી વૃદ્ધ બની ગયો, નહુષ રાજા (અગસ્ત્ય મુનિના) શાપથી સર્પપણુને પામ્યો હતો, સનતકુમાર ચક્રવર્તી (રૂપના અહંકારથી) કુષ્ટ રોગી બની ગયો હતો અને વિષ્ણુએ મોહિની(સ્રી)નું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, બ્રહ્મા ગર્દભ(ગર્વેડા)ના મુખવાળા બન્યા હતા, શંકર (વંદ) નપુંસક બન્યા હતા, ઈંદ્ર હજાર નેત્ર(છિદ્ર)વાળો પણ દોષિત બન્યો હતો, શુકાચાર્ય એક આંખવાળા(કાણા) બન્યા હતા, વિશ્વામિત્ર અને વશિષ્ઠ દોષિત બન્યા હતા તો પછી નલરાજા કુખ્જ અને તેમાં મહાપુરુષો કેમ મૂંઝાઈ જતા હશે? અર્થાત્ તે પણ સંભવી શકે તેવી ઘટના છે. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળી સ્રી સિવાય કોને આવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય કે મારા રાજ્યબ્રહ્મ સ્વામી મ્લેચ્છ વ્યક્તિનું પણ દાસત્વ સ્વીકારશે. પૂર્વે દુર્વાસા ઋષિના શાપને કારણે ઈંદ્ર સ્રી રહિત નહોતો બન્યો? અને સુરથ વિગેરે કેટલાય રાજા શું દુઃખી નહોતા બન્યા? સાગરના મોઝાંઓની સાથે વસવાટ કરવાથી વૃદ્ધિ પામેલી, અંચળ અનેલી સાગરની પુત્રી લક્ષ્મી, થાકી જવા છતાં પણ કોના ઘરમાં સ્થિર બને છે? અર્થાત્ ટકતી જ નથી. હાનુ પણ દાનવીર, વિલાસી, પવિત્ર, શ્રીમાન, ધર્માત્મા, વાત્સલ્ય ગુણવાળા અને બલીષ્ટ મારા સ્વામી નળ અયોધ્યાના રાજવી ઋતુપર્ણની મિત્રાચારીથી ત્યાં રહેલા છે. વિવિધ પ્રકારના માર્મિક વચનોદ્વારા તેમજ લોકવ્યવહારથી પણ તેમણે પોતાની જાતને ઓળખાવી નહો. મારા જન્મસમયે થયેલ દિવ્ય વાણી, સ્તંભ પર કોતરાએલ અક્ષરપંક્તિ, તે તે પ્રકારના શકુનો, સ્વપ્ના અને જ્ઞાની પુરુષની વાણી આ બધું પાસે રહેલાની માફક પ્રતીતિ કરાવતી હોય તેમ જણાવે છે કે- મારા પ્રાણનાથ અર્ધબરતના સ્વામી થશે. આજે સ્વપ્નમાં હું પાંદડાઓ તેમજ કૂળોથી લચી પડેલા, ઊંચા અને કોચલના ધ્વનિવાળા આમ્રવૃક્ષ પર ચઢી, તો અત્યારે અયોધ્યા નગરીને વિષે મારા સ્વામી જાણવામાં આવ્યા છતાં પણ હું શું કરું? કયાં જઈ? અને કોને કહું?” આ પ્રમાણે અશ્રુ યુક્ત લોચનવાળી, રુદન કરતી દમયંતીને આશ્વાસન આપવાને માટે પ્રિયંગુમંજરીએ *મેઘ-ન્યાયની માફક સમજાવવાની શરૂઆત કરી. “હે પુત્રી! તું ગંભીરતાને ધારણ કર, દીનતાને ત્યજ દે, ધીરજ ધારણ કર.

* મેઘ-વરસાદ શરૂઆતમાં ઝીણોઝીણો વરસે અને પછી મુશળધાર વર્ષે તેની માફક પ્રિયંગુમંજરીએ શરૂઆતમાં ધીમેધીમે દમયંતીને સમજાવી.

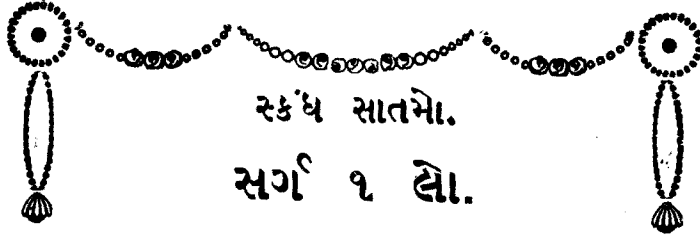
તને આવા પ્રકારની સ્થિતિવાળી જોઈને મારું વક્ષસ્થળ જાણે ચીરાઈ જતું હોય તેમ જણાય છે. કુખ્જ સંબંધી વૃતાંત સાંભળવા છતાં પણ તારા પિતાએ તને જે રોકી તેમાં કારણ છે, હે પુત્રી! તું ડાહી હોવા છતાં પણ કેમ સમજતી નથી? સામાન્ય માણસ પણ આવા સંશયવાળા કાર્યને ન સ્વીકારી શકે તો પછી જગતને વિષે મુખ્ય, મહાબળશાલી અને મહાત્મા પુરુષો તો તેનો શી રીતે સ્વીકાર કરી શકે? હું તારા પિતાના કથનને સંમત છું, છતાં પણ તારા પ્રત્યેના દ્વેષને લીધે આ પ્રકારની વિચારણા કરું છું.

“સૂર્યપાક રસોઈના જ્ઞાનથી જો તે કુખ્જ નળરાજ જ હશે તો ભીમરાજના હુકમથી દૂત જઈને તે વસ્તુનો નિર્ણય કરી આવશે. મૃષાવાદી અને છળ-પ્રપંચમાં ચતુર એવો આપણો દૂત સભામાં જોડેલા ઋતુપર્ણ રાજને જણાવશે કે-“ પિતાની વાણીથી શોક રહિત અનેલ દમયંતીનો આવતી કાલે પ્રાતઃકાળે ફરીથી સ્વયંવર મહોત્સવ થશે. ” આ પ્રમાણેનું દૂતનું કથન સાંભળીને તે કુખ્જ જો ખરેખર નલ જ હશે તો અહીં તરત જ દોડ્યો આવશે. પોતાની પત્નીની પીડાથી પારેવાઓ (કબૂતરો) પણ આકાશમાંથી નીચે દોડી આવે છે. પારો* એકેન્દ્રિય હોવા છતાં પણ જતી એવી સ્ત્રીની પાછળ દોડે છે અને મનુષ્યો પણ તે સ્ત્રીને શોધવાને માટે ‘ પોતાને જે પાંખ હોય તો સારું ’ એમ ધ્રુવે છે; તો અશ્વવિદ્યાના કારણે, દૂર દેશાંતરથી જો તે આપણા નગરે શીઘ્ર આવી પહોંચશે તો તે ખરેખર નલ જ હશે. ”

માતાની આવા પ્રકારની યુક્તિને સ્વીકારીને, ન્યૂન દુઃખવાળી અનેલી દમયંતીએ કુશળ, ઉદાર ચિત્તવાળા અને મનોહર વેશવાળા કુરુખક નામના દૂતને રવાના કર્યો. ઋતુપર્ણ રાજવીને આમંત્રણ આપવાના બહાનાથી, આમંત્રણ અપાયેલ નલરાજ પોતાના સ્વાર્થને લીધે ઋતુપર્ણ રાજને પણ સાથેસાથ લેતા આવશે. અહીં તો સ્વયંવરનું નામ-નિશાન પણ નથી. ખંને હકીકત તદ્દન જૂઠી જ છે; છતાં આપણા દૂતનો શ્રમ નિષ્ફળ નહીં બન્યો. વિશ્વને વિષે માનવ ભવ અત્યંત દુર્લભ છે, અને વિરહી નળ પ્રત્યેના મોહને કારણે “ હું આવા પ્રકારના પ્રપંચો કરી રહી છું. ” એમ હૃદયમાં વિચારીને દમયંતી સ્વયં અત્યંત શરમાઈ.

શ્રી માણિક્યદેવસૂરિએ આ શ્રેષ્ઠ અને નૂતન મંગળરૂપ નલાયનની રચના કરી, તે આર્થ પુરુષોના કર્ણને શોભાવવામાં કમળ સમાન નળાયનનો આ છટ્ટો સ્કંધ સંપૂર્ણ થયો.

* પારાને સ્ત્રી પ્રત્યે અજબ આકર્ષણ હોય છે. તેના કૂવાની અંદર સ્ત્રીના મુખનું પ્રતિબિંબ પડે છે કે તરત જ પારો ઉછળે છે અને ઉછળીને કૂવાની આબુવાણુ ખોદેલા ખાડામાં ભરાઈ બન્યો છે.

[કુરુખક હૂતનું અયોધ્યા નગરીએ ગમનઃ દમયંતીના પુત્રઃ સ્વયંવરનું જણાવણુંઃ ઋતુપર્ણુ તેમજ કુષ્ઠનું કુંડનપુર પ્રતિ પ્રયાણઃ]

દમયંતીએ રહસ્યને જાણનાર કુરુખક નામના હૂતને રવાના કરીને, પોતાની જાતને, જાણે કંઈક દુઃશિક્ષિત હોય તેમ મનથી માની. કાર્ય-

કુશળ ને ચતુર કુરુખકે અયોધ્યા નગરીએ જઈને, રાજસભામાં ન્યાયાસન પર બેઠેલા ઋતુપર્ણુ રાજાને નમીને વિજ્ઞાપિ કરી કે—“ સ્વામિન્ ! અત્યંત હર્ષિત બનેલ ભીમરાજા પોતાની પુત્રી દમયંતીના સ્વયંવર નિમિત્તે આપને આમંત્રણ આપે છે, માટે આપ જલ્દી પધારો. હે રાજન્ ! કુંડિનપુર જવાને માટે આજે જ આપ તૈયાર થાવ, કારણ કે આવતી કાલે પ્રાતઃકાળે સ્વયંવર મહોત્સવ શરૂ થવાનો છે. હે રાજન્ ! મને અયોધ્યા તરફ રવાના કર્યાને ઘણા દિવસો પસાર થઈ ગયા છે, મને રસ્તામાં જવર (તાવ) આવી જવાથી આ પ્રકારનો વિલંબ થયો છે, આજે અહીં આવીને મેં રાજકાર્ય (ભીમરાજાનો આદેશ) કરેલ છે. વ્યાધિને કારણે મને જે વિલંબ થયો છે તે આપ માફ કરો. આપ આપના મનમાં એવું આશ્ચર્ય ન પામશો કે દિક્ષપાલોને ત્યજી દઈને જે દમયંતી નજરાજાને પરણી હતી તે દમયંતી ફરીથી કેમ સ્વયંવર કરે છે ? નલરાજા મૃત્યુ પામ્યે છતે ભીમરાજાના કથનથી પવિત્ર અને નવયૌવનવતી દેવી દમયંતી શામાટે બીજો પતિ ન કરે ? જે ભાગ્યહીન પૂર્વનો પતિ દૈવયોગથી મૃત્યુ પામે તો શું રાજકન્યાની યુવાવસ્થા નિષ્કળ બને ? ” આ પ્રમાણે કુરુખક હૂતના વાણીરૂપી વિષથી રોમાંચિત બનેલ સમગ્ર સભા જાણે કે આશ્ચર્ય, આતુરતા અને વ્યાકુળતાથી દિગ્મૂઠ જેવી બની ગઈ હોય તેવી દેખાવા લાગી. અરે ! આ શું કાળનું માહાત્મ્ય નથી ? અર્થાત આ કલિકાળનો જ પ્રભાવ જણાય છે. દુઃખની વાત છે કે—સભામાં રહેલા દરેક જણે ભાગ્યના દુર્વિલાસી-પણાને વારંવાર ઘિઝાર આપ્યો ! !

આવા પ્રકારનું લોકો બોલી રહે છે, ઋતુપર્ણુ રાજા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ બની ગયે છે, સ્તુતિપાઠકો મૌન બની ગયે છે, સંગીત બંધ થયે છે, વારાંગનાઓ સ્તબ્ધ બન્યે છે, દ્વારપાળો શાન્ત બની ગયે છે, રાજકાર્ય બંધ થઈ ગયે છે, પૂર્વમાં કહી

નહીં સાંભળેલ, ન સંભવી શકે તેવું, અત્યંત નજીકની સુદતવાળું અને હૃદયને પીડનારું એવું આ વૃત્તાંત કુરબક દૂતના મુખથી સાંભળીને નજરાજ શ્વાસ રુંધાવાને કારણે જડ જેવો બની ગયો. બાદ જદ્દી કુંડિનપુરે પહોંચી જવાના શીઘ્ર આશયવાળા ઋતુપર્ણ રાજાએ તે દૂતને યોગ્ય ઇનામ આપીને રાજસભા વિસર્જન કરી.

ખિન્ન ચિત્તવાળા કુબડાએ પણ પોતે જઈને કુરબકને પૂછ્યું ત્યારે મસ્તકને ધુણાવતા તે ચતુર દૂતે જણાવ્યું કે—“દમયંતીનો સ્વયંવર અવશ્ય થવાનો જ છે. આટલા સમયમાં તો કુંડિનપુરમાં કરોડો રાજાઓ આવી પહોંચ્યા હશે. જે કોઈ આ સ્વયંવર મહોત્સવમાં નહીં બંધ તે નિર્ભાંગી બાણવો અને જે જશે તે ભાગ્યશાળી માનવો, કારણ કે બીજે કયે સ્થળે દમયંતીનું મુખદર્શન થઈ શકે? કામદેવના પાશ(ક્રાંસા) સરખી અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાના પ્રતીક સરખી પુષ્પમાળા તે કોના કંઠમાં પહેરાવશે તે અમે બાણતા નથી.”

કુરબકની ઉપર પ્રમાણેની વાણીરૂપી વાયુથી મૂળમાંથી જ ઉખડી જવા છતાં પણ નલ જે કે સ્થિરતા ગુણને કારણે પૃથ્વી પર પડી ન ગયો, પરંતુ તેવું મન વૃક્ષની માફક ધ્રુણ ઊઠ્યું. દમયંતીના પરાંગમુખપણાને સમ્યક્પ્રકારે વિચારતાં નલરાજાનું ચિત્ત, ક્રોધ, શોક, કામ, ઉન્માદ—ઘેલછાથી ભરાઈ ગયું. હબ્બુસુધી સૂર્ય ભગવંત નિયમિત ઉદય પામે છે, ચંદ્ર પણ ઊગે છે, પવન વાય છે, અગ્નિ બાળે છે, વરસાદ વરસે છે, વાવેલું ઊગે છે, સમુદ્ર મર્યાદામાં છે, પૃથ્વી સ્થિર છે અને આ સમગ્ર વિશ્વમાં દરેક વસ્તુએ પોતપોતાને યોગ્ય સ્થાન—મર્યાદામાં રહેવા છતાં પણ ભીમરાજાની પુત્રી દમયંતીનો વિચાર-વિપર્યય સંભળાય છે. પૂર્વે સુર તેમજ અસુરોની સમક્ષ, સ્વયંવરને વિષે મને પરણીને અત્યારે ફરીવાર સ્વયંવર કરતી દમયંતીનું શરીર મને વજનું બનેલું જણાય છે. હે હૃદય! અત્યંત દુઃખની વાત છે કે—કામદેવરૂપી દાવાનળે ભીમરાજાની ગંગા સરખી દમયંતીના શીતળ જળને દગ્ધ કર્યું. અરે! મને મૃત્યુ પામેલ બાણીને દુષ્ટ ભીમરાજાએ પોતાના સુખને માટે આ દાનશાળા સરખો સ્વયંવર શરૂ કર્યો. ખરેખર, હું જીવતો હોવા છતાં, ભીમરાજાએ કાગડા સરખા બીજા રાજાઓને માટે વિષથી લેપાયેલ ભોજન સરખી દમયંતી નિર્ણીત કરાઈ છે. દાદીમૂછરૂપી કેસરાના સમૂહવાળા અને અશ્રુધારાઓથી સિંચાયેલ મુખરૂપી કમળોથી હું પૃથ્વીપીઠનું પૂજન હમણાં કરીશ અર્થાત્ યુદ્ધને વિષે પણ રાજવીઓને હણીને તેના મસ્તકોથી હું ભૂમિભાગને ભૂષિત કરીશ. કેશરીસિંહની કેશવાળી અને તક્ષક સર્પની ફેણમાં રહેલી મણિને જેમ કોઈ પણ ગ્રહણ ન કરી શકે તેમ સત્વશાલી અને જીવતાં એવા મારી પ્રિયાને ગ્રહણ કરવાને કોણ ઇચ્છી શકે તેમ છે? ” આ પ્રમાણે વિચારણા કરતો કુબ્જ ફરીથી રાજમહેલમાં ગયો. કાર્યની અત્યંત ચિંતાવાળા પ્રાણીને કાર્યની સિદ્ધિ વિના શાન્તિ ક્યાંથી મળે ?

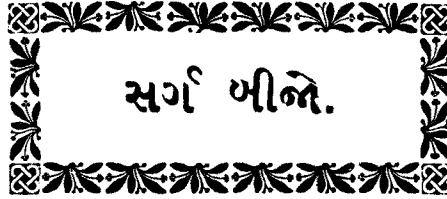
ઋતુપર્ણુ રાજાએ તેને કહ્યું કે—“હે મિત્ર ! તારું સ્વાગત હો—તું ભલે આવ્યો. મારા એક ભાંગી ગયેલા મનોરથને તું પૂર્ણ કર. દમયંતીના સ્વયંવર મહોત્સવ પ્રસંગે પ્રાતઃકાળમાં કુંડિનપુરમાં કંઈ રીતે પહોંચી શકાય ? તે તું મને કહે, તેમ જ એક જ રથદ્વારા આપણે શીઘ્ર કંઈ રીતે જઈ શકીએ તે પણ જણાવ. આપણું સૈન્ય ભલે થોડો સમય બાદ કુંડિનપુર આવે; પરન્તુ મારી ઇચ્છા કોઈપણ પ્રકારે સ્વયંવર મહોત્સવ પ્રસંગે કુંડિનપુર પહોંચી જવાની છે. ‘શુ’ કોઈપણ પ્રકારે નલ પ્રગટ નહીં થાય ?’ આવા પ્રકારનું કૌતુક મને અહીં (સ્થિર) રહેવા દેતું નથી; અર્થાત્ કોઈપણ હિસાબે કુંડિનપુર જવાની મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે.”

કુબ્જે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે—“હે રાજા ! આપ જે કહો છો તે સત્ય છે, કારણ કે દમયંતીને મેળવવા માટે મૂર્ખ રાજવીઓ ફોગટ સંતાપ પામી રહ્યા છે. એકલો, કૃપણ—દીન, નયુંસક, ઠુંડો અથવા તો કૃબડો એવો નલ જીવતો હશે ત્યાં સુધી પોતાની પ્રિયાને કોઈને પણ હસ્તગત નહીં થવા દે: સ્ત્રીને માટે જે નલ મૃત્યુ પામ્યા છતાં પણ પાછો આવે, ભસ્મીભૂત બનવા છતાં પણ જીવતો થાય, તે નલ પોતાની સ્ત્રીને પરહસ્તમાં જતી સહન કરી શકે ખરે ? જે આપને સ્વયંવર મહોત્સવ પ્રસંગે જવાની પ્રબળ ઇચ્છા હોય તો હે રાજા ! જલ્દી તૈયાર થાઓ, નિરર્થક સમય ન ગુમાવો. અશ્વવિદ્યાને બાણનાર નલના સારથિ એવા મારી તમારી પાસે હાજરી હોઈને, યોગ્ય અશ્વની પ્રાપ્તિથી આ પૃથ્વીપીઠને વિષે કંઈપણ દૂર નથી. સૂર્યોદય ન થાય તે પહેલાં ભેરીઓનો અવાજ થયે છતે તમને રથમાં બેસારીને કુંડિનપુર લઈ જવાની મારામાં શક્તિ છે.” કુબ્જનું આ પ્રમાણેનું કથન સાંભળીને ઋતુપર્ણુ રાજાએ તેને પોતાના હસ્તદ્વારા પકડીને, પોતાની અશ્વશાળામાં લઈ જઈને મુરકેલીથી મળી શકે તેવા અશ્વો બતાવ્યા. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જન્મેલા, જુદા જુદા વર્ણવાળા, સંભાળપૂર્વક કેળવાયેલા યુવાન અશ્વો કુબ્જને પસંદ પડ્યા નહીં. “તેજસ્વીપણામાં પતંગીયા સરખા, જવરૂપી કાષ્ટને ખાઈ જવામાં દાવાગ્નિ સરખા, પોતાના સ્વામીને પીઠ પર વહન કરનારા આ અશ્વરૂપી પશુઓથી શું થઈ શકે ?” આ પ્રમાણે બોલતાં અને સર્વત્ર નિરીક્ષણ કરતાં ચતુર કુબ્જે કરોડો અશ્વો પૈકી એકે અશ્વને પસંદ કર્યો નહીં.

બાદ, હેષારવદ્વારા દૂરથી પણ પોતાની ભતને જણાવતાં જે સામાન્ય અશ્વોને કુબ્જ નલે ગ્રહણ કર્યાં. આશ્ચર્યપૂર્ણ ઋતુપર્ણુ રાજાના દેખતા છતાં કુબ્જે તે બંને અશ્વોને રથમાં બેડયા અને પોતે હાથમાં ચાબૂક લીધા. બંને બાજુ ચામર ધારણ કરનાર જે મેવકો, છત્રને ધારણ કરનાર, સ્થગીધર (તાંબૂલ આપનાર), રાજા ઋતુપર્ણુ અને કુબ્જ—આ પ્રમાણે છ જણા સ્વેચ્છાપૂર્વક રથમાં બેઠા. સાગરના જળમાં ગાઠ સંધ્યા રંગવાળો સૂર્ય ડૂબી ગયો, દિશારૂપી સ્ત્રીઓએ ગાઠ અંધકારરૂપી પછેડો ઓઢી લીધો અને નક્ષત્રો-

રૂપી લોચનોથી આકાશ નલરાબની ચેષ્ટાને સારી રીતે જોઈ રહ્યું હતું ત્યારે ઋતુપર્ણ રાજવી ધીમે ધીમે પોતાના નગર અયોધ્યાની બહારના પ્રદેશમાં પહોંચ્યો. ભયની આશંકા રહિત બનેલા હરણીયાવાળા, સ્વેચ્છાપૂર્વક વિચરતા ધ્રુવડ પક્ષીવાળા, ધ્વનિ રહિત પક્ષીઓવાળા, ગાઠ વૃક્ષોવાળા, ધ્વનિયુક્ત મચ્છર સમૂહવાળા વનોને વિષે રથમાં બેઠેલા તેઓનો પરસ્પર મીઠા વાર્તાલાપ શરૂ થયો. હજી તો માત્ર રાત્રિનું એક જ મુહૂર્ત પસાર થયું છે, મસ્તક પર તારાઓ દેખાય છે, પૃથ્વીપીક ગાઠ ચાંદનીથી છવાઈ ગઈ છે, શીતળ સુગંધી પવન વાઈ રહ્યો છે, ચારે બાજુ ગાયો વિચરી રહી છે, સર્પ તેમજ નકુલાકિના વિચરણ માટે આ સમય શ્રેષ્ઠ છે—એ પ્રમાણે રથમાં બેઠેલા તેઓ પરસ્પર વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા.

[કુબ્જની કુશળતા: કલિનું પ્રગટ થવું: કુંડિનપુરમાં આગમન]

ઋતુપર્ણ રાજાએ કુબ્જને જણાવ્યું કે—“ અશ્વોને જલદી હાંક. લીલામાત્રમાં કંઈ બસો યોજન દૂર પહોંચાશે નહીં. ” જવાબમાં જણાવ્યું કે— “ હે રાજન્ ! હું સારથી તરીકે છું એટલે આપને ખેદ પામવાની જરૂર નથી, ઘોડાઓને હાંકતા એવા મારા માટે પૃથ્વી હસ્તતલ(હાથવેત)માં જ છે. કુંડિનપુર શા હિસાબમાં છે ? ત્યાં તો એક પહોર માત્રમાં પહોંચી શકાય ? અશ્વો હાંકવામાં મારો પ્રમાદ કારણભૂત છે; જે તમને અવિશ્વાસ ઉપજાવી રહ્યો છે. ” પછી પોતે સભજ થઈને, “ આપની ઇચ્છા હવે પૂર્ણ કરું છું. ” એમ બોલતાં કુબ્જે, ચાબૂક ઊંચો કરીને, લગામ છૂટી મૂકીને, અશ્વોને હાંકી મૂક્યાં. તે રથ વેગપૂર્વક ચાલ્યો ત્યારે પૃથ્વીતલ, પર્વતો, ખીણો, ધૂબરી, રેતી, નદીઓ, નદીપ્રદેશો, તુણ, લતાઓ, સ્થળપ્રદેશો, જળમાર્ગો, ઊંચુંનીચું સ્થળ, પવન-પ્રેરિત મેઘની માફક, કંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નહીં.

તે રથ ચાલતો હતો ત્યારે પૃથ્વી જાણે ફરતી હોય, દિશાઓ સન્મુખ આવી રહી હોય, આકાશ વિસ્તૃત બનતું હોય અને પર્વતો જાણે દૂર ફેંકાતા હોય તેમ જણાતું હતું. “ જળને વિષે વહાણ, શીઘ્ર ફેંકાતું બાણ, વાયુ તેમજ નિદ્રાને વિષે ચપળ મન— આ સર્વની ગતિ કરતાં પણ આ રથની ગતિ અપૂર્વ છે. આવો સારથિ પૂર્વે જોયો

નથી તેમજ સાંભળ્યો પણ નથી.” આ પ્રમાણે વિચારણા કરતાં ઋતુપર્ણુ રાજના મસ્તક પરથી સાક્ષે, રથના તીવ્ર વેગને કારણે, ચિંતાની સાથેસાથ અચાનક ભૂમિપ્રદેશ પર પડી ગયો. તે સાક્ષે લઇ લેવાને માટે કુખ્જને રથ અટકાવવાને માટે રાજાએ જણાવ્યું ત્યારે તેણે હાસ્યપૂર્વક કહ્યું કે—“ તમારો સાક્ષે અત્યારે પચીશ યોજન જેટલો દૂર પડ્યો છે. જે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે અશ્વોની પ્રાપ્તિ થઇ હતી તે આપણા રથની ગતિ બમણી હોત. આપ હવે સાક્ષે સંબંધી વ્યાકુળતા તણ દો, કારણ કે આપણે વિદર્ભ દેશની લગોલગ આવી પહોંચ્યા છીએ. ”

કુખ્જનું આવું કથન સાંભળીને આશ્ચર્ય પામેલા ઋતુપર્ણુ રાજાએ હાસ્યપૂર્વક કહ્યું કે—“ પાછા વળતાં હું તને કાંઈક કોતુક બતાવીશ. હું દરેક પ્રકારના પદાર્થોની ગણતરી લીલામાત્રમાં કરી શકું છું. અત્યારે તે સંબંધી પરીક્ષા કરવામાં નિરર્થક કાળક્ષેપ થાય. ” ઋતુપર્ણુ રાજાનું આવું સૂચન સાંભળીને, વિદ્યાના ઇચ્છુક નલે, કાળક્ષેપના ભયને ત્યાગ કરીને, તે સંબંધી હમણાં જ પરીક્ષા કરવાને માટે તૈયાર થયો. એટલે કુખ્જથી પ્રેરાયેલા ઋતુપર્ણુ રાજાએ કોઈએક બેહડાના વૃક્ષના ડૂળની સંખ્યા એકસઠ હબ્બર દર્શાવી. પછી કુખ્જે રથમાંથી ઊતરીને, બેહડાના ગ્રાડને પાદપ્રહાર કરીને, તેના ઉપરના સર્વ ડૂળો નીચે પાડ્યા. તે વખતે તે વૃક્ષના મધ્યભાગમાંથી કોઈએક ભયંકર આકૃતિવાળો, મુસ્કેલીથી જેવા લાયક, દુર્ગંધવાળો, હીનભાગી અને દુર્બલ પુરુષ બહાર નીકળ્યો. તે પુરુષ જે કે પૂર્વે દીર્ઘ કાયાવાળો હતો છતાં અત્યંત લઘુ-લઘુ બનીને છેવટે કાણી-પ્રમાણ જેવડો બનીને હાથ જોડીને ઊભો રહ્યો. નલે તેને ક્રોધપૂર્વક પૂછ્યું કે—“ તું કોણ છે ? ” એટલે મસ્તક નમાવીને ગદ્ગદ વાણીથી તે કહેવા લાગ્યો કે—“ હે રાજન્ ! હું દીન છું. હે દયાળુ ! મારા પર ક્રોધ ન કરો. હે પવિત્ર કીર્તિવાળા ! ખિન્નતાવાળા અને શાંતભાવથી નીહાળો. જેણે તમારું રાજ્ય હરી લીધું, જેણે તમને ઘૂતરમવાની કુબુદ્ધિ આપી, જે તમારી પ્રિયા દમયંતીના ત્યાગમાં કારણભૂત બન્યો અને જેણે તમને આવા પ્રકારના સંકટમાં નાખ્યા તે હું દુરાત્મા, દુરાચારી અને ભયંકર કલિ છું. સમસ્ત દેવોની સમક્ષ મેં તમારા વધને માટે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. લાંબા સમય સુધી તમારા દેહમાં રહીને તમારો નાશ હું ન કરી શક્યો એટલું જ નહીં પણ તમારા ઘૈર્યને પણ નાશ ન કરી શક્યો. ખરેખર, આ સત્ય હકીકત છે કે-દુર્જનો કદીપણ સજ્જનોના ઘૈર્યને હણી શકતા નથી. સાગરને વિષે નિરંતર બળવા છતાં વડવાનલ સાગરને શું કરી શકે ? રાજ્યથી બ્રહ્મ થવાથી વ્યામૂઠ બનેલા તમે કોઈપણ સ્થળે દીનતા દર્શાવી નહીં તેમજ નિત્યકર્મોનો પણ ત્યાગ કર્યો નહીં. સહનશીલતા, દાન, સંતોષ, સત્ય ગુણવાળા અને પારકાના દ્રવ્યને નહીં આહનાર તમે દિવસો વ્યતીત કર્યાં છે. આકાંક્ષારહિત, ઇર્ષ્યા વિનાના, કોઈની પણ હિંસા ન કરનાર, નિંદા નહીં કરનાર તેમજ દુઃખને વિષે પણ સહનશીલતાવાળા આપના જેવા અન્યને કોઈપણ સ્થળે મેં જોયેલ નથી. સૂર્યો કદાપિ

બાળતા નથી, સમુદ્રો મર્યાદાનો ત્યાગ કરતા નથી અને સામર્થ્યશાળી વ્યક્તિઓ સહન-શીલ હોય છે; તેથી જ ખરેખર આ વિશ્વ ટકી રહ્યું છે. હે રાજન્! તમારા શરીરમાં રહેવા છતાં પણ હું કંઈ પણ કરવાને શક્તિમાન થઈ શક્યો નથી. ફક્ત દમયંતીના શાપરૂપ અગ્નિથી બળી રહ્યો છું. આવા પ્રકારની લાખો પીડાઓથી હું લગભગ મૃત્યુ પામવા જેવો થઈ ગયો છું અને જીવવાની ઇચ્છાથી આપના દેહમાંથી બહાર આવ્યો છું. હે મહારાજ! દુઃશિક્ષિત મારા અયોગ્ય વર્તનને આપ માફ કરો. હે વીરસેન રાજના કુળમાં શ્રેષ્ઠ એવા નળ રાજા! આપનું ચરિત્ર ન કળી શકાય તેવું છે. પ્રતિજ્ઞાભંગવાળા મારું સ્વર્ગમાં દેવોને વિષે સ્થાન નથી, એટલે આ બહેડાનું વૃક્ષ જ મારા શરણુભૂત છે. જે કોઈ આ બહેડાના વૃક્ષની છાયાનો આશ્રય લેશે તેના કલ્યાણને હું હરી લઈશ, પરંતુ જે કોઈ તમારા નામનું સ્મરણ કરશે તેને છોડી દઈશ-તેને ઉપદ્રવ નહીં કરું. વધારે શું કહું? જે સ્થળે તમારા નામનું સ્મરણ કરવામાં આવશે તે સ્થળમાંથી, જેમ અગ્નિને દેખીને સિંહ દૂર નાશી જાય તેમ હું આવ્યો જઈશ.”

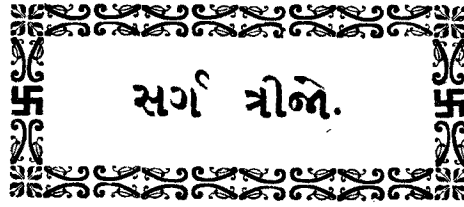
ઉપર પ્રમાણે બોલીને કલિ તરત જ અતંધ્યાન થઈ ગયો અને હૃદયમાં આશ્ચર્ય પામેલ અને મુખ પર હાસ્ય દર્શાવતો કુબ્જ શાન્ત બિભો રહ્યો. પછી તત્કાળ ઉત્પન્ન થયેલ બુદ્ધિ, પુરુષાર્થ અને ચતુરાઈવાળા રાજા નળે, બાજુ ભાર ઝાંછો થઈ ગયો હોય તેમ પોતાના દેહને હલકો માન્યો. તે વખતે હમેશની ટેવ પ્રમાણે પોતાના બંને હસ્તથી જલ્દી બહેડાના વૃક્ષના ફળો ગણતાં, જે પ્રમાણે ઋતુપર્ણ રાજાએ સંખ્યા કહી હતી તે પ્રમાણે સંખ્યા (૬૧ હજાર) ચઈ રહી.

પછી કુબ્જે ઋતુપર્ણ પાસે અક્ષવિદ્યાની માગણી કરી જ્યારે ઋતુપર્ણ રાજાએ અશ્વવિદ્યાની માગણી કરી. શીઘ્ર સાધિત મંત્રવાળા અને પરસ્પરના વિશ્વાસથી આશ્ચર્ય પામેલા તે બંને વેગપૂર્વક પ્રાતઃકાળમાં કુંડિનપુરની અત્યંત નજીક આવી પહોંચ્યા. અત્યંત આશ્ચર્ય પમાડનાર તે બંને નૃપતિઓને (ઋતુપર્ણ તથા નલ) જોઈને સૂર્ય ભગવંત પણ, પોતાના રથમાં બેસીને, લેલી શકાય તેવા અંધકારને કારણે દુર્દિન જેવા બનેલા આકાશપથમાં સ્વેચ્છાપૂર્વક આવી પહોંચ્યા.

સ્વયંવર-મહોત્સવને લગતાં ઉત્સવરહિત કુંડિનપુરને જોઈને ઋતુપર્ણ રાજા અત્યંત વ્યાકુળ બની ચયો, જ્યારે નળ રાજવી હર્ષ પામ્યો. નગરના નજીકના પ્રદેશમાં આવી પહોંચનાર રાજાઓના કોઈપણ પ્રકારના નિવાસસ્થાનો નહોતા, શહેર પણ વાજિત્રેના ધ્વનિ વિનાનું હતું, કંઈ સુંદર પણ નહોતું તેમજ શોભાવિહીન પણ કંઈ નહોતું પરંતુ કુંડિનપુર નગર સ્વભાવથી પૂર્વના જેવું જ હતું.

“ અહીં સ્વયંવર-મહોત્સવ થઈ ગયાના કોઈપણ ચિહ્નો જણાતાં નથી, તેમજ

ભવિષ્યમાં થવાના પણ કોઈ લક્ષણો જણાતા નથી. ખરેખર, પ્રપંચી ફતના વચનોથી આપણે ઠગાયા છીએ, અથવા તો આ કંઈ જાતનો હાસ્યાસ્પદ પ્રસંગ બન્યો છે? હવે આ સ્થળે આપણે શું કરવું? કારણ કે આ ન બની શકે તેવી ઘટના બની છે. આ વિષયમાં બીજા માણસોને પૂછતાં પણ શરમ આવે છે. સાક્ષાત્ અહીં આવી પહોંચેલા આપણે બીજું શું કરી શકીએ? જહી રાજમહેલે પહોંચી જઈએ.” આ પ્રમાણે ઋતુપર્ણી રાજા બોલી રહ્યો હતો તેવામાં કુબ્જરૂપધારી અને કલિરહિત બનેલા નલ રાજાએ, પૂર્વ દિશાના દરવાજામાં દાખલ થઈને, જહીથી આગળ જઈને, “આ સામર્થ્ય-શાલી કોશલ દેશના રાજા ઋતુપર્ણી આવી પહોંચ્યા છે” એમ જણાવ્યું.

[દમયંતી સમીપે કુબ્જરૂપે નલતું આગમન.]

માત્ર એક રથદ્વારા ઋતુપર્ણી રાજાને અણુધાર્યા આવેલ સાંભળીને ભીમરાજ પામ્યા. શ્રેષ્ઠ કીર્તિના સાગર સમાન, સ્વભાવથી જ નિર્મળ આશયવાળા ભીમરાજ, સંભવી ન શકે તેવા સ્ત્રી-પ્રપંચને સારી રીતે જાણી શક્યા નહિ. “શું શત્રુસમૂહથી ઋતુપર્ણી રાજા હાંકી કઢાયો હશે? અથવા તો શત્રુ રાજાઓ પર વિજય કરવાને તૈયાર થયો હશે? વગર આમંત્રણે આવા મહાપુરુષો આલી નીકળતા નથી. ભલે, જે હશે તે જણાઈ આવશે” એમ મનમાં વિચારીને તેમને પ્રવેશ કરાવવાને માટે પુરોહિત સહિત પોતાના પુત્ર દમનને ભીમરાજાએ આદેશ કર્યો. વિધિપૂર્વક આતિથ્ય કરાયેલ અને પ્રવેશ કરતાં ઋતુપર્ણી રાજાની સામે શ્રીમાન્ અને સજ્જનોનો સત્કાર કરનાર ભીમરાજ ગયા અને પ્રણામ કરતાં તેને આલિંગન આપીને, યુક્તિપૂર્વક આસન પર બેસાડીને, કુશળ સમાચાર પૂછવાપૂર્વક વિધિપુરસ્સર તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. થોડા સમય બાદ ભીમ રાજાથી રજા અપાયેલ ઋતુપર્ણી રાજાએ ભીમરાજના સેવકોએ બતાવેલ મનોહર રાજ-મહેલમાં નિવાસ કર્યો.

મહેલમાં વિશ્રામ કરેલ, દમયંતીના સ્વયંવરને જોવાને આતુર, મીષ્ટ વાણી બોલનાર

ઋતુપર્ણુ રાજવીને, ભીમરાજના મહામાત્યે આવીને પ્રજ્ઞામપૂર્વક વિગ્નસિ કરી કે—“ ખરેખર, હર્ષની વાત છે કે—સૂર્યવંશના આભૂષણ સમાન આપ અત્રે પધાર્યા તેથી અમે કૃતકૃત્ય થયા છીએ. આજનો અમારો દિવસ ખરેખર ધન્ય છે. આપના અહીં આવવાથી માત્ર ભીમરાજ જ હર્ષિત બન્યા છે એટલું જ નહિં પણ પુણ્યશાળી બન્યા છે. ફક્ત ચામર અને છત્ર ધારણ કરનારની સાથે, રાત્રિએ પ્રયાણ કરીને પ્રાતઃકાળે આપ જે અહીં આવી પહોંચ્યા તે કોને વિસ્મય નથી પમાડતું ? હૃદયને કારણે કોઈપણ જાતની મહાન આપત્તિ આપના પર આવી પડી હોય તેમ જણાતું નથી કારણ કે લક્ષ્મીરૂપી લતાને વિકસિત કરવામાં ઉપવન સરખું આપનું મુખ તે હકીકતને સ્પષ્ટ કહી રહ્યું છે, તો આપના અહીં આગમનમાં બીજું કોઈ કારણ જણાય છે, જેથી આપ સ્વયં અહીં પધાર્યા છો. દૂતદ્વારા સાધી શકાય તેવા કાર્યોમાં રાજઓ પોતે પ્રયત્નશીલ બનતા નથી. આપ નિઃશંક રીતે જણાવો કે—મનગમતા અતિથિ સરખા આપ સૂર્યવંશી રાજવીનું કયા પ્રકારે આતિથ્ય કરાય ? ”

કુબ્જના મુખ તરફ દષ્ટિ ફેંકતા ઋતુપર્ણુ તે મંત્રીવરને જણાવ્યું કે—“ ખરેખર, મહાપુરુષને સર્વ પ્રકૃતિથી જ પરાધીન હોય છે. હે મંત્રીશ્વર ! તમે ચિંતા ન કરો, મને કોઈપણ પ્રકારની ન્યૂનતા નથી. મહારાજ ભીમની મારા પ્રત્યે પૂર્ણ મહેરબાની છે. આધિ તેમજ વ્યાધિથી રહિત છે, અને અહીં આવવાની ઉત્કંઠાવાળો હું માત્ર ભીમરાજને નમસ્કાર કરવા માટે જ કુંડિનપુર આવ્યો છું. કુબેર અને શંકરની માફક અમે બંને રાજવીની પ્રીતિ રૂપાંતર (વિકૃતિ) ન પામે તેવી થાઓ. દક્ષિણ સાગરથી પ્રારંભીને હિમાલય સુધીની પૃથ્વી, એક બીજાના આગમનથી જાણે એક જ સાંકળથી બંધાઈ ગઈ હોય તેવી થાઓ. ” આ પ્રમાણે ઋતુપર્ણુ જણાવ્યું ત્યારે તાંબૂલ લઈને, તેને નમસ્કાર કરીને મંત્રી ગયો એટલે ભીમરાજ પણ અત્યંત પ્રીતિભાવવાળા બન્યા.

કુબ્જની સાથે તથાપ્રકારે આવેલા ઋતુપર્ણુને સાંભળીને માતા સહિત દમયંતી મનમાં આશ્ચર્ય પામી “ હે માતા ! આ કુબ્જ ચોક્કસ તમારો જમાઈ છે. હૃતે જણાવેલ દિવસની પછી માત્ર એક જ રાત્રિ પસાર થઈ છે. ફક્ત વિદાધર અને નલરાજ સિવાય ઋતુપર્ણુ કે બીજો કોઈપણ અશ્વવિદાને જાણતા નથી. ” માતા કહે છે કે—“ હે પુત્રી ! તું જે કહે છે તે સાચું છે. મારા જમાઈ આવી પહોંચ્યા છે, પરંતુ કુબ્જ રૂપનો અવશ્ય નિર્ણય કરવો જોઈએ, તો ઋતુપર્ણુના સેવક બનેલા તેમની પાસે જઈને, વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો દ્વારા કેશિની તે સંબંધી નિર્ણય કરે. ”

પછી દમયંતી અને પ્રિયંશુમંજરીથી ફરમાવાયેલ, મર્મને જાણનારી, કારણપુરસ્સર દાસી બનેલી વિદાધરી કેશિની ત્યાં ગઈ. તેણીના ડાબા નેત્રની બંને પાંપણો ફરકવાથી

તેણીએ નિશ્ચય કર્યો કે—“ મને અવશ્ય નલની પ્રાપ્તિ થશે. ” પોતાના હસ્તની આંગળી-એ ઈંદ્રસેનને વળગાડીને, સપ્રયોજન આવતી તેણીને કુખરૂપ નલે જોઈ. “ સુદેવ મારફત મારી સૂર્યપાક રસવતી સંબંધી વૃત્તાંત બાણીને દમયંતીએ બનાવટી (કૃત્રિમ) સ્વયંવર સંબંધી પ્રપંચ કર્યો છે. ખરેખર, દમયંતીથી હું તેમજ ઋતુપર્ણુ રાજા બંને છેતરાયા છીએ. દમયંતીએ મારી અર્ધવિદ્યા પણ પ્રસિદ્ધ કરી દીધી. નિર્રથક ઉત્કંઠા-વાળો ઋતુપર્ણુ અને નિષ્કુળ રૌષવાળો હું—આ પ્રમાણે અમે બંને, ડાળીથી બ્રહ્મ બનેલા વાનરની જેમ તેણીની હાંસીને પાત્ર બન્યા છીએ. દમયંતીથી મોકલાયેલ કેશિની ખરેખર આવી રહી જણાય છે. ઈંદ્રસેનને જોઈને મારી બંને આંખો અશ્રુથી ભીંજાઈ રહી છે. પુત્રના દર્શન થવા છતાં પણ જેના હૃદયમાં સ્નેહાવેગ પ્રગટતો નથી તેવા વજ્રની જેવા હૃદયવાળા, ભયંકર, મુશ્કેલીથી ભેદી શકાય તેવા અને પુરુષોમાં અધમ મને ધિક્કાર હો! ”

આ પ્રમાણે કુખરૂપ નલ વિચારણા કરી રહ્યો હતો તેવામાં કેશિનીએ આવીને ઈંદ્રસેનને પહેલાં ઋતુપર્ણુ રાજાને નમસ્કાર કરાવ્યો. “ અરે! આ કેનો પુત્ર? ” એમ જ્યારે ઋતુપર્ણુ રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે કેશિનીએ જણાવ્યું કે—“ હે રાજા! આ બાળકનો પિતા, શત્રુઓને પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખો નલ રાજા છે. ” પછી ઋતુપર્ણુ તે બાળકને પ્રેમપૂર્વક ગાઠ આલિંગન આપીને, પોતાના શરીર પરના આભૂષણો ઉતારીને તેને પહેરાવ્યા. “ આ મારા સ્વામી નલનો પુત્ર છે. ” એમ બોલતાં કુખરૂપ પણ તેને છાતી સાથે દૃઢ રીતે આંપીને, મસ્તક પર ચુંબન કર્યું.

ઋતુપર્ણુના મહેલમાં ભીમરાજાના ઉપરીઓએ, તેને માટે અનાજ, શાક, ફળ અને દહીં તથા અનેક પ્રકારના રસોડાના વસાણા(મસાલા) તૈયાર કરી, ઋતુપર્ણુને પૂછ્યું કે—“ આપની પાસે કોણ રસોયો છે? ” જ્યારે પોતાની બાતને રસોયા તરીકે બહાર કરતો કુખરૂપ રસોઈ માટે તૈયાર થયો. તે સમયે કેશિનીના ઇશારાથી કોઈપણ વ્યક્તિએ કુખરૂપને પાણી, અગ્નિ કે કાષ્ટ ન આપ્યા. સુદેવના કહેવાથી દેવી દમયંતીએ બણ્યું છે કે—કુખરૂપ એ જ નળ છે; કારણ કે તમારી સૂર્યપાક રસોઈ પ્રખ્યાતિ પામી છે; તો હે કુખરૂપ! હમણાં તું શા માટે સૂર્યપાક રસવતી બનાવતો નથી? અમને પણ તમારું દર્શન કરવાની ઘણા સમયથી ઉત્કંઠા હતી. હે કોશલના સ્વામી ઋતુપર્ણુ રાજા! તમારી સાથે આવો અણુધાર્યો મેળાપ થવાથી “ તમે અત્રે આવ્યા છો ” એ પ્રકારે હું દમયંતીને જણાવીશ. ”

ઉપર પ્રમાણે સ્વજન(દમયંતી)ના સંબંધને બુદ્ધિપૂર્વક સૂચવતી કેશિનીથી પ્રેરણા કરાયેલ કુખરૂપે સૂર્યપાક રસોઈ કરવાની શરૂઆત કરી. વરુણ દેવના વરદાનથી પ્રાપ્ત થયેલ જળથી લોજન પદાર્થને આદ્ર(ભીના) બનાવતા અને સૂર્યના કિરણોથી અગ્નિ

પ્રગટાવતા નળે રસોઈ તૈયાર કરી. બાદ, “ હે ઈંદ્રસેન ! તારા પિતા નળ સિવાય કોઈપણ બીજી વ્યક્તિએ આવી રસોઈ પૂર્વે કરેલ નથી, માટે તું થોડી ચાખ. ” એ પ્રમાણે કેશિનીએ ઈંદ્રસેનને જણાવ્યું.

પછી કુળજ્ઞ પતરાવલીમાં પીરસેલા કંઈક ભોજ્ય પદાર્થને લઈને કેશિની દમયંતી પાસે ગઈ. પુત્ર પ્રત્યેના વાત્સલ્યભાવને તેમજ કુળડા સંબંધી વૃત્તાંતને જણાવીને કેશિનીએ દમયંતીની સમક્ષ આશ્ચર્યપૂર્વક તે રસોઈ બતાવી. એટલે પૂર્વે બાધેલ રસોઈ સરખી તે રસોઈને આખીને દમયંતીએ જણાવ્યું કે—“ આવા પ્રકારની રસોઈ બનાવનાર તે કુળજ્ઞ અવશ્ય નળ જ છે. જો બીજો મેરુ સંભવે, ત્રીજું પખવાડિયું બની શકે, ચોથા પ્રકારનો અગ્નિ થાય, પાંચમો વેદ બને, છઠ્ઠો કલ્પવૃક્ષ થાય, સાતમો ઋતુ સંભવે, આઠમો સ્વર થાય, નવમો કુલાચલ થાય, દશમો રસ બને, અગિયારમો દિક્પાળ થાય, બારમો રુદ્ર બને, તેરમો સૂર્ય થાય, ચૌદમો કુબેર બને, પંદર પૂર્વો થાય, સોળ નિધિ થાય અથવા પરમાધામી દેવો થાય, સત્તરમી કળા થાય અર્થાત્ સત્તરમી જાતિ થાય, અઠાર કે ઓગણીશમા પ્રકારના પક્વાજ થાય. આ પ્રમાણે ન ઘટી શકે તેવી વસ્તુઓ કદાચ સંભવે-બને, પરંતુ નળ સિવાય કોઈપણ વ્યક્તિ સૂર્યપાક રસવતી બનાવી શકે નહીં. ખરેખર આ કુળજ્ઞ પોતે નળ જ છે. વધારે કહેવાથી શું ? ”

આ પ્રમાણે બોલતી દમયંતીને પ્રિયંશુમંજરીએ ઉત્સાહપૂર્વક કહ્યું કે—“ હે પુત્રી ! જો કુળજ્ઞને વિષે તારો નળ સંબંધી નિર્ણય જ છે તો હમણાં તેને તારી સમક્ષ લાવવામાં આવશે. પછી, ગમે તે પ્રકારે તેને પ્રત્યક્ષ કરવાને તું શક્તિમાન થઈશ. ” આ પ્રમાણે મીઠ વાણી બોલીને ભોજન કર્યા બાદ, વિશાળ મતિવાળી પ્રિયંશુમંજરીએ લીમરાજની આજ્ઞા લઈને, કુળજ્ઞપધારી નળને લાવવાને માટે વિનયશાળી તેમ જ નીતિમાન અને સુશીલ કંચુકીઓને આદેશ કર્યો.

“ નલરાજના સેવક આ કુળજ્ઞને દમયંતી, વાત્સલ્યભાવને કારણે જોવાને ઈચ્છે છે તો તેને મોકલો. ” આ પ્રમાણે કંચુકીઓએ ઋતુપર્ણ રાજને વિજ્ઞપ્તિ કરીને કુળજ્ઞને દમયંતીના મહેલે લઈ ગયા. અસાધારણ સ્વરૂપવાળો, પોતાના સુંદર દેહની માફક દુશ્મનોને કાબૂમાં રાખનાર, અત્યંત ઉજ્જવળ કમળ જેવા નેત્રવાળો, અત્યંત હર્ષ આપનાર અને વીર એવો નળ દમયંતીના મહેલે પહોંચ્યો.

સર્ગ ચોથો.

[દમયંતી ને કુબ્જનેા પરસ્પર વાર્તાલાપ.]

રત્નના સિંહાસન પર બેઠેલી, ચામરોથી વીંઝાતી પ્રિયા દમયંતીને નલે અચાનક જોઈ. દમયંતીને નિરખતો અને દૃઢ સંભ્રમવાળો નળ અચળ પ્રેમને એકદમ અટકાવવાને શક્તિમાન થઈ શક્યો નહીં. આસનાદિ આપવાવડે આદર-સત્કાર કરતી દમયંતી પણ ભક્તિપુરસ્સર કુબ્જને નિરખવા લાગી. “હે દેવી! મારો અત્યંત સત્કાર કરવાની જરૂર નથી. આપ બેસો, હું બેઠો છું. આપના શરીરે કુશળ છે ને? હે દમયંતી! આજનો પ્રાતઃકાળ મારા માટે મંગળરૂપ બન્યો છે, કે જેથી મેં આપના દર્શન કર્યાં. હે દેવી! તમે મારા સ્વામી નળની પ્રાણુપ્રિયા છો. તથાપ્રકારના રાજવી નળને પણ તેવા પ્રકારની દુઃખદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ તો અન્ય દીનજનો પૈકી કોણ એવો સામર્થ્યવાન હોય કે જે દૈવ પ્રત્યે પરાક્રમ દાખવી શકે? અર્થાત્ અન્ય સામાન્ય વ્યક્તિની તો શી ગુંજશ? હે વૈદર્ભી! તું જીવતી રહી છે એટલે જરૂર તે રાજા પણ જીવે છે. ખરેખર, તારો મહિમા મનુષ્યની કલ્પનામાં આવી શકે તેમ નથી. ન પાર કરી શકાય તેવા દુઃખરૂપી સાગરને તું તરી ગઈ છે તે સંબંધી તમારો સમસ્ત વૃત્તાંત વિસ્તાર-પૂર્વક મેં સાંભળેલો છે.”

એટલે, તિરછી નજરે નીહાળતી દમયંતીએ સુંદર વાક્યોવડે સ્નેહ દર્શાવવાપૂર્વક લાંબા સમય પછી જણાવ્યું કે—“તમારો આવા પ્રકારનો પ્રેમ મારા વિષે વર્તી રહ્યો છે તેથી હું માનું છું કે—મારું ભાગ્ય હજી બગૃત છે. આ પ્રમાણે ગુપ્ત શરીરવાળા અને દૂર રહેલા આપ નરેશ્વરને નળ તરીકે મેં બાણી લીધા છે અને તેથી જ અહીં સુધી તમને ખેંચી લાવી છું. અત્યારે હું અહીં સૂતેલી નથી તેમજ તે વનપ્રદેશ પણ અહીં નથી, તો તમે આલ્યા જવાનો પ્રયાસ શા માટે કરો છો? હે નલ! હવે કઈ રીતે તમે જઈ શકશો? જો તમારા મનમાં હું અકુલીન, કદરૂપી અને અપ્રિય હોઈ તો પણ તમારે એક દાસી તરીકે મારો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. હે નાથ! દયા કરો, કઠિનતાનો ત્યાગ કરો. પોતાના મૂળ રૂપને પ્રગટ કરો અને આ કુબ્જપણાનો ત્યાગ કરો. હે રાજા! કામદેવને જીતનાર આપનું પૂર્વનું રૂપ કયાં અને અત્યારનું આ કુબ્જપણું કયાં? અત્યારે પારકે ઘરે કરાતું સેવકપણું કયાં અને સેંકડો રાજાઓથી થતી આપની સેવા કયાં? આપ આપનું

મૂળ સ્વરૂપ પ્રગટ કરશે. એટલે નાથ યુક્ત બનેલો, રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ઈંદ્રસેન પોતે દિગ્-વિજય કરવામાં સમર્થ બનશે. હે રાજન્! તમારા ચરણોમાં હું પ્રણામ કરું છું. હે સ્વામિન્! આપ પ્રસન્ન થાઓ, દુઃખી બનતી મારું રક્ષણ કરો.”

આ પ્રમાણે ઉપાલંબપૂર્વક, સ્નેહ અને દયાથી પરિપૂર્ણ વાણી બોલતી દમયંતીને સાંભળીને કુબ્જરૂપી નલ કહેવા લાગ્યો કે—“હે દેવી! આ તમારો કંઈ જાતનો ઉન્માદ છે? હું કોણ છું? તે તમે વિચારો. પોતાના સેવક સમાન આ કુબ્જ પ્રત્યે આ પ્રમાણે બોલવું તે આપને ઘટતું નથી. ક્યાં સૂર્ય અને ક્યાં ખલોત (આગીયો)? ક્યાં મેરુ પર્વત અને ક્યાં સરસવ? ક્યાં શિયાળ અને ક્યાં સિંહ? ક્યાં સાગર અને ક્યાં ખાઓ-ચિયું? ક્યાં કદપવૃક્ષ અને ક્યાં કિંપાકતું વૃક્ષ? ક્યાં ઢેકું અને ક્યાં સુવર્ણ? ક્યાં ગરુડ પક્ષી અને ક્યાં મચ્છર? રેશમી વસ્ત્ર ક્યાં અને ધાળળો ક્યાં? દ્રષ્ટિને ઝેર સમાન મારું કદરૂપીપણું ક્યાં અને પ્રત્યક્ષ કામદેવ સમાન નલરાજા ક્યાં? હે વૈદર્ભી! મારા અને નલ રાજા વચ્ચે મહદ્ અંતર છે. રાજથી બ્રહ્મ બનવા છતાં અને મોહવશ બનવા છતાં શું કોઈપણ સ્થળે આવું રૂપાંતરપણું થાય? અર્થાત્ ન જ થાય, કારણ કે તૂટી જવાથી ભૂમિ પર પડેલ હાર સર્પ બની જતો નથી. મારા પ્રત્યેની અસત્ય માન્યતાનો ત્યાગ કર, તું પ્રસન્ન થા, શાંત બન. હે વૈદર્ભી! હું તારો સેવક છું. મારા પ્રત્યે તું કોઈપણ પ્રકારનો સંદેહ ન લાવ.” આ પ્રમાણેના કુબ્જના દંભયુક્ત વચનો સાંભળીને દમયંતીએ અમૃતના કલ્લોલ જેવી વાણીથી જણાવ્યું કે—“ખરેખર, જો તું કુબ્જ છો અને વાસ્તવિક રીતે નલ નથી તો તને સૂર્યપાક રસવતી ક્યાંથી આવડી તે તું કહે. હે રાજન્ નલ! તું કાળો, કાળો, ઠૂંકો, કુષ્ઠી અથવા તો કુબ્જ ગમે તે પ્રકારનું સ્વરૂપ ધારણ કર; પરંતુ મેં તો તને બરાબર ઝાળખી લીધો છે. સાચી રીતે મેં તમને પ્રાપ્ત કર્યા છે. વધારે કહેવાથી શું? હવે તમે મારી પાસેથી છટકી શકશો નહીં. સિંહની માફક અહીં તમે ખડ્ગરૂપી પાંજરામાં સપડાયા છો. મારા પ્રત્યે મહેરબાની કરો, દયા લાવો, વધારે પીડા શામાટે આપી રહ્યા છો? હે નલરાજા! તમે તમારા અસલ સ્વરૂપને પ્રગટ કરો.”

કમળ સરખા નેત્રવાળી દમયંતીના પુબ્જની કળીની માફક મનોહર, સ્નેહથી વિચિત્ર ભાવવાળી અને વિનયવાળી વાણીદ્વારા અંતરમાં લેદાવા છતાં નલરાજા, સમુદ્રને કિનારે રહેલ પર્વતની માફક દૃઢ જ રહ્યો. કલિના એકધારા રોષથી શરમાયેલ, ફરી પ્રગટી નીકળેલ પ્રીતિ અને નીતિવાળા નલરાજાના મનમાં પ્રગટેલા ચિત્રવિચિત્ર ભાવોનું વાસ્તવિક રીતે વર્ણન કરવાને કવિઓ પણ સમર્થ થઈ શક્યા નહીં. પોતાને વિષે દમયંતીનો નિષ્કપટ, અદ્ભુત, અત્યંત, અતિ લબ્ધ સ્નેહભાવને જાણવા છતાં પણ નલ, પૂર્વે કરેલા અપરાધની શરમને અંગે પોતાનું સ્વરૂપ, સુંદર મુખવાળી દમયંતીને શીઘ્ર બતાવવા શક્તિમાન થઈ શક્યો નહિ.

સર્ગ પાંચમો.

[હમયંતીના અનશન કરવાનો વિચાર : : કેશિનીનો નળને ઉપાસના તેમજ કુળન નળનું મૂળ સ્વરૂપે પ્રગટ થવું.]

ઉપર પ્રમાણેનું હમયંતીનું કથન સાંભળીને ઈંદ્રની સરખી કાંતિવાળા, હૃદયમાં ચિત્રવિચિત્ર ભાવોને ધારણ કરતાં નળે ફરીથી કહ્યું કે—

“હે હમયંતી! હે પૃથ્વી પરની સરસ્વતી! અશ્વવિદ્યાને સૂર્યપાક રસોઈને કારણે મારા જેવા કુખડા વિષે જે તને નળની ભ્રાંતિ થઈ છે તે વૃથા છે. હું નલ રાજાનો અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર સેવક હતો તેથી તેમણે પ્રેમપૂર્વક સમસ્ત કલાઓ મને શીખવી છે. પૂર્વે તમે મને ભેગેલ છે, અત્યારે તમે તે હકીકત યાદ કરો. મોટા પુરુષોને પૂર્વની સ્મૃતિ બહુ અદૃષ્ટ હોય છે. તમને અહીં રહેલા બાણીને, સ્વામીભક્તિમાં પરાયણ હું તમારી સેવા કરવાને માટે અહીં આવ્યો છું. હે ચતુર! હે સર્વાંગસુંદરી! ઋતુપર્ણ રાજાની રજા લઈને મારા સ્વામીની પત્નીની હું સેવા કરીશ.”

આ પ્રમાણે કુળ નલ બોલી રહ્યો હતો ત્યારે, જેનો સંદેહ ન દૂર કરી શકાય તેવી હમયંતીએ, કેશિની પ્રમુખ સખીઓ પ્રત્યે ભેદને અશ્રુ વહાવવાપૂર્વક કહ્યું કે—“જે તમને તમારા કુટુંબીજનનું પ્રયોજન નથી, તો પછી જેમાં ફક્ત એકલો કંઠશોષ જ થવાનો છે એવા તમારી સાથેના વિવાહથી શું ફલ? સમ્યક્ પ્રકારે તમને પકડી લેવા છતાં તમે હાથમાંથી શા માટે છટકી જાવ છો? ખરેખર, મંદ ભાગ્યવાળાના ઘરમાં શું ચિંતામણિ રત્ન ટકી શકે? હે રાજા! મારા પ્રત્યે અસત્ય બોલતાં વજ્ર સરખા તમારા વિષે મારા સર્વ પ્રકારનાં ઉપાયો નિરર્થક બન્યા છે. અત્યાર સુધી, તમારી આશાને લીધે હું જીવી રહી છું; હવે મને જીવવાનું કશું પણ કારણ નથી. જો તું નલ નથી અને વાસ્તવિક રીતે કુળ જ છો તો મારી હત્યાના પાપથી તું લેપાઈશ નહીં. હવે હું આરે પ્રકારના આહારનું પર્યવક્રાણ કરું છું, જેથી મારો આ લવ પર્યાપ્ત બને.”

આ પ્રમાણે બોલીને ચતુર્વિધ આહારના પર્યવક્રાણ કરવા માટે હમયંતી સંજ્ઞ થઈ તેવામાં શોકથી વ્યાપ્ત તેણીનો સખીસમૂહ અચાનક રુદન કરવા લાગ્યો. અસાધારણ શોકાકુળ વાતાવરણને જિયું મુખ રાખીને ભેતો ઈંદ્રસેન પણ પોતાના બહેન ઈંદ્રસેના સહિત તત્કાળ કરુણ ધ્વનિથી રડવા લાગ્યો. તે સમયે હમયંતીની દાસીઓએ મસ્તક

પરથી પુષ્પ ત્યજી દીધા; મુખરૂપી કમળમાંથી તાંજૂલ ફેંકી દીધું; અને શરીરના અંગો-પાંગો પરથી આબૂપણોનો પણ ત્યાગ કરી દીધો.

આ પ્રમાણે સમસ્ત રાજકુળને દુઃખ-વ્યાપ્ત જોઈને ભયભીત બનેલ કેશિનીએ નમ્ર વાણીથી કહ્યું કે—“ હે દેવી ! આ હુદૈવને ધિક્કાર હો ! આપણે શું કહીએ અને શું કરીએ ? હે કુશોદરી ! શું તારા માટે પણ આવા પ્રકારનું મૃત્યુ નિર્માણ થયું હશે ? તે શીલને, કુલને, રૂપને અને તે મહાયશને ધિક્કાર હો ! કારણ કે આવા પ્રકારના સંકટમાં આવી પડેલી દમયંતી મૃત્યુ પામી રહી છે. આજે જગત લક્ષ્મીવિહુણું બન્યું છે, આજે ફરીથી કામદેવ મૃત્યુ પામી રહ્યો છે અને મારા સરખી મંદ ભાગ્યવાળીની આશા નષ્ટ થઈ રહી છે. ત્રણ લોકને વિષે પ્રસિદ્ધ એવું આ મહાસંકટ આવી પડ્યું છે; કારણ કે દમયંતીરૂપી મહાતેજ વિનાશ પામી રહ્યું છે. સંસારરૂપી ક્યારાને વિષે બ્રહ્માએ હમ્મેશાં ફલ તેમજ છાયા આપનારી, વૃદ્ધિ પામેલ અમૃતવેલ ન બનાવી હત તો શી જરૂર હતી ? દેવી દમયંતીનો સ્વામી નલ પહેલા તો દિવ્ય સ્વરૂપવાળો હતો પણ હમણાં તો તેનો નાશ કરવામાં ચમરાજ સરખો બન્યો છે. હે મહાભાગ્યશાલી ! આપ કૌશલ દેશના રાજવી ઋતુપર્ણ સાથે અહીં આવ્યા છો અને તમારામાં સૂર્યપાક રસોઈ વિગેરે સઘળી કલાઓ જોવાય છે. ‘તમે નલ જ છો’ એમ ઓલનારાઓ પણ શરમાય છે, તો પણ બુદ્ધિશૂન્ય માણસો કયા કયા પ્રકારની વિચારણા નથી કરતા ? જે કોઈ બુદ્ધિમાન છે તે તો સત્ય વસ્તુને સમજી શકે છે, તો પણ મારું કથન સાંભળીને તમે દયાળુ બનો. “તું નલ જ છો” એ પ્રકારે જે તમને પ્રસન્ન કરવાને ઈચ્છે છે તેના પ્રત્યે તું પ્રસન્ન થા. તમારા અંતઃપુરની દાસી કેશિનીની વાણીનું ઉદ્ભવન ન કરવું જોઈએ. આ મૃત્યુનો અવસર આવી પહોંચ્યો છે, હવે વિલંબ કરવો ઘટતો નથી. આજે તો તમારાથી જ દમયંતીને આવો મૃત્યુ-ભય ઉપસ્થિત થયો છે. પાછળથી પણ અંતઃકરણપૂર્વક પ્રિયા દમયંતીનો શોક કરીશ, તો જો તું ખરેખર નલ રાજા જ હો તો વગર વિલંબે પ્રત્યક્ષ થા.”

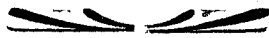
કેશિનીથી આ પ્રમાણે કહેવાયેલ અને પત્નીના મૃત્યુની શંકાવાળો કુબ્જ પોતાની જાતને નલરૂપે સત્ય જણાવતો હોય એમ ઓહ્યો—“દમયંતી ફરી વાર ખીબ સ્વામીને સ્વીકારશે—એ પ્રકારે દેશ-દેશાંતરમાં ઘરે-ઘરે વાત ફેલાઈ ગઈ હતી. “આ શું ?” એ પ્રમાણે મનમાં આશ્ચર્ય પામેલા કૌશલ દેશના રાજવી ઋતુપર્ણ પોતે જ અહીં આવી પહોંચ્યા છે. ફરી સ્વયંવર કરવાનો આ પ્રયાસ મારા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે સ્વેચ્છાથી કરવામાં આવ્યો છે તે જાણવામાં આવતું નથી. સ્ત્રીઓને વિષે વિશ્વાસ કેમ રાખી શકાય ? એકલી, સ્વરૂપવાન અને શરમ વિનાની યુવતી સ્ત્રી કયા પુરુષથી આક્રમણ કરાતી નથી ? અથવા તો તે પોતે જ કયા પુરુષને ભજતી નથી ? તો ઋતુપર્ણ રાજાને તે ભલે વરે, અથવા તો ભલે સ્વયંવર કરે. આ મને મંજૂર છે અને તેથી તેણીની કામવાસના પરિપૂર્ણ બનશે.”

કુખજનું આવા પ્રકારનું કથન અશ્રુ સારતી દમયંતી સાંભળી રહી હતી. તેવામાં આકાશને વિષે જલ્દી નીચે પ્રમાણે દિવ્ય વાણી થઈ. “હે રાજા નલ ! હવે ખસ કરો, ભુવનને વિષે સત્યના ક્ષીરસાગર સમાન અને પવિત્ર કીર્તિવાળા તમારે આવું યોલવું ઉચિત નથી. ત્રણ લોકને વિષે આ દમયંતી સતીશિરોમણિ છે. તમારા બંનેના પ્રભાવને કોણ જાણી શકે તેમ છે ? રાજ્યથી બ્રહ્મ થવું, વિરહરૂપી વેદના, બુદ્ધિશૂન્યપણું આ બધું કાર્ય કરનાર કૂરકર્મા અને પાપીષ્ઠ કલિ છે. તે દુરાત્મા કલિ તમારા પુણ્યને લીધે જીતાયો છે અને નાશી ગયો છે. હવે ફરીથી તમારા માટે મંગલિક સમય આવી પહોંચ્યો છે. તમારું કલ્યાણ થાઓ.”

ઉપર પ્રમાણે આકાશમાં રહેલા લોકપાલો યોલ્યા. તુષ્ટ બનેલા ભગવાન ઈંદ્ર તને ફરમાવે છે કે—“પત્નીના શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યના પાલનથી સમસ્ત આપત્તિઓ નષ્ટ થયે છતે, અગ્નિમાંથી શુદ્ધ બનેલા સુવર્ણની માફક તું તારી પત્ની દમયંતીનો સ્વીકાર કર.” ઈંદ્રના વચનથી પોતાની પ્રિયાને નિષ્કલંકી જાણીને, નલરાજ ખુશો થયો અને દમયંતી પણ, પોતાના સ્વામી નલનું આચરણ કલિ-પ્રેરિત હતું તેમ જાણીને તેણીએ તે માફ કર્યું. બાદ દુઃખપૂર્વક પ્રાપ્ત થયેલ સ્વામીના વિરહને નહીં સહન કરવાને કારણે, દમયંતીના બંને ચરણમાં નમસ્કાર કરવા આવતી સખીસમૂહથી દૂર કરાયેલ કુખજે, બિલ્વફળના ડાબડાને તોડીને, કર્કોટક સર્પે આપેલા વેષને હઠ ભુજવાળા નલ રાજાએ ધારણ કર્યો.

“અરે ! આ તો રાજા નલ છે, રાજા નલ છે. ખરેખર, હર્ષની વાત છે કે આપણો જ્ય થયો છે, આપણું મંગળ થયું છે.” આવા પ્રકારનો આનંદથી ભસ્ત બનેલા લોકોના ધ્વનિથી સમસ્ત રાજમહેલ ઓ્યાસ બની ગયો. ત્યારબાદ “હે નલ ! તું જ્ય પામ, જ્ય પામ.” આ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ કરવાપૂર્વક સુગંધી પુષ્પની વૃષ્ટિ કર્યા બાદ આકાશમાં દેવો અને પૃથ્વીપીઠ પર મનુષ્યોએ મેઘધારાની માફક લાખો દુંદુભીઓ વગાડી. દમયંતીની કરોડો સખીઓદ્વારા આનંદના અશ્રુસમૂહથી કરાયેલ આતિથ્યવાળો નલરાજા, જેમ મેરુપર્વત પર કમલિનીનો સ્વામી સૂર્ય ગિરાજે તેમ રતનજડિત સુવર્ણ સિંહાસન પર ગિરાજ્યા.

પોતાના સ્વામીના વેષને નજર સન્મુખ જોઈને કેશિની હર્ષ પામી, દમયંતી પોતાના સ્વામીને પ્રાપ્ત કરીને હર્ષ પામી, ઈંદ્રસેન પોતાની ભગિની સાથે જલ્દી પિતાના યોગામાં ઝેઠો અને નમસ્કાર કરીને સેવકવર્ગ નલરાજાની ચારે બાજુ વીંટળાઈ વળ્યો.

સર્ગ છઠ્ઠો.

[કેશિનીનું પોતાના સ્વામીનું પીડા દૂર કરવા વૈતાલ્ય પર્વત તરફ પ્રયાણ.]

જુહી પગપાળા આવી પહોંચેલા ભીમરાજ્યે નલરાજને નમસ્કાર કરીને પોતે પ્રતિહારી તરીકેનું સ્થાન લીધું. વિક્રસ્વર રોમરાજવાળા દમ, દમન અને દાન્ત-એ ત્રણે દમયંતીના ભાઈઓ નલને પ્રણામ કરીને ભેટી પડ્યા. ત્યાં આવી પહોંચેલા, ભૂમિને સ્પર્શ કરતાં અને ભીમરાજથી ઊભા કરવામાં આવેલા ઋતુપર્ણી રાજ્યે નલને એ હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યાં. પછી દ્રવિડ અને ઝોડ વિગેરે દેશોના રાજ્યો મસ્તકવડે નલરાજને પ્રણામ કરીને, દૂર ઊભા રહીને તેમની સેવા કરવા લાગ્યા. તે રાજમહેલનું આંગણું સેકંડો સામંતો, નાગરિક તેમજ અન્ય દેશના વાસીઓથી તેમજ ભેટણાંઓ દ્વારા વ્યાપ્ત બની ગયું. ગરુડે આપેલા સુંદર વસ્ત્રાભૂષણને ધારણ કરતો અને અપ્રમાદી નલ જગતના દૃષ્ટિપી વિષને દૂર કરનાર બન્યો. દમને છત્ર ધારણ કર્યું, દમ તેમજ દાન્ત ચામર વીંઝવા લાગ્યા અને ઋતુપર્ણી રાજની નળનો સ્થગીધર (તાંબૂલ આપનાર) બન્યો. જેવી રીતે સુવર્ણની શોભાને વિસ્તારતો મેરુપર્વત કલ્પવૃક્ષોથી શોભે તેમ અનેક રાજ્યોથી વીંટળાયેલ નળ સભામાં શોભવા લાગ્યો. દાન દેનાર, રક્ષણ કરનાર, પોતાના પિતા તેમજ ભાઈની માફક નલરાજ પ્રયે નગરવાસીઓએ પોતાના પ્રાણોથી પણ તેમનું કલ્યાણ ઇચ્છ્યું. પૃથ્વીની માફક પોતાનું સમસ્ત શરીર તે વીર નળને અર્પણ કરવાની ઇચ્છાથી દમયંતી શીઘ્ર શ્વાસોશ્વાસ લેવા લાગી. નળના ગુણોથી આકર્ષાયેલ, અને સ્વાગત વિધિ જાણનારા રાજ્યો તેમની સેવા કરવાની ઇચ્છાથી જુદી જુદી દિશામાંથી નિરંતર આવવા લાગ્યા. વળી, અદ્ય પરિવારથી નલની સેવા કરતાં ઋતુપર્ણી રાજને બીજા રાજ્યો કરતાં અધિક સન્માન મળવા લાગ્યું. આશ્ચર્યજનક વૃત્તાંતવાળા નળના સામાન્ય (મળતાવડા) સ્વભાવથી ઋતુપર્ણી રાજ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયો.

કોઈએક દિવસે, પવિત્ર ભક્તિપૂર્વક અનેક રાજ્યોથી પ્રેરાયેલા ઋતુપર્ણી નળને વિશ્લેષિત કરી કે—“હે રાજન્! દૃષ્ટિને અમૃત-સિંચન સરખા જગતના ભાગ્યને કારણે કલિરૂપી અંધકારને હણીને ચંદ્ર સરખા આપ ફરીથી ઉદય પામ્યા છો, તો હે રાજન્! તમારી સમસ્ત જનતા પર સમાન મહેરબાની હોવા છતાં * “સર્વશેષ”ની માફક હું

* પ્રસાદીમાંથી વહેંચતા વહેંચતા છેવટે જે કંઈ બાકી રહે તે “શેષ” કહેવાય છે.

મારી જાતને અધિક પુન્યશાલી માનું છું. વામનાવતાર ધારણ કરીને વિષ્ણુએ બલિરાજને પાતાળમાં પહોંચાડ્યો હતો જ્યારે કુબ્જ રૂપ ધારણ કરીને આપે મને વિશ્વમાં સર્વોત્તમ બનાવ્યો છે. હે દેવ! તમે તો તમારા સેવકવર્ગને ગમે તે પ્રકારે મોટાઈ જ આપો છો. ખરેખર, અચિંત્ય વર્તનવાળા આપનું આચરણ અત્યંત મનોહર છે. “ પ્રાકામ્ય ”* શક્તિને કારણે દરેક પદાર્થોમાં પોતાની જાતને દર્શાવતાં તમે આવા પ્રકારની ચેષ્ટા કરી રહ્યા છો. તમારા શત્રુઓ પ્રત્યે પણ તમને દ્રેષ નથી, તો પછી સ્વતંત્ર વિચરનારા મિત્રોને વિષે તો દ્રેષ કેમ હોઈ શકે? આ વિશ્વમાં, અજ્ઞાનતાને કારણે કરાયેલો કોઈપણ વ્યક્તિનો દોષ એ દોષ નથી, પરંતુ હે સ્વામિન! હું આપને વિજ્ઞપ્તિ કરું છું કે—હે દેવ! આપ શીઘ્ર દિગ્વિજય કરવા માટે પ્રયાણ કરો. સર્વ રાજ્યો અને તમારી સમક્ષ રહેલો હું આપને વિનતિ કરીએ છીએ. તમારા સૈન્યમાં રહેલા અશ્વોની ખરીઓ દ્વારા ઊડેલી ધૂળવડે દિશારૂપી સ્ત્રીઓ, અકાળે પ્રગટ થયેલ ક્ષદ્ગુન માસની કોડાવિલાસની (‘ ધૂળી પડવા ’ની) શોભાને ધારણ કરો. આપના દર્શનથી પ્રગટેલ હર્ષાશ્રુની વૃષ્ટિદ્વારા આર્યાવર્તના લોકોના ભૂમિપ્રદેશો xશાલિ(ડાંગર-ચોખા) ઊગવાના નિમિત્તભૂત બનેા.”

ઋતુપર્ણુ રાજવીદ્વારા મેઘગંભીર વાણીવડે વિજ્ઞપ્તિ કરાયેલ નલરાજ્યએ પર્વતની માફક ધૈર્યપૂર્વક જવાબ આપ્યો કે—“ હે અયોધ્યા નગરીના સ્વામી ઋતુપર્ણુ! તમે જે કહ્યું તે સર્વ મારે કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ હું શ્રુતશીલ નામના મારા મંત્રીની રાહ જોઈ રહ્યો છું. મહાબુદ્ધિમાન તે મંત્રીના જલ્દી આગમન થયાબાદ આપનું સમગ્ર મનવાંછિત પૂર્ણ થશે.” આ પ્રમાણે અયોધ્યાપતિ ઋતુપર્ણુ રાજવીને જણાવીને વિનયશાલી નલરાજ દમયંતીના મહેલે પધાર્યા. નલ અને દમયંતી વચ્ચે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સંબંધી વિવિધ વાર્તાલાપો થયા. દમયંતીએ નલને કેશિની સંબંધી હકીકત જણાવી, જે વૃત્તાંતને સાંભળીને આશ્ચર્ય પામેલ નલ હાસ્યપૂર્વક પરોપકારપરાયણ બુદ્ધિથી બોલ્યા કે—“ અરે! મારી ઘૂતકોડા, રાજ્યથી બ્રષ્ટ બનવું, વનમાં ભટકવું અને સર્પથી ડસાવું—આ સર્વ ક્રિયાઓ સારી બની છે. જો તેમ ન બન્યું હોત તો સર્પના વિષરૂપી જવાબાને નષ્ટ કરનાર આવો દિવ્ય વેષ મને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાત? ગરુડના અધિષ્ઠાયકપણાવાળો આ સુંદર વેષ હું તેને આપીશ, જેથી કેશિનીનો સ્વામી મહાબાહુ કુમાર ફરીથી બલીષ્ટ બને.”

આ પ્રમાણે દમયંતીને કહીને, કેશિની પાસે જઈને તેણીને તે બહેડાના ડાબડામાં રહેલ દિવ્ય વેષ જેવો હતો તેવો આપી દીધો. વિનયી અને અંજલિ જોડેલી કેશિનીએ તે વેષને સ્વીકારીને અશ્રુયુક્ત ગદ્ગદ વાણીથી જણાવ્યું કે—“ આ જગતમાં કોઈને સ્વામી, ભર્તા, પિતા, માતા, ભાઈ અથવા તો કોઈપણ સ્વજન હોય છે પરંતુ આ પૃથ્વીપીઠને વિષે તો મારા માટે આપ બંને જ સર્વસ્વ છો. મારા સ્વામીની પીડા ઠૂંટ કરવાને માટે મારા ચરણો અત્યારે વૈતાલ્ય પર્વત તરફ જવાને અત્યંત આતુર બન્યા છે; જ્યારે મારું મન

* આઠ પ્રકારની લલિષ્ઠ પૈકી “ પ્રાકામ્ય ” એ પણ એક જાતની લલિષ્ઠ છે.

x શાલિના પાકને પુષ્કળ પાણી જોઈએ, ત્યારે જ તે વિપુલ પ્રમાણમાં પાકે છે.

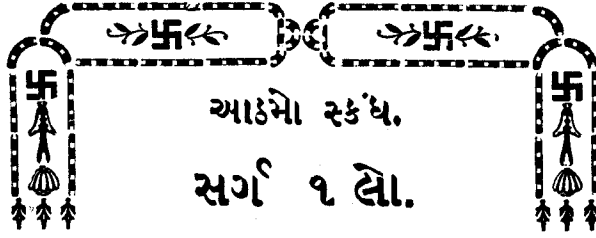
તો અહીં જ રહું છે. શરણે આવેલાનું શક્તિપૂર્વક પોષણ કરવું, વિખૂટા પડેલાનો પરસ્પર મેળાપ કરાવી આપવો અને કારાગૃહમાં પડેલા પ્રાણીઓને મુક્ત કરવા—આ જ ખરેખર શાશ્વત (સાયો) ધર્મ છે. વધારે કહેવાથી શું ? મારા મુખને વિષે સો જીભ નથી. ફક્ત એક મારું મન જ આપ બંનેએ કરેલા કાર્યને જાણે છે; તેથી આપના યશને વૈતાલ્ય પર્વત પર વિસ્તૃત કરવાને માટે હું જાઉં છું. મારા સ્વામીની રક્ષા કરવાને કારણે અભય-દાન આપનાર તમે બંનેનું કલ્યાણ થાઓ ! આપની મુખ્ય દાસી તરીકે જે સ્થાન મેં પ્રાપ્ત કરેલ છે તે સ્થાન કોઈને આપશો નહિ, આપના સેવકરૂપ બનેલા મારા સ્વામી સાથે હું ફરી અહીં આવી પહોંચીશ.”

પછી કેશિની દંપતીને “આપ વિજય પામો” એવા પ્રકારનો આશીર્વાદ આપીને, ભૂમિપ્રદેશ તરફ પાછું વળી વળીને જોતી આકાશમાર્ગે ઊડી ગઈ. વાયુને પણ જીતી લેનાર ગતિથી ક્ષણમાત્રમાં તે વૈતાલ્ય પર્વત પર પહોંચી જઈને તેણીએ પોતાના પિતાના તેમજ શ્વસુર પક્ષના લોકોને નિહાળ્યા. હર્ષાશ્રુજળને વહાવતા તે સર્વને જોતા છતાં કેશિનીએ પોતાના સ્વામીને ગરુડાધિષ્ઠિત વેષ આપીને નિર્વિષ બનાવ્યો. રાહુથી નિર્મુક્ત બનેલા ચંદ્રની માફક મહાબાહુ કુમાર વિષ રહિત બન્યો ત્યારે નગરમાં અપૂર્વ મહોત્સવ પ્રગટી નીકળ્યો.

મહાબળકુમારે તથાપ્રકારના વેષ-પ્રાપ્તિ સંબંધી વૃત્તાંત કેશિનીને પૂછ્યો ત્યારે તેણીએ સમસ્ત જનતાના સાંભળતાં સંપૂર્ણ હકીકત કહી સંભળાવી. શ્રીમાન્, કુતચી, પરાક્રમી મહાબલ વિદ્યાધરકુમાર નલરાજની સેવાને માટે શીઘ્ર આલી નીકળ્યો. તેના પિતા, તેના સાસરા, તેમજ તેના કુટુંબીજનો પણ મિત્રાચારીને માટે નલને જોવાને સાથે આલી નીકળ્યા. વિકસ્વર સુવર્ણ કમળસમૂહની કાંતિને જીતી લેનાર કિરણોવાળા વિમાનો-દ્વારા વિદ્યાધરસમુદાય શીઘ્ર કુંડિનપુર આવી પહોંચ્યો. વિદ્યાધરસમૂહના આગમન પહેલાં કેશિનીએ જલ્દી આવીને તે હકીકત જણાવી એટલે, સમસ્ત રાજવીમંડળથી પરિવૃત્ત અને ઉત્કંઠાવાળો નલરાજ તેઓને સત્કાર કરવા માટે રાજસભામાં આવીને બેઠો. તે સમય દરમિયાન પોતાના શત્રુઓનો પરાભવ કરનાર, શાસ્ત્રનો પારગામી શ્રુતશીલ મંત્રી પણ શીઘ્ર ત્યાં આવી પહોંચ્યો; એટલે જેવી રીતે તક્ષક નાગ ત્રણ કૃણાઓથી શોભે તેમ નલરાજ પણ ત્રણ પ્રકારની શક્તિથી શોભવા લાગ્યો.

“કુબેરના નવનિધિ સહિત મિથુન રાશિવાળી તિથિનો દિવસ વિજય-યાત્રા માટે ઉચિત છે” એ પ્રમાણે ઉત્તમ જ્યોતિષીથી જણાવાએલ દિવસે પરાક્રમી નલ રાજ દિગ્-વિજય કરવા માટે તૈયાર થયા.

શ્રેષ્ઠ, અનુભવી અને વિધિને જાણનાર શ્રી માણિકદેવસુરિએ આ શ્રેષ્ઠ અને નૂતન મંગળસ્વરૂપ નલાયન રચ્યું છે કે જે આર્યપુરુષના કર્ણ શોભાવવામાં કમળ સમાન છે, તેનો આ સાતમે સ્કંધ પૂર્ણ થયો.

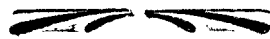
[નલરાજનો દિગ્વિજયઃ નિષધ દેશમાં આગમન.]

સર્વ દિશાઓના સમૂહને ભરી દેતો, વિંધ્યાચળના શિખરોને પ્રતિધ્વનિયુક્ત બનાવતો, નળરાજના પ્રયાણ સમયનો ડિડિંમનાદ સંભળાવા લાગ્યો. વિજયયાત્રા સન્મુખ બનેલ, વિજય લક્ષ્મીરૂપી વધૂને વરવાને સભજ બનેલ, આરતિ ઉતરાવાયેલ નલરાજની, લાભ(ધાણી) વિં ના ફેંકવાપૂર્વક સ્ત્રીઓ સ્તુતિ કરવા લાગી. તે સમયે નલના શ્રેષ્ઠ અશ્વોરૂપી મોજાંવાળા સૈન્યરૂપી મહાસાગરમાં પૃથ્વીતળ ડૂબી ગયું. જેવી રીતે પ્રતાપરૂપી રેણુ(ધૂળી)થી શૂરવીર પુરુષ આચ્છાદિત થઈ બીજ તેમ ચાલતી ચતુરંગી સેનાના ચરણદ્વારા ઊડેલી ધૂળીસમૂહથી સૂર્ય ઠંકાઈ ગયો. સૈન્યના અશ્રભાગે ઋતુપર્ણરાજ, પાછળના ભાગમાં ભીમરાજનો પુત્ર અને આકાશને વિષે વિદ્યાધરપતિઓ હતા—આ પ્રમાણે સર્વત્ર નલનો પ્રતાપ જણાતો હતો. પૂર્વે પણ નલરાજ દિવ્ય અસ્ત્રોની પ્રાપ્તિથી અસાધારણ થોડો તો હતો જ, ત્યારે આજે વિદ્યાધર-પતિઓ અને રાજાઓ સહિત પરાક્રમી હોય તેમાં પૂછવું જ શું? જેવી રીતે બખ્તર પહેરેલો સિંહ, પાંખવાળો સર્પ, વાયુ સહિત અગ્નિ અને જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં રહેલો સૂર્ય અસહ્ય બની બીજ તેમ વિદ્યાધરપતિઓથી અતૂલ બળશાલી બનેલ પરાક્રમી નલને અન્ય રાજાઓ અસહ્ય માનવા લાગ્યા. સાત લાખ સેનાનો સ્વામી અને દક્ષિણ દિશાનો રાજવી ભીમ જેનો પ્રતિહારી છે તે નલને માટે દક્ષિણ દિશા જીતવાની શું જરૂર હોઈ શકે? જેવી રીતે સાધુપુરુષ માયા(સંસારબંધન)ને જીતવાને ચાલી નીકળે તેમ નલ રાજ સિંહલ વિગેરે રાજાઓ સાથે પશ્ચિમ દિશા જીતવાને માટે ચાલી નીકળ્યો. જો કે તેના સેનાધિપતિવડે તે તે રાજાઓ જીતી લેવા લાયક હતા, છતાં જુદા જુદા દેશોને જીવાને માટે જ નલ સાથે ચાલ્યો. કોઈપણ સ્થળે લોકો સાથે સંબંધ બગાડ્યો નહીં, વનરાજીઓ છેલ્લામાં આવી નહિ, મંદિરો તોડવામાં આવ્યા નહિ, ધાન્ય-સંપત્તિ કાપી નાખવામાં આવી નહિ, ગોકુળ(ગાયોનો સમૂહ)નું હરણ કરવામાં આવ્યું નહિ, નગરોને બાળવામાં આવ્યા નહિ, કોઈપણ વ્યક્તિને લૂંટવામાં આવી નહિ તેમજ કોઈપણ સ્થળે કોઈપણ વ્યક્તિને પકડવામાં આવી નહિ; છતાં પણ કિલ્લાવાળા નગરમાં રહેલ,

બલીષ, અભિમાની, સંપૂર્ણ વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલ, દુશ્મનોને હણનાર, અનુકૂળ બનેલા, ભીતિ પામેલા તેમજ સમસ્ત પરિવારવાળા રાજાઓએ સુવર્ણ, મણિ, ઉત્તમ રેશમી વસ્ત્રો, કન્યા, અશ્વ, હસ્તી વિગેરે વિગેરે તથા પ્રકારના અનુપમ અને ઉચિત ભેટણાંઓ આપવા-પૂર્વક, અંબલિ જોડીને, શાંત બનીને સમ્યક્ પ્રકારે નલની સવિશેષ સેવા કરી.

સત્યવાદી નલરાજની સેવા કરતાં તેઓ, સજ્જન એવા નલના સંસર્ગથી પોતાના આત્માને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યા. જેમ મનુષ્ય બાલ અવસ્થાને ઝાળંગીને યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે તેમ નલ પશ્ચિમ દિશા જીતીને ઉત્તર દિશામાં ગયા. નલરાજના સૈન્યની ભેરીના અવાજને સાંભળીને બહેરા પ્રાણીઓ પણ સાવધાન થઇ ગયા. પોતાના ખભા પર કુમારને બેસારીને રોમકંબલ નામનો ઉત્તર દિશાનો રાજા નલરાજની સેવા માટે આવી પહોંચ્યો. તેણે કંબલ પણ શરીર પર ધારણ કરી નહોતી. (ઉઘાડા શરીરે આવી પહોંચ્યો) અશ્વસુખ વિગેરે કિંનરો પાસેથી નલરાજને કંઈપણ લીધું નહિ, પરંતુ તેના સંગીતથી તુષ્ટ બનેલા તેણે ઊલટું તેઓને વિશેષ દાન આપ્યું. અગાઉથી જ જાણે નિર્ણીત કરાયું હોય તેમ આક્રમણ કરવાને માટે, પૂર્વ સમુદ્ર તરફ જતી ગંગા નદી પ્રત્યે નલરાજ આદ્યા. દિશામાં રહેલા, નીતિને જાણનારા, અંપા વિગેરે સર્વ નગરીઓના રાજાઓ, નલને આવી પહોંચેલા ગુરુની માફક વિનયપૂર્વક સેવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે, ઈંદ્રસરખા પરાક્રમી નલરાજ આર્યાવર્તના ક્રમપૂર્વક દિગ્વિજય કરીને અનુક્રમે પોતાના પ્રદેશ નજીક આવી પહોંચ્યા.

“હે શ્રેષ્ઠ રાજવી ! તમે જયવંત વર્તો. હે વીરસેન રાજાના પુત્ર ! લોકોને ખુશી કરનાર ! કામદેવના અવતાર સદૃશ ! કલિને ગળી જવામાં યમરાજ સરખા ! દેવહૃત બનેલ તેમજ મુશ્કેલીથી પણ ન જીતી શકાય તેવા હે નલરાજ ! તમે હંમેશા જય પામો ! હે ઘૂતકાર ! પાસાને અંગે (ઘૂતકીડાને અંગે) લીલા માત્રમાં સમસ્ત વિશ્વનો વિજય કરતાં આપની રહેણીકરણી (વર્તન) ણીજા કોઈથી જાણી શકાતી નથી. કીડાને આતર કુખ્જ બનેલા, કૈંચકર્ણુ નામના રાક્ષસને હણનાર, પવિત્ર કીર્તિવાળા નિષધ દેશના રાજા, દેવહૃત, દમયંતીના સ્વામી, વીરસેન રાજાના પુત્ર, કલિને હણનાર, સ્થંભને ઉખેડનાર, કેશિની નામની વિદ્યાધરીના દુઃખને દૂર કરનાર, શ્રેય (કલ્યાણ) કરનાર, અશ્વવિદ્યા જાણનાર, ઋતુપર્ણુ રાજાની શોભાને વધારનાર, જીગારી, સમ્રાટોને વિષે મુખ્ય, સૂર્યપાક રસોઈમાં પ્રવીણ હે નલ ! તું આ પ્રમાણે આટલા બધા ગુણવળો છો તો તું કંઈ કીર્તિને વર્યો નથી ? અર્થાત્ સમસ્ત પ્રકારની કીર્તિ તને વરેલી જ છે. શત્રુઓનો જય કર, તારું કલ્યાણ થાઓ ! ફરીથી પણ તમારા પ્રદેશમાં સુખપૂર્વક પ્રવેશ થાઓ” —આવા પ્રકારના બંદીજનોના કલકલ નાદથી, ગંગાના કિનારા પાસે રહેલ નલના વિશાળ સૈન્યનો પડાવ સૂચિત કરાયો.

સર્ગ બીજો.

[પુષ્કર પ્રત્યે દૂતવું મોકલવું : : ક્ષેત્રપાલવું કથન : : ફરી ઘૂતકીડા]

દિગ્વિજય કરીને આવેલા નળને સાંભળીને પુષ્કર(કૂખર)વું મન લેશ માત્ર ગભરાયું નહીં. નળરાજ સમર્થ હોવા છતાં પુષ્કરને શિક્ષા કરવા માટે દંડ ધારણ ન કર્યો સ્વજનોને હણવા માટે હસ્ત તૈયાર કેમ થઈ શકે? નલરાજ્યે પુષ્કર પ્રતિ એક દૂતને મોકલ્યો, કારણ કે અન્યના ચિત્તરૂપી કૂવાને વિષે તે પહેલું જ પગથિયું છે. સદાચારને બાણનાર તે દૂતે સભામાં બેઠેલા અને શૂરવીર પુષ્કરરાજને રહસ્યવાળી વાણીથી જણાવ્યું કે—“હે રાજન્! તમે જ્ય અને વિજયથી વૃદ્ધિ પામી રહ્યા છો કારણ કે તમારા ભાઈ નલ રાજવી દશ દિશાઓનો વિજય કરીને આવી પહોંચ્યા છે. સમસ્ત રાજસમૂહને પોતાના સેવક તુલ્ય બનાવીને આજે નલરાજ્યે પોતાની કાંતિદારા મેરુને પણ જીતી લઈને વીરસેન રાજના કુળને ઉત્તમ બનાવ્યું છે. બધા રાજ્યો નલ રાજવીની આજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણે છે; પરંતુ તે તમારા વડીલખંધુ હોઈને તમારા માટે તો વિશેષ પ્રકારે પૂજનીય છે. જ્ય કરવાની ઇચ્છાવાળા તેમજ મોટાભાઈ એવા નલરાજ અહીં આવવા છતાં તેમની આગતા-સ્વાગતા કરવાને બદલે તમે કેમ મૂઠ બની ગયા છો? તો પવિત્ર બુદ્ધિદારા વિચાર કરીને, તેમના પ્રત્યેના સમસ્ત કારણોને ત્યજ દઈને, દીનતાને છોડી દઈને નલરાજને પ્રણામ કરો! તેમની મહેરબાનીથી તમને કંઈ પણ ભણપ આવશે નહીં. તેમનું સામ્રાજ્ય તે તમારું જ છે. તમારા બંનેમાં ભિન્નતા કેમ હોઈ શકે?”

બાદ પુષ્કરે જવાબ આપ્યો કે—“હે ચતુર દૂત! તેં જે કહ્યું તે બરાબર છે. શત્રુઓને નષ્ટ કરવામાં પ્રલય કાળના અગ્નિ સમાન નલ છે, તો પછી તેવા પૂજનીય નલની સાથે બીજો કયો વિરોધ હોઈ શકે? તે મારાથી વડીલ છે અને કુળના આબૂષણ સમાન છે. તેમના પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવતા મારી તો મોટાઈ વધે. તેમની જેવા વીરપુરુષની સાથે વિરોધ કરવાને કોણ ઇચ્છે કે જેમના સૈન્યરૂપી ધૂલિસમૂહમાં રાજ્યો ડૂળી બંધ છે, પરંતુ આ વિષયમાં મારે કંઈ કહેવાતું છે. તું મારા મુખદ્વારા તે હકીકત સાંભળી લે. તું રાજનો દૂત-સેવક છે, તેથી મારા પણ વિશ્વાસનું પાત્ર છે

“પિતાએ મને રાજ્ય આપ્યું નથી તેમ મોટા પુત્ર તરીકે પણ મને રાજ્ય મળ્યું નથી. ક્ષત્ર ભાગ્યથીજે ઘૂતની કૃપાથી મને રાજ્ય મળ્યું છે, તો શામાટે નલરાજ મારું

રાજ્ય છીનવી લેવા માગે છે? જુગારીઓને યુદ્ધ કરવાથી જ વૈભવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અન્ય રીતે પણ થાય અર્થાત વૈભવ-પ્રાપ્તિ માટે કંઈ યુદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. ઘૂતદ્વારા મેં જીતેલું રાજ્ય ભલે તે નલરાજા ફરી ઘૂત રમીને ગ્રહણ કરે. જેવી રીતે આપ્યું તેવી રીતે લેવું એ મહાત્મા પુરુષોની નીતિ છે. ભક્તિપરાયણ અને ન્યાય-યુક્ત એવા પોતાના ભાઈને (મને) જો નલરાજા સામર્થ્યથી જીતી લેવાને ઇચ્છતા હોય તો મેં શું ન પ્રાપ્ત કર્યું? મારા કથનાનુસાર તું જઈને જલ્દી આ હકીકત નલરાજાને જણાવ, જેથી તેઓને ઉચિત જણાય તે પ્રમાણે તે કરે.” આ પ્રમાણે સૂચના કરીને મહાબુદ્ધિશાળી પુષ્કરે ગુણવાન નલના દૂતને આદર સત્કાર, દાન અને આભૂષણ આપવા-પૂર્વક વિદાય કર્યો. દૂતના મુખદ્વારા પુષ્કરની ઇચ્છા સાંભળીને ચતુર નલે પોતાની સાથે રહેલા વિશિષ્ટ પુરુષોની સાથે મંત્રણા કરી. પુષ્કરને હણવા ઇચ્છતાં ભીમરાજાના પુત્રો અને વિદ્યાધર રાજવીઓએ તો નલને યુદ્ધ કરવા માટે સલાહ આપી. પવિત્ર બુદ્ધિવાળા શ્રુતશીલ મંત્રીએ પુષ્કરને અર્ધું રાજ્ય આપીને પોતાનું કુળપરંપરાનું રાજ્ય ગ્રહણ કરવા સૂચના કરી. ઋતુપર્ણું રાજ્ય, જયશાલી પુષ્કરના સંબંધમાં ઉપર જણાવેલ બંને સૂચનાઓનો વિરોધ કરીને પોતે નિર્દોષભાવે જણાવ્યું કે—“હે રાજન્! જુગારી પ્રત્યે રણુ-સંગ્રામ કરવાની આવશ્યકતા નથી. તેની સાથે ઘૂત રમવું એ જ સાચો ઉપાય છે. આ વિષયમાં હું આપને ઘૂતની ઉત્તમ પદ્ધતિ જણાવીશ, જેથી તમે પુષ્કરને જીતીને આપનું રાજ્ય પાછું પ્રાપ્ત કરી શકશો.

પૂર્વે હું માલિની નામની સર્વાંગસુંદર મારી પત્ની સાથે જિનેશ્વરભગવંતને નમસ્કાર કરવા ગયો હતો. તે જિનમંદિરના દ્વારને વિષે મેં રાતા ચંદનથી પૂજ્યેલ, દેહીપ્યમાન નેત્રવાળા અને ભયંકર ભાવવાળા એક ક્ષેત્રપાલને જોયો હતો. રાતા કરેણી માળાથી સુશોભિત વક્ષસ્થળવાળા, કટિપ્રદેશ પર ઉછળતી અને ગંભીર ધ્વનિ કરતી વીર-ઘંટાથી (ટોકરો) સુશોભિત, ચમરાજ સરખો અને ભેરથી તાળીઓ પાડતા વેતાલો જેની સમક્ષ નૃત્ય કરી રહ્યા છે તેવો, ખડ્ગ અને ઢાલના પરસ્પરના ધ્વનિથી સામાન્ય ખેચ-રોને ક્ષુબ્ધ બનાવતા ક્ષેત્રપાલને જોઈને ગભરાયેલી, સંબ્રમ પામેલી, વિકસ્વર કમળના જેવી મુખવાળી મારી પત્નીએ તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું કે—“અરે! દિશારૂપી વસ્ત્રવાળો (નગ્ન), હાથમાં ખોપરીવાળો, કૂતરાના વાહનવાળો, શરમ વિનાનો, તિરસ્કારને પાત્ર અને સોભાગ્ય રહિત આ ક્ષેત્રપાલની દેવાને વિષે ગણુના થાય છે. જાતિ ગુણુને કારણે મહાવૃક્ષ પણ વૃક્ષની પદ્ધતિને પ્રાપ્ત કરે છે.”

ઉપર પ્રમાણે મારી પત્ની માલિની બોલી રહી હતી તેવામાં તે ક્ષેત્રપાલની મૂર્તિના મધ્ય ભાગમાંથી સિંહનાદ સરખો ધ્વનિ થયો કે—“અરે! પાપિણી! જે મહામોહને કારણે તું મારી ઘૂણા કરે છે તો આવતી ચતુર્દશીએ હું તને હણી નાખીશ.” આ

પ્રમાણે કઠોર વચન સાંભળીને ભકિતતત્પર અનેલી તેણીએ, મારી સાથે તે ભૈરવ નામના ક્ષેત્રપાલને પ્રસન્ન કરવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું.—“ હે મહાવીર ! તું મારી રક્ષા કર, રક્ષા કર. હું તારે શરણે આવી છું. હે દેવ ! હું તમારી સેવિકા છું, તો મને જીવિતદાન આપ. ” આ પ્રમાણેની માલિનીની ભયવ્યાકુળ ચિત્તથી કરાતી સ્તુતિથી ભૈરવની મૂર્તિ-માંથી ફરીવાર ધ્વનિ થયો કે—“ જો તું મને સો ચણાની એક મુષ્ટિ એવી વૃદ્ધિ પામતી સંખ્યાથી એક, બે, ત્રણ, ચાર એમ દશ હજાર મુષ્ટિ પર્યંત આપે તો હું તને હણું નહીં. તે ચણાની કોઈએ ગણત્રી કરવી નહીં, તારે પોતે જ તારી મુષ્ટિવડે મને તે દાન આપવું. અને આ પ્રમાણે દાન કરવાનો સમય માત્ર ચાર પહોરનો જ સમજવો. મેં જણાવેલ સમય અને સંખ્યાનું જો ઉલ્લંઘન થશે તો હું તને અવશ્ય હણી નાખીશ. આ સંબંધમાં તારે લેશ માત્ર શંકા ન કરવી. ” ભયભીત અનેલી અને જીવિતને ઇચ્છતી માલિનીએ ભૈરવ ક્ષેત્રપાલનું તે કથન સ્વીકારી લીધું. દુષ્કર કાર્ય કરવામાં સમય વીતાવવો (પસાર થવા દેવો) તે મહાગુણ મનાય છે.

“ પછી વીતરાગ પરમાત્માને વિશેષ પ્રકારે પ્રણામ કરીને, હે રાજન્ ! માલિનીના દુઃખથી દુઃખી અનેલ હું પણ મારા મહેલે ગયો.—“ અરે ! આ દુષ્કર મુષ્ટિ-દાન કઈ રીતે થઈ શકશે ? ભૈરવના આવા પ્રકારના આગ્રહને ધિષ્કાર હો ! હા ! હા ! દુઃખની વાત છે કે—મારા જેવો સ્વામી વિદ્યમાન હોવા છતાં મારી પ્રિયા માલિની મૃત્યુ પામશે. ” આવા પ્રકારના વિચારોથી મૂઠ અનેલા મને પ્રતિહારીએ આવીને એક મુનિરાજ જે ચતુર ને બુદ્ધિશાળી શંકર નામના આચાર્ય હતા, તેનું આગમન જણાવ્યું. મારાવડે આતિથ્ય કરાયેલા તે મુનિવરે મારી ખિન્નતાનું કારણ પૂછ્યું. મેં પણ મારું મહાદુઃખ કહી સંભળાવ્યું. કૃપાસાગર મુનિવરે દીન એવા મને જણાવ્યું કે—“ હે રાજન્ ! હું પૂર્વધર છું. પૂર્વાચાર્યોએ રચેલા અક્ષપૂજ નામના પૂર્વને હું પૂજું છું, આરાધું છું; જેથી હું સમસ્ત સંખ્યા જાણવામાં કુશળ બન્યો છું. મુષ્ટિના સંસ્થાનની યોગ્યતાથી સમાનરૂપ અને દ્રવ્યની સંખ્યાને વિદ્વાન માણસ સહેલાઈથી જાણી શકે છે; તો હવે તું મારા મુખદ્વારા તે અક્ષમંત્ર સાંભળ. ”

“ આ પ્રમાણે કહીને તે શંકરાચાર્યે મને એકાંતમાં અક્ષમંત્ર શિખવ્યો. મારાથી ફર-માવાયેલી મારી પત્નીએ તે મંત્રદ્વારા તત્કાળ ક્ષેત્રપાલને મુષ્ટિદ્વારા દાન આપ્યું એટલે જેવી રીતે ગણુ અને પ્રસ્તારની રચનાથી ગરુડ પીંગલ કવિ પ્રત્યે પ્રસન્ન થયા તેમ ક્ષેત્રપાલ પણ પ્રસન્ન થયો. ”

“ કુંડિનપુર તરફ જતાં તમે તે મંત્ર મારા મુખથી બ્રહ્મણ કર્યો છે તો હે દેવ ! તે ગણુનાને (સંખ્યાને) અનુલક્ષીને તમે રાત્રિદિવસ પુષ્કર સાથે ઘૂત સ્મો. હે રાજન્ ! પોતાની તેમજ અન્યની મુષ્ટિના રહસ્યને જાણી લેનાર અને સર્વ પ્રકારના દાનમાં કુશળ આપને

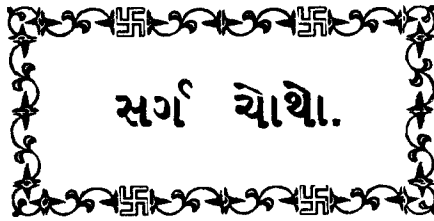
સંખ્યાવિદ્યામાં કુશળ પુરુષ જે કોઈ સંખ્યા જણાવે તેને કરોડોગણું કરવામાં આવે તો પણ તેના કદા પ્રમાણે જ સંખ્યા થાય છે. આ દૂતકીડામાં બે, ત્રણ કે ચાર વ્યક્તિ જુગાર ખેલી શકે. અને તે દૂતકીડા જાણનારા ઘણા હોય તો પણ એક બીજાની સાથે ઉપરાઉપર દાવ મૂકી શકે. હવે સમસ્ત રાજાઓની સાક્ષીમાં નલ અને કૂબર બંને સુંદર દૂતકીડા કરવા લાગ્યા. સુષ્ટિ જ્ઞાનને જાણવા છતાં નલરાજ, દૂતકીડાના રસની વૃદ્ધિને માટે વચ્ચે વચ્ચે કૂબરની જીત કરાવતા હતા. જ્યાં સુધી અદ્ય મૂલ્યવાળી વસ્તુની હોડ સુકાતી હતી ત્યાં સુધી કૂબર જય તેમજ પરાજય મેળવતો હતો પરન્તુ જ્યારે મહા-મૂલ્યવાળી દૂતકીડા શરૂ થઈ ત્યારે કૂબર એક પણ દાવ જીતી શક્યો નહિ.

પોતાના પરાજયથી ક્ષોભ પામવાને કારણે અત્યંત મૂલ્યવાળા પદાર્થોને હોડમાં મૂકતા કૂબરને ચતુર નલે કહ્યું કે—“ ભાઈ, તું દાવ ઓછો મૂક. ” બાદ નલે જ્યારે કૂબરને જીતી લીધો ત્યારે ઉચ્ચ સ્વરે જય-જયારવ કરતાં દમન વિગેરેને નલરાજએ દષ્ટિમાત્રથી અટકાવ્યા. કૂબર હસ્તી, અશ્વ, રથ, કિલ્લાઓ, ગ્રામ, ચાકર અને નગરો વિગેરે કીડામાત્રમાં હારી ગયો. પછી રાજમુદ્રા સહિત રાજભંડાર અને કોઠાર હારી ગયે છતાં કૂબરે પોતાના દેહ પર રહેલા આભૂષણો હોડમાં મૂક્યા. વધારે કહેવાથી શું ? પૂર્વે જેમ કૂબરે નલરાજને જીતી લીધો હતો તેમ આ સમયે નલે કૂબરને જીતી લીધો. કોનાવડે હમેશાને માટે લક્ષ્મી સચવાઈ છે ? દૂત કોને આધીન બન્યું છે ? કઈ વ્યક્તિને વિષે વેશ્યા સ્ત્રી આધીન (વશ) બની છે ? અને લક્ષ્મી કોનો ત્યાગ કરતી નથી ? જે દૂતકીડામાં પુત્ર, સ્ત્રી તથા નાસિકા અને કર્ણ પણ હારી જવાય છે તે દૂતકીડા જેવું બીજું કોઈ વ્યસન નથી. કેટલાએક વ્યસનોમાં પાપાનુબંધી સુખ હોય છે પણ દૂતકીડા તો સમસ્ત સુખનો નાશ કરનારી જ છે. મનુષ્યોને માટે દૂતકીડા કેદખાના વિનાનું બંધન છે, ઉત્સવ વિનાનું બગરણ છે, ચોરી ન થવા છતાં પણ ધનનો નાશ છે, ખુજલી ન આવવા છતાં હસ્તોનું ઘર્ષણ છે, મદિરાપાન ન કરવા છતાં પણ મૂર્ચ્છિત બનવાનું છે, વ્રત વગર પણ વિષયોનો ત્યાગ કરવા જેવું છે. ખાવું-પીવું બધું ભૂલી જવા છતાં તપશ્ચર્યા ન ગણાય-આ પ્રમાણે દૂતકીડા માણસોને અતીવ દુઃખદાયક છે. જીતેલા પૈસાને હાર્યા સિવાય જુગારીને શાંતિ થતી નથી. જો પીધેલા રુધિરને વમી ન નાખે ત્યાં સુધી સ્વસ્થ બનતી નથી.

પછી નલરાજ સમસ્ત રાજાઓ સાથે, ઊંચા તોરણોથી વિભૂષિત સ્ત્રીઓવાળી પોતાની રાજધાનીમાં દાખલ થયા. પુણ્યશાળી પવિત્ર લોકોથી વ્યાપ્ત અને ચતુર જનોને મનોહર એવી તે નિષધા નગરી આકાશને વિષે વિમાનોની અવરજવરથી જાણે હાલતીચાલતી બીજી નગરી હોય તેમ બની ગઈ. “ આ નલરાજ અમારા ગુરુ, પિતા, માતા, સ્વામી, મિત્ર અને રાજા અથવા તો સર્વસ્વ છે ” એ પ્રમાણે આનંદયુક્ત સ્વરથી બોલતા નગર-

જનોવડે જોવાતા નલરાજ રાજમાર્ગે આવી પહોંચ્યા. ઊંચા હસ્તરૂપી સ્તંભને ઉછાળતા ભાટચારણોએ ધ્રુવા સરખા નલરાજની આનંદપૂર્વક નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરી.

“બ્રાહ્મણોથી સેવાયેલા ! મુક્તાક્રમ કરતાં પણ વિશેષ દંતક્રાંતિવાળા ! વિદ્વાન પુરુષો-રૂપી માળા(પંક્તિ)ને વિષે બ્રમર સમાન ! શેષનાગ સરખા ! ઐરાવણ હુસ્તી સમાન ! ચંદ્ર સરખા મુખવાળા ! શત્રુ સૈન્યરૂપી જંગલને દગ્ધ કરવામાં દાવાનળ સમાન હે નલ ! તમે જ્ય પામેા. સૂર્યના તાપને લીધે તમ થવાથી વૃક્ષના મૂળમાંથી ઝરતા જળદ્વારા લંધન કરાવીને નલરાજરૂપી વૈદ્યે પર્વતની ગુફાઓમાં રહેલા સમસ્ત શત્રુઓના શરીરમાં પ્રગટેલા અભિમાનરૂપી જ્વરને* નષ્ટ કર્યો. જેમ બ્રમર કમલિની પ્રત્યે, હુસ્તી નર્મદા નદીને વિષે, કામદેવ નારીને વિષે, ચંદ્ર નક્ષત્રપંક્તિને વિષે, રસ કવિતાને વિષે, અર્થ(ધન) મંત્રશક્તિને વિષે પ્રવેશ કરે તેમ હે નલરાજ ! તમે તમારી રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરો ! હે નલ ! તારો પ્રવેશ સુખરૂપ થાઓ. ” આ પ્રમાણે અનેક ભાટ-ચારણોથી (સ્તુતિ-પાઠકોથી) વર્ણન કરાતા, રાજમહેલમાં દાખલ થઈને હર્ષ પામેલ તેમજ મદ્યુક્ત સિંહ સમાન પરાક્રમી નલરાજ સભામંડપમાં સુવર્ણના સિંહાસન પર બિરાજ્યા. તે સમયે પુષ્કળ રત્નો અને સુવર્ણનું ભેટણું કરીને હર્ષિત બનેલ સમસ્ત રાજવીઓએ પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર નલરાજને નમસ્કાર કર્યો; અને નલરાજએ અનુક્રમે સમસ્ત પ્રભાગણને આનંદિત કરી. ભરતક્ષેત્રના સ્વામી નલરાજના રાજ્યાભિષેકસમયે વારાંગનાઓ અત્યંત ઉલ્લાસપૂર્વક વિવિધ હાવભાવો દર્શાવવાપૂર્વક નાચી, ગોત્રની વૃદ્ધ વ્યક્તિઓએ અગદ વિગેરે મંગળોત્તું ઉચ્ચારણ કર્યું અને તેના પિતૃઓ તથા દેવો હાંપત બન્યા.

સર્ગ ચોથો.

[નલનું કલ્યાણક મહોત્સવમાં જવું :: મુનિવરનો નલને મેળાપ.]

સમસ્ત પૃથ્વીપીઠ પર જેમ સૂર્યનું તેજ સમસ્ત પર્વતો પર પ્રસરી બાથ તેમ સમસ્ત રાજસમૂહ પર નલની અખંડિત આજ્ઞા પ્રવર્તી. બાહ

* પર્વતની ગુફાઓમાં શત્રુ રાજ સંતાર્ધ ગયા. તેઓના જ્વરને દૂર કરવા માટે લંધન જરૂરી છે, પરંતુ લંધનમાં જળ જોઈએ, તે જળ વૃક્ષો મારફત મેળવ્યું. સૂર્યના તાપથી વૃક્ષો ઉજ્જી બને, એટલે જે તેમનાં મૂળીયા પૃથ્વી સાથે સંલગ્ન હોય તે મૂળીયામાંથી પાણી ઝરે અને તે પાણીનાં દીપાનું શત્રુરાજઓએ પાન કર્યું.

વિશ્વનો વિજય કરનાર નલરાજાએ વૈતાલ્ય પર્વત પર રહેનાર સમસ્ત વિદ્યાધર રાજાઓને મહામુશ્કેલીએ વિદાય કર્યો. દમયંતીની આજ્ઞા ઊઠાવવામાં તત્પર કેશિનીની સાથે મહાબલકુમાર, નલરાજાની ભક્તિ કરવાની ઇચ્છાથી નિષધા નગરીમાં જ રહ્યો. નલથી જીતાયેલ પુષ્કર પોતાના મહેલમાંથી બહાર જ નીકળ્યો જ નહિ, કારણ કે નલ પ્રત્યે પૂર્વે જે અસહાયરણ કર્યું હતું તેથી તે મનમાં અત્યંત લલ્લિજત બન્યો હતો. નલ અને દમયંતી બંનેએ તેના મહેલે જઈને તેને જલ્દી આશ્વાસન આપ્યું કે—“હે ભાઈ! તું ફેગટ મનમાં અત્યંત દુઃખ શા માટે ધારણ કરે છે? જે તું આવી અવસ્થામાં રહે તો મને સુખથી શું? અર્થાત્ મને સુખથી સચું. આ પૃથ્વી પર વીરસેન રાજાના પુત્રો તરીકે આપણ બંને પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છીએ. તું મારો નાનો ભાઈ અને દમયંતીનો દીયર છે. આ વિશ્વમાં મનુષ્યો કુટુંબની ખાતર દરેક પ્રકારનાં વ્યવસાય કરે છે; તો જેને પોતાનું કોઈ સ્વજન જ નથી તેના વ્યવસાયને અંગે કરાતું કષ્ટ નિરર્થક છે. જેને પોતાના કુટુંબીજનો પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ હોય અને પારકી વ્યક્તિઓને પોષતો હોય તે વિશાળ કૃણ સરખા માત્ર બહારથી દેખાવડા હોય છે. પોતાના દોષને કહેનારા, અન્ય જનોથી ગવાતા, પોતાના શુભોથી લલ્લિજત બનનારા, પોતાના કાર્યને પરિપૂર્ણ કરનારા અને પોતાના કુટુંબીજનોને પોષનારા ધન્યવાદને પાત્ર છે, તો તું હવે ખેદનો ત્યાગ કર, આપણે બંનેએ જય મેળવ્યો સમજ; કારણ કે જુદું પડી ગયેલું આપણું કુટુંબ પારાની માફક ફરી એકત્ર બન્યું છે.” આ પ્રમાણે કહીને, પુષ્કરને ગાઠ આલિંગન આપીને, મસ્તકને સુધીને કલિનો નાશ કરનાર નલરાજાએ તેને અર્ધું રાજ્ય આપ્યું. આવી રીતે નલરાજા ભરત-ક્ષેત્રના ત્રણ ખંડનું શાસન કરવાને લીધે નહુષ અને નાભાગનો યશ જર્જરિત બની ગયો, અર્થાત્ તેઓના કરતાં પણ નલનો યશ વૃદ્ધિ પામ્યો. નલના સુરાજ્યને કારણે, માત્ર પુણ્યની હાનિ કરતાં સ્વર્ગ કરતાં આ પૃથ્વીપીઠ પર જ રહેવાની લોકોની ઇચ્છા થઈ.

શ્રુતશીલ મહામાત્યને રાજ્યની ધુરા સોંપીને નલરાજા ધર્મ અને કામ એ બંને પુરુષાર્થોનું પ્રતિદિન સેવન કરવા લાગ્યા. કોઈ વખત કેશિનીની સાથે, વિયોગને કારણે પ્રગટેલ સંતાપના વર્ણનદ્વારા તો કોઈ વખત ઋતુપર્ણી રાજા સાથે કુળ સંબંધી વૃત્તાંત-દ્વારા તેમજ અનેક પ્રકારનાં વિલાસોદ્વારા જગતને ખુશી કરતાં નલરાજા સુખપૂર્વક સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા.

કોઈક વખતે કલ્યાણક મહોત્સવ પ્રસંગે દમયંતી સાથે નલરાજા અરિહંત ભગવંતને નમસ્કાર કરવાને માટે તમોપહ નામના તીર્થે ગયા. ત્યાં આગળ જિનભુવનને જોઈને, અહીંતહીં વિચરતા તેમણે અત્યંત સાવધાન મનથી વિનયશાલી (ભક્તિ દર્શાવતો) વેષ ધારણ કર્યો. પછી રાજાએ ધર્મવૃક્ષ સરખા તે જિનભુવનની ફરતી ક્યારાની માફક ઠઠ ભક્તિપૂર્વક પ્રદક્ષિણા આપી. અલંકાર યુક્ત શબ્દોથી ભગવંતની સ્તુતિ કરીને, તે

મંદિર પ્રત્યે પોતાની ભક્તિને લીધે તેની આસપાસ સમસ્ત પૃથ્વીનું અવલોકન કર્યું. તે સ્થળે રહેલા મહર્ષિઓની હર્ષપૂર્વક ચરણપૂજા કરીને નલરાજ્યે પોતાની સંપત્તિની સાર્થકતા માની.

આ પ્રમાણે નિરુપદ્રવપણે અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ કરીને, ભગવંતનું આરાધન કરીને નલરાજ્ય પોતાની પત્ની સાથે તે તીર્થના શિખર પરથી નીચે ઊતર્યાં. તે પર્વતની તળેટીમાંથી નલરાજ્ય પોતાના સૈન્ય સાથે આલી રહ્યા હતા તેવામાં સૂર્યાસ્ત થવા લાગ્યો. બાદ સાયંકાળના અંધકારને વિશેષ ગાઢ બનાવવાને માટે જાણે તૈયાર થયા હોય તેમ ધૂળને ઊડાડતા પ્રચંડ વાયરાઓ વાવા લાગ્યા. સમસ્ત દિશાઓને એકાકાર બનાવતો વાયુ ધૂળ સહિત વાઈ રહ્યો હતો. ત્યારે આંખને આવરી દેતા અંધકારે પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું અર્થાત્ સર્વ સ્થળે ગાઢ અંધકાર વ્યાપ ગયો.

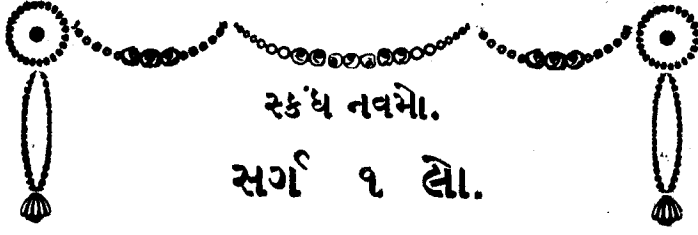
ઉચ્ચ કે નીચ જાતિને નહીં જાણતી, વ્યાકુળ જેની દૃષ્ટિ કંધાઈ ગઈ છે તેવી સ્ત્રીની માફક ઊંચા નીચા પ્રદેશને નહીં જાણતી, દિશાના ભાન વિનાની અને નજરથી નહીં દેખી શકતી સેના એક બીજાનું અવલંબન લઈને ચાલવા લાગી. ખિન્ન અનેલ રાજ્ય નલ તે સ્થળે સૈન્ય સાથે રોકાઈ ગયો. રાજ્યો હંમેશા સમયને જાણુનારા હોય છે. વળી નલરાજ્ય તો વિશેષે કરીને સમયના જાણુ હતા. આ સમયે ધૂળ ઊડવાના દુઃખને કારણે સૈન્યનો કોલાહલ અંધ પડ્યો ત્યારે અને સમસ્ત મનુષ્ય, હસ્તી વિગેરે ચિત્રમાં આળેખાયેલાની માફક સ્થિર બન્યા ત્યારે નલરાજ્યના પડાવની નજીકમાં તે ગાઢ અરણ્યને વિષે નલરાજ્યે ઘણા બ્રમરાઓને અવાજ કરતાં સાંભળ્યા, એટલે તેમના મનમાં સંશય થયો કે-શું આટલામાં કમળનું પુષ્પ હશે? કે કોઈ હસ્તી અથવા સુગંધી વાંસ હશે? આ પ્રમાણે કોતુક થવાથી અતિ ઉત્કંઠાવાળા નલરાજ્યે શિબિકામાં બેઠેલી દમયંતીને પડદાની અંદર કહ્યું કે—“ હે વેદભી ! તું બહાર આવ, પડદાનો ત્યાગ કર. તારા ભાલ-તિલકની કાંતિ અંધકારને દૂર કરે. ” આ પ્રમાણે નલ રાજવીના સૂચનથી દમયંતી એકદમ બહાર આવી અને તેને કારણે તે પ્રદેશનો ગાઢ અંધકાર દૂર થઈ ગયો. અંધકાર નષ્ટ થવાથી લોકોએ તે સ્થળ ખાલી કર્યું ત્યારે નલ-દમયંતી બંનેએ બ્રમરાઓના શુંબરવ તરફ પોતાની દ્રષ્ટિ ફેંકી ત્યારે તે બંનેએ અફ્રુત, અસાધારણ સમાધિરૂપી સમૃદ્ધિને કારણે સ્થિર આકૃતિવાળા, મૂર્તિરૂપ પરમાત્માની સરખા, ગજરાજના ગંડસ્થળના ઘસાવાથી ચોંટેલા મદને કારણે બ્રમર-સમૂહથી ડંખ અપાતા કોઈ એક મુનિવરને નીહાળ્યા. મુનિવરને જોઈને વ્યાકુળ ચિત્તવાળા નલે દમયંતીયુક્ત કહ્યું કે-ખરેખર, આ તપ, કષ્ટ, દૃઢતા અને સુમુક્ષુપણું ધન્યવાદને પાત્ર છે. આ પ્રમાણે ઘણી પ્રશંસા કરી. બાદ પાસે રહેલી સેવિકા સરખી દમયંતીથી સંજ્ઞ કરેલા સાધનવાળા અને યતનપૂર્વક ઊડાડેલા બ્રમરાઓના ડંખને દૂર

કરતા નલ રાજ્યે પોતે જલ્દી ભકિતપૂર્વક તેમતા દેહની શુશ્રૂષા કરી. મુનિરાજની વૈયાવચ્ચ કરતાં નલ રાજવી પણ મુખ પામ્યો અને તે સમયે પ્રચંડ પવન પણ શીઘ્ર શમી ગયો. તેમજ પ્રગટ તેજવાળો ચંદ્ર ઉદય પામ્યો.

દુષ્ટ પ્રાણીઓથી કરાયેલા મહાઉપસર્ગોને જીતીને ધ્યાન મુક્ત બનેલા શ્રેષ્ઠ મુનિ-વરે, ભવ્ય પ્રાણીને વિષે મુદિતભાવનું આરોપણ કરવાની માફક પોતાનાં પ્રશમરસથી વિકસ્વર બંને નેત્રદ્વારા નીહાળ્યું ત્યારે “ ચંદ્ર જેવા નિર્મળ હે મુનિ શ્રેષ્ઠ ! આપનું નૂતન મંગલ થાઓ. ” આ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા, ચંદ્ર સરખા મુખવાળા નલે તે મુનિ-વરની પ્રશંસા કરી.

કૌતુકપ્રિય અને શ્રેષ્ઠ કવિ સદશ શ્રી માહિક્યદેવસૂરિએ અપૂર્વ અને નૂતનમંગલ સ્વરૂપ નલાયન રચ્યું તે આર્યપુરુષોના કર્ણને વિષે કમલ સમાન તે નલાયનનો આઠમો સ્કંધ પૂર્ણ થયો.

સ્કંધ નવમો.

સર્ગ ૧ લો.

[નલ રાજાનો પૂર્વલવ.]

પૃષ્ઠી પ્રણામ કરીને નલ રાજા પોતાની પત્ની દમયંતી સાથે તે મુનિવરની સમક્ષ ઊભા રહ્યા ત્યારે મુનિવરે નિર્મળ વાણીવડે કહ્યું કે—“ હે રાજન્ ! જેમ કર્પૂરમાં આપેલી પુષ્પની સુવાસ શોભે છે તેમ સ્વભાવથી ભવ્ય એવા આપને અપાતી ધર્મદેશના શોભાસ્પદ બનશે. વૈભવથી પરિપૂર્ણ રાજ્ય, ભક્તિપરાયણ સ્ત્રી, ધર્મવાસનાથી વાસિત મન, આ જો હોય તો વધારે વિચારવાનું શું હોઈ શકે ? હે રાજન્ ! હું દમકનો શુરુભાઈ, સત્ય વચન બોલનાર, સાર્થક નામવાળો શ્રુતસાગર એ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલ મુનિ છું, તો હવે વધારે કહેવાથી શું ? તમને બંનેને મારા આશીર્વાદ છે કે તમારી જેવા ધર્મતત્પર અન્ય રાજાઓ થાઓ ! ” આ પ્રમાણે બોલતા તે મુનિવરને વિદ્વાન, શત્રુઓને પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખા, કમળ જેવા મુખવાળા, ચિત્તને હરણ કરતાં નલરાજાએ અંજલિ જોડવાપૂર્વક કહ્યું કે—“ હે પૂજ્ય ! હું ધન્ય છું. મેં આજે સર્વ જીતી લીધું છે કે જેને આપ જેવા નિર્મોહી મુનિવર સત્કારે છે. મેં કલિને જીત્યો, પ્રિયાને પ્રાપ્ત કરી, ભરતભૂમિને જીતી લીધી. આ સર્વ ક્રિયાથી મને જે હર્ષ નથી થયો તેથી વિશેષ હર્ષ આપની મારા પ્રત્યેની મહેરબાની-કૃપાથી થયો છે. હે પૂજ્ય ! સર્વ પ્રકારે દમયંતી માનવી હોવા છતાં તેના લલાટપ્રદેશમાં અસાધારણ પ્રકાશવાળું આ તિલક શા માટે ? મને દમયંતી સાથે કેટલાક સમય પર્યન્ત વિયોગ શા માટે થયો ? અને કયા કારણથી મને ભરતક્ષેત્રનું ઐશ્વર્યસ્વામીપણું પ્રાપ્ત થયું ? ” ઉપર પ્રમાણે પ્રશ્ન કરતાં નલરાજાને શ્રુતસાગર મહામુનિએ જણાવ્યું કે—“ જે ઘટના જે પ્રમાણે છે તે પ્રમાણે હું આપને જણાવું છું તો તે આપ સાંભળો. કેવળજ્ઞાન સરખા પરમાવધિ જ્ઞાનને લીધે લોક તેમજ અલોકને વિષે મારાથી ન બાણી શકાય તેવી કોઈપણ વસ્તુ નથી, અર્થાત્ હું સમસ્ત વૃત્તાંત બાણી શકું છું.

“ પૂર્વે મન્મથા નામનો પ્રચંડ પરાક્રમી, શ્રીમાન અને વીર રાજવી થયો હતો. તેને વીરમતી નામની રાણી હતી. તે રાજા માત્ર બલીક, દાનવીર, યુવાન તેમજ

ધૈર્યશાલી હતો, પરંતુ અનાર્થ દેશમાં જન્મવાને કારણે ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજતો ન હતો. એકદા, શિકારમાં આસક્ત તે રાજા અશ્વ પર ચડીને, ખલા પર ધનુષ ભરાવીને વનપ્રદેશમાં સ્વેચ્છાપૂર્વક ભ્રમણ કરી રહ્યો હતો. મહાશિકારરૂપી ભૂત-ગ્રહથી વ્યાકુળ બનેલા તે રાજાને, અષ્ટાપદ તીર્થે જતો સાર્થ મળ્યો. તે સાર્થને વિષે વિચિત્ર વેષ ધારણ કરનાર, વિવિધ પ્રકારનાં વાહનોમાં બેઠેલા, સ્તુતિપાઠકોથી વખાણવા લાયક એવા ઘણા ભવ્ય પુરુષો હતા. દાણ (જગાત) આપનારા તે સર્વને છોડી દઈને અનીતિરૂપી નદીમાં રહેતા ગ્રાહ (જળજંતુ, હસ્તીને પણ પકડી લેનાર) સરખા તે મગ્ગણુ રાજાએ સાર્થની મધ્યમાં રહેલા મુનિવરને પકડી લીધા. મુનિવરને મુક્ત કરાવવાને માટે કોઈપણ શક્તિમાન થઈ શક્યું નહિ. હંમેશાં શક્તિ-પરાક્રમ સમાન બળવાળા પ્રત્યે દાખવી શકાય છે, પરંતુ પોતાના કરતાં અત્યંત બળવાન પ્રત્યે કોણુ બળ દાખવી શકે? બળપૂર્વક તે સાર્થને તે સ્થળમાંથી બહાર કાઢી મૂકીને કોષ યુક્ત દષ્ટિવાળા તે રાજાએ ઝેરી દષ્ટિથી તે મુનિને લાંબા સમય સુધી નિહાળ્યા.

પૃથ્વી પર શબ્દા (સંચારો) કરવાના કારણે તે મુનિને બેડોળ અને કઠોર શરીરવાળા બેઠને “આ મુનિ ધીલસ (ગંદા-મલિન) છે.” એમ બોલીને તેણે તે મુનિવર પ્રત્યે કૂતરાઓ છોડી મૂક્યાં. જેમ કુહાડાવડે વૃક્ષને છેદી નાખવામાં આવે તેમ તે રાજાએ કૂતરાઓના વજ્ર જેવા કઠોર દાંતોથી મુનિના શરીરને ફાડી નખાવવાનું શરૂ કર્યું, પરંતુ વજ્રપ્રહનારાય સંઘયણુવાળા તે મુનિએ સમતાભાવથી તેમજ ઉત્સાહપૂર્વક તે દુઃખ સહન કર્યું. શાપને બદલે ઘાયલપણાને-કોઈ પોતાને ઘાયલ કરતો હોય ત્યારે મૃત્યુને સમયે સંયમની રક્ષાને ઇચ્છતા સાધુપુરુષો લાભને જ પ્રાપ્ત કરે છે. મનુષ્યોથી વંદા-યેલા મુનિવર પ્રત્યે કૂતરાઓને છોડીને મગ્ગણુ રાજાની પણ વૃક્ષની નજીકમાં રહેલા પોતાના તંબૂમાં બેઠો. તે સમયે તેની રાણી વીરમતી પોતે ભેરી વગાડતા અનેક શખ્સોની સાથે તે સ્થળે આવી પહોંચી. રાજા લોજન કરી રહ્યા બાદ, નીચે બેઠેલી તેમજ ખંજન નામના પક્ષીની જેવી આંખોવાળી વીરમતીએ પોતાની નજર સમક્ષ તેવા પ્રકારની અવસ્થામાં તે મુનિવરને નિહાળ્યા. તે મુનિવરને બેઠને બાણે જલ્દી પોતાનું સર્વસ્વ હુંટાઈ ગયું હોય તેવી, વ્યગ્ર ચિત્તવાળી, જલ્દી ભ્રમી થયેલી, પવિત્ર આચરણુવાળી તેણીએ કૂતરાઓને દૂર કરીને, રુધિરથી ખરડાયેલા શરીરવાળા તે મુનિવરને પડેલા કષ્ટ માટે લાંબા સમય સુધી અત્યંત શોક કર્યો. “આ કષ્ટ જાતની મનુષ્ય-મૃગયા (શિકાર)! આ પ્રમાદને ધિક્કાર હો! હે દેવ! કોણુ આવી દુર્બુદ્ધિવાળો હશે? અત્યંત પવિત્ર કલ્પવૃક્ષના ટુકડા કરી નાખવામાં આવ્યા છે અને ચિંતામણિ રત્ન સમાન આ મુનિને કંઠણુ પત્થરોવડે ચૂર્ણ કરી નાખવામાં આવ્યા છે. જો કોષે ભરાયેલા આ મુનિવરે આપને શાપ આપ્યો હોત તો આ અવસરે આપની શી સ્થિતિ થાત? તો ચાલો, વિશ્વજનથી વંદાવા લાયક, નિષ્કલંક યશવાળા, ક્ષમાને ધારણુ કરનાર આ પૂજ્ય મુનિવરને અંતઃ-કરણુપૂર્વક પ્રણામ કરો.”

ઉપર પ્રમાણે વીરમતીથી પ્રતિબોધાયેલો હિમગિરિશૃંગનો રાજ (મમ્મણ), મુનિ-
વર પ્રત્યે અધિક ભકિતયુક્ત બનીને, કૂતરાના સમૂહે ભરેલા બટકાઓની પીડાને દૂર
કરવાને માટે પ્રયત્નશીલ બન્યો.

સર્ગ બીજો.

[નલ રાજનો પૂર્વભવ ચાલુ.]

ખાદ શાંત બનેલા રાજને નમસ્કાર કરીને વીરમતીએ પોતાની લબ્ધિથી પોતાના
અનાવી દીધું. તે પ્રકારના આશ્ચર્યને જોઈને મનમાં વિસ્મય પામેલ મમ્મણ રાજ પોતાના
કર્તવ્યથી પોતાની મૂઠતાનો શોક કરવા લાગ્યા. ખાદ વિલાપ કરતા રાજને તે નિર્મોહી
મુનિવરે જણાવ્યું કે—“ હે રાજન્ ! તમે ખેદ ન પામે. હું હવે પીડા રહિત
બન્યો છું. મારા તરફ જુઓ. તારા જેવો રાજ મનુષ્યરૂપી વૃક્ષના ધર્મરૂપી
ફલને ભણતો નથી તે જ હકીકત મને ખેદ ઉપજાવી રહી છે. મહાત્મા પુરુષદ્વારા
સર્વને ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, જ્યારે ખરેખર ખેદની વાત છે કે-કરેલા આચરણથી
તેં મારા દ્વારા જ પાપનું ઉપાર્જન કરેલ છે. રાજ્યોને માટે અંતઃપુર કે નગર
સર્વ સરખું જ છે. અપરાધ વિના પણ પીડા આપનાર તેઓની (રાજ્યોની) શી
ગતિ થાય ? ખરેખર, દાંતોવડે તૃણને અહણ કરતાં શત્રુને પણ લોકો હણતા નથી
તો શ્વાસ ખાનારા પ્રાણીઓને વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રોવડે શા માટે હણવા જોઈએ ?
ખરેખર, વિશ્વ અરાજકતાથી ભરેલું છે; શરણ વિનાનું છે. બળવાન અજ્ઞાની જીવોથી
નિર્ભય પશુઓ શા માટે હણતા હશે ? કલાવતી વિગેરે સતીઓ અને મિત્રાનંદ
વિગેરે પુરુષોએ અદ્ય હિંસા માત્રથી દુસ્તર સાગર જેવું દુઃખ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. બ્રહ્માનું
મસ્તક કાપી નાખવાથી ખોપરીમાં ભિક્ષા ગ્રહણ કરતા, દીન અને નગ્ન શંકર પણ ઘણા
સમય સુધી નચાવાયા છે. શું ખાવા લાયક બીજા પદાર્થો નથી ? અથવા તો શું પવનથી
જીવી શકાતું નથી ? જીવહિંસા કરીને પોષણ પામતાં જીવિતથી શું ? કરોડો ભવે પણ

ન મળી શકે તેવા આ રમણીય માનવ-ભવને પ્રાપ્ત કરીને જે પ્રાણી વિષયનો ત્યાગ કરતો નથી તે નોકામાં જેસવા છતાં ડૂબે છે. ”

આ પ્રમાણે બોલતાં શ્રુતસાગર મુનિવરના વચનોથી મોહનો ત્યાગ કરીને મમ્મણે વાસ્તવિક ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો. રાણી વીરમતી સાથે શ્રાવક ધર્મ સ્વીકારીને પવિત્ર બુદ્ધિવાળો મમ્મણુ રાજવી મુનિરાજના ચરણોમાં નમસ્કાર કરીને, જે હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો કે—“ હે પૂજ્ય ! મારા જેવા દુર્બુદ્ધિ, દુરાત્મા, અનાર્ય દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુષ્ટ પ્રાણી-ઓને માફ કરો. હે પૂજ્ય ! એક વનમાંથી ણીજ્ઞ વનમાં પરિભ્રમણ કરતાં આપ કઈ તરફ જઈ રહ્યા હતા તે મને જણાવો. મૂઠ બુદ્ધિવાળા મેં આપને અહીં લાંબા સમય સુધી રોકી રાખ્યા છે. ” મુનિવરે જણાવ્યું કે—“ હે ભાગ્યશાલી ! સાંભળ, વિશ્વને વિષે પ્રસિદ્ધ અષ્ટાપદ નામનું તીર્થ છે. તે પર્વતના સુંદર શિખર પર ભરતચક્રવર્તીએ બનાવેલ, તીર્થંકર ભગવંતોની મૂર્તિઓ યુક્ત સિંહનિષેઠા નામનો જિનપ્રાસાદ છે. વર્તમાનકાળે તે પર્વત પર ચઢવાનું મનુષ્યો માટે અશક્ય છે; કારણ કે તે પર્વતના આઠ પગથિયા એક એક યોજનની ઊંચાઈવાળા છે. કાળના પ્રભાવથી અત્યારે આ સમયના પ્રાણીઓ માટે તે તીર્થની તળેટીનો સ્પર્શ કરવાથી તીર્થયાત્રાનું ક્ષણ મળે છે. જે કોઈ તે અષ્ટાપદ પર્વત પર જઈને, અરિહંત પરમાત્માઓની પ્રતિમાઓને વાંદે છે તે પ્રાયઃ આઠ ભવમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરે છે. આરાધના કરવાથી પ્રસન્ન બનેલી શાસનદેવીની કૃપાથી જ કોઈક વિરલ વ્યક્તિને તે તીર્થયાત્રાનું ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે; તો હે રાજન ! હું અષ્ટાપદ પર્વત પ્રત્યે જવાને ઇચ્છું છું. આરંભેલા કાર્યની પૂર્ણાહુતિ સિવાય મન સંતોષ પામતું નથી. મારી યાત્રામાં થયેલો આ અંતરાય મારા માટે સફળ બનેલ છે, કારણ કે તને પ્રતિબોધ આપવાથી મેં મહાપુણ્ય ઉપાર્જન કરેલ છે. ”

મુનિવરને તીર્થયાત્રાએ જવાની ઇચ્છાવાળા જાણીને મમ્મણુ રાજાએ આગળ ગયેલા સાર્થને રોકવા માટે પોતાના માણસોને મોકલ્યા. ભક્તિપુરસ્કર તે મુનિવરની સાથે ચાલીને, તેમને સાર્થ સાથે લેગા કરીને, તેમને નમસ્કાર કરીને મમ્મણુ રાજા પાછો વળ્યો. ત્યારથી પ્રારંભીને ચક્રવર્તી સરખો મમ્મણુ રાજા, પોતાની રાણી વીરમતી સાથે ગીતાર્થ મુનિવરોની સેવા-શુશ્રૂષા કરતો કરતો ધર્મકૃત્યો કરવા લાગ્યો. અણુત્રતાદિ ધર્મરૂપી જળના તરંગોથી નિરંતર આર્દ્ર મનવાળી વીરમતીએ અષ્ટાપદ પર્વત પર રહેલ ચૈત્યને, દેવીની માફક વંદન કરવાની ઇચ્છા કરી. તે કાર્યની પૂર્તિ માટે વાહનદ્વારા તે સ્થળે પહોંચતું અસાધ્ય જાણીને, તેણીએ શાસનદેવીની સહાયથી તે કાર્યની સફળતા ઇચ્છી. તે સમયથી મમ્મણુ રાજવીની સેનાએ શાસનદેવીની આરાધના માટે તેમની વિધિપુરસ્કર મૂર્તિ બનાવી અને સમાધિભાવમાં રહીને ત્રણે કાળ પૂજા શરૂ કરી.

સર્ગ ત્રીજો

[નલરાજનો પૂર્વભવ ચાલુ]

દ્વાબના સંતારા પર સૂતેલી અને શાસનદેવીને તુષ્ટ કરતી વીરમતીના આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસો વ્યતીત થઈ ગયા. અષ્ટમી તથા પૂર્ણિમાના દિવસે રાત્રિભંગરણુ કરતી તેણી મનોહર ગીતોદ્વારા ત્રણે કાળ આરતિ ઊતારવા-પૂર્વક દિવસો પસાર કરવા લાગી. વીરમતી હબરો કન્યાઓને વસ્ત્રો તથા અલંકારો તેમજ મહર્ષિઓને ભક્તપાન આપતી હતી. જેનો કલેશ નાશ પામ્યો છે તેવી અને અખંડિત બુદ્ધિવાળી તથા પ્રયત્નશીલ તેણીએ પરચીશ ઉપવાસ કર્યાં.

વીરમતીની તપશ્ચર્યાથી તુષ્ટ બનેલી શાસનદેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈને નિર્મળ વાણીવડે કહ્યું કે—“હે પુત્રી ! તેં જે આ ઉત્તમ તપશ્ચર્યા કરી છે તે ખરેખર કમળના પાંદડાંથી લોઠાનો ભાર ઉપાડવા જેવું કાર્ય કર્યું છે. હે કૃષ્ણાંગી ! જેમ ચંદન વૃક્ષની મંજરીની સુવાસથી તેને જેમ નાગણી વશ બની જાય તેમ આ તારી તપશ્ચર્યાથી હું તારે આધીન બની છું. હે કમળ જેવા નેત્રવાળી વીરમતી ! હું શીઘ્ર તારી ઈચ્છા પૂર્ણ કરું છું તો હે કૃષ્ણોદરિ ! તૈયાર થા, સમય વ્યતીત કરવાની જરૂર નથી.”

બાદ તૈયાર થયેલ વીરમતીની પ્રશંસા કરતી શાસનદેવી તેને પોતાના વિમાનમાં બેસારીને અષ્ટાપદ પર્વતે લઈ ગઈ. આઠ યોજન ઊંચા અને આઠે દિશાઓમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલ તે અષ્ટાપદ પર્વતને તેણીએ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં. “ખરેખર, તે ભરત મહારાજ સામાન્ય મનુષ્ય જણાતા નથી, કારણ કે જેમનો દિવ્ય યશ હજી સુધી વિશ્વને વિષે વર્તી રહ્યો છે.” આ પ્રમાણે અંતઃકરણમાં વિચાર કરતી અને વિશાળ નેત્રોવાળી તેણીએ શાસનદેવીની સહાયથી તે મનોહર જિનમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ઐ, દશ, આઠ અને ચાર-એ પ્રમાણે ચારે દિશામાં સ્થંભ પર રહેલા ચોવીશ તીર્થંકર ભગવંતોને ભક્તિ-પરાયણ તેણીએ વંદન કર્યું. તે પ્રતિમાઓની પુષ્પોવડે વિધિપૂર્વક પૂજા કરતી તેણીએ પોતાના જીવિત તથા જન્મ સફલ માન્યો. ભક્તિભાવવાળી વીરમતીએ દરેક પ્રતિમાઓના લલાટપ્રદેશને વિષે વિવિધ પ્રકારનાં રત્નજડિત તિલકો સ્થાપિત કર્યાં. પછી મુકતા-શુકિતં મુદ્રાદ્વારા હસ્ત જોડીને, બંને જાનુને ભૂમિ પર સ્થાપીને તેણીએ મોહ રહિત,

વાયુ તથા વૃષ્ટિની પીડાને પાર કરી ગયા. પછી તે મુનિવરને નમસ્કાર કરીને ધન્યે મીષ્ટ વાણીથી પૂછ્યું કે—“ હે પૂજ્ય ! ક્યાંથી આવો છો અને આપને કઈ દિશા તરફ જવાની ઇચ્છા છે ? તે આપ જણાવો. ” મુનિવરે જણાવ્યું કે—“ મારા શુરુવર્યને વાંદવાની ઇચ્છાથી હું પાંડય દેશમાંથી લંકા તરફ જઈ રહ્યો છું, પરંતુ માર્ગમાં જ હમણાં વર્ષાઋતુ આવતી જાણીને તેમજ પૃથ્વી પર અત્યંત જીવોત્પત્તિ થવાને કારણે આ સ્થળે જ ચાતુર્માસ વ્યતીત કરવા માણું છું. ”

આ પ્રમાણે મુનિવરનું કથન સાંભળીને, પોતાના આવાસે તે મુનિવરને લઈ જવાને માટે ધન્યે, કાઠવ થઈ ગયો હોવાથી એસવા માટે પાડો આપ્યો ત્યારે “ અમારે વાહન પર ચડવું યોગ્ય નથી. ” એમ કહીને તે મુનિશ્રેષ્ઠ તેની સાથે જ નગરમાં પગે ચાલતાં ગયા. પોતાના ઘરે, લક્ષિતતપર ધન્યે અમૃત સરખા દૂધથી તે મુનિશ્રેષ્ઠને પુષ્યના કારણરૂપ પારણું કરાવ્યું. તે મુનિવર પણ ધુસરી તેમજ ધન્યને ધર્મોપદેશ આપીને, વર્ષાઋતુને સમય વીતાવીને, પોતાના શુરુ પાસે લંકા નગરી તરફ ચાલ્યા ગયા.

ધર્મરૂપી સંપત્તિદ્રારા સુંદર ગૃહસ્થ ધર્મને ધારણ કરતાં તે બંને વૃદ્ધ બન્યા. અંતસમયે સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને, ધૈર્યશાલી તેમજ મહાત્મતધારી તે બંનેએ પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો અને ત્યારબાદ નિરંતર સુખદાયી સ્વર્ગ સરખા હિમવત ક્ષેત્રમાં યુગલિક તરીકે ઉત્પન્ન થયા. તે હૈમવત ક્ષેત્રમાં સુવર્ણની ભૂમિ છે, પક્ષીઓ મધુર સ્વરવાળા છે, પાણી નિર્મળ અને શીતલ છે અને પવનો સુખકર વાય છે. તે ક્ષેત્રમાં આયુને અંતે યુગલિક એક યુગલને જન્મ આપે છે અને ૭૯ દિવસ પર્યંત તે યુગલની લાલનાપાલના કરીને સ્વર્ગે જાય છે. તે ક્ષેત્રમાં કદપવૃક્ષો વસ્ર, પાત્ર, ઘર, પુષ્પમાળા, શય્યા, લોજન અને આસન વિગેરે સર્વ વાંછિત વસ્તુઓ આપે છે. તે યુગલિક પણ હૈમવંત ક્ષેત્રના લાવોને સંપૂર્ણપણે અનુભવીને માહૈંદ્ર નામના દેવલોકમાં દેવ-દેવી તરીકે ઉત્પન્ન થયા. તેજસ્વી દેહને ધારણ કરતાં ક્ષીરકિંકર અને ક્ષીરકિંકરિના નામના તે બંને દેવ-દેવી અસ્પરસ અત્યંત સ્નેહ-ભાવથી રહેતા હતા. તે માહૈંદ્ર દેવલોકમાં સાત સાગરોપમ અને એક પદ્યોપમનું આયુષ્ય લોગવીને, ત્યાંથી ચ્યવીને તમે બંને નલ્લ તથા દમયંતી તરીકે ઉત્પન્ન થયા.

પૂર્વે તેં જે મુનિને સાર્થથી વિખૂટા પાડ્યા હતા તેથી આ ભવમાં તને તારી પત્ની દમયંતી સાથે વિયોગ થયો. જો, તે સમયે, તેં તે મુનિવરને ખમાવ્યા ન હોત તો આજે તારો વિરહાનલ કઈ રીતે શાંત બનત ? ધન્યના ભવમાં મુનિવરના મસ્તક પર જે તેં છત્ર ધારણ કરી રાખ્યું હતું તેથી આ ભવમાં તને એકછત્ર સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. વીરમતીના ભવમાં દમયંતીએ અષ્ટાપદ પર્વતપર શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોના ભાલપ્રદેશમાં જે તિલકો સ્થાપિત કર્યા હતા તેને લીધે દમયંતી, લલાટને વિષે અત્યંત તેજસ્વી

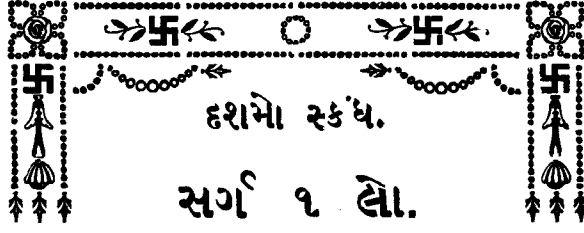
તિલકવાળી બની. પાંચ ભવોથી જે તમે દંપતીરૂપે થતાં આવ્યા છો તેથી પૂર્વના ભવોના સંસ્કારથી આ ભવમાં તમારો અદ્ભુત દામ્પત્ય પ્રેમ પ્રગટ્યો છે.”

આ પ્રમાણે પોતાનો પૂર્વભવ સાંભળીને અંતઃકરણમાં વિચારણા કરતાં અને શરીર-કંપને અનુભવતાં નલ-દમયંતી અને મૂર્છા પામ્યા, દર્પણમાં પોતાના પ્રતિબિંબની માફક સ્વપ્નમાં પૂર્વભવોને જોઈને, મૂર્છાને ત્યાગ કરીને તે બંને પુનઃ સ્વસ્થ થયા. ત્રણ લોકના ભાવોના સાક્ષીભૂત, પરમાવધિજ્ઞાની શ્રી શ્રુતસાગર મુનિવરની અનુભવચુકત વાણીની સ્તુતિ કરતાં અને તેમની અધિક વૈયાવચ્ચદ્વારા રાત્રિને વ્યતીત કરીને તેઓ બંને સૂર્યોદય-સમયે પોતાના આવાસે ગયા.

પુષ્પનું ચૂંટવું, જલકીડા, વિવિધ પ્રકારના વિલાસો, હીચકા પર આરોહણ કરવું, ચંદ્રિકાનું વર્ણન અને સંગીતદ્વારા નળ તેમજ દમયંતી, ધર્મ તથા અર્થ પુરુષાર્થનું ઉલ્લંઘન નહીં કરીને સમય પસાર કરવા લાગ્યા. એકદા, એકાંતમાં, દમયંતીને ગાઠ આલિંગન આપીને નલે તેણીને કહ્યું કે—“ હે સુંદર દેહવાળી ! મારા કંઠે લાગેલા તારા દ્વારા, વિયોગથી પ્રગટેલા મારા હૃદય-સંતાપને હવે મેં દૂર કરી નાખ્યો છે.”

પંચનાટકના કર્તા શ્રી માણિક્યદેવસૂરિએ આ શ્રેષ્ઠ અને નૂતન મંગલવાણું નલાયન રચ્યું છે, આર્ય પુરુષોના કણને કમળ સમાન તે આ નલાયનનો સુંદર નવમો સ્કંધ સંપૂર્ણ થયો.

[નલરાજને ઉત્પત્ત થયેલ વૈરાગ્ય અને ચારિત્ર ગ્રહણની ભાવના.]

નલ તથા દમયંતી, ચંચળ સ્વભાવવાળા તેમજ ગાઠ સંસારના નિમિત્તભૂત ક્રીડાવિલાસોથી પરાંગમુગ્ધ ન બન્યા. સુંદર સ્વરૂપ, પ્રિય સ્વામીત્વ, સામ્રાજ્ય, રોગ રહિતપણું—આ સર્વ કારણો કામદેવરૂપી અગ્નિને પ્રદીપ કરવામાં કાષ્ટ સમાન છે. નેવું લાખ વર્ષ કરતાં પણ અધિક સમય પર્યન્ત તેઓ બંને અધિક પ્રકારે નૂતન-નૂતન કામ-કેલિ કરતા હતા. શરીર-કાંતિથી ઈંદ્રને પણ જીતી લેનાર નલના શરીર પ્રત્યેના સાધર્મિક ભાવને કારણે કામદેવ પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. એકદા રાજસભામાં ખેડેલા નલ રાજાને પ્રતિહારીએ આવીને નિવેદન કરવાથી આવેલા કોઈ એક નાટ્યાચાર્યે નાટકના અવસરે રાજાને જણાવ્યું કે—“ હે રાજા! આપે પૃથ્વીને વિષે ઘણા નૃત્ય કરનારાઓને જોયા હશે, પરંતુ નૃત્ય કરતાં મારા એક નટને આપ જુઓ. ” આ પ્રમાણે કહીને, જલ્દી પડદો નાખીને, રંગમંડપને વિષે ગામને ભમતો એવો એક ભૂંડ દાખલ થયો. વિચિત્ર ઈંદ્રિયો તથા મનોહર હાવભાવોને કારણે શાંત ને રમણીય ધ્વનિ કરતા, હાર તેમજ બાબુબંધથી શોભતા, તેજસ્વી મુકુટવાળા અને જૂલતા સુવર્ણ કુંડલવાળા તે ભૂંડને નાચતો જોઈને સકળ સભા આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગઈ. તાલ, માન અને લયવાળા, ઘંટડીઓના મનોહર નાદવાળા ચિત્રવિચિત્ર હાવભાવોથી તે ભૂંડે વિચક્ષણ પુરુષોના ચિત્તને પણ આકર્ષી લીધા.

પ્રસન્ન બનેલા, વિશેષજ્ઞ અને કુશીલવાચાર્યના શિક્ષણની પ્રશંસા કરતાં નલ રાજાએ તે નાટ્યાચાર્યને લાખો સોનામહોરો આપી. તે ગામડીયો ભૂંડ નૃત્ય કરતો બંધ પડ્યો ત્યારે પરસેવાથી ભીંજાઈ ગયો એટલે નલ રાજાએ તેના શરીર પર ચંદન, અગરુ અને કર્પૂરનું વિલેપન કરાવ્યું. આ પ્રમાણે સુગંધી પદાર્થોથી વિલેપન કરાવા છતાં નલ રાજાના દેખતાં જ તે ભૂંડ સ્નાન કરવાની ખાળમાંથી નીચે પડતા પાણીના મલિન કાદવમાં આળોટવા લાગ્યો ત્યારે “ ખરેખર, ખેદની વાત છે કે—આ ભૂંડ આવો કલાકુશળ હોવા છતાં પણ આવું ખરાબ આચરણ કરી રહ્યો છે. ” આ પ્રમાણે કહીને નલ રાજાએ તે ભૂંડને

ફરીવાર શુદ્ધ કરાવ્યો છતાં પણ તે ભૂંડ ફરીથી જઈને તે કાદવમાં જ આઝોટવા લાગ્યો તેથી મુખને મરડતાં નલ રાજ્યે ખરાબ આચરણવાળા, નિર્લજ્જ તે ભૂંડની અત્યંત નિંદા કરી. ત્યારે કુશીલવાચાર્યે કંઈક હાસ્ય કરીને આક્ષેપપૂર્વક કહ્યું કે—“ હે રાજન્ ! માણસો સ્વભાવથી જ પારકાના દોષો જોનારા હોય છે, કારણ કે કાદવમાં પડતા ભૂંડને આપ નિંદી રહ્યા છો પરંતુ કામદેવરૂપી કાદવમાં મગ્ન બનેલા આપના આત્માની આપ નિંદા કરતા જ નથી. ”

આ પ્રમાણે કહીને તે કુશીલવાચાર્ય પોતાના ગામડીયા ભૂંડ સાથે જલ્દી અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા. અને તે જ સમયે આકાશમાં દિવ્ય સ્પષ્ટ વાણી થઈ કે—“ હું તારો પિતા વીરસેન તને ળોધ આપવાને માટે આવેલો છું, માટે હે પુત્ર ! મોહભાવનો ત્યાગ કર અને મુક્તિમાર્ગનું સેવન કર. ” આ પ્રમાણે દિવ્ય વાણી સાંભળીને નલરાજ એકદમ ચિત્તમાં ચમત્કાર પામ્યો, અને અવસર વગર સૂઈને ઊઠેલા પુરુષની માફક પ્રમાદી એવા પોતાના આત્માની નિંદા કરવા લાગ્યો.

“ અરે ! વિષયાંધ, વિમૂઠ અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અને ધિક્કાર હો ! જે મારું પોતાનું આત્મિક કાર્ય હતું તેને જ હું ભૂલી ગયો. વારંવાર અનુભવેલા વિષયોને વિષે જે બ્રમ (આસક્તિ) થઈ રહ્યો છે તે ખરેખર અનાદિ સંસારપરિબ્રમણના સંસ્કારનું જ પરિણામ છે. જે વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી મુક્તિ દૂર જાય છે, અને જીવિતને અનિત્ય માનવા છતાં વિષયોમાં માણસો આસક્ત રહે છે તે ખરેખર મોહનું પ્રચંડ સામ્રાજ્ય છે. મોહાસક્ત મનુષ્યોની ચતુરાઈ કષ્ટદાયી છે, કારણ કે મૈથુનક્રિયામાં જેવી રીતે પશુઓ ડહાપણવાળા છે તેવા મનુષ્યો ડહાપણવાળા નથી. સંધ્યા દિવસ અને રાત્રિરૂપી ઘડાઓવાળા કાળરૂપી રેંટમાં, સૂર્ય અને ચંદ્રરૂપી બે બળવાન વૃષભો મનુષ્યોના આયુરૂપી જળને શોષવાને માટે પરિબ્રમણ કરી રહ્યા છે. પાણીના મોળાં જેવું યૌવન ચંચળ છે; મેઘસમૂહના જેવું જીવિત છે; કૃત્રિમ નાટકો સરખા સંબંધી જનોના સમાગમો છે, ખરેખર આ સંસાર તરવો અત્યંત કઠિન છે. જે પ્રાણી સ્વયમેવ વિષયોનો ત્યાગ કરતો નથી, તો વૃદ્ધાવસ્થા, કેશને પકડીને, દાંતોને પાડી નાખીને, ખહેરા બનાવીને, અંધપણું આપીને બળપૂર્વક તેના વિષયાભિલાષને હણી નાખે છે.

“ મારું યુવાવસ્થારૂપી રત્ન કયાં પડી ગયું ? ખરેખર હું હણાઈ ગયો છું. હે દેવ ! હવે હું શું કરું ? ” આ પ્રમાણે વિચારણા કરતો, કડથી નીચે નમી ગયેલો અને ધીમે ધીમે નિરીક્ષણ કરતો દીન વૃદ્ધ પુરુષ ચાલે છે. બંને હાથ તથા મસ્તકને વારંવાર ધ્રુબવતા અને મૃત્યુના ભયથી જેના સર્વ અવયવો કંપી રહ્યા છે તેવા વૃદ્ધ પુરુષને, ના પાડવાથી કાયર બનેલ ચમરાજ પકડી લે છે, કેળિયો કરી જાય છે, તો હવે શીઘ્ર

રાજ્યનો ત્યાગ કરીને, મોહ રહિત બનેલ હું તપોવનમાં જાઉં. મારા પૂર્વજો વૃદ્ધાવસ્થામાં રાજ્યમહેલમાં કઠી પણ શય્યામાં સૂતેલા નથી. પૂર્વના સુકૃત્યને જાણતી દમયંતી પણ હમેશાં મને તપસ્થાને માટે ઉપદેશ કરી રહી છે, પરંતુ ન પૂરી શકાય તેવી મારી કામવાસના દૂર થતી નથી. ”

આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરીને નલરાજ્યે ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાની સુંદર ભાવના કરી તેવામાં “ વનમાં શાસ્ત્રના પારગામી સુદામા નામના મુનિવર પધાર્યા છે. ” એવી વધામણી વનપાલકે આવીને આપી.

[સુદામા સૂરિમહારાજની ધર્મદેશના]

પોતાના ભવબ્રમણને સાંભળીને શાંત બનેલા નળરાજ મુનિસેવાવડે પોતાના આત્માને પવિત્ર બનાવવાને માટે દમયંતી સહિત સુદામા મુનિવરની સમીપે ગયા. વિધિપૂર્વક નમસ્કાર કરીને, મુનિઓને વિષે કેશરીસિંહ સમાન તે સુદામા મુનિની સમક્ષ, મહામોહરૂપી હસ્તીને વિહ્વળ બનાવતા નલરાજ એઠા. મુનિરૂપી મેઘરાજે નલરાજના હૃદયરૂપી ક્ષેત્રમાં વ્યાપી રહેલા અને મુક્તિરૂપી લતાના મૂળ સમાન વૈરાગ્ય ભાવને પોતાના ઉપદેશરૂપી જળવૃષ્ટિથી સિંચ્યો અર્થાત્ નલરાજના વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરી.

“ હે રાજન્ ! જગતમાં અસાધારણ પરાક્રમી પુરુષોમાં તમે મુખ્ય છો, કારણ કે બાહ્ય શત્રુઓને જીતીને હવે તમે અંતરંગ શત્રુઓને જીતવાને ઈચ્છો છો. સુરાસુરને જીતી લેનાર આ અંતરંગ શત્રુઓ ક્રીડામાત્રમાં જીતી શકાય તેવા નથી. ક્ષત્ર મનુષ્યો જ વૈરાગ્યને કારણે ઉદમ કરવાથી પુરુષાર્થ કરવાથી તે જીતી શકે છે. રાગાંધ પુરુષોને ક્ષણિક વૈરાગ્ય થાય છે, તે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય હોઈને નિષ્ફળ નીવડે છે. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય જ શાશ્વત છે. ખરેખર તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય જ ગમે તે સ્થળે ગમે તે વ્યક્તિનું કાર્ય સાધી શકે છે.

“ મધુબિંદુ ” સરખા દૃષ્ટાંતવાળા મનુષ્યો, દીન વૃત્તિવાળા અને ભયવ્યાકુળ પ્રાણીઓ કદી પણ વૈરાગ્યવાસિત બનતા નથી. ધર્મને અંગે અગ્નિ પ્રબલિત થાય છે, વરસાદ વરસે છે, પવન વાય છે, ચંદ્ર સૂર્ય પ્રકાશે છે, સમુદ્ર મર્યાદામાં રહે છે. કૃત એક ધર્મ જ રક્ષણ કરનાર, શરણ આપનાર અને ચિરસ્થાયી છે. ધર્મહીન પ્રાણીઓને માટે હંમેશ નરકરૂપી ગુફાઓમાં જ રહેવાનું હોય છે. મુનિવરદ્વારા કહેવાયેલ ધર્મને સાંભળીને પણ માત્ર ક્રિયાવાદી પ્રાણી ઉચિત આચરણને સમજતો નથી. “ મા સાહસ ” પક્ષીની માફક વાણી બોલનારા, દીન વૃત્તિવાળા પ્રાણીઓ હાથમાં દીવો લઈને કૂવામાં પડે છે. સંસાર-સાગરમાંથી મુક્તિને ઇચ્છનાર ભવ્ય પ્રાણીએ હંમેશાં ગુરુની સેવા કરવી જોઈએ. આંધળો માણસ પાંગળાને પોતાના ખભા પર બેસાડે છે પરંતુ દાવાગ્રિથી રુંધાયેલ રસ્તામાં આગળ વધી શકતો નથી. ” આ પ્રમાણે સુદામાસૂરિના અત્યંત મનોહર, પવિત્ર, વચનરૂપી તરંગોથી જેનો મિથ્યાત્વરૂપી કાદવ ધોવાઈ ગયો છે તેવા તેમજ વિશ્વને વિષે પ્રસિધ્ધ કીર્તિવાળા અને વૈરાગ્યવાસિત બનેલા નલરાજ પોતાના પરિવાર સાથે જદ્દી ભડયા.

[ઈંદ્રસેનનો રાજ્યાભિષેક : : નલ રાજાની દીક્ષા : : ઈંદ્રચું નલ રાજાને ચલાયમાન કરવું : : નલ રાજર્ષિની આત્મનિંદા.]

આ દ પોતાના નગરમાં જઈને શ્રીમાન, વિક્રાન નળ રાજાએ પોતાના પુત્ર ઈંદ્ર-સેનના રાજ્યાભિષેકની તૈયારી કરી. નલને દીક્ષા લેવા તૈયાર થયેલા જાણીને અને ઈંદ્રસેનને રાજા બનતાં જાણીને પ્રબળનોએ એક સાથે હર્ષ તેમજ વિષાદ-બંનેનો અનુભવ કર્યો. જેવી રીતે નલ રાજાનો વિવાહોત્સવ, તેમજ દ્વિગ્વિન્ય મહોત્સવ થયો હતો તેવી જ રીતે અપૂર્વ એવો સંયમોત્સવ પણ થયો. સર્વ જ્ઞાનમંદિરોની પૂજા કરીને, યાચક જનોને દાન આપીને નગરજનોથી અનુસરાયેલ નલરાજા નગરની બહાર નીકળ્યા.

વિયોગને કારણે ભયવિહ્વલ બનેલ સમસ્ત પ્રબળે રજા આપીને નલરાજા દમયંતી

સાથે મહાઅરણ્યમાં દાખલ થયા. મહામંત્રી શ્રુતશીલ, મહાગલીષ બાહુક, મોટી ભુજાવાળો મહાબલ વિદ્યાધર, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી કેશિની, ઋતુપર્ણુ રાજા, પુષ્કર (કૂબર) વિગેરે રાજાઓ પણ તે સમયે ગૃહસ્થ ધર્મને ત્યાગ કરીને વનવાસી બન્યા. ગીતાર્થ પુરુષોના સમૂહમાં ગુરુના મુખથી તત્ત્વજ્ઞાનને બાણીને મહાવ્રતધારી બનેલા નલ રાજા તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. બાહ કાળક્રમે નલરાજા નિર્ભય, પવિત્ર, નિર્મળ, તાગ ન લઈ શકાય તેવો, પીડા રહિત, કલ્લોલ રહિત, સ્થિર (નિશ્ચલ), સંઘયણુ તથા સંસ્થાન રહિત, લિંગ રહિત અને ત્રણ ગુણવાળા (જ્ઞાન, દર્શન ને ચારિત્ર) જ્ઞાનરૂપી ઉભવવળ સાગરને વિષે પ્રવેશ કર્યો અર્થાત્ જ્ઞાની બન્યા.

તપોવનમાં આ પ્રમાણે તપશ્ચર્યા કરતાં નલ મુનિને જોઈએ “તે પોતાનું ઇંદ્રાસન લઈ લેશે.” એવી શંકાથી ઇંદ્ર હૃદયમાં ક્ષોભ પામ્યો, એટલે કીર્તિના સાગર સરખા તે નલ મુનિવરના તપમાં વિશ્વ કરવાને માટે ઇંદ્રથી ફરમાવાયેલી અપ્સરાઓ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર આવી.

રોમાંચને ઉત્પન્ન કરનારા મલયાચલના વાયુઓને, સમાધિ(કાઉસગ્ગ)માં રહેલા મુનિઓ સહન કરી શક્યા નહીં. દિવ્ય સંગીતવાળી, ગુણયુક્ત અને લાંબે સુધી વિસ્તરેલી મૃગ-બાળ તે મુનિવરોના કર્ણુરૂપી મૃગોને પકડવા માટે બંધનરૂપ બની. આ પ્રમાણે ઉપસર્ગ કરવા છતાં પણ ક્ષુબ્ધ ન કરી શકાય તેવા તે નલ રાજર્ષિને તથા કરવાને માટે આવેલ અપ્સરાઓ પૈકી કોઈ પણ સમર્થ થઈ નહીં.

બાહ કેશિની સરખા રૂપને ધારણ કરતી મેનકા અપ્સરાની સાથે રંભા નામની અપ્સરાએ દમયંતીનું કૃત્રિમ રૂપ ધારણ કર્યું. આકાશમાં ભયંકર રાક્ષસના સ્વરૂપને ધારણ કરનાર ચિત્રરૂપ નામના દેવદ્વારા પીડિત થવાથી વિલાપ કરતી દમયંતીને નલ મુનિએ જોઈ. “હે મહારાજ! કોચકર્ણુને નાનો ભાઈ કિર્મીલમાલી મને લઈ બંધ છે, તો મારું તેનાથી રક્ષણ કરો. પૂર્વે અરણ્યને વિષે તમારા ચરણમાં રહેવાથી તે મને હરી શક્યો ન હતો, પરંતુ અલ્પારે તમારા દેખતા છતાં તે રાક્ષસ મને હરી બંધ છે. તમારું તે સ્વાભાવિક તેજ ક્યાં ગયું? તમારા તે દિવ્ય અસ્ત્રો ક્યાં ગયા? તમારી પીડિત તેમજ સાધ્વી સ્ત્રીને રક્ષવાને માટે મહેરબાની કરો. આ પ્રમાણે તમારી પ્રિયાનું અપહરણ થવા છતાં અત્યંત ઉદાસ બનેલ આપને દેવો ધિક્કાર આપી રહ્યા છે તે આપ જુઓ. આપનો મારા પ્રત્યે રાગ ન થાઓ તેમજ શત્રુ પ્રત્યે દ્રેષ ન થાઓ, પરંતુ દુઃખી જનની રક્ષા કરવામાં આપને અટકવું જોઈએ નહીં. હે રાજા! તમારા આવા પ્રકારના વિરોધને કારણે શત્રુવડે અપહરણ કરાતી હું, તમે હયાત હોવા છતાં બીજા કોના શરણે જાઉં?” ઉપર પ્રમાણે દમયંતીના આકંઠને તેમજ રાક્ષસના અદૃહાસ્યને સાંભળતા નલ રાજર્ષિ

પોતાના આત્મધ્યાનને ભૂલી જઈને શીઘ્ર શ્લોક પામ્યા. મનુષ્યોને વિષે શ્રેષ્ઠ હસ્તી સમાન અને લયંકર બાહુ-સ્તંભવાળા તેણે નજીકમાં રહેલા એક વૃક્ષને જલ્દી ઉભેડી નાખીને, અભિમાનપૂર્વક કહ્યું કે—“હે દમયંતી ! તું લય ન પામ, ડર નહિ. હે રાક્ષસ ! હે દુષ્ટ ! તું ભલો રહે, મને જીત્યા વગર ચોરની માફક કેમ નાશી રહ્યો છે ?”

આ પ્રમાણે નલ રાજર્ષિથી આકોશ કરાયેલ તે માયાવી રાક્ષસ કૃત્રિમ દમયંતીને છોડી દઈને, તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે સન્મુખ આવ્યો. સિંહનાદ, ભુબના આરક્ષાલનથી દિશાઓના મુખભાગોને બધિર બનાવતું તેમજ પર્વતોને ધ્રુવવતું એવું તે બંનેનું પરસ્પર યુદ્ધ થયું. પરસ્પરના પ્રહારોને વખાણતા તે બંને વીરો એકબીજાથી ચઢિયાતા પરાક્રમવડે લડવા લાગ્યા. બાદ ક્રોધવડે રાજર્ષિ નલવડે મસ્તક પર મુષ્ટિથી તાડન કરાયેલ તે રાક્ષસ ખૂમો પાડતો-પાડતો જલ્દી નાશી ગયો. પછી વિકસિત કમળ જેવા વદનવાળી, આશ્ચર્યને કારણે હાસ્ય કરતી કૃત્રિમ દમયંતીએ જલ્દી નલરાજર્ષિને ગાઠ આલિંગન આપ્યું. સમય વગર પણ મેઘવૃષ્ટિથી જેમ કદંબનું વૃક્ષ ફળયુક્ત બને તેમ કૃત્રિમ દમયંતીના આલિંગનને કારણે રોમાંચિત બનેલા નલ મુનિ શોભી ઉઠ્યા.

બાદ પોતાના મનોવિકારને કાબૂમાં લાવતાં અને પોતે સંયમધારી છે એમ બાણતાં નલરાજર્ષિએ દેવોએ કરેલી માયાને બાણી અને પોતાના આત્માની નિંદા કરી. રંભા નામની અપ્સરા પણ મુનિવરના આ પ્રકારના સંશયને બાણીને જલ્દી અંતર્ધ્યાન થઈ ગઈ. ખરેખર માયાવી પ્રાણી પોતાનું કાર્ય કરીને કોઈપણ પ્રકારે તે સ્થળે સ્થિર રહી શકતા નથી. પછી મુનીશ્વર નલે પોતાના શીલરૂપી દર્પણમાં લાંછન- (ડાઘ)રૂપ પોતાના તે પ્રકારના આચરણને અનેક પ્રકારની ઉચ્ચ તપશ્ચર્યારૂપી શરાણથી શીઘ્ર ઘસી નાખ્યું-ભૂંસી નાખ્યું. “ઈંદ્રની આજ્ઞાથી મારા સ્વરૂપને વિકૃત્વીને દેવોએ પોતાના કાર્યદ્વારા નલરાજર્ષિને છેતર્યા એટલે તેના ઉપસર્ગના કારણભૂત હું બની છું.” એમ વિચારીને દમયંતી પણ ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરવા લાગી. વિવિધ પ્રકારના અશનના અણુશણુદ્વારા ક્ષીણ દેહવાળી, સ્વાધ્યાય, સંયમ અને સમાધિને વિષે તત્પર, કર્મરૂપી તૃણને બાળી નાખનાર, શ્રીમાન નલરાજર્ષિ પોતે મલ રહિત થવાથી સર્વ મુનિવરોને વિષે, ભાગ્યયોગે સર્વશ્રેષ્ઠ બન્યા.

રાગ રહિત બનેલ નલ મુનીશ્વર સમ્યક્ પ્રકારે સમાધિમાં લયલીન બન્યા ત્યારે અસંખ્ય ગુણોવાળી સાધ્વીશ્રી દમયંતી કાળ-ધર્મ પામી.

સર્ગ ચોથો.

શુભ કર્મને લીધે બંધાયેલા ભોગાવલિ કર્મને ભોગવવાને માટે નલ રાજર્ષિ પશુ કાળધર્મ પામીને ઉત્તર દિશાના સ્વામી કુબેર બન્યા. સાડા સોળ વર્ષની વયવાળા, પુરુષના સ્વરૂપને ધારણ કરતા, પોતાના ઉત્તરચ્છદ- (શય્યા પર પાથરેલ વસ્ત્ર) ને દૂર કરતા તે કુબેર રત્નના પલંગમાંથી ઊભા થયા. તે સમયે દેવો “ જય જય, નંદવર અને ભદ્રં ભદ્ર ” ઉચ્ચ સ્વરે સ્પષ્ટ ધ્વનિ કરવા લાગ્યા.

ચામરની શોભાને ધારણ કરતા, ગદાવાળા, મજબૂત દેહને ધારણ કરતા તે કુબેરે સર્વ પ્રકારે વિકસિત બનેલા વડલાની શોભાને ધારણ કરી. જેમ બ્રહ્માથી આશ્રિત કરાયેલું કમળ શોભે તેમ કુબેરથી આશ્રિત કરાયેલ મનોહર સિંહાસને શ્રેષ્ઠ શોભાને ધારણ કરી.

પૂર્વના સ્નેહને કારણે દમયંતી પશુ તેની દેવી તરીકે ઉત્પન્ન થઈ. કેશિનીની સાથે મહાબલ, ઋતુપર્ણી રાજા અને પુંકર (કૂબર) તે જ ક્ષણે તેના ભૂત તરીકે ઉત્પન્ન થયા. અવધિજ્ઞાનથી તે સર્વના પૂર્વભવોને જાણતા તે સર્વની પરસ્પર અત્યંત સ્નેહરૂપી શુંબલા દૃઢ બની. નવીન જન્મેલા કુબેરને જોવાને ઉત્કંઠિત બનેલા ઈંદ્રાદિ દેવો તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા. તે કુબેરનો અભિષેક કરવાને માટે તૈયાર બનેલા ઈંદ્રાદિ દેવો અત્યંત આડંબરપૂર્વક ઊભા રહ્યા. તે સમયે અત્યંત ભક્તિભાવને કારણે પ્રતિહારીએ બે હાથ જોડવાપૂર્વક ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી કુબેરને વિજ્ઞાપિ કરી કે—“ હે દેવ! ઘણા જ હુર્ષની વાત છે કે—અત્રે રહેલા અમારી જેવા સેવકવર્ગના ભાગ્યયોગે આપ અમારા સ્વામી તરીકે કુબેર થયા છો. વરુણ વિગેરે સમસ્ત દેવો અહીં વિદ્યમાન હોવા છતાં, હે કુબેર! આપના સરખી દેહકાંતિ બીજા કોનામાં હોઈ શકે? કદપવૃક્ષોવાળા ક્રીડાવનો, ચિંતામણિ રત્નના ભૂમિપ્રદેશો આપના જ છે, કારણ કે કરોડો કામધેનુ સમૂહના આપ સ્વામી હોઈને આપના સરખો આ વિશ્વમાં કોઈ પણ સંપત્તિશાળી નથી. ”

આ પ્રમાણે પ્રતિહારીની વાણી સાંભળીને મંગલ કાર્યને માટે સજ્જ બનેલા કુબેર દેવે તીર્થંકર ભગવંતની પૂજાને માટે શાશ્વત જિનચૈત્યમાં પ્રવેશ કર્યો. જિનમંદિરમાં અંતઃકરણના સંતાપસમૂહને હરનારા, અનંતનાથ તીર્થંકર ભગવંતને નમસ્કાર કરીને, તેમની વિધિપુરસ્કર પૂજા કરીને વિચક્ષણ તેણે અર્થાંગભીર સ્તુતિ કરી. “ ઉત્કૃષ્ટ કાંતિથી

સુશોભિત, અપરિમિત ક્ષમાગુણને કારણે ક્રોધને પણ જીતી લેનાર અને સંપત્તિને આપનાર આપના ચરણકમળને પુષ્પશાળી વિદ્વાન પુરુષો ઇચ્છે છે, મેળવે છે. સજ્જન પુરુષોને નિર્ભય બનાવીને આપના ચરણરૂપી કમળ શરણભૂત બને છે. આકાશમાં ઉડનારાને જેમ જે પાંખ અવલંબનરૂપ બને છે તેમ વિષયરૂપી સાગરમાં ડુબતા પ્રાણીઓને આપના આલંબનથી ભય પ્રાપ્ત થતો નથી. હે સ્વામિ! આપના દર્શનથી સમસ્ત વાંછિતોની પ્રાપ્તિ થાય છે, આપના સ્મરણથી વિદ્વસમૂહ નાશ પામે છે અને યત્નપૂર્વક કરાયેલ આપની સેવા ભવ્ય પ્રાણીઓના ઘણા ભવ-ભ્રમણને અટકાવે છે! પાર વિનાના અનંત બલવાળા આપને નિરંતર નમસ્કાર થાઓ! શ્રેષ્ઠ સદાચારી આપને નમસ્કાર થાઓ! શાશ્વત એવા આપ અનંતનાથ ભગવંતને હમેશાં મારા અનેકશઃ વંદન હો! ” વિનયશાળી કુબેરે આ પ્રમાણે નૂતન મંગળરૂપ અને મનોહર સ્તુતિ કરીને ઇંદ્રથી અભિષેક કરાયેલ તેણે સેવકવર્ગથી અપાયેલ ધનદા પદ પ્રાપ્ત કર્યું.

સાહિત્યના રસને જાણનાર શ્રી માણિક્યદેવસૂરિએ રચેલા નૂતન મંગળરૂપ અને અપૂર્વ એવા આર્ય પુરુષના કર્ણને કમળ સમાન નલાયનનો શમતારસથી ભરપૂર એવો દશમો સ્કંધ પૂરો થયો.

***મોક્ષપ્રાપ્તિ—**ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નળ રાજર્ષિ કાળધર્મ પામીને ઉત્તર-દિશાના સ્વામી કુબેર થયા અને પૂર્વના સ્નેહના કારણે દમયંતી તેની દેવી તરીકે ઉત્પન્ન થઈ હતી. ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરી પેટાલપુર નામના નગરમાં હરિચંદ્ર રાજાની લક્ષ્મીવતી નામની રાણીની કુક્ષીમાં દમયંતી યુત્રીપણે ઉત્પન્ન થઈ જ્યાં તેણીનું કનકાવતી નામ રાખ્યું. યોગ્ય વયે હરિચંદ્ર રાજાએ લગ્ન માટે સ્વયંવર મંડપની રચના કરી જ્યાં વસુદેવ રાજા (શ્રી કૃષ્ણવાસુદેવના પિતા)ના કંઠમાં કનકાવતીએ માળા પહેરાવી અને વસુદેવ કનકાવતીને પરણ્યા. અહિં કનકાવતી છેવટે સંજ્મ લઈ મોક્ષ પામે છે તેમજ નળને જીવ પણ સ્વર્ગથી વ્યવી માનવ ભવ કરી તે પણ અંતે મોક્ષમાં જાય છે. ધન્ય છે એવા સત્વશાળી દંપતીને !!!

શ્રી દમયંતી ચરિત્ર સંપૂર્ણ.

* અન્ય સ્થળેથી મેળવેલ.

(પરિશિષ્ટ)

શ્રી માણિક્યદેવસૂરિમહારાજ વિરચિત શ્રી નલાયન (શ્રી દમયંતી ચરિત્ર) પ્રશસ્તિ લેખ સંબંધી સૂચના.

ઉપરોક્ત ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં કાવ્યરૂપે છે. તેનું સંશોધન આચાર્યશ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિ મહારાજે (આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટધર શિષ્યે) કરેલ છે, જે અગીયાર વર્ષ ઉપર શ્રી યશોવિજયજી ગ્રંથમાળા-ભાવનગર તરફથી પ્રગટ થયેલ છે. બીજા મૂળ ગ્રંથોમાં જેમ છેવટે પ્રશસ્તિ (કર્તાશ્રીએ ગુરુપરંપરા, સમય, સ્થળ વગેરે આપવામાં આપેલ હોય છે તેમ) આ મૂળ પ્રત-ગ્રંથમાં નથી, છતાં આ ગ્રંથના સંશોધક આચાર્ય મહારાજે તેમના પરિચય, રચનાકાળ વગેરે માટે જે આધારો તેની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે તે અમો વાચકની બાજુ માટે આપીએ છીએ.

“ ગ્રંથકર્તા આચાર્યશ્રી માણિક્યદેવસૂરિએ આ મૂળ કાવ્યગ્રંથના દરેક સ્કંધના અંતે સ્વનામ આપેલ છે અને તેમાં જણાવવામાં આવે છે કે વિશેષ ઝોળખ માટે જોઈએ તેટલા સાધનો મળી શક્યા નથી પરંતુ વિશ્વસનીય સાધનો જે ઉપલબ્ધ થયા છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરજી મહારાજે લખેલ જૈન પ્રતિમા લેખસંગ્રહ નામના ગ્રંથમાં પા. ૨૬ તથા પા. ૧૭૬ માં નીચે પ્રમાણે પ્રમાણ આપ્યા છે.

૧ ॥ સં. ૧૩૨૭ ફા. શુ. ૮ પહ્લીવાલ જ્ઞાતીય-કુમરસિંઘ માર્યા કુમારદેવી સુત સામંત માર્યા સિંગાર દેવી પિત્રૌ પુણ્યાર્થ...વિક્રમસિંહ ઠં લૂણા ઠં સાંગાકેન શ્રી મહાવીર વિંબકાં પ્રં વડગચ્છે કુત્રડે...શ્રી વડોચંદ્રસૂરિ શિષ્ય શ્રી માણિક્યસૂરિભિઃ પાતું ૨૬ લેખ નાં. ૧૩૭.

૨ સં. ૧૩૭૫ વર્ષે માઘ સુદી ૫ શનૌ શ્રીઓસબાલ જ્ઞાં ઝેં...માં પાલૂઝેયસે પું સિંહેન શ્રીપાર્શ્વનાથચિમ્બં પ્રં શ્રી માણિક્યસૂરિભિઃ લેખ નાં ૯૮૧.

સિવાય બામનગરનિવાસી પંડિત હીરાલાલ હંસરાજ તરફથી પ્રગટ થયેલ શ્રી યશોધર ચરિત્રના બીજા સર્ગ શ્લોક ૩૩-૩૪ તથા તેરમા સર્ગના ૭૮ મા થી શ્લોકપણુ આ ગ્રંથકર્તા તેઓશ્રી છે, તેમ આ મૂળ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલ છે. જેથી આ ગ્રંથકર્તા વડગચ્છના ચોદમા સૈકામાં વિદ્યમાન હતા તે ખરોખર છે.”

વળી શ્રી ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિર તરફથી જૈનરત્નકોષ ગ્રંથ પ્રથમ ભાગ પ્રગટ થયેલ છે, તેનાં ૨૦૫મા પાનામાં આ નલાયન કાવ્ય ગ્રંથના કર્તા શ્રી માણિક્યદેવસૂરિ વડગચ્છના હતા અને તેઓશ્રીએ આ ગ્રંથ સં. ૧૪૬૪ પહેલાં રચ્યો હતો, તેમ સાથે યશોધર ચરિત્ર અને મૈઘનાટક રચેલા છે તે હકીકત આપેલ છે તે પણ ઉપરના પ્રમાણોને પુષ્ટિ આપે છે.

ઉપર પ્રમાણે આ ગ્રંથ માટેના પ્રમાણો છપાવી આ ગ્રંથમાં છૂટી નોંધ તરીકે આ સાથે આપવામાં આવેલ છે.

પ્રકાશક.

